

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

İSLAM LİTERATÜRÜNDE İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFLERİ

(DOKTORA TEZİ)

Kadir GÖMBEYAZ

Danışman:

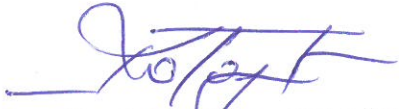
Doç. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU

BURSA - 2015

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

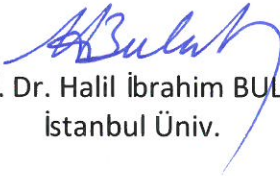
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı'nda
710523001 numaralı **Kadir GÖMBEYAZ**'ın hazırladığı "**İslam Literatüründe İtikâdî
Fırka Tasnifleri**" konulu **Doktora** Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 05/03/2015 günü
11:00 – 13:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda
adayın tezinin/çalışmasının **başarılı** olduğuna **oybirliği** ile karar verilmiştir.

Doç. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU
(Danışman)
Uludağ Üniv.

Prof. Dr. Mehmet Ali BÜYÜKKARA
İstanbul Şehir Ü.

Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT
İstanbul Üniv.

Prof. Dr. Tefik YÜCEDOĞRU
Uludağ Üniv.

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ
Uludağ Üniv.

05/03/2015

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Kadir Gömbeyaz
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : İslam Mezhepleri Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora
Sayfa Sayısı : xv + 345
Mezuniyet Tarihi : 05 / 03 / 2015
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Orhan Şener Koloğlu

İSLAM LİTERATÜRÜNDE İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFLERİ

İslam literatüründe gerek akademik merakın bir sonucu olarak gerekse de belli bir fikrî ve mezhebî kimlik açısından tenkît gayesi ile İslam toplumu içerisinde ortaya çıkan itikâdî fırkaları ve görüşleri biraraya getirme ve belli şekilde tasnif etme faaliyeti erken dönemlerden itibaren Müslüman âlimlerin ilgi duyduğu uğraşlardan biri olmuştur. Özellikle İslam ümmetinin 73 fırkaya bölüneceğini ifade eden hadisin referans alınmasıyla bu tasnifler daha sistematik ve şematik bir şekilde bürünmüştür. Fırka tasnifleri gerek kullandıkları fırak malzemesi, gerekse de fırkaları tasnif ederken takip ettikleri metot ve usul bakımından birbirinden çoğu zaman farklılaşan girişimlerdir. Bu da aralarındaki kaynaklık ilişkisi, benzerlikler ve farklılıklardan hareketle belli geleneklerin varlığına dair tespit ve öneriler yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Hususen İslam'ın ilk yedi asrında vücuda getirilen ve farklı türde eserler içerisinde karşımıza çıkan fırka tasniflerini inceleyen bu çalışma fırkaları tasnif etme faaliyetinin mahiyetini ve tarihsel gelişim çizgisini tespit etmeye çalışmakta, tasnifleri takip edilen metot, kapsam, üslup ve biçim bakımından kendi içinde kategorize ederek fırka tasniflerine dair bütüncül bir tasvir ortaya koymaya çalışmaktadır. Ayrıca ulaşılabildiği fırka tasniflerini metodu, biçimi, muhtevası gibi yönlerden analiz ederek ve aralarında mukayeseler yaparak fırka tasnif gelenekleri önermektedir.

Anahtar Sözcükler

Fırak edebiyatı, fırka / mezhep, 73 fırka hadisi, makâlât

ABSTRACT

Name and Surname : Kadir Gömbeyaz
University : Uludağ University
Institution : Graduate School of Social Sciences
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : History of Islamic Sects
Degree Awarded : PhD
Page Number : xv + 345
Degree Date : 05 / 03 / 2015
Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Orhan Şener Koloğlu

HERESIOLOGICAL CLASSIFICATIONS IN ISLAMIC LITERATURE

Gathering information about theological Islamic dissidents/sects and classifying and listing them in various ways as a literary genre in Islamic literature has been of interest to Muslim scholars as a result of scholarly curiosity or in the aim of criticizing and refuting their ideas from a certain ideological and theological point of view. After especially taking the ḥadīth saying that the Muslim community will divide into 73 sects as a main reference, heresiological classifications or lists became more systematic and schematic. These heresiological classifications or lists are in fact mostly different attempts in terms of material, method and style. This enables to determine and offer possible traditions of classifying and listing sects based on the similarities, differences and connections among them.

This dissertation that examines heresiological classifications and lists that emerged in particularly seven centuries after the hijra and appeared in books of various literary genres tries to identify their characteristics and historical development, and categories them according to their methods, scopes, styles and contents in order to reach a holistic understanding. Also it offers possible traditions for heresiological classifications or lists after analysing and comparing the available ones.

Keywords:

Islamic heresiography, sects, firqa / madhhab, 73 sect-hadith, maqālāt / firaq

ÖNSÖZ

İslam literatüründe ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki eserlerin bir kısmında tanıtılan ilimler arasında “İlmu’l-mağālāt/İlmu mağālāti’l-fırağ/İlm-i mağālāt-i ehl-i âlem” gibi isimlerle anılan bir ilim vardır: İnsanların inançlarını derleyen ve inançlarına göre insan gruplarını tasnif eden ilim. Kapsamı dünya üzerindeki tüm insanların inanç namına söyledikleri veya inançları sebebiyle müstakilleştikleri gruplar olan, yani Yahudilik, Hristiyanlık, İslam gibi ilahî kaynaktan beslenen dinlerden güneşe, aya, puta vs tapan beşerî üretimlere, Hint dinlerine ve Helen felsefesine kadar uzanan bu ilim erken dönemlerden itibaren Müslüman ilim ehlinin uğraşı oldu. Kimisi toplum hâlindeki insanın kaçınılmaz tecrübesi firkalaşmanın İslam toplumundaki görünümünü bu ilmin çizmeye çalıştığı büyük resmin bir parçası olarak kimisi de müstakil olarak ele aldı. Her iki türünde de firkalara dair listeler oluşturuldu. Bu çalışma, işte bu fırka listelerini her ne tür eserde bulunuyorsa bulunsun ele alan, işleme metodunu, biçimsel özelliklerini, sunduğu bilgi malzemesini, üslubunu vs analiz eden, birbiriyle mukayese ederek benzer ve farklı noktalardan hareketle aralarındaki âşikâr veya muhtemel ilişkiler açısından hareketle tespit ettiğini düşündüğü bir takım fırka tasnif gelenekleri öneren hem bir literatür taraması mahiyetinde hem de kimi zaman tasvirî kimi zaman analitik bir çabadır.

Tespit edilen tüm tasniflerin dökümünü ve detayını veren ansiklopedik bir eser olmak yerine bir doktora tezi olması hasebiyle tez(ler) öneren/önermesi gereken bu çalışma üç ana bölümde tertip edilmiştir. İlk bölümde fırka tasniflerinin mahiyeti ve

tarihsel süreci ortaya konulmaya çalışılmakta, bu ilmî çabanın özellikle belli bir dönemden bu yana temel bir referans çerçevesi ve uygulama şablonu olarak işlev gören ümmetin 73 fırkaya bölüneceğini bildiren 73 fırka hadisinin nasıl anlaşıldığı ve etkileri üzerinde durulmaktadır. İkinci bölüm fırka tasniflerini tasnif etme denemesidir. Metoduna, kapsamına, gaye ve üslubuna, fırkaların sayısına göre tasnifler tasnif edilmiştir. Üçüncü bölümde eldeki tasniflerin mukayesesi, çok yönlü analiz ve karşılaştırması sonucunda sahaya tartışılmak, değerlendirilmek, tahkîm, nakd veya ta'dil edilmek üzere beş adet fırka tasnif geleneği önerilmiştir. Bunlar “4x18 Yemen Sünnî”, “Doğu Hanefî”, “Eş'arî”, “Horasan Mu'tezilî-Şî'î”, ve “Mu'tezilî” fırka tasnif gelenekleridir.

Her ne kadar hicrî ilk yedi asırla sınırlandırılmış olsa da eldeki sayıca fazla fırka tasnif materyalinin her birini onlara dair yapılmış çalışmalarla çok yönlü olarak ele almanın gerekli oluşu sebebiyle epey geniş bir konuyu işlemesi yüzünden yüzeysellik, genellemecilik, indirgemecilik, nüansların gözden kaçırılması vs gibi illetlerle malul olma riskini barındırmakla birlikte çalışma sahaya mütevazî bir katkı ve saha çalışanları için bir referans çalışması olma ümidini taşımaktadır. Zaten ele aldığı her bir tasnif üzerine odaklaşacak müstakbel çalışmalarla ve geri bildirimlerle sürekli zenginleşecek ve yenilenecek dinamik bir içeriğe sahip ömürlük bir projedir aslında.

Ve TEŞEKKÜR...

Bu çalışmanın vücuda gelmesinde pek çok kişinin farkında olarak veya olmayarak katkısı oldu. Burada beni bekleyen en büyük zorluk katkı sahiplerini hatırlayabilmek. Unuttuklarım muhakkak olacaktır, ancak sebebi kesinlikle hafıza-i beşerin nisyan ile maluliyetidir. Zikri geçmesi gerektiği halde unuttuklarım varsa affola.

Öncelikle tezin son iki yılında danışmanlık yükünü üstlenen, aslında ideal bir doktora öğrenciliği yapamama rağmen tezi mümkün olan en kısa zamanda okuyan, gördüğü eksiklikleri nezaketiyle sunan, yorum ve düzeltmeleriyle gerçekten ciddi

katkı sağlayan danışman hocam Orhan Şener Koloğlu'na; uzun bir süreye yayılmasına rağmen gösterdikleri anlayış ve sabır için tezin daha önceki döneminde danışmanlığını üstlenen Ahmet Saim Kılavuz'a, tez takip jürisi üyeleri Tefik Yücedoğru ve M. Asım Yediıldız'a; çalışmalarıyla bu konuya dair bir ilgimin doğmasına vesile olan, süreç boyunca kaynak temininden, çalışmanın biçim, içerik ve muhtevasına yönelik ufuk açıcı tavsiyelerine kadar çalışmaya önemli katkılar sağlayan Sönmez Kutlu'ya; sürekli desteği, teşviki ve ilmî katkıları sebebiyle Cağfer Karadaş'a; transliterasyon ve kavramların kullanımında titiz çalışma alışkanlığını kazanmama vesile olması ve benim için daha önemlisi süreç boyunca yoldaşlığı için U. Murat Kılavuz'a; yakın ilgisi ve desteğiyle her daim yanımda olan Mehmet Çelenk'e; tezi çok kısa bir zaman içerisinde ama oldukça dakik bir gözle okuyan ve çalışmanın başından bu yana önerileri, nazik eleştirileri ve tespitleriyle ciddi katkı sağlayan Veysel Kaya'ya; çalışmanın ilgi sahası ile alakalı pek çok konuya dair çalışmaları, müzakereleri, önemli paylaşımları sebebiyle Mehmet Kalaycı, Muhammed Emin Eren, Adem Arıkan, Mehmet Ümit, Ümit Toru ve İslam Mezhepleri Tarihi alanının tüm çalışanlarına; sahaya ve çalışmama çok değerli bir katkı sunan eserinin şahsıma ulaşmasına bizzat vesile olması sebebiyle Josef van Ess'e; çalışma boyunca ihtiyaç duyduğum önemli kaynakların temininde yardımlarını esirgemeyen Ayman Shihadeh, Seyit Bahcivan, Adam Gaiser, Osman Aydınli, Muzaffer Tan, Orhan Ateş, Ali Ertuğrul, Mehmet Sever, Şahin Ahmetoğlu, Turgay Şafak, Heidrun Eichner, Hüseyin Hansu, James Weaver, Eşref Altaş'a ve aslında buraya yazmamın gerekli olduğu ancak hatırlayamadığım bir çok kişiye; ve hususen sevgisi, samimiyeti, sonsuz güveni ve her türlü desteği ile beni özenle yetiştiren, ancak bu tezin nihayete erdiğini göremeyen sevgili babam'a rahmet ve minnetle; sevgiyle ve özveriyle bugünlere getiren sevgili anneme ve çok değerli gönül yoldaşlığı için Sevgili kardeşim Zeynep'e; ve hem bir hayatı hem de doktora öğrenciliğini paylaştığım, akademik camiadan evli olmanın tüm avantajlarını sonuna kadar yaşatan, cesaretlendirmesi, des-

teği ve en 3nemlisi bu çalışmanın tamama ermesi için zorluklara katlanan ve bir kısım sorumluluklarımı 3stlenen Sevgili Eşim Melek Rumeysa'ya; ve hen3z farkında olmasa da hayatıma kattığı değerli anlam için sevgili oğlum Ali'ye gerçekten m3teşekkirim.

S3ylemeye gerek yok ama bu çalışmanın sorumluluğu, hataları, eksiklikleri çalışmanın sahibine aittir. Gayret bizden başarıya ulaştırmak O'ndan..

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR.....	xiv
TRANSLİTERASYON SİSTEMİ.....	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FIRKA TASNİFLERİNİN MAHİYETİ VE TARİHSEL SERÜVENİ

1. “Fırka” Kavramı.....	16
2. Fırka Tasniflerinin Ortaya Çıkışı.....	22
3. 73 Fırka Hadisi ve Fırka Tasniflerine Etkisi	30
4. Fırka Tasniflerinin Karakteristikleri	56

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRLERİNE GÖRE FIRKA TASNİFLERİ

1. Metoduna Göre Fırka Tasnifleri.....	67
--	----

1.1. Fırka Merkezli (Şematik) Tasnifler	68
1.2. Mesele/Konu Merkezli (Tematik) Tasnifler.....	69
1.3. Hem Mesele/Konu Hem Fırka Merkezli Tasnifler.....	70
1.4. Kronolojik Tasnifler	75
1.5. Alfabetik Tasnifler	79
2. Kapsamına Göre Fırka Tasnifleri	80
2.1. İslam Fırkalarının Tümünü Kapsayan Fırka Tasnifleri	80
2.2. İslam Dışı Dinleri de İhtiva Eden Fırka Tasnifleri.....	81
2.3. Belli Bir Fırkayı Kapsayan Fırka Tasnifleri	84
3. Gaye ve Üslubuna Göre Fırka Tasnifleri	95
3.1. Eleştiri Maksadıyla Yapılan Apolojetik Karakterli Tasnifler	95
3.2. Deskrüptif/Tasvirî Tasnifler	98
4. Fırkaların Sayısına Göre Fırka Tasnifleri.....	100
4.1. 73 Şubeli Tasnifler.....	100
4.2. Serbest Tasnifler	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BELLİ BAŞLI FIRKA TASNİF GELENEKLERİ

1. 73 Şubeli Fırka Tasnif Gelenekleri.....	109
1.1. 4x18 Yemen Sünnî Fırka Tasnif Geleneği	109
1.2. Doğu Hanefî Fırka Tasnif Geleneği.....	125
1.3. Eş'arî Fırka Tasnif Geleneği.....	172

1.4. H̄orāsān Mu'tezilī-Şī'ī Fırka Tasnif Geleneği	219
2. Sayıya Endeksli Olmayan (Serbest) Fırka Tasnif Gelenekleri	243
2.1. Serbest Mu'tezilī Fırka Tasnif Geleneği	243
SONUÇ	253
EK: FIRKA TASNİF TABLOLARI	261
KAYNAKLAR	311

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser	karş.	: Karşılaştırınız
a.g.e.	: Adı Geçen Eser	m. & M.	: Miladî
a.g.m.	: Adı Geçen Makale	md.	: Madde
a.g.md.	: Adı Geçen Ansiklopedi Maddesi	müs.	: Müstensih
a.g.tb.	: Adı Geçen Tebliğ	no.	: Numara
a.g.tz.	: Adı Geçen Tez	Not.	: Notlandırın
a.mlf	: Aynı müellif	ö.	: Ölüm tarihi
a.y.	: Aynı yer	Özl.	: Özellikle
Bkz.	: Bakınız	S.	: Sayı
bkz. aş.	: Eserin kendi içinde aşağıya atıf	s.	: Sayfa
bkz. yuk.	: Eserin kendi içinde yukarıya atıf	ss.	: Sayfadan sayfaya
b.	: Baskı	T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
C.	: Cilt	thk.	: Tahkik eden
çev.	: Çeviren	Tsh.	: Tashih eden
dn.	: Dipnot numarası	ts.	: Tarihsiz
ed.	: Editör & Editörler	v.dğr.	: Ve diğerleri
grv.	: Görev yaptığı yıllar	vb	: Ve benzeri
h. & H.	: Hicrî	vd.	: Ve devamı
haz.	: Hazırlayan	vr.	: Varak
Hz.	: Hazreti	vs	: Vesaire
HŞ.	: Hicri Şemsî	y.y.	: Basım yeri yok
ist. trh.	: İstinsah tarihi		

TRANSLİTERASYON SİSTEMİ

ء	: ʾ
هـ	: h
هـ	: h
ز	: z
س	: s
د	: d
ت	: t
ز	: z
ع	: ʿ
ج	: ğ
ك	: k

GİRİŞ

Toplumsal birliktelik hâlinin çözülmesi ve iç bünyede kendisini yek diğerinden net çizgilerle ayıran farklı grupların ortaya çıkması anlamında *firkalaşma*, her dinî toplum veya cemaatin ve hatta her toplumsal birlikteliğin er ya da geç tecrübe ettiği bir durumdur. Nitekim kısa sürede siyasî bir güç hâline gelen İslam toplumu da etrafında birbirine kenetlenen inanmış bir topluluk hâline geldiği Peygamber'inin vefatından yaklaşık çeyrek asır sonra kendi içinde yaşadığı fikir ayrılıklarının birçok faktörün de etkisiyle derinleşmesi sonucu karşı karşıya gelen gruplara şahit oldu. Şartların sürüklemesiyle iki grup arasındaki kavgaya dair hüküm vermek üzere her iki taraftan seçilen birer hakemin hükmüne başvurulması kararını Kur'an'ın "Hüküm ancak Allah'a aittir" mesajına aykırı bularak bu karara rıza gösterenlerin mümin olma vasfını kaybettiği, tevbe edip tekrar iman etmesi gerektiği tezini ileri süren ve bu düşüncesini kabul etmeyenleri de kâfir ilan ederek kendisini ana gövdeden ayıran Hıvâric İslam toplumunun ilk ayrılıkçı hareketi yani fırkası oldu. Bunu daha sonraki zamanlarda diğer fırkalar takip etti. Her fırka kendisini diğerlerinden farklı kılan fikirlerini, yani *makâld*lerini İslam'da meşruiyetin kaynağı olan dinî nasslara dayandırarak ilk zamanlar sözlü daha sonraları ise yazılı olarak ortaya koydu. Kişilerin veya fırkaların kendi görüşlerinin haklılığını delilleriyle ortaya koymak (*işbât*) sadedinde kaleme aldığı eserlerin yanında diğerlerinin yanlışlığını da göstermek (*nefy*) üzere yazdığı eserlerle zengin bir literatür oluştu. Daha sonra ortaya konan bu malzemedan hareketle "fırkaları ve görüşleri"ni (*makâlât*) tespit etme amacıyla eserler meydana getirildi ve bu tür

eserlere ve yazın türüne içeriğinden hareketle *maḳālāt* ismi verildi. *Maḳālāt* böylece fırkalara dair malumatı işleme ve fırkaları çeşitli biçimlerde tasnif etme işinin genel adı oldu ve bu işle uğraşanlar *aşḫābu'l-maḳālāt* olarak anıldı.¹ İşte bu tez *maḳālāt* yazınının meyvesi olan fırka tasnifleri² üzerine yoğunlaşan bir çalışmadır.

“Fırka tasnifleri” ifadesinde geçen “fırka” ve “tasnif” kelimelerinin Arapça olması İslam literatüründe başından itibaren *taşnīfu'l-fıraḳ/teşānīfu'l-fıraḳ* şeklinde bir terimin olduğu anlamına gelmemektedir. Aslında buradaki “tasnif” kelimesi “bölümleme” şeklinde Türkçe'deki cāri anlamıyla kullanılmış ve dolayısıyla “fırka tasnifleri” ile fırkaları çeşitli biçimlerde bölümleyen *fırka listeleri* kastedilmiştir. Fırka tasnifleri veya fırka listeleri yalnızca fırkalara münhasıran yazılan maḳālāt eserlerinde değil, İslam dinî literatürünün pek çok sahasında yazılan eserlerde ilgili bağlamlarda yapılabilmektedir. Yani fırka tasniflerine bir tarih kitabında, bir coğrafya eserinde, ilimler tasnifine dair müellefatta ve bunun gibi birçok türe ait eserlerde rastlanabilmektedir. O nedenle “fırka tasnifleri”ni maḳālāt/fıraḳ eserleri ile eşlemek doğru değildir. Böylece bu tez maḳālāt/fıraḳ türü eserleri inceleyen değil, hangi edebî tür içerisinde olursa olsun yapılmış tüm fırka tasniflerini ele alan bir çalışmadır.

Ebū'l-Ḥasen el-Eş'arī'nin maḳālāt/fıraḳ türü eseri *Maḳālātu'l-islāmiyyīn*'ini ele aldığımız yüksek lisans tezimizin yazımı sırasında eserin sahadaki yeri ve değerine dair bir tespit yapabilmek için öncesinde ve sonrasında yazılan maḳālāt/fıraḳ türü eserleri tarama, inceleme ve karşılaştırma fırsatı bulmuştuk. Bu bağlamda Sönmez Kutlu'nun maḳālāt/fıraḳ literatüründeki eserleri listeleyen ve çeşitli kategoriler altında

---

¹ “Aşḫābu'l-maḳālāt”ın işaret ettiğimiz terim anlamındaki kullanıma örnek olarak Horasanlı Karmatî İsmā'îlî dā'ir Ebū Temmām'ın (4./10. yy) şu ifadesini verebiliriz: “...kelāmcılar [*mūtekellimīn*] ve *aşḫābu'l-maḳālāt* Ḥallāliyye'yi Keysāniyye topluluğundan kabul ederler.”; bkz. Ebū Temmām, Bābu's-Şeytān *min Kitābi's-Şecere*, **An Ismaili Heresiography: The “Bāb al-shaytān” from Abū Tammām's Kitāb al-Sbajara** içinde, Wilferd Madelung - Paul E. Walker, Brill, Leiden, 1998, s. 104 (Arapça metin).

² Tezin başlığında kullanılan “itikādî fırka tasnifleri” ifadesindeki “itikādî fırka” ibaresi, bir kavramın ayırıcı niteliğiyle vurguyu artırma amacına matufen nitelenmesi kabilinden düşünülmeli gerekir. Yani fırka kelimesi zaten itikādî grup anlamına gelmektedir.

tasnif eden çalışmaları dikkatimizi ekti³ ve bu da bizde günümüze ulaşan ya da ulaşmayan tüm fırak eserlerini tespit ve imkn nispetinde firkaları ele alış tarzlarını inceleme ve mukayese etme yönünde bir ilginin oluşmasına sebep oldu. Yine bu dönemde Keith Lewinstein'in Hvric fırkası özelinde malt/fıra literatürünü inceleyen ve "Mu'tezil-Eş'ar" ve "Doğu Hnefi" şeklinde iki farklı fırak geleneğinin olduğunu tespit eden doktora tezi⁴ ziyadesiyle ilgimizi celbetti. Tabi Lewinstein'in 1989 yılında tamamladığı bu tezi o güne dek ulaşabildiği sınırlı sayıda fırak eserine dayanmaktaydı ve o tarihten bu yana bir çok fırak eseri gün yüzüne çıkartılmış ve neşredilmışti. Biz de Lewinstein'in gördüğü görmediği tüm kaynakları analiz eden ve Lewinstein'in yapmaya çalıştığı gibi literatüre dair bütüncül bir resim ortaya koymaya çalışan bir çalışmanın sahaya önemli bir katkı sunacağını düşündük. Böyle bir çalışma önce fırak literatürünün ürünlerini tespit etmeli, sonra Lewinstein'in iki gelenek tespitinin sağlamasını yapmalı, ama daha önemlisi başka gelenekler tespit edilebilir mi veya başka türlü bir gelenek kurgusu yapılabilir mi sorusunun peşine dşmeliydi. İşte bu çalışma böyle bir bağlamın ürünüdür.

Fırka tasniflerine dair bütüncül bir resim ortaya koyma ve fırka tasnif geleneklerini tespit etme amacında olan bir çalışmanın takip edeceği iki usul olacağını düşündük. Bir tanesi Lewinstein'in yaptığı gibi belli bir firkanın merkeze konularak o firkaya dair anlatımın mukayesesini, diğeri ise genel olarak literatürün tümünün incelenmesi. Lewinstein'in usulü diğerine nazaran sınırları daha belirli ve bu sebeple de daha kolay olabilirdi. Ancak Lewinstein'in çalışmasının tekrarı olma endişesi bir yana literatürünün ürünlerinin "ne" dediği değil de "nasıl" dediği üzerine odaklanmanın literatüre

---

³ Bkz. Sönmez Kutlu, "İşlm Mezhepleri Tarihinde Usl Sorunu", **İşlm İlimlerde Metodoloji/Usl Mes'elesi I**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 391-440. Yine fırak eserlerinin mahiyetine dair M. Ali Büyükkara'nın çalışmasını burada zikretmeliyim; bkz. Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İşlm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", **İşlm İlimlerde Metodoloji/Usl Mes'elesi I**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 441-491.

⁴ Bkz. Keith Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firqat Traditions*, Princeton University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton, 1989.

dair daha iyi bir resim vereceğini düşündüğümüz ve ayrıca fırkaları tasnif etme faaliyetinin mahiyetini ve karakteristiklerini de ortaya koymak istediğimizden daha yorucu ve güç olan ikinci yolu, yani İslam literatürünün edebî türlerine ait eserlerde yapılan itikâdî fırka tasniflerini mümkün olduğu ölçüde toplamak ve mukayeseler yaparak aralarındaki ilişkiler ağını belirleyerek gelenekler tespit etmek şeklindeki usulü tercih ettik. Bu da zaten Lewinstein'in kullandığı kaynaklardan çok daha fazlasına ulaşabilir olmamız bir yana her birini elden geldiğince çok yönlü bir şekilde incelemek ve eserler arasındaki ilişkiler ağını çözümleyebilmek için de fikir sunabilecek pek çok klasik esere ve modern çalışmaya bakmak demektir. Nitekim tez dâhilinde incelediğimiz fırak eserlerinin bir kısmının her birine dair yapılmış tezler ve/veya çalışmalar bulunmaktadır. Üstelik bu usul genel konu çalışmanın taşıdığı yüzeysellik, genellemecilik ve indirgemecilik gibi mahzurları da barındırmaktaydı. Fakat tüm bunlara rağmen fırka tasnif ameliyesinin mahiyetine, tarihî gelişimine, ürünlerine ve oluşturduğu geleneklere dair temel referans olabilecek bir çalışmanın –en azından doktora düzeyinde- o dönemde henüz olmaması⁵ sebebiyle böyle bir işe girişmeye karar verdik.

Fırka tasniflerinin incelemesini dönemselsel olarak hicrî ilk yedi asırla sınırlandırdık. Bunu yapmamızın sebebi, alabildiğine geniş bir çalışma alanını sınırlandırmanın bir zaruret olarak görünmesi ve kısmen de sonraki dönemlerde özellikle ilk yedi asırda yapılan tasnif modellerinin tekrar edilir hâle gelmiş olmasından dolayıdır. Ancak bu, hicrî sekizinci asır ve sonrasında özgün tasniflerin olmadığı veya o dönemdeki literatürün ciddiye alınacak bir değer taşımadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim tespit ettiğimiz geleneklerin anlatımında tasniflerin kendilerinden sonraki dönemlerdeki etkileri bağlamında kimi zaman son yüzyıla kadar gelen fırka tasniflerine de refe-

---

⁵ İlerleyen satırlarda hakkında bahsedeceğimiz Josef van Ess'in *Der Eine und das Andere* isimli fırak literatürünü inceleyen ansiklopedik çalışması ancak 2011 yılı sonunda neşredilmiştir.

ransta bulunduk. Fakat çoğu zaman detaylı incelemesini burada yapmayıp sonraki çalışmalara konu olmak üzere terkettik.

Bu çalışma öncelikle içerisinde fırka tasnifi yapılan eserleri tespit ederek işe başladığı için okuyucusuna bu noktada mümkün olduğu ölçüde bir *literatür bilgisi* sunmaktadır. Referansta bulunulan eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmamış olup çeşitli kaynaklarda fırkalara dair olduğuna ve bazen de içeriğine dair bilgiler ve/veya alıntılardan hareketle belirlenmiştir. Diğer bir kısmı ise günümüze ulaşan eserler olup bunların bir kısmı yazma hâlinde bir kısmı ise matbu şekildedir. Bu noktada özellikle Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde mevcut olan fırak yazmalarından sahanın çalışanları haberdar edilmiş olmaktadır. Ayrıca bu literatür taraması esnasında daha önce bilinmeyen birtakım önemli tespitlerin de yapıldığını söyleyebiliriz. Örneğin Yaşar Kutluay tarafından 1961 yılında Ebū Muḥammed ‘Oṣmān b. ‘Abdillāh el-‘Irāqī isimli bir müellife nispetle *el-Fıraku'l-müfterika* isimyle neşredilen eserin aslında müellifin *el-Kenzü'l-ḥafī* adlı tasavvufa dair eserinin 115./son bâbı olduğu ve müellifin de aslen Kirmânî (Kirmānî) olduğu; yine Faḥreddīn er-Rāzī'nin fırak risalesi olarak bilinen *İ'tikādātu fırakı'l-müslimīn ve'l-müşrikīn* adlı eserinin aslında *Taḥşīlu'l-ḥakḳ* isimli Farsça risalesinin ikinci bölümü olduğu gibi tespitler örnek olarak verilebilir. Ancak burada okuyucunun fırka tasniflerine dair literatürün bilgisine eserleri alfabetik veya müellifinin ismine, yaşadığı bölgeye, döneme veya müntesibi olduğu mezhebi kimliğe vs göre kategorilere ayıran müstakil bir başlık altında bulamayacağını, onun yerine çeşitli başlıklar altında ilgili bağlamlarda, bazen de dipnotlarda rastlayacağını belirtmek gerekir.

Konunun işleniş planına gelince, bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “fırka tasnifleri” ifadesinden ne anlaşılması gerektiğini, fırka tasniflerinin nasıl ortaya çıktığını ve karakteristiklerini incelemektedir. Öncelikle “fırka” kavramının İslam literatüründe ne anlam ifade ettiği ve niçin siyasî ve/veya itikâdî farklılaşma-

ların fırka kelimesi ile karşılandığının semantik analizini ve dil içerisindeki kullanım örneklerini ortaya koymakta akabinde fırka tasniflerinin ortaya çıkışını *maḳāle – red-diye - maḳālāt* şeklindeki gelişim çizgisi üzerinde işlemektedir. Daha sonra fırka tasnifleri üzerinde şekil, metot, muhteva ve üslup açısından ciddi tesirler oluşturmuş 73 fırka hadisi konu edilmektedir. Bu başlıkta 73 fırka hadisinin anlam alanları birer birer ele alınmakta, ulema tarafından ne şekilde anlaşıldığı, fırka tasnifleri açısından ne gibi tesirlere yol açtığı belirlenmeye ve daha sonra da 73 fırka hadisinden mülhem olarak 73 şubeli fırka tasniflerinin muhtemel ilk örnekleri üzerine tespitler yapılmaktadır. Burada genel olarak fırka tasniflerinin özelde de 73 şubeli fırka tasniflerinin ortaya çıkış ve gelişim sürecinin her fırka, her dönem ve her bölgede aynı şekilde seyretmediği temel mesaj olarak sunulmaya çalışılmaktadır. Aslında fırka tasniflerini başlangıcından itibaren gelişim sürecini kronolojik bir anlatım içerisinde müstakil olarak vermeye girişilse de bunun geniş yer tutması ve tezde sıklete sebep olması sebebiyle terkedilerek ilgili malumat özellikle ilk bölümdeki başlıklar altında uygun miktarda verilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümün son başlığında fırka tasnifleri ile muhatap olan modern araştırmacının muhatap olduğu şeyin mahiyetine, muhatap olduğu şeyde neleri bulup neleri bulamayacağına dair muhtasar bir kılavuz oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bölümün vermek istediği mesajlardan biri Watt gibi bazı müsteşriklerin fırak eserlerine ve fırka tasniflerine yönelttiği eleştirilerin kimi zaman haklılık payı olabilse de çoğu zaman modern bilim anlayışı çerçevesinde oluşturulan anakronik beklentilerden kaynaklandığıdır. Bu bağlamda bu çalışma özellikle 73 fırka hadisinden mülhem olarak oluşturulan 73 şubeli fırka tasniflerinin tümünün dışlayıcılık, tarafgirlik, şematiklik gibi gerekçelerle değersizleştirilmesinin doğru olmadığını söylerken aslında bunun müellifin maḳālāt sahasındaki ilmî birikim ve yetkinliğini sergilediği bir *yazın türü* işlevi görmüş olabileceği şeklinde alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. Bu, tıpkı özellikle

hicrî yedinci asırdan sonra yaygınlık kazanan şerh-ḥāşiye geleneğinin aslında basitçe bir eserin açıklanması ve notlandırılması olmayıp âlimin ilmî birikimini sergilediği bir form olmasına benzemektedir.

Çalışmanın ikinci bölümü fırka tasniflerini bazı açılardan tasnif etme girişimidir, yani tabir caizse tasniflerin tasnifidir. Bu bölümün yapılmasının amacı çok sayıda ve değişik özellikte fırka tasnif modellerini belli sistematikler içerisinde sunmak, farklılıklarını ortaya koymaktır. Bu bağlamda tasnifler önce fırkaları tasnifte takip ettikleri metotlara göre ele alınmıştır. Buna göre en bilinen tasnif metodu ana fırka-alt kol şeklinde fırkaların listelenip her fırkanın altında o fırkanın tüm görüşlerinin verilmesi şeklindeki fırka merkezli tasniflerdir. Daha sonra özellikle 73 fırka hadisine referansın yaygınlaşmadığı erken dönem eserlerinin takip ettiği fırkaların farklılaştıkları tartışmalı itikâdî meselelere göre tasnif edildiği mesele/konu merkezli tasnifler gelmektedir. Aslında bu tür tasnif metodunu uygulayan eserler kelâm eseri olarak algılansa da müellif esasen fırkalara dair malumatı derlemek amacıyla bu işi yaptığı için bir fırka tasnif metodu olarak da görülebilir. Nitekim Şehristânî ulemanın fırkaları iki şekilde tasnif ettiklerini, birinin fırka merkezli, diğerinin de mesele/konu merkezli olduğunu söyleyerek⁶ bu tür eserleri de maḳâlât kapsamında görmektedir. Şehristânî'nin fırka tasniflerini metoduna göre iki çeşitle sınırlayan yaklaşımına biz üç çeşit daha eklemiş bulunmaktayız. Bunlardan biri Eş'arî'nin ve Ebû Muḫammed el-Yemenî'nin tasniflerinde görülen hem fırka merkezli hem de konu merkezli tasnifin her ikisinin de uygulandığı tasniflerdir. Bir diğeri fırkaları tarihsel süreç içerisinde kronolojik olarak sunan tasnifler olup son olarak da örnekleri az da olsa fırkaları alfabetik olarak listeleyen fırka tasnifleri gelmektedir. Bu bölümde tasnifler ayrıca kapsamına göre tasnif edilmiştir. Buna göre bir kısım tasnifler İslam fırkalarının tümünü tasnif ederken, bir kısmı kapsamını

---

⁶ Ebû'l-Feth Muḫammed b. 'Abdilkerîm eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I-II, thk. Emîr 'Alî Mühennâ & 'Alî Ḥasen Fâ'ûr, C. I, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1416/1996, s. 22.

diğer dinleri de içine alacak şekilde genişletmektedir. Bir kısım tasnifler ise belirli bir fırkayı kendi içinde tasnif etmeye yönelmiştir. Hâricîler ile özellikle Şî‘î fırkalar (*Fıraku’ş-Şî‘a*) üzerine yapılmış bu tasnifler kimi zaman aynı fırka mensubu müellifler tarafından kimi zaman da muhalif yazarlarca yapılmıştır. Tasnifler ayrıca gaye ve üslubuna göre tasnif edilmiş, buna göre eleştiri maksadıyla yapılmış apolojetik tasnifler ile deskriptif/tasvirî tasnifler olarak iki grupta toplanmıştır. Son olarak da fırkaların sayısına göre tasnifler 73 şubeli ve serbest tasnifler olmak üzere iki grupta ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü İslam literatüründe fırka tasnif gelenekleri var mı ya da hangi gelenekler var şeklindeki soruya cevap aramaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi fırka tasnifi yapan eserleri belli kategoriler altında tek tek ele alıp yaptıkları fırka tasnifinin özelliklerine dair geniş bilgiler verme şeklinde ansiklopedik bir çalışma yapma yoluna girmedik. Onun yerine çalışma bir doktora tezi olduğu ve dolayısıyla ortaya özgün tez(ler) veya iddia(lar) koyması gerekli olduğu için fırka tasnifleri arasında çok yönlü ve derinlemesine mukayeseler yaparak belli kriterlere göre gelenekler tespit etme cihetine gittik.⁷ Bu noktada çalışmamızın metodik olarak takipçisi olduğu çalışma, önceki satırlarda andığımız üzere, Keith Lewinstein’in doktora tezidir. Bu tezi ve tespitleriyle sahaya önemli bir katkı yapan Lewinstein tespit ettiği iki fırak geleneğini *kullanılan fırak malzemesi*ndeki belirgin farklılığa dayandırmaktaydı. İşte biz bu çalışmada Lewinstein’in “fırak malzemesi” şeklindeki geniş kriterini biraz daha daraltıp kendine özgü nitelikleri ile ayrılan daha dar ölçekte gelenekler tespit edebilir miyiz arayışına girdik. Bunun neticesi olarak bu çalışma şu an için beş farklı fırka tasnif geleneğinin mevcut olduğu önerisinde bulunmaktadır. Bu noktada tasnifler için kullanılan fırak malzemesinin yanı sıra şeklî ve metodik özelliklerini de kriter-

---

⁷ Bu yüzden herhangi bir fırka tasnif geleneği altına yerleştiremediğimiz bazı fırka tasniflerini diğer başlıklar altında ilgili yerlerde konuyu ilgilendirdiği ölçüde ele aldık. O nedenle okuyucu herhangi bir geleneğe nispet edemediğimiz tasniflere dair doyurucu bilgi bulamayabilir. Bu, çalışmanın odağında kayma olmaması için zorunlu olarak tercih edilmiş bir usuldür.

ler arasına dâhil ettik. Bu bağlamda öncelikle “Mu‘tezili-Eş‘arî” tanımlamasının yek vücut bir yapıya karşılık gelmediğini ve ayrı değerlendirilmesi gerektiğini düşündük. Buna göre 73 fırka hadisine referansta bulunmayan ve tasnifi 73 rakamına göre dizayn etmeyen, her fırkayı ana fırka-alt kol biçiminde tasnifleme zorunluluğunda kendini görmeyen bu anlamda biraz dağınık görüntü veren Ka‘bî, Eş‘arî, Neşvân el-Hımyerî gibi müelliflerin tasnifini Mu‘tezilî fırka tasnif geleneği; geneli itibariyle aynı fırak malzemesine dayanmakla birlikte 73 fırka hadisini fırka tasnifi için mehz kabul eden, tasnifi 73 rakamına göre ayarlayan, ana fırka-alt kol biçiminde dizayn ettiği tasnifte alt kolların sayısını değişen miktarlarda belirleyen ve bu özelliğiyle yeni denemeler gerçekleştiren ve başlatıcısı olarak ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî’yi kabul ettiğimiz Eş‘arî fırka tasnif geleneği şeklinde iki gelenek belirledik. Zira ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin tasnifi ile Eş‘arî’nin tasnifini sadece hicrî üçüncü asırda Irak coğrafyasındaki cârî fırak malzemesine dayandığı için aynı küme içerisinde değerlendirerek iki tasnif arasındaki dikkat çekici metodik ve biçimsel farklılıkları görmezden gelmek istemedik. Bu noktada Mu‘tezilî fırka tasnif geleneğini kaynaklarının elimize ulaşmaması veya neşredilmemesi sebebiyle yeterince güçlü bir şekilde sunamadık. Ancak böyle bir geleneğin varlığına işaret etmek istediğimiz için de tezde korumak istedik.

Bu iki geleneğin yanı sıra Lewinstein’in Doğu Hınefî fırak geleneğini biz de koruduk. Zira bu gelenek kullanılan fırak malzemesinin yanı sıra biçim ve metodik özellikleri sebebiyle de diğer tasnif geleneklerinden belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Böyle bir geleneğin varlığını tespit ederek tanıtması Lewinstein’in sahaya önemli bir katkısıdır. Biz de bu gelenek içerisinde birbirinden fırak malzemesi olarak değil, fakat başka hususlarda farklılaşan üç damarın mevcut olduğunu tespit ettik. Ayrıca Lewinstein’in tespit ettiği örneklerin birkaç misline ulaşmamız ve geleneğin Osmanlı’daki uzanımlarına da dikkat çekmemiz Lewinstein’in katkısına ilave bir katkı oldu.

Bu üç gelenekle birlikte 73 fırka hadisini ve hadisteki 73 rakamını tasnifinde esas alan ve 73 rakamına biri fırka-i nâciye olmak üzere her biri on sekizer alt koldan oluşan dört ana bid'at fırkası belirleyen, böylece $4 \times 18 = 72 + 1 = 73$ şeklinde bir formülasyon kullanan bir takım eserler tespit ettik. Bunlar arasında yaptığımız mukayese bunların sadece biçimsel olarak değil fırak malzemesi anlamında da Lewinstein'in Mu'tezilî-Eş'arî fırak geleneğinin diğer eserlerinden belli ölçüde farklılaştığını, bu nedenle müstakil bir fırka tasnif geleneği olarak ele alınması gerektiğine kanaat getirdik. Bu tasnifin örneklerini incelediğimizde bütün müelliflerin Yemen bölgesinden olduğunu gördük. Mezhebî olarak bazısının Aşhâbu'l-ḥadîs-Hanbelî bazısının ise Şâfi'î-Eş'arî olduğunu bu anlamda tek bir mezhebî kimlikle ifade edemesek de Sünnilik çatısı altında toplayabileceğimizi düşündük. Zira Yemen Zeydilik, İsmâ'îlilik ve Sünnilik'in mezhebî kimlikler olarak tebarüz ettiği bir bölgedir. Bu nedenle bu geleneği kendisini karakterize eden üç unsurla 4×18 Yemen Sünnî fırka tasnif geleneği şeklinde isimlendirdik. Bu geleneğin ilginç bir şekilde İbn Ḥazm'ın *el-Faşl*'ından beslendiğini tespit ettik. Geleneğin 73 şubeli fırka tasnifinin esasen 73 fırka hadisinin "biri hariç 72'si cehennemdedir" ilaveli rivayet formunu sahih bulmayan ve tasnifini 73 rakamına göre düzenlemeyen İbn Ḥazm'ın eserinden çıkarılmış olduğunu iddia etmek garip görünse de eserler arasındaki mukayesenin başka bir ihtimale şimdilik imkân vermediğini belirtmek zorundayız. İlk örneği hicri 540 tarihinde yani İbn Ḥazm'ın vefatından bir asır geçmeden kaleme alınan bu geleneğin İbn Ḥazm ile nasıl buluştuğuna dair bir bulguya henüz ulaşamadık.

Bir başka fırka tasnif geleneği önerimiz ise Horasan bölgesinde Ḳarmaṭî-İsmâ'îlî dâ'î Ebū Temmām er-Rāzî (4./10. asrın ortaları), İmāmî temayülleri olması muhtemel ilimler tasnifçisi Ebū 'Abdillāh el-Ḥārizmî (ö. 377/987), tasnifini Ġazne'de yapan Ebū'l-Me'ālî (ö. 485/1092) ve İmāmî-Şi'î el-Ḥāfız el-Bursî'nin (8./14. yy) fırka tasniflerinde yakaladığımız materyal, biçimsel ve metodik ortaklıklar dolayısıyla Horasan Mu'tezilî-

Şî'î fırka tasnif geleneği şeklinde isimlendirdiğimiz gelenektir. Geleneğin bu şekilde isimlendirilmesi noktasında diğer geleneklerdeki kadar güvenli olmadığımızı belirtmemiz gerekir. Öncelikle zikrettiğimiz örneklerin Horasan bölgesinde yaşamış olmaları sebebiyle Horasan; tasnifteki fırkaların gerek isimleri gerekse de muhtevaları bakımından Mu'tezilî bir kaynak(lar)dan beslendiği anlaşıldığı için Mu'tezilî ve tasnifi ortaya koyan müelliflerin Şî'î aidiyetleri veya temayülleri sebebiyle Şî'î olarak isimlendirdik. Geleneği Mu'tezile fırka tasnif geleneği ile özellikle Ka'bî ile bir kesişmesi olup olmadığı noktasında Ka'bî'nin eserinin tamamının neşrine sahip olmadığımız için net bir tespit bulunamadık. Ancak 73 fırka hadisini ve 73 rakamını esas aldığı için de Mu'tezilî fırka tasnif geleneğinden ayırmanın gerekli olacağını düşündük.

Böylece toplamda beş fırka tasnif geleneği önerisinde bulunmuş olduk. Bu, tespit ettiğimiz geleneklerin gerçekten de var olduğu veya bunlar dışında başka geleneklerin olamayacağı anlamlarına gelmemektedir. Zaten resmin tamamını görmemizi mümkün kılacak tüm kaynaklara sahip değiliz.⁸ Üstelik yaptığımız bir kategorileştirme faaliyetidir, yani çok yönlü süreçlerin belli yönlerden belli sınırlara hapsedilmeye çalışılmasıdır. Bu da bir kısım şeylerin dışarıda bırakılması, ihmal edilmesi, gözden kaçırılması, farkına varılmaması, nüansların düzleştirilmesi gibi sorunları barındırmaktadır. Lewinstein'in "kullanılan fırak malzemesi" gibi güçlü bir kriteri esas alarak "Mu'tezilî-Eş'arî" ve "Doğu Hanevî" şeklinde belirlediği iki fırak geleneği ayırımında bile bazı örnekler tek bir geleneğe sığmamaktadır. Örneğin 'Osmân el-Kirmânî el-'Irâkî Doğu Hanevî geleneğinin ana çatısını esas alırken ve fırkalarının bir kısmını bu malzemedен devşirirken bazı fırkaları veya fırak malzemesini Mu'tezilî-Eş'arî fırak malzemesinden derlemiştir. Buna rağmen belli bir kategoriye yerleştirme zorunluluğu sebebiyle müellif eseri Doğu Hanevî gelenek içerisinde ele almaktadır. Böylece kriterleri genişleten

---

⁸ Nitekim belirlediğimiz kriterler bakımından ortaklık arzeden ve bir gelenek olarak niteleyebileceğimizi düşündüğümüz ancak gerek kaynaklarını gerekse aralarındaki ilişki ağını netleştiremediğimiz bazı fırka tasnif gelenek önerilerini kendimize saklayarak teze almadık.

bu çalışma bu yönde daha fazla riski barındırmaktadır. Zaten burada aslında sahanın çalışanlarının ilgilerini celbedip müzakere, katkı ve eleştirileriyle zenginleşecek bir tartışma zemini tesis etmek istedik. Zira incelediğimiz veya vâkıf olmadığımız için burada inceleyemediğimiz fırka tasnifi yapan her eser üzerine yapılacak derinlemesine incelemeler burada ileri sürdüğümüz tezleri güçlendirebileceği gibi yanlışlayabilecek veya ta'dîl edilmesini gerekli kılacaktır. Bu da ömürlük bir proje olarak gördüğümüz bu çalışmanın tahkimi adına alınmaya değer bir risktir.

Çalışmanın kaynaklarına gelince, içerisinde fırka tasnifi barındıran özellikle hicrî ilk yedi asırda yazılmış her eser çalışmamızın ana kaynağını teşkil etmektedir. Ayrıca incelediğimiz her tasnifi daha iyi anlamamıza ve daha sağlam konumlandırmamıza yardımcı olacak diğer klasik kaynaklara ve gerek eser gerekse de müellifine dair yapılmış modern çalışmalara bakarak imkân nispetinde çok yönlü bir araştırma yapmaya gayret ettik. Aslında her bir tasnifin ait olduğu müellifin tüm eserleri ve ilmî kişiliği çerçevesinde değerlendirilmesi şüphesiz daha isabetli sonuçlar verirdi. Ancak böyle bir çaba vüsatimizin çok üzerindedir. Modern kaynaklar arasında özellikle Josef van Ess'in sekizinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar yazılmış tüm fırak literatürünü ele aldığı iki ciltten oluşan ve yaklaşık 1.500 sayfalık Almanca eseri *Der Eine und das Anderè*'yi burada hususen zikretmek gerekir. Bu eser mezhepler tarihi alanında çalışanların görmezden gelemeyeceği önemli bir referans kaynağı niteliğindedir. Müellif önce önemli İslam ilim merkezlerine/bölgelerine göre başlıklandırma yapmış ve her bir bölgede yetişen fırak müelliflerini kronolojik olarak isim isim ele almıştır. Bu hâliyle ansiklopedik mahiyette bir eserdir. Ancak müellif fırka tasnif geleneklerini tespit gibi bir hedefe yönelmemiştir. Zaten eserin öngörülen niteliği de böyle bir hedefi gerektirmemektedir. Van Ess gibi kudretli bir oryantalistin yaklaşık elli yıllık ilmî birikimiyle oluşturduğu bu eserinden elimizden geldiğince faydalanmak istedik. Ancak eserin yabancı olduğu bir dilde, Almanca, oluşu önemli bir engel oluşturdu.

Zaman zaman Almanca bilen kişilerden yardım alma yoluna gitsek de bu çok mümkün olmadı. İnternet üzerinden çeviri sitelerinin sunabildiği kadarıyla ve müellifin referanslarını takip etme çabası ile yetinmek durumunda kaldık. Hasılı bu değerli eserden yeteri kadar istifade edemediğimizi belirtmek isterim. Ancak istifade edebildiğimiz kadarıyla tezimize değerli bir katkı sunduğunun altını çizmek gerekir. Bu sebeple eserini yayınevi aracılığıyla şahsıma ulaştıran müellif Josef van Ess'e gerçekten müteşekkirim.

Bazı referanslardan anlaşılacağı üzere çalışma sırasında ele aldığımız bazı konu, fırka tasnifi, fırak eseri veya fırak müellifi üzerine yaptığımız çalışmalar makale veya tebliğ metni olarak çeşitli yerlerde yayımlanmıştır. Bu nedenle bunlara dair bilgiler insicamı bozmayacak şekilde tezde olması gereken miktarıyla buraya dercedilmiş, detaylarına ilgi duyanlar için söz konusu çalışmalara göndermede bulunulmuştur. Ayrıca çalışma boyunca içerik ve özelliklerine dair detaylar verdiğimiz fırka tasniflerine dair anlamayı daha kolaylaştırması adına fırka tasnif tabloları hazırlanmış ve çalışmanın sonuna ekler olarak konulmuştur.

Son olarak tez boyunca takip edilen yazım esaslarına dair birtakım notları kaydetmek yerinde olacaktır. Zikri geçen tüm şahıs ve eser isimlerinin, italik yazılan Arapça kavram ve terkiplerin yazımında *International Journal of Middle East Studies* (IJMES) tarafından belirlenen transliterasyon sistemi Türkçe'ye de uygunluğu gözetilerek kullanılmıştır. Kaynakların gösteriminde de aynı derginin esasları takip edilmek istenmiş ancak U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsünün Tez Yazım Kılavuzu esas alınmak durumunda kalınmıştır. O nedenle metin içinde eser isimleri –*IJMES*e uyularak- italik yazılırken dipnot ve kaynakçada –SBE kılavuzuna uyularak- düz ve koyu karakterde yazılmıştır. Yer isimlerinde ve Sıffîn, Tahkîm gibi tarihî hadiselerde transliterasyon kullanılmamıştır. Şahısların isimleri, künyeleri, vefat tarihleri ile eser isimleri vs gibi hususlarda şayet kesinlik yok ve farklı tercihler söz konusu olduğunda öncelikle

Josef van Ess'in tercihlerine itimat edilmiştir. Ğazzālī yerine Ğazālī, Devvānī yerine Devānī tercihleri bunun birkaç örneğidir. Yine alternatifler arasında tercih yapma durumunda esas aldığımız referans kaynaklarının başında T.D.V. İslâm Ansiklopedisi gelmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FIRKA TASNİFLERİNİN MAHİYETİ VE

TARİHSEL SERÜVENİ

Bu bölümde, çalışmamızın temel konusu olan “fırka tasnifleri”nin bir kullanım olarak ne ifade ettiğini, mahiyetini ve kapsamını ortaya koymak, fırkaları tasnif etme ameliyesinin nasıl ortaya çıktığını, gelişim seyrini ve fırka tasnifleri üzerinde önemli bir etkisi bulunan 73 fırka hadisini ve nihayetinde fırka tasniflerinin karakteristiklerini ele almak niyetindeyiz. O nedenle öncelikle “fırka” kavramının Arap dilinde ve İslam literatüründe bir kavram olarak ne anlama geldiğini ve “fırka tasnifi” dendiğinde neyin anlaşılması gerektiğini ele alacağız.

1. “Fırka” Kavramı

Arapça bir kelime olan *fırka* kelimesinin türediği f.r.ق. (ف.ر.ق.) maddesi bir topluluktan (*cemā'a*) ayrılmayı ifade eder ve bu bakımdan cem^c ve cema^a gibi kelimelerin türediği c.m.ع. (ع.م.ع.) maddesinin zıddıdır.⁹ Kendi ihtiyaçlarını ve güvenliğini temin için toplu halde yaşamak zorunda olan insan için topluluktan ayrılmak kötüdür. Örneğin çölde bir kabile ile seyahat eden bir insanın yapacağı en akıllıca şey kabileden ayrılmamak ve yolu bilen izlerini takip etmektir. Kafileyi terkederek kendi başına hareket etmek (*fırka*) hayatî bir meseledir ve tehlikelerle doludur. Nitekim yolunu şaşırarak sürüden ayrılan koyun için *ferika* kelimesi kullanılır.¹⁰ Toplumdan ayrılmak yalnızca ayrılan için kötü değildir, toplum da kendisinden farklılaşan kişi ve gruplardan hoşlanmaz. Bunu bir tehlike ve tehdit olarak algılar. Zira alışlagelen ve bu sebeple de en iyisi zannedilen hâlihazırdaki durumun bozulacağından ve herşeyin kötüye gideceğinden korkar, farklılaşmayı toplumsal birlikteliği bozmak olarak niteler ve kötüler. Bu bölünme ve yenilik korkusu her müesses toplum ve topluluk (*cemā'a*) için geçerli olduğundan benzer tecrübe İslam toplumu için de söz konusudur. Hâlihazırdaki toplumsal düzeni eleştirerek farklılaşan ve alışılmadık yeni bir davetle gelen

⁹ Ebü'l-Faql Muhammed b. Mükerrrem el-Enşārî İbn Manzûr, **Lisānū'l-'Arab**, nşr. Emîn Muhammed 'Abdülvehhâb & Muhammed eş-Şâdıq el-'Ubeydî, C. X, 2. b., Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî & Mü'essesetü't-Ta'rihî'l-'Arabî, Beyrut: 1418/1997, (“f.r.ق.” maddesi), s. 243.

¹⁰ İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 247.

Hız. Peygamber, müşrikler tarafından “cemaati bozmak”la suçlanmıştı. Bedir Harbi esnasında müşrik Kureyş toplumuna hitap eden Mekke müşriklerinden ‘Aşım b. Ebî ‘Avf b. Şubeyra es-Sehmî, Hız. Peygamber’i “*müferrıku’l-cemā‘a el-ātı bi-mā lā yu‘raf*”, yani “alışıldık olmayan şeyleri getiren, toplumu bölen” bir kişi olarak niteleyerek onun öldürölmesi gerektiğini ifade etmişti.¹¹ Benzer bir ifade daha sonraları rollerin değiştii bir ortamda Hız. Ebü Bekr’in halifeliliğinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan *ridde* hareketleri bağlamında kullanılmıştır. Halife Hız. Ebü Bekr’in kendisine gönderdiği mektubu okuyan ridde hareketlerinin aktörlerinden Eş‘aş b. Kays el-Kindî, halifenin kendilerini küfre nispet etmesinin sebebini sorduğu elçiden “Müslümanların *cemā‘atı*ne muhalefet etme” cevabını almıştır.¹²

Yine Hız. ‘Osmān’ın Kufe, Basra ve Mısırlılara hitaben gönderdiği mektupta kullandığı rivayet edilen “*Cemā‘ate* sarılın ki haķķ da size sarılın, şüphesiz *haķķ cemā‘ate* birliktedir, *bāıl* da ayrılıktadır (*furķa*)” şeklindeki ifade¹³ *cemā‘a* ile *furķa* karşıtlığını ve aynı zamanda *cemā‘a*’nın olumlu *furķa*’nın ise olumsuz içeriğini yansıtmaktadır.

Hız. ‘Osmān’ın şehit edilmesi üzerine Hız. ‘A’işe’nin Ebü Mūsā el-Eş‘arî ve Kufelilere hitaben gönderdiği mektupta Hız. ‘Osmān’ı katledenler hakkında “onlar *cemā‘atı böldüler* (*ferakū’l-cemā‘a*)” şeklinde bir ifade kullanması yine aynı duruma işaret et-

¹¹ Ebü ‘Abdullāh Muħammed b. ‘Ömer b. Vāķıd el-Eslemî el-Vāķıdî, **Kitābu’l-megāzı**, I-III, thk. Marshden Jones, 3. b., C. I, ‘Ālemü’l-Kütüb, Beyrut., 1404/1984), s. 86. Bu bilgi için ayrıca bkz. Muhammed Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2014, ss. 243-244.

¹² Bkz. el-Vāķıdî, **Kitābu’r-ridde ma‘a nebze min fütüħü’l-‘Irāk ve zıkrü’l-Müşennā b. el-Ĥārıse eş-Şeybānı**, thk. Yaħyā el-Cebürı, Dāru’l-Ġārbi’l-İslāmı, Beyrut, 1410/1990, s. 192. Ayrıca bkz. Eren, a.g.tz., s. 244. Hız. Ebü Bekr’in söz konusu ettiğimiz mektubunda “*Hevāya* tâbi olmayın ki sizi Allah’ın yolundan saptırmasın” şeklinde bir ifade kullanması (El-Vāķıdî, **Kitābu’r-ridde**, a.g.e., s. 191) sonraki dönemlerde ana gövdenin itikādî fırkaları “hevā” kelimesiyle tavsif edişini hatırlatmaktadır. Tabi bu noktada gerek bu rivayette gerekse de nakledeceğimiz diğer rivayetlerde geçen *hevā*, *fırķa*, *cemā‘a* vs gibi kavramların gerçekten o dönemde kullanılmayıp bu olayları aktaran sonraki dönem tarihçilerinin kasten veya farkında olmadan geğmişteki olayları kendi döneminin kavramları ve sosyo-politik atmosferi ile ifadelendirmiş olabileceği ihtimalini her zaman akılda tutmak gerekmektedir; bkz. Eren, a.g.tz., s. 249.

¹³ Bkz. Eren, a.g.tz., s. 245 ve dn. 906.

mektedir.¹⁴ Hz. ‘Alî’nin halife olmasından sonra Şam valisi Mu‘âviye’yi “*tā‘at* ve *cemā‘at*’e davet etmesi üzerine Mu‘âviye Hz. ‘Alî’yi “... halifemizi katletti ve cemaatimizi böldü (*ferraḳa cemā‘atenā*)...” ifadeleriyle tavsif etmektedir.¹⁵ Öte yandan Hz. ‘Alî de Medine’deki insanları Şam ehline karşı savaşımaya çağırırken onları “*ehlü’l-fırka*” ve “cemaatinizi parçalamak (*yuferrikūne cemā‘atekum*) isteyen kavim” olarak tanımlamaktadır.¹⁶ Böylece topumsal birliktelik anlamına gelen ancak kullanana göre değişebilen subjektif bir mahiyete sahip *cemā‘a* kavramı olumsuzluğunu korumakta, muhalif kesim de bölücülükle suçlanmakta ve bu durum da f.r.ḳ. maddesinin türevleri ile karşılanmaktadır.

Yukarıdaki örnekler göstermektedir ki İslam toplumu tüm teşekkülünü tamamlamış toplumlar gibi toplumsal bütünlüğü ve birliği (*cemā‘a*) önemsemekte ve korumaya çalışmakta, ana bünyeden farklılaşmayı ve kopuşu (*fırka*) ise kötülemekte ve önlemeye çalışmaktadır. Bu noktada ana bünyeden kopan oluşumları *fırka*; farklılaşmaları ana bünyeyi de *cemā‘a* kelimesi ile karşılamaktadır. Böylece “fırka” kelimesi dilde toplumsal bütünlüğü ve birliği bozan ve tehdit oluşturan gruplaşmaları ifade etmektedir.

Fırka kelimesi ana toplumsal gövdeden farklılaşan tüm yapılar için kullanılsa da İslamî literatüründe her türlü farklılaşmayı değil hususen itikâtle alakalı olanları karşılamak üzere kullanılmıştır. Örneğin fikhî veya tasavvufî anlamda farklılaşan gruplar *fırka* kelimesi ile karşılanmamış özellikle itikâdî duruşa sahip gruplar yukarıda örneklerini verdiğimiz olumsuz içerimlere sahip *fırka* kelimesi ile ifade edilmiştir. O hâlde niçin diğerleri değil de itikâdî oluşumlar *fırka* kelimesi ile karşılanıp kötülenmiştir. Bunun en önemli sebebi itikâdî oluşumların dinî-itikâdî olduğu kadar sosyo-politik

---

¹⁴ Bkz. Eren, a.g.tz., s. 246 ve dn. 909.

¹⁵ Bkz. Eren, a.g.tz., s. 248 ve dn. 913.

¹⁶ Bkz. Eren, a.g.tz., s. 276 ve dn. 975.

iddialarının da bulunmasıdır. Örneğin Hâriciler, halife Hz. ‘Alî’nin tahkîm teklifini onaylamasından sonra bunu kabul etmeyip Hz. ‘Alî’nin ordusundan ayrıldılar. Onlar bu ayrılışlarını Kur’an âyetleri ile temellendirdiler, meseleyi itikâdîleştirdiler ve kendileri gibi düşünmeyenleri Kur’an’ın hükmüne aykırı hareket etmek ve İslam’ın dışına çıkmakla itham ederek onlara savaş açtılar. Hulasa Hâricilerin Müslüman toplumdaki ayrılmaları Müslüman toplumun birliğini ve güvenliğini tehdit eder hâle geldi. O nedenle görünüşte itikâdî gerekçelere dayandırılan bu farklılaşma esasen siyasî ve toplumsal bir tavır alıştı ve toplumsal hayatı etkileyen neticeleri barındırmaktaydı. Burada Hâricilerin yaptığı ve bundan sonra ortaya çıkacak neredeyse her farklı yeni oluşuma miras olarak bıraktıkları önemli bir pratik oluştu: o da her ne kadar dinî saik ve referanslarla ilintilendirilmiş de olsa aldıkları siyasî ve toplumsal tavrı *itikâdîleştirmeydi*. Tahkîm konusundaki farklı tavırlarını itikâdî bir mesele olarak aldılar, bu konuda Kur’an’ın hükmüyle hareket ettiklerini, dolayısıyla bundan farklı tavırların Kur’an’a muhalefet olup bunun da “mümin” vasfını kaybetmeye sebep olacağını ileri sürdüler. Bundan sonra ortaya çıkan hemen her yeni grup herhangi bir konuda toplumun genelinden farklı olarak aldıkları tavrı itikâdîleştirme eğiliminde oldu. Örneğin Kerbelâ sonrası özellikle Tevvâbûn hareketleriyle teşekkül etmeye başlayan Şî‘a, Hz. ‘Alî taraftarlıklarını itikâdîleştirdi ve bir teoloji inşa etti. Hâricilerin ameli imana dâhil eden bir teoloji üzerinden Müslüman toplumda meydana getirdikleri kargaşa ve huzursuzluk karşı bir tepkiyi, ameli imandan ayrı tutan bir teoloji üzerine bina edilen duruşu, yani Mürci‘e’yi doğurdu. Zaman içerisinde amel iman ayrımını istismar derecesinde kullanan bazı kişi ve grupların ortaya çıkması büyük günah işleyen için ara bir mertebenin ihdasının gerekliliği düşüncesini doğurarak Mu‘tezile’nin ortaya çıkışına zemin teşkil etti. Yine Emevî halifelerinin yapılan bazı zulüm ve haksızlıkları Allah’ın ezelde yazılmış kaderi olarak açıklamalarına karşı ezeli kader anlayışını inkâr eden Kaderiyye de salt itikâdî bir grup değildi. Görüldüğü üzere siyasî ve toplumsal şartların neticesinde

toplumun diğerk kesimlerinden farklılaşarak müstakil bir topluluk haline gelen gruplar aldıkları siyasî ve toplumsal duruşun meşruiyetini temin için durumu itikâdîleştirdikleri ve dinî naslarla temellendirdikleri için *fırka* kavramı toplumsal düzeni ve ahengi bozma anlamının yanında *itikâda* alakalı bir bağlamı da işaret etmiştir.

Aldığı farklı siyasî ve toplumsal duruşu itikâdîleştirerek ve dinî naslarla temellendirerek müstakilleşen gruplar kendilerini doğru, hak, gerçek İslam'ın temsilcisi, Kur'an'ın ve/veya sünnetin takipçisi diğerk grupları ise bunun zıddı ile yani yanlış, bâtil, İslam'ın tahrifçileri, Kur'an veya sünnetin muhalifleri şeklinde konumlandırıyordu. Bunu yaparken ya Hâricîlerin yaptığı gibi muhataplarını küfre düşmekle (*tekfîr*) veya sapkınlıkla niteliyorlar (*tağlîl*) veyahut da en azından onlardan fiziksel, duygusal ve toplumsal anlamda uzak olduklarını ve ilişkilerini kopardıklarını (*teberri*) ilan ediyorlardı. Bu nedenle İslam uleması fırka kavramının sınırını tayin eden en önemli ölçüt olarak *tekfîr*, *tağlîl* veya *teberri*yi esas almıştır. Bu, hangi itikâdî gruba mensup olursa olsun hemen her âlimin üzerinde uzlaştığı bir ölçüt olmuştur. Buna dair birkaç örneği burada zikredebiliriz.

İsmâ'îlî/ĶarmaĶî müellif ve Horasanlı dâ'î Ebû Temmâm (4./10. yy) ileride daha detaylı ele alacağımız 73 fırka hadisine referansta bulunarak fırka-i nâciyeyi "Ehl-i BâĶın", diğerk 72 sapkın fırkayı ise "Ehl-i Zâhir" olarak niteledikten sonra niçin Ehl-i Zâhir'in sapkın, Ehl-i BâĶın'ın ise kurtuluşa eren fırka olduğunu "Birbirini lanetleyen, birbirinden teberri eden Ehl-i Zâhir'in aralarında meydana gelen hiçbir bir ihtilaf, tenakuz ve şüphe bunlar [Ehl-i BâĶın] arasında vâki olmamıştır" sözleriyle ifade eder. İşte bu durum Ebû Temmâm'a göre Ehl-i BâĶın'ın sözlerinin doğruluğuna ve birbirini lanetleyen Ehl-i Zâhir'in görüşlerinin geçersizliğine delildir. Zira Allah "*Şayet o, Allah'tan başkasından gelmiş olsaydı muhakkak onda pek çok ihtilaf bulurlardı.*"

(4/Nisa 82) buyurmuştur. Bu âyetten hareketle Ebû Temmâm “o halde anlıyoruz ki Ehl-i Zâhir’in görüşleri Allah katından olsaydı ihtilaf etmezlerdi” sonucuna ulaşır.¹⁷

Sünnî-Eş‘arî müellif ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî de 73 fırka hadisinde geçen “fırka” kelimesinin sınırını benzer bir bağlamda şöyle açıklar:

Ümmetin 73 fırkaya ayrılacağına dair rivayet edilen hadisin fıkıh imamlarının helâl ve haram konularındaki hüküm çeşitlerinde farklılaştıkları türden ihtilaflara değil de bu türden bir ihtilafa [yani adalet, tevhid, kader, istitaat, rü’yet, sıfatlar vb itikâdî meselelerde meydana gelen ihtilaflar] tevîl edilmesi doğru olmuştur. Zira fıkıh imamları arasında fikhî hükümlerde farklılaştıkları durumlarda birbirlerini küfre veya sapkınlığa nispet etme (*tekfîr* ve *tağlîl*) diye bir şey yoktur.¹⁸

Görüldüğü üzere, Bağdâdî 73 fırka hadisinde geçen “fırka” kavramının fikhî değil itikâdî ayrışmalara yorumlanması gerektiğini vurgulamakta, bunun gerekçesi olarak da fıkıh imamları arasında birbirlerini sapkın veya kâfir ilan etme gibi bir durumun yaşanmamasını sunmaktadır. Böylece “fırka” olmanın belirleyici kriteri “diğerlerini kâfir veya sapkın ilan etmek”tir. Nitekim Kerrâmiyye’den bahsederken bu fırkanın Horasan’da üç fırkadan oluştuğunu, ancak bunların birbirini tekfîr etmeyip kendilerine muhalif olanları tekfîr ettiklerini, bu yüzden onları tek bir fırka olarak saydığını belirtir.¹⁹ Yine fırka-i nâciyeyi anlatırken fırka-i nâciye’nin ne mütekellimlerinin ne de fakihlerinin birbirlerini tekfîr etmediğini hususen belirtir ve diğer fırkaların ise bunun aksine birbirlerini tekfîrde yarıştığını örneklerle ortaya koymaya çalışır.²⁰ Tabi ki bu, Eş‘arî bir müellifin gözünden görünen manzaradır. Sünnî olmayan müellifler tasniflerinde Hânefilik, Şâfi‘ilik, Mâlikîlik, Hânelilik gibi Sünnî fıkıh mezheplerini de fırka

¹⁷ Ebû Temmâm, a.g.e., s. 8.

¹⁸ ‘Abdülkâhir b. Tâhir b. Muḥammed el-Bağdâdî, **el-Farḳ beyne’l-fırak**, thk. Muḥammed Muḥyiddin ‘Abdulḥamîd, el-Mektebetü’l-‘Aşriyye, Beyrut, 1995, s. 11.

¹⁹ Bağdâdî, **Kitâbu’l-Milel ve’n-nihâl**, thk. Albert Naşri Nâdir, 3. b., Dâru’l-Meşriḳ, Beyrut, 1992, s. 149; a.mlf., **el-Farḳ beyne’l-fırak**, a.g.e., ss. 25, 215.

²⁰ Bağdâdî, **el-Milel ve’n-nihâl**, a.g.e., ss. 157-158; a.mlf., **el-Farḳ beyne’l-fırak**, a.g.e., s. 361.

kavramı içerisinde değerlendirilerek fırka tasniflerine dâhil etmişlerdir. Zira onlara göre bu gruplar birbirini küfre veya sapkınlığa nispet etmektedir. Örneğin Fâtımî-İsmâ'îlî dâ'î Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/934) kendilerinin gerçek Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğunu, ancak kendilerini bu isimle isimlendiren el-‘Âmme/es-Sevâdü'l-a‘zamın bu iddialarında haksız olduğunu belirttikten sonra bunun gerekçesini onların ahkâm ve farzlarda aralarında çekişmeler bulunması, birbirlerini *tekfîr* etmeleri ve birbirlerinden *teberrî* etmeleri olarak gösterir. Zira “Ehl-i hak bölünmez”.²¹

Sünnî olmayan çevrelerin fırka tanımına ve tasnifine Sünnî fıkıh mezheplerini dâhil etmelerinin önemli bir sebebi de Sünnî kesimin iddia ettikleri gibi yek vücut bir yapı olmayıp kendi içerisinde *tekfîr*, *tağlîl* ve *teberrî* gibi dışlayıcı tavırlar sergileyen parçalı bir yapı olduğunu göstermektir. Ancak Sünnî camia fıkıh mezheplerinin birbirlerine karşı *tekfîr*, *tağlîl* ve *teberrî* tavırlarına sahip olmadıklarını söylemiş ve bu özellikleri nedeniyle onları fırka tasniflerine dâhil etmemiştir.

Bu ortaya konan manzaradan hareketle genel olarak İslam literatüründe “fırka” kavramının, aldıkları yeni ve farklı siyasî ve/veya toplumsal duruşlarını itikâdî bir bağlamda dinî naslarla temellendiren ve diğerlerini kâfir veya sapkın gibi dinî/itikâdî dışlayıcı vasıflarla tasvir ederek onlarla toplumsal bağını koparttığını ilan eden grupları; “fırka tasnifleri” de bu tür grupları tasnif etme ve listeleme çabasının ürünlerini ifade etmektedir.

2. Fırka Tasniflerinin Ortaya Çıkışı

Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra Müslümanlar birbirleriyle ilk defa iç savaşa girişmiş ve bunun sonucunda aldığı tavır ve benimsediği görüşleriyle kendisini ana Müslüman topluluğundan ayıran gruplar yani fırkalar ortaya

²¹ Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, **Kitābu'z-zîne**, thk. ‘Abdullāh Sellūm es-Sāmerrā’î, el-Ġulūvv ve'l-fıraqu'l-ġāliye fî'l-ħađāreti'l-İslāmiyye içinde, Dāru Vāsıt, Bağdad, 1982, ss. 255-256 ve 262.

çıkıştır. Sıffın Savaşı neticesinde gerçekleşen Tahkîm Olayı ile Hâricîler'in ortaya çıkması ve özellikle Kerbelâ Vakası sonucunda Şî'a'nın teşekkül etmesiyle başlayan bu firkalaşma süreci diğer firkaların katılımıyla devam etmiş, hemen hemen bir yüzyıl içerisinde ana İslam firkaları teşekkül etmiştir.

İslam'ın hemen ilk asrında ortaya çıkan iç savaşlar yalnızca Müslümanların bölünerek gruplaşmasına sebep olmakla kalmadı, bu bölünmeyi derinleştiren itikâdî problemlerle hesaplaşmayı da zorunlu hâle getirdi. Örneğin Sıffın Savaşı neticesinde meydana gelen Tahkîm Hadisesi karşısında bunu ümmetin beyatiyle işbaşına gelen ve böylelikle meşruiyetini kazanan halifenin (Hz. 'Alî) her ne kadar şartların zorlamasıyla da olsa meşru halifeliğini hakeme götürmek suretiyle tartışmaya açmasını dinî bir prensibin ihlâli olarak görerek Hz. 'Alî başta olmak üzere kendileri gibi düşünmeyen herkesi tekfir eden Hâricîler, bir yandan Müslümanların dinî-dünyevî liderliğinin hangi usullerle belirleneceği, hangi şartlarda devam edeceği veya düşeceği gibi "imâmet" problemini diğer yandan kullandıkları tekfir silahı ile iman-amel ilişkisi, büyük günah işleyeninin durumu, büyük günah işleyen Müslümana ne isim verileceği ve hakkında hangi hükümlerin uygulanacağı gibi "kebîre" problemini de Müslümanların gündemine taşıdı. Yine Hâricîler geriye dönük olarak Hz. 'Alî'nin meşru halife olduğu Tahkîm Hadisesi'ne kadarki döneminde ona karşı savaş açan ve başlarında Hz. 'Â'îşe, Talha ve ez-Zübeyr bulunan Cemel ashabı ile Sıffın'deki Mu'âviye önderliğindeki orduyu tekfir etmek suretiyle bu savaşlarda hangi tarafın haklı olduğu, öldüren ve öldürülen Müslümanların durumunun ne olduğu/olacağı gibi soruları da cevaplanmak üzere ortaya atmış oldu.

Mu'âviye'den sonra Yezîd'in halife olmasıyla hilafetin saltanata dönüşmesi ve özellikle Hz. Hüseyin'in Yezîd'in ordusu tarafından feci bir şekilde katledilmesi ve böylece Şî'î grupların teşekkülü ile imâmet meselesi yeni boyutlar kazandı. Yine Cemel ve Sıffın Savaşları, Kerbelâ, hilafetin saltanata dönüşmesi ve başta bulunan Emevî

idarecilerin İslam'ın öngördüğü prensiplerin aksine yaptıkları uygulama ve zulümleri ile bunları Allah'ın irade ve takdirine dayandırmaları gibi durumların Müslümanların zihnine taşıdığı 'bütün bunlar niçin oldu/oluyor' sorusu ve başka kültür ve dinlerin de etkisiyle günyüzüne çıkan "kader" problemi başgösterdi. İlerleyen zamanlarda İslam devletinin hızla sınırlarını genişletmesi ile yeni din ve kültürlerle karşılaşma sonucunda gündeme gelen yeni sorular ile Grek felsefesinden yapılan tercümelemlerin etkisiyle "Allah'ın zatı ve sıfatlarının mahiyeti" gibi yeni meseleler Müslümanların gündemini meşgul etti.²²

İşte yaşanan hadiselerin sebebiyet verdiği kebir, imâmet, kader, sıfatlar gibi meseleler karşısında kişi ve -eğer toplumsal bir tabana sahipse- grubun genelin benimsediğinden farklı olarak öne sürdüğü kendine özgü tavır ve görüş o kişinin veya grubun "mağâle"si olarak anılmıştır.²³ Kişi veya grup bu 'mağâle'sini sözlü ifade edebildiği gibi mektup veya küçük çapta risale şeklinde yazılı hâle de getirebilmiştir.²⁴

²² Şehristânî, mezhepleşmeye sebep olan dört meseleyi 1. Sıfatlar ve tevhid, 2. Kader ve adalet, 3. Va'd, va'id, esmâ ve ahkâm, 4. Sem', akıl, risâlet ve imâmet şeklinde formüle etmiştir; bkz. eş-Şehristânî, a.g.e., C. I, s. 21.

²³ Muhammed b. Tavî't et-Şancî ve onun takipçileri olarak Ethem Ruhi Fiğlalı başta olmak üzere Türkiye'deki mezhepler tarihçileri fırak literatürünün ortaya çıkışını literatürün ilk örneklerinin hâkim ismi olan "mağâlât" kavramında ararlar ("Mağâle"den "Mağâlât"a geçiş tezi için bkz. Muhammed b. Tavî't et-Şancî, "İslam Mezhepleri ve Tarihi", çev. Bekir Topaloğlu, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları (Muhammed b. Tavî't et-Şancî Özel Sayısı)**, C. IV, S. 1, 2011, ss. 75-76; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Çevirenin Önsözü", **Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-Fırak)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, ss. XIII-XIV; Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 31; İlyas Üzüm, "Mezhep", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 526). Buna göre mağâlât, "mağâle" kelimesinin çoğuludur ve "mağâle" bir kişinin veya grubun herhangi bir meselede Müslümanların genelinden farklı olarak ileri sürdüğü görüş anlamına gelir (k.v.l. kökünün ve "mağâle/mağâlât" kelimelerinin 'inanç' ve 'görüş' manasını karşılamak üzere tercih edilmesinin gerekçeleri için bkz. İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 572).

²⁴ Klasik kaynaklarda "mağâle" kelimesi ile kişi veya grubun kendine özgü görüşünün mü yoksa onun yazıya dökülmüş hâlinin mi kastedildiği konusunda dikkatli olunmalıdır. Zira "mağâle"yi her zaman yazılı bir ürün olarak düşünmek hatalı tespitlere yol açabilir. Nitekim Müberred'in *el-Kâmilinde* geçen "*Necde b. Uveymir el-Haneîfî, Havâric'in reislerinden biridir ve Hâricilerin görüşünden (mağâle) ayrı kendine ait bir görüşü (mağâle) vardır* وله مقالة الخوارج. *كان نجدة بن عويمر الحنفي من رؤساء الخوارج. وله مقالة الخوارج*" şeklinde ifadesi (bkz. Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, **el-Kâmil**, I-IV, thk. M. Ebû'l-Fağl İbrâhîm, C. III, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, ts., s. 184.), "*Hâricîlere ait Makâlâtтан müstakîl bir makâle sabibi Necde b. Uveymir'dir...*" şeklinde okunarak Necde'ye *Mağâle* adıyla bir risale nispet edilebilmiştir (bkz. Şancî, a.g.m., s. 77). Kelime ile alakalı bir başka önemli nokta da erken dönem müelliflerin "mağâle" adıyla eserler neşretmeyip bu kelimenin bir yazın türünü ifade ettiğidir. Şayet bir kişi görüşlerini yazıya dökmüşse bu yazılı doküman onun görüş-

Örneğin Necde b. ‘Āmir, kendilerinden olmayan Müslümanların çocuklarının öldürülmesine cevaz vermesine karşı çıkmak üzere bir başka Hâricî lider Nâfi‘ b. el-Ezrak’a hitaben bir mektup (*kitāb*) yazmıştır. Ayrıca Necde ile bir ara halifeliğini ilan etmiş olan ‘Abdullāh b. ez-Zübeyr arasında da mektuplaşmalar olmuştur. Yine İbn İbād, Hz. ‘Osmān ile alakalı; el-Ḥāsen el-Başrî de kadere dair görüşlerini içeren birer mektubu Emevî halifesi ‘Abdūlmelik b. Mervān’a yazmışlardır. Bunun dışında zaman içerisinde kebir, kader, iman, va‘id, ircā’, imâmet gibi zamanın tartışmalı konularına dair müs-takil risaleler de yazılmıştır. Örneğin imâmet konusunda bir *Kitābu’l-imāme* literatürünün oluştuğunu söyleyebiliriz.²⁵ Bu eserler çoğu zaman bir kişi veya grubun sadece kendi akidesini (mağālesini) arzettiği bir manifesto olmakla sınırlı kalmayarak ilgili olduğu konuda farklı kişi ve grupların ortaya attıkları görüşleri de ele alıyor, onlara eleştiriler getiriyor ve kendi görüşlerinin sağlamlığı noktasında argümanlar ortaya koyuyordu. O nedenle kişi veya grupların kendi mağālelerini ortaya koydukları eserler

---

lerini ifade ettiği için o kişinin ‘mağāle’si olarak algılanmıştır. Yoksa ne bu eserlere “mağāle” adı verilmiş, ne de müellifler “mağāle” ismini verdikleri eserler neşretmiştir. Olan yalnızca kişinin bir meseledeki kendi görüşünü yani “mağāle”sini yazıya dökmesinden ibarettir. Nitekim *mağāle* ve *mağālāt* kelimelerinin bu tarz kullanımına dair birçok kaynaktan deliller getirilebilir. Ancak sözü uzatmamak için burada Arap dili ve edebiyatı konusundaki mahareti herkesce kabul edilmiş İsmâ‘îlî müellif Ebū Ḥātim er-Rāzî’nin *Kitābu’z-zîne*’sinden birkaç örnek verebiliriz: O, İbādîyye’den bahsederken “Onların ‘düşmanlarımız Allah Rasulü’nün düşmanları gibidir ...’ şeklinde kendilerine özgü bir görüşü vardır[... أو كانت له مقالة يقول]” demektedir (bkz. Ebū Ḥātim er-Rāzî, a.g.e., s. 283). Yine Zeydî fırkalardan ‘Iclîyye hakkında “‘Iclîyye Hārūn b. Sa‘id el-‘Iclî’ye nispet edilir ki, onların kendine özgü bir görüşü vardır [أو كانت له مقالة]” (bkz. a.g.e., s. 301). “... Muğîre b. Sa‘id bu görüşü ortaya attığında ... [و حين اظهر المغيرة هذه المقالة]” (bkz. a.g.e., s. 302). Yine kelimenin çoğul hâli olan “mağālāt”ın kullanımı hakkında; örneğin Ebū Ḥātim er-Rāzî şöyle der: “Sebe’iyye’den Ġulāt’ın çeşitli sınıfları doğmuş ve görüşlerde farklılıklar göstermişlerdir [و تفرقوا في المقالات]” (bkz. a.g.e., s. 305); “Onların üzerinde ihtilaf ettikleri pek çok görüşleri vardır. [لهم مقالات كثيرة يختلفون فيها.]” (bkz. a.g.e., s. 309); “..[Ebū’l-Hüzeyl] onların [Basra’daki Mu‘tezililerin] en büyük âlimlerindedir ve o, onların mezhebinde mağāleleri [şāhibu’l-mağālāt], meclisleri ve münâzaraları olan bir kişidir.” (bkz. Ebū’l-Ferec Muhammed b. İshāq en-Nedîm, **el-Fihrist**, thk. Nāhid ‘Abbās ‘Osmān, Dāru Ḥatārî b. Fücā’e, Doha, 1985, s. 335).

²⁵ İbnü’n-Nedîm kâhir ekseriyeti günümüze ulaşmamış olan bu eserlere dair kayıtlar düşmektedir. Bu geleneğe dair onun ismini verdiği birkaç örneği zikredebiliriz: ‘Amr b. ‘Ubeyd’in *Kitābu’l-imāmē’si*, Bısr b. el-Mu‘temir’in *Kitābu’l-imāmē’si*, İbnü’l-İskāfî’nin *Kitābu’l-mi‘yār ve’l-müvāzene fî’l-imāmē’si*, Ebū Bekr el-Eşamm’ın *Kitābu’l-imāmē’si*, Dırār b. ‘Amr’ın *Kitābu’l-imāmē’si*, Ebū ‘İsā el-Verrāk’ın *Kitābu’l-imāmeti’s-sağîr* ve *Kitābu’l-imāmeti’l-kebirî*, İbnü’r-Rävendî’nin *Kitābu’l-imāmē’si* gibi. Bunun dışında *Kitābu’l-imāme* literatüründe eser kaleme alan Hâricî, Şî‘î ve Mu‘tezilî müellifler ve eserlerine dair geniş bir liste için bkz. Niyazi Kahveci, “Haricilik, Şîa ve Mutezile’nin İmamet Literatürü Üzerine Çalışma”, **Dinî Araştırmalar**, C. VIII, S. 23, Ankara, 2005, ss. 171-189.

birer 'akide manifestosu' olmalarının yanında aynı zamanda birer 'apoloji/savunma'dır. Zira kişi veya grup kendi maķālesini oluştururken bir yandan dinî nasrlara dayanarak temellendirmek ve meşrulaştırmak diğer yandan da farklılaştığı diğer görüş(ler)i dinî nasrlara referansla yanlışlamak ve eleştirmek durumundaydı. Bu, 'reddiye edebiyatı' diyebileceğimiz bir yazın türünün de gelişmesini eşzamanlı olarak beraberinde getirdi. Nitekim İbnü'n-Nedim'in isimlerini zikrettiği bu türde pek çok eserin yazıldığını görmekteyiz. Bu eserler bazen bir veya birkaç fırkayı hedef alıyor, bazen de belli kişilere yönelik olarak yazılıyordu.²⁶ Hatta aynı fırka müntesipleri özellikle Mu'tezililer bazı konularda birbirlerine karşı da reddiye yazabilmişlerdir. Böylece İslam literatüründe zengin bir reddiye geleneği oluşmuştur. Bu süreçte bazı müelliflerin, İbnü'n-Nedim'in kaydettiği isimlerinden hareketle, belli bazı fırkaları kendi içinde tasnif eden eserler de kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Vāşıl b. 'Aṭā'ın *Kitābu eşnāfi'l-Mürçi'e*, Cāhız'ın *Kitābu Hikāyeti ḳavli eşnāfi' li'z-Zeydiyye'si*, *Kitābu zikri mā beyne'z-Zeydiyye ve'r-Rāfiḳa*, Ebū Bekr el-Eşamm'ın *Kitābu iftirāḳi'l-ümme ve ihtilāfi's-Şi'a*, Dırār b. 'Amr'ın *Kitābu'l-Havāric* adlı eserleri, elimize ulaşmadığı için içeriği hakkında bir şey söyleyememekle birlikte isimlerinin çağrıştırdığı kadarıyla bu tür eserlerdir. Bu dönemde reddiyeler yalnızca Müslüman fırkalara veya âlimlere yö-

²⁶ Reddiye türü eserlere örnek olarak şu eserler zikredilebilir: 'Amr b. 'Ubeyd'in *er-Redd 'ale'l-Ḳaderiyye*, Ebū'l-Hüzeyl'in *Kitābu't-tevlid 'ale'n-Nazzām*, *Kitābu'r-redd 'ale'l-Ġaylāniyye fi'l-ircā'*, *Kitābu'r-redd 'ale'l-Ḳaderiyye ve'l-Mücbire*, *Kitābun 'alā Aşḫābi'l-ḳadiş fi't-teşbīh*, Bişr b. el-Mu'temir'in *Kitābu'l-istiṭā'a 'alā Hişām b. el-Hakem*, *Kitābu't-tevellüd 'ale'n-Nazzām*, *Kitābu'r-redd 'alā Ebī'l-Hüzeyl*, *Kitābu'r-redd 'ale'l-Havāric*, *Kitābu'l-va'id 'ale'l-Mücbire*, Nazzām'ın *Kitābu'r-redd 'ale'l-Mürçi'e*, *Kitābu'l-mahlūk 'ale'l-Mücbire*, Ca'fer b. Mübeşşir'in *Kitābu't-tevhid 'alā eşnāfi'l-Müşebbibe ve'l-Cebmiyye ve'r-Rāfiḳa*, Cāhız'ın *Kitābu'r-redd 'ale'l-Oşmāniyye*, *Kitābu'r-redd 'ale'l-Müşebbibe*, *Kitābu'r-redd 'alā men enkerā ḳalḳa'l-Ḳur'an*, Ebū Bekr el-Eşamm'ın *Kitābu'l-cāmi' 'ale'r-Rāfiḳa*, Dırār b. 'Amr'ın *Kitābu'r-redd 'ale'l-Haşviyye fi ḳavlihī enne'n-Nebiyye izā istegfira li-insānin ḡufira leh*, *Kitābu'r-redd 'ale'l-Ezāriḳa ve'n-Necedāt ve'l-Mürçi'e*, Ka'bī'nin *Kitābu'n-naḳd 'ale'r-Rāzi fi'l-'ilmi'l-ilābi*, *Kitābu'n-nibāye fi'l-aşlah 'alā Ebī 'Alī vb*; bkz. İbnü'n-Nedim'in *el-Fibrisf*'inin çeşitli yerleri, ss. 331-419. Özellikle Şi'i ve Mu'tezili müelliflerin kaleme aldıkları reddiye türü eserlerin bir dökümü için bkz. Niyazi Kahveci, "Şi'a ve Mutezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", **Dinî Araştırmalar**, C. VIII, S. 23, Ankara, 2005, ss. 69-92.

nelik yazılmadığını ve diğer dinlere de yönelik pek çok reddiye kaleme alındığını unutmamak gerekir.

Hicrî ikinci yüzyılda başta Mu‘tezilî âlimler olmak üzere çeşitli itikâdî gruplara mensup müelliflerin ürettiği yoğun reddiye literatürü bir sonraki yüzyılda itikâdî meseleler etrafında görüş (*maḳāle*) serdeden tüm kişi ve/veya gruplara dair malumatı derlemek ve bir sistematik içerisinde tasnif etmek amacıyla kaleme alınan eserlerin doğmasına yol açtı. Bu eserler içeriklerinden dolayı kimi zaman *Maḳālāt* şeklinde isimlendirildiler ve neticede *Maḳālāt* ismiyle bir yazın türü/literatür ve ilim dalı oluştu. Bu tıpkı Teftāzānî’nin kelâm ilminin niçin bu şekilde isimlendirildiği hususundaki görüşlerden biri olarak zikretmiş olduğu erken dönem müelliflerin çeşitli itikâdî konularda “falanca konuda söz, bahis” anlamına gelmek üzere “*el-keḷām fî ...*” şeklinde ifadeler kullanması ve bunların daha sonra “‘ilmu’l-keḷām” adına dönüşmesine benzetilmektedir.²⁷ Nitekim itikâdî fırkaları tasnif etme ve onların görüşlerini derleme etkinliği “‘ilmu’l-maḳālāt” veya “‘ilmu maḳālāti’l-fıraḳ” olarak adlandırılmıştır. Bu ilme dair eser yazanlara “aşḫābu’l-maḳālāt” denildi ve eserlerinin ismi ne olursa olsun çoğu kez “falancanın *maḳālāt*” şeklinde anıldı. Maḳālāt türü eserlerin bir kısmı çeşitli eserlerde özellikle de reddiye türü eserlerde serdedilen *maḳālāt* derlemekle yetinirken, bir kısmı reddiye türünün de getirdiği alışkanlıkla müellifin kendi fikrî ve mezhebî cephesinden tüm maḳālātı değerlendirip, eleştiriler yönelttiği bir mahiyet arzetti. Yine reddiye türü eserler gibi bu maḳālāt müelliflerinin bir kısmı da maḳālātın kapsamını diğer dinleri de içine alacak şekilde geniş tutmakta idi. Nitekim Ebū ‘Īsā el-Verrāḳ, Zurḳān ve en-Nāşî el-Ekber’in *Maḳālāt*ları bu şekildedir. Bu dönemdeki özellikle Mu‘tezilî müelliflerin maḳālāt türü eserlerinde bazı ana fırkalar alt kollarına göre fırka fırka tasnif edilirken bazıları ise kendine özgü görüşleri bulunan kişilere göre veya etrafında

---

²⁷ Sa‘duddīn Mes‘ūd b. ‘Ömer et-Teftāzānî, **Şerḫu’l-Maḳāsīd**, I-V, thk. Şāliḫ Mūsā Şeref, C. I, ‘Ālemü’l-Kütüb, Beyrut, 1409/1989, s. 164.

farklı görüşlerin ortaya çıktığı itikâdî meselelere göre tasnif edilmekteydi. Örneğin imameti itikâdî bir mesele olarak gören Şî‘a kendi içinde farklı imamlar etrafında toplanarak kendileri gibi düşünmeyenleri ve hatta kendi imamlarından başkasını imam olarak tanıyan diğer Şî‘î grupları sapkınlıkla suçlayıp onlardan teberrî ederek müstakilleşen gruplardan oluştuğu için fırka fırka tasnif edilmiştir. Aynı durum tekfîr silahını kendi içerisinde de kullanmaktan çekinmeyen Hâricîler için de geçerlidir. Ancak Mu‘tezile, Mürcî‘e gibi fırkalar bu eserlerde fırka fırka değil farklılaştıkları itikâdî meselelere göre veya kendine özgü fikirleri bulunan şahıslar olarak tasnif edilmekteydi. Ancak 73 fırka hadisinin bilindiği ve fırkaları ele alırken temel bir referans olarak kullanıldığı diğer çevrelerde maḳālāt eserleri “ana kollar ve onların alt kolları” şeklinde başlıklandırılarak itikâda dair maḳālāt malzemesi fırkaların görüşleri olarak ele alınır hâle geldi. Örneğin Ka‘bî’nin *Maḳālāt*’ında Mu‘tezile, tabakat tarzında önemli kişilerine göre, Eş‘arî’nin *Maḳālāt*’ında ise ihtilaf ettikleri meselelere göre tasnif edilirken, 73 fırka hadisine referansta bulunan eserlerde görüşlerin nispet edildiği kişiler fırka lideri hâline dönüşerek fırkalar şeklinde tasnif edilmiştir. Yine örneğin Eş‘arî’nin *Maḳālāt*’ında Şeyṭānū’ṭ-ṭāḳ veya Şî‘î müelliflerce adlandırıldığı şekliyle Mü’minū’ṭ-ṭāḳ olarak bilinen Ebū Ca‘fer Muḫammed b. Nu‘man el-Aḥvel bazı konularda kendine özgü görüşler ileri süren bir kişi olarak ilgili bağlamlarda sunulurken Bağdādî, Şehristānî gibi sonraki dönem kaynaklarında Şeyṭāniyye isimli bir fırkaya dönüşmüştür.²⁸ Böylece literatürde *maḳālāt*tan *fıraḳa* doğru bir dönüşüm gerçekleşti ve bu, ‘Abduḳāhîr el-Bağdādî’nin *el-Farḳ beyne’l-fıraḳ* isimli eserinde olduğu gibi eser isimlerine de yansdı. 73 fırka hadisinin fırka tasnifleri için temel bir referans kabul edilmesinin tasnifler üzerinde ciddi anlamda belirleyici etkileri oldu. Bu nedenle fırka tasniflerinin ele alındığı bir çalışmada 73 fırka hadisinin ve fırka tasnifleri üzerindeki etkisinin işlenmesi elzemdir. Ancak buna geçmeden önce fırka tasniflerinin devlet eliyle

---

²⁸ Büyükkara, a.g.m., s. 447.

yaptırıldığına dair sıhhati güçlü görünmemekle birlikte Şî‘î kaynaklarda nakledilen bir rivayeti burada söz konusu etmek istiyoruz. Şeyhu’t-Ṭā’ife Ebū Ca‘fer eṭ-Ṭūsī’nin naklettiği bir rivayete göre, Halife Mehdī’nin (grv. 158-169/775-785) “Aşhābu’l-ehvā” üzerine baskısı artmıştı. İbnü’l-Mufaḍḍal (veya İbnü’l-Muḵ‘ad) isimli bir kişi halife için fırkaları sınıf sınıf tasnif eden bir kitap yazdı. Sonra da bunu Bağdad’ın iki kapısında insanlara okudu. Bu kitapta Zürāriyye denilen bir fırkadan, ‘Ammār b. es-Sābāṭī’nin ashabı ‘Ammāriyye denilen bir fırkadan, Ya‘fūriyye denilen bir fırkadan, Süleyman el-Aḫṭa‘ın ashabının fırkasından, Cevālīḳiyye denilen bir fırkadan bahsetmiştir. Ancak listede Hişām b. el-Ḥakem’in ismi yoktu. Zira onun (Ṭūsī’nin) iddiasına göre Ebū’l-Ḥasen (=İmam Mu‘ṣā b. Ca‘fer) kendisine elçi göndererek durumun şiddetli olduğunu, bu günlerde çenesini tutmasını söyledi. Hişām da Mehdī ölünceye dek çenesini tuttu ve takibattan kurtuldu.²⁹ Şî‘î kaynakta zikredilen bu rivayete göre Halife Mehdī için, devletin asayışı açısından tehlikeli gördüğü fırkaları tasnif eden, aslında bir nevi fişleyen bir kitap veya rapor hazırlanmıştır. Buradaki fırkaların geneli itibariyle Şî‘î fırkalar olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Akademik amaçlarla hazırlanmamış olsa da bu rapor bir tür *maḳālāt* eseri ve fırka tasniflerinin erken bir örneği olarak kabul edilmelidir.³¹ Bu raporun fırak edebiyatında herhangi bir etki yapıp yapmadığını bilemiyoruz. Esasen böyle bir olayın hemen tüm tarih kaynaklarında bahsedilmesi, maḳālāt kaynaklarının İbnü’l-Mufaḍḍal’a ve raporuna atıflarda bulunması beklenirdi. Ancak bazı Şî‘î kaynaklar dışında bu bilgiyi başka yerde bulamamaktayız. Ayrıca bu tarz bir raporun

²⁹ Şeyhu’t-Ṭā’ife Ebū Ca‘fer Muḥammed b. el-Ḥasen eṭ-Ṭūsī, **İhtiyāru ma‘rifeti’r-ricāl (=Ricālü’l-Keşşī)**, thk. Cevād el-Ḳayyūmī el-İşfehānī, Müessesetü’n-Neşri’l-İslāmī, Ḳum, 1427 [2006], ss. 226-227.

³⁰ Bazı Şî‘î müellifler İbnü’l-Mufaḍḍal’ın bu çalışmada birçok fırkayı kafasından uydurduğunu, bu fırkaları Mehdī’nin takip etmeyi ve işlerini bitirmeyi istediği kimselere nispet ettiğini iddia etmektedir. Nitekim, onlara göre, Zürāre, ‘Ammār es-Sābāṭī, İbn Ebī Ya‘fūr gibi şahısların asla bir ashabı olmadığı halde kendi isimlerine nispet edilen fırkalar uydurulmuştur; bkz. Ca‘fer Murtaḍā el-Ḥuseynī, **Ḥayātu’l-İmām er-Rıḍā**, Dāru’t-Teblīḡi’l-İslāmī, Beyrut, 1398 HŞ (1978), s. 90.

³¹ Süyūṫī, Halife Mehdī’yi ‘muhalifleri reddetme hususunda kitaplar tasnif edilmesini emir veren ilk kişi’ olarak nitelemektedir; bkz. Ebū’l-Faḍl Celāleddīn ‘Abdurrahmān b. Ebī Bekr es-Süyūṫī, **Ta’riḫü’l-ḫulefā**, Dāru İbn Ḥazm, Beyrut, 1424/2003, s. 24. Muhtemelen bu ifadesiyle İbnü’l-Mufaḍḍal’ın Mehdī için hazırladığı sözkonusu raporu kastetmektedir.

Mehdî sonrası dönemlerde de hazırlanması beklenebilir. Fakat buna dair bir örneği de bilmiyoruz. Elbette İslam tarihinde devletlerinin fırkaları dinî olmaktan ziyade bir asayiş konusu olarak algıladığı malumdur. Yine âlimlerin bilerek veya bilmeyerek fırak türü eserlerle yöneticilere istihbarî bilgi temin ettikleri düşünülebilir. Hatta fırak müellifleri devletin asayiş bakımından tehlikeli gördükleri grupları eserlerinde eleştirmek, sapkın ilan etmek ve İslam ümmetinin dışına itmek gibi ameliyelerle yöneticilerin işlerini kolaylaştırdıklarını ve onların çeşitli fırkalara yönelik takibatları için meşru bir zemin tesis ettiklerini de öngörebiliriz. Fakat yine de böyle bir raporu maḳālât geleneğinin ve fırka tasniflerinin temeline yerleştirmekte ihtiyatlı olmak sâlim bir yol olacaktır.

3. 73 Fırka Hadisi ve Fırka Tasniflerine Etkisi

Gerek isnad şeması gerekse de geçtiği ilk kaynaklardan hareketle hicrî ikinci asrın başlarından itibaren yaygın olarak bilindiği ve nakledildiği anlaşılan³² 73 fırka hadisi özellikle hicrî üçüncü asrın sonlarından itibaren fırka tasniflerinin temel referans kaynağı hâline gelmiş, fırka tasnifleri için ciddi bir şablon temin etmiş ve tasniflerin daha sistematik ve şematik bir hâle gelmesine sebep olmuştur.

Birçok rivayet formu nakledilen 73 fırka hadisinin en yaygın rivayet şekline göre Hz. Peygamber tıpkı daha önce Yahudilerin 71, Hristiyanların 72 fırkaya bölündükleri gibi İslam ümmetinin de 73 fırkaya bölüneceğini, bunlardan 72'sinin cehenneme giderken yalnızca birinin kurtuluşa ereceğini bildirmiş, bunun üzerine ashab bu fırkanın kimliğini sormuştur. Hz. Peygamber'in bu soruya verdiği cevap rivayetlerde farklılaşabilmekte, hatta hadisi kullanan fırkalara göre değişiklik arzedeabilmektedir.³³

³² Eren, a.g.tz., s. 332.

³³ Kütüb-i sitteden Buḫārî ve Müslim'in *Şahîb*'leri ile Nesâ'î'nin *Süneni*'nde geçmeyen 73 fırka hadisinin diğer hadis kaynaklarında rivayet edilen formları beş grupta değerlendirilebilir: 1. Sadece ümmetin fırkalara bölüneceğini belirten rivayetler, 2. Tek bir firkanın kurtuluşa ereceğini bildiren rivayetler, 3. Kurtuluşa eren tek firkanın tanımını yapan rivayetler (*el-Cemâ'a*, *es-Sevâdü'l-a'zam*, 'Benim ve ashabımın yolu üzere olanlar', *Ehl-i Beyt/Şî'a*), 4. Tek bir firkanın dalalet dışı diğerlerinin

73 fırka hadisinin sıhhati bu çalışmanın ilgisi dışındadır.³⁴ Zira bizim için önemli olan hadisin fırak müelliflerince ve/veya fırka tasnifi yapan müelliflerce nasıl algılandığı ve ne şekilde muamele gördüğüdür. Bu noktada hadisin farklı fırkalara mensup pek çok müellif nezdinde kabul görüp *şahîh* muamelesi gördüğünü, fırka tasniflerini yaparken temel bir referans rolü oynadığını belirtmek gerekir. Ancak tüm fırka tasnifi yapan müelliflerin hadis karşısında aynı tavrı sergilediğini söylememiz doğru olmayacaktır. Nitekim tezin ilerleyen bölümlerinde söz konusu edeceğimiz üzere Ka‘bî, Eş‘arî gibi bazı fırak müellifleri eserlerinde 73 fırka hadisinden hiçbir şekilde bahsetmemişlerdir. Öte yandan İbn Hızam “Ümmetin yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Cennette olan biri hariç hepsi cehennemdedir” şeklindeki 73 fırka rivayetinin isnad bakımından asla *şahîh olmadığı*, bu durumda haber-i vâhidi delil kabul edenler için bile bir *huc-cet* olamayacağını söyler.³⁵ Nitekim fırkaları işlerken 73 rakamını esas alan bir tasnif de gerçekleştirmez. Yemen Zeydilerinden İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (ö. 840/1436) de 73

---

kurtuluşa ereceğini bildiren rivayet, 5. Sapkın fırkaların (*Fırak-ı dâlle*) çerçevesini belirleyen rivayetler. Bu kategorileştirme için bkz. Eren, a.g.tz., ss. 35-87.

³⁴ Hadis tekniği açısından İslam literatüründe geçen tüm varyantlarıyla birlikte 73 fırka hadisinin senet ve metin tenkidi için Eren'in çalışmalarına bakılabilir. Üstelik bu çalışmalar rivayetlerin gerisindeki konjunktürü yakalamaya çalışmaktadır; bkz. Eren, a.g.tz.; ayrıca bkz. a.mlf., “Bir Rivayetin Kısa Anatomisi: Tarihsel Süreçte İftirak Hadisinin Anlaşılma Biçimleri Üzerine”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. LV, S. 2, Ankara, 2014, ss. 59-97,

³⁵ Ebü Muḥammed ‘Alî b. Aḥmed İbn Hızam ez-Zâhirî, **el-Faşl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl**, I-V, thk. Muḥammed İbrâhîm Naşr - ‘Abdurrahmân ‘Umeyre, C. III, 2. b., Dâru'l-Cil, Beyrut, 1416/1996, s. 292. M. Özler, “siyak ve sibakına bakıldığında ve ifadeler bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde” İbn Hızam'ın 73 fırka hadisinin tüm rivayetlerini sahih saymadığını söyler; bkz. Mevlüt Özler, **İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı**, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 1996. Ancak İbn Hızam kendisine arkasında namaza durulacak imamın vasıflarıyla alakalı çeşitli sorular yönelten bir kişiye yönelik kaleme aldığı *er-Risâle fî'l-imâme* adlı küçük risalesinde, “Diller/elsün 72 fırkaya ayrılmıştır ve ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır; bunların hepsi cehennemdedir yalnızca biri kurtulacaktır, dediler ki ‘Ya Resulallah bu kurtulan fırka kimdir?, buyurdu ki ‘ben ve ashabımın yolu üzere bulunanlar” şeklindeki 73 fırka hadisinin bu şekilde olmadığını, rivayetler içerisinde ‘Avf b. Mâlik'ten gelenin en sağlam olduğunu söyler. Bu rivayet “Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Bunlar içerisinde ümmetimin başına en büyük bela olacak olan işleri kendi reylerine göre kıyas eden ve haramları helâl sayan, helâlleri haram sayan bir topluluktur.” şeklindedir; bkz. İbn Hızam, **er-Risâle fî'l-imâme**, a.mlf., Resâ'ilü İbn Hızam el-Endelüsî içinde, thk. İhsân ‘Abbâs, el-Mü'essesetü'l-'Arabiyye, Beyrut, 1981, s. 213. Yani İbn Hızam, aslında *el-Faşl'da* 73 fırka hadisinin tüm rivayetlerinin sened bakımından asla sahih olmadığını söylememekte, “biri hariç hepsi cehennemdedir” şeklindeki ilavesi ile nakledilen rivayet biçimini sahih görmemektedir. Öte yandan onun sahih olarak kabul ettiği rivayetin sadece en şerli grubu vasıflandırmakla yetindiği dikkat çekicidir. Bu grubun “*re'ye* dayanarak *kıyâs* yapanlar” olması da İbn Hızam'ın “zâhiri” kimliği düşünüldüğünde oldukça anlamlıdır.

fırka rivayetlerinin önemli bir kısmında geçen “tek fırka hariç hepsi cehennemdedir” şeklindeki kısmın fâsid bir ilave olup, temelini sahih olmadığını, mühlidlerin yaptığı bir ilave olmadığından emin olamayacağımızı söyleyerek İbn Hâzım’ın da bu ilaveyi mevzu kabul ettiğini söyler.³⁶ Özellikle İbnü’l-Vezîr’le birlikte İbn Hâzım’a referansta bulunarak 73 fırka hadisine eleştirel yaklaşan bir literatürün Yemen Zeydîleri arasında yaygınlaştığını söyleyebiliriz.³⁷

73 fırka hadisine yönelik olumsuz yaklaşımlarda bulunan veya hadisi bilmeden veya kasıtlı olarak kayıtsız kalan müelliflerin sayısı azdır. Genel olarak hadisin fırka tasnifi yapan müellifler tarafından kabul gördüğü görülmektedir. Biz burada 73 fırka hadisinin anlam sahasını ve fırka tasnifi yapan müelliflerin anlama biçimlerini söz konusu etmek istiyoruz. Burada yapmak istediğimiz temel husus, hadisi sahih kabul ederek tam olarak ne söylediğine dair bir araştırma yapmak değil, hadisi duyan ve onu fırka tasnifi için temel bir referans kaynağı olarak gören ulemanın hadisi zihninde nasıl anlamlandırdığını tespit etmektir.

Öncelikle 73 fırka hadisinde özellikle öne çıkan kelime “fırka” kavramıdır. Önceki sayfalarda fırka kavramının Arap dilindeki anlamını vermiş ve onun “toplumsal bütünlüğü ve birliği parçalayan ayrılıkçı gruplar”a işaret ettiğini ortaya koymuştuk. Sözün sahibi Hz. Peygamber –şayet bizzat kendisine aitse- bu sözü söylediği anda

---

³⁶ Ebü ‘Abdillâh ‘İzzeddîn Muḥammed b. İbrâhîm b. ‘Alî İbnü’l-Vezîr el-Yemânî, **el-‘Avâşım ve’l-kavâşım fi’z-zebb ‘an sünneti Ebi’l-Kâsım**, I-IX, thk. Şu‘ayb el-Arna’ût, 2. b., C. III, Mü’essesetü’r-Risâle, Beyrut 1412/1992, s. 170. Aslında naklettiğimiz üzere İbn Hâzım hadisteki ilaveyi mevzu saymamakta, yalnızca isnad bakımından asla sahih olmadığını söylemektedir.

³⁷ Bir örnek olarak bkz. Ebü İbrâhîm ‘İzzüddîn Muḥammed b. İsmâ‘îl Emîr eş-Şan‘ânî, **Ḥadîşu if-tirâkı’l-ümme ‘alâ neyyif ve seb‘ine fırka**, thk. Sa‘d b. ‘Abdullâh b. Sa‘d es-Sa‘dân, Dâru’l-‘Aşîme, Riyad, 1415 H., ss. 95-97. Şan‘ânî’nin bu eseri İbnü’l-Vezîr’in etkisiyle Yemen’de gelişen 73 fırka hadisine yönelik eleştirel yazının bir örneğidir. Müellif 73 fırka hadisinin ortaya çıkardığı anlam problemlerini (*müşkil*) ele alır ve çelişik gibi görünen diğer bazı hadislerle uzlaştırmaya ve 73 fırka hadisine yüklenen klasik anlamın dışına çıkmaya çalışır. Yemen’de 73 fırka hadisine eleştirel yaklaşan risalelerin bir gelenek oluşturacak derecede olduğunu ve bu anlayışın günümüze değin geldiğini söyleyebiliriz. Hatta genel olarak İslam coğrafyasında modern zamanlara gelinceye dek 73 fırka hadisine yönelik eleştirel bir bakıştan ziyade bir kabul söz konusu olduğu için eleştirel yaklaşan bir eser gördüğümüzde bunun ilk anda Yemen kaynaklı olabileceğine dair bir tahminde bulunmak ve çoğu zaman haklı çıkmak mümkündür.

muhataplarının anladığı anlam, hâlihazırda Peygamber etrafında birlik halinde yekvücut olan topluluğun Peygamber sonrası dönemde parçalanacağı ve bir sürü grubun ortaya çıkacağı olsa gerektir. Bu hâliyle fırka kelimesi hususen itikâdî meseleler etrafında farklı görüşler ileri süren kişi ve grupları değil toplumsal birlikteliği bozan tüm oluşumları ifade etmelidir. Yani yaşamsal pratikte İslam toplumunun ana gövdesinden kendini ayırarak ve uzaklaşarak müstakilleşen görünür bir yapılaşmayı ortaya çıkarmayan ferdî fikirlerin ve farklı itikâdî görüşlerin bu kapsama alınmaması, öte yandan görünürde müstakil bir cemaatleşmeyi ve toplumun ana gövdesinden kopuşu ve uzaklaşmayı doğuran, diğerlerini kâfir, sapkın, bâtil gibi dışlayıcı nitelendirmelerle tanımlayan ister itikâdî ister fikhî ister tasavvufî ister felsefî olsun her türlü fikir hareketinin de fırka kapsamına alınması gerekir. Ancak çoğu zaman fırka tasnifi yapan müellifler, müstakil bir toplumsal yapı hâlini almamış, *tekfir*, *tağlil* ve *teberri* gibi dışlayıcı bir dili kullanmayan kişileri ve grupları da kendisinin müntesibi olduğu fırkanın itikâdî görüşlerinden farklı fikir ve inançlara sahip olduğu için hadisteki fırka kavramının kapsamına alabilmiştir.

Hadiste verilen bilgilerden biri İslam ümmetinin yaşayacağı bölünmenin İslam'dan önceki kitabî dinler olan Yahudiler ve Hristiyanlar –Şehristânî gibi bazı müelliflerin rivayetinde dâhil ettiği Mecûsîler- tarafından geçmişte bizzat tecrübe edilmiş olduğudur. Burada dikkat çekici olan husus tarihsel sıralama bakımından eskiden yeniye doğru dinlerin mensuplarının bölündüğü –veya İslam söz konusu olunca bölüneceği- fırka sayısının birer adet artmasıdır. Buna göre Mecûsîler -geçtiği rivayetlerde- 70, Yahudiler 71, Hristiyanlar 72 fırkaya bölünmüş olup İslam ümmeti de bir fazla ile 73 fırkaya bölünecektir. Modern kaynaklarda fırka sayısındaki birer artışın sebebine

dair bazı yorumlar bulunmakla birlikte klasik kaynaklarda buna dair pek bir değerlendirme bulunmamaktadır.³⁸

Hadisteki İslam ümmetinin 73'e bölüneceği şeklindeki ifade, hadisi fırka tasnifi için bir referans kaynağı olarak gören ulema tarafından Hz. Peygamber'in vukuunu önceden haber verdiği bir durumun reel hayatta gerçekleşmesi şeklinde bir mucizesi olarak yorumlandığı görülmektedir.³⁹ Hadiste İslam fırkalarının 73'e ayrılacağı ifadesinden hareketle 73 şubeli fırka tasnifi geliştiren müelliflerin aynı işi 71 fırkaya ayrıldığı ifade edilen Yahudiler ile 72 fırkaya bölündüğü söylenen Hristiyanlar için de uygulama yönünde bir girişimin olup olmadığı aklı gelmektedir. Ancak İslam literatüründe böyle bir çaba içerisine müelliflerin pek girmediği görülse de yine de Yahudi ve Hristiyanların tüm fırkalarını tasnife etme yönünde birtakım girişimlerin varlığına rastlanmaktadır.⁴⁰ Nitekim İbnü'n-Nedim böyle bir tasnifi eserinde korumuştur. Bu, el-*Kaḥṭabī*'nin *er-Redd 'ale'n-naṣārā*'sında yaptığı tasniftir.⁴¹ Bu tasnifte 59 adet Hristiyan

---

³⁸ Ulema belki de ifadedeki rakamsal artış ile dinler arasındaki hakikat derecesi arasında bir paralellik görmüş ve bunu doğal karşılamış olabilir. Nitekim Topaloğlu, bu hadiste Hz. Peygamber'in "üç din arasında bir mukayesede bulunup nispet tesis etmek istediği"ni söyler; bkz. Bekir Topaloğlu, **Kelâm İlmi Giriş**, İlaveli 5. b., Damla Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 164. R. Dozy de, Müslümanların bir dinin kutsallığının derecesini sahip oldukları fırkaların sayısının azlığına-çokluğuna bağladıklarını, buna göre el alt kademedeki Mecusilerin 70, bir üstündeki Yahudilerin 71, iki üstündeki Hristiyanların 72 ve en üst kademedeki Müslümanların ise 73 fırkaya bölündüklerini kabul ettiklerini söyler; bkz. Reinhart P. A. Dozy, *İslam Tarihi* (=Essai sur l'Historie de L'Islamisme), Osmanlıca'ya çev. Abdullah Cevdet, Osmanlıca'dan Türkçeye sad.: Vedat Atilla, Gri Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 168.

³⁹ Örnek olarak bkz. Ebū'l-Ḥasen Seyfüddin 'Alī b. Muḥammed el-Āmidī, **Ebkāru'l-efkār fi uşūli'd-dīn**, I-V, thk Ahmed Muḥammed el-Mehdī, C. V, Maḥba'atu Dāri'l-Kütüb ve'l-veṣā'iki'l-Ḳavmiyye, Kahire, 1423/2002, s. 39.

⁴⁰ Modern dönemde Ahmedī müellif İjaz A. Rauf, "72 Sects in Islam – Only One True Jama'at" başlıklı makalesinde 71 adet Yahudi fırkası tespit etmeye girişmiştir; bkz. Van Ess, a.g.e., C. I, s. 8. Rauf'un bu makalesi referansa elverişli olmamakla birlikte internet aramalarında erişilebilmektedir. Rauf bu 71 fırkayı batılı üç yazarın eserlerinden hareketle oluşturmuştur. Fakat Rauf'un Hristiyanlar için aynı işi yapmadığı görülmektedir. Zira onun esas aldığı 73 fırka rivayetinde Yahudi ve Hristiyanlar ayrı ayrı zikredilmemekte, "İsrailoğulları'nın 72 fırkaya ayrıldığı" belirtilmektedir. O da hadise uygun olarak İsrailoğulları'nı, yani Yahudileri tasnif etmektedir. Buna göre İsrailoğulları 71 sapkın fırka ile fırka-i nâciye'den yani İsrailoğulları'nın içerisinden çıkan ve hak fırkayı temsil eden Hz. 'İsā'nın takipçilerinden oluşan 72 fırkaya ayrılmıştır.

⁴¹ 'Abdulkāhir el-Bağdādī, *Ḳaḥṭabī*'yi "tenāsül" görüşünde olan Ḳaderiyye'den bir cemaat içerisinde zikreder ve onun 33/Aḥzāb Suresi 72. ayeti hakkındaki yorumunu nakleder; bkz. el-Bağdādī, **el-Farḳ beyne'l-fırak**, a.g.e., ss. 273, 276. Ahmed ibn Muḥammed el-Ḳaḥṭabī, Sa'īd ibn Baṭrīḳ'ın (ö. 328/939-940) çağdaşdır. Zira İbnü'n-Nedim, İbn Baṭrīḳ'ın onun için bir kitap tercüme ettiğinden

fırkası sayılmıştır. Ayrıca en-Nāşī el-Ekber de Hristiyan fırkalarına dair bir tasnif geliştirmiştir. Nāşī'nin saydığı yaklaşık 20 fırkanın yarısı ile Қаһтабī'nin tasnifindeki fırkaların üçte biri hem görünüşte hem de büyük oranda sıralamada örtüşmektedir.⁴² Fakat bu müellifleri Hristiyan fırkalarını saymaya iten saikin 73 fırka hadisi olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Қаһтабī'nin tasnifinde bile 59 fırka yer almakta 72'ye ulaşmamaktadır.

Hulasa, 73 fırka hadisinin etkisiyle 73 adet İslam fırkası tespit etmeye girişen Müslüman müellifler, aynı hadiste geçen Yahudiler için 71, Hristiyanlar için 72 fırka bulma işine tespit edebildiğimiz kadarıyla girişmemişlerdir. Müslüman müellifler gerek reddiye gerekse de milel-nihāl türü eserlerle diğer dinler ve onların fırkaları ile ilgilenmiş, fakat hadiste geçtiği üzere Yahudiler için 71, Hristiyanlar için 72 –bazı rivayet formları esas alınırsa Mecusiler için 70- fırka bulma ameliyesine girişmemişlerdir. Fakat yine de 73 fırka hadisinden mühlhem olarak Hristiyanların 72 fırkaya bölünüp bölünmediğine dair bir merakın üzerine üstelik bir halife tarafından gidildiğine dair ilginç bir rivayeti de burada nakletmek istiyoruz. ‘Ömer ibn ‘Abdülaziz’in (ö. 101/720) Bizans İmparatoru III. Leo'ya yazdığı söylenen ve Hristiyanlık hakkındaki bazı soruların cevaplanmasını isteyen bir mektubun Ermenî tarihçisi Ghevond tarafından nakledilen metninde dikkati çeken bir husus yer almaktadır. O da, mektupta cevaplanması istenilen sorulardan birinin “Hristiyanların niçin ‘İsâ'nın havarilerinin ölümlerinden sonra 72 fırkaya ayrılmış oldukları”dır.⁴³ Bu soru, Jeffrey'in de belirttiği üzere meşhur

---

bahseder. bkz. İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 585. Қаһтабī hakkında bilgi için bkz. David Thomas, **Christian Doctrines in Islamic Theology**, Brill, Leiden, 2008, s. 27; David Thomas - Alex Mallett (ed.), **Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 2 (900-1050)**, Brill, Leiden, 2010, ss. 238-239. Қаһтабī'nin tasnifi için bkz. İbnü'n-Nedîm, a.g.e., ss. 661-662.

⁴² David Thomas bu örtüşmenin iki kaynak arasında bir bağlantı kurma imkânı tanıdığını ancak geri kalan fırka isimlerindeki farklılığın bu ihtimali güçleştirdiğini söylemektedir. Fakat iki tasnif arasındaki benzerlikler, her iki müellifin de ortak kayıp bir kaynaktan birbirlerinden habersiz olarak yararlanmış olabilecekleri şeklinde açıklanabilir. Bu da Grek kaynaklı olmaktan ziyade Süryânî bir kaynağa işaret etmektedir. Zira bu tasniflerde fırkaların Arapça isimleri, pek çok Süryânî fırka ismini yansıtmakta, Nestûrî etki görülebilmektedir; bkz. David Thomas, **Christian Doctrines in Islamic Theology**, a.g.e., s. 28. Bu tasnifte Nestûrî Hristiyanlık ortodoks inancı olarak kabul edilmektedir.

⁴³ Arthur Jeffrey, “Ghevond's Text of the Correspondence between ‘Umar II and Leo III”, **The Harvard Theological Review**, C. XXXVII, S. 4, 1944, ss. 277-278.

73 Fırka hadisinden müllhemdir, yoksa halifenin Hristiyan kaynaklarında elde ettiği bir şey değildir.⁴⁴ İmparator cevabî mektubunda 72 Hristiyan fırkasını saymak bir yana böyle bir şeyin gerçekliğinin olmadığını söyler.⁴⁵

Hadisin anlam sahası bağlamında önemli bir mesele de hadiste geçen rakamların ne ifade ettiği'dir. Aslında Arap dilinde yedi, yetmiş ve yediyüz rakamlarının çokluk ifade ettiği malumdur. Bu hususu konumuza da ışık tutan bir örnek üzerinden ortaya koymak istiyoruz. Arap dili ve edebiyatı sahasının otoritelerinden biri kabul edilen Mu‘tezilî müfessir Zemaḥşerî (ö. 538/1144), “[Münafıklar için] ister af dile istersen dileme, istersen onlar için *yetmiş* kez af dile Allah onları asla bağışlamayacaktır. Bu, onların Allah ve Resulünü tanımamaları sebebiyledir. Allah fasık kavmi doğru yola iletmez.” şeklindeki 9/Tevbe 80. âyetin tefsiri bağlamında, âyet nazil olduktan sonra Hz. Peygamber’in “Allah bana ruhsat verdi ben de yetmişden fazla istiğfar edeceğim” şeklinde bir söz söylediği ve bunun üzerine de “Onlar için af dilesen de dilemesen de birdir, Allah onları asla bağışlamayacaktır. Şüphesiz Allah fasık kavmi doğru yola iletmez.” (63/Münâfikūn 6) âyetinin indiğine dair rivayeti ele alır ve âyette geçen yetmiş rakamının Arapların dilinde çokluk (*keşret*) anlamını ifade etmek üzere *mesel* olarak kullanıldığını belirtir ve Hz. ‘Alî’nin bir şiiriyle de istişhâdda bulunur. Buradan hareketle “Arapların en fasih konuşanı, onların üslupları ve meselleri hakkında en bilgili kişisi olup âyette geçen *yetmiş* sayısının zikredilmesinden af dilemenin *çokluk*unun kastedildiğini anlayan Hz. Peygamber’in, üstelik âyetin hemen devamında ‘Bu, onların Allah ve Resulünü tanımamaları sebebiyledir. Allah fasık kavme doğru yola iletmez.’ ifadesi de gelmişken nasıl olur da ‘Allah bana ruhsat verdi ben de yetmişden fazla istiğfar edeceğim’ diyebilir” şeklindeki mevhum soruya da âyetin anlamının [dolayısıyla yetmiş rakamının çokluk ifade ettiğinin] Hz. Peygamber’e gizli kalmayıp bunun olsa

⁴⁴ Jeffrey, a.g.m., s. 295, dn. 44.

⁴⁵ A.e., s. 295. İmparatorun cevabında yazdığı bazı hususları çalışmanın ilgili bir başka yerinde vereceğiz.

olsa Hz. İbrāhīm'in "Kim bana isyan ederse, muhakkak ki sen çok bağışlayıcısın, çok merhametlisin" (14/İbrāhīm 36) demesi gibi Hz. Peygamber'in ümmetine olan şefkatinin ve merhametinin çokluğundan kaynaklanan bir ifade olabileceği şeklinde cevap verir.⁴⁶ Zemaḥşerī'nin ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla Arap dilinde bir şeyin çokluğunu ifade etmek üzere yedi, yetmiş, yedi yüz gibi rakamların kullanımı yaygındır. O halde Hz. Peygamber –şayet 73 fırka hadisini söylemiş ise- Yahudilerin 71, Hristiyanların 72 fırkaya bölündüğü ve Müslümanların da 73 fırkaya bölüneceğini söylediğinde ashabın bu spesifik sayıları değil de bölünmenin çok olacağı anlamını çıkarmış olması gerekmektedir. Fakat Müslüman müelliflerin hadisteki rakamların çokluk ifade ettiği noktasında ittifak halinde olmadıkları, hatta ciddi miktarda müellifin hadisteki 73 rakamını hakiki sayı olarak kabul edip 73 şubeli fırka tasnifleri geliştirdiğini görmekteyiz. O halde Arap dilinde yedi, yetmiş, yedi yüz vb sayıların çokluk ifade etmek üzere yaygın bir şekilde kullanılıyor olmasına rağmen bir kısım müellifin 73 sayısını hakiki sayı olarak kabul edip 73 adet fırka saymalarının saikleri nelerdir? Öncelikle hadiste yetmiş rakamının değil de 71, 72 ve 73 rakamlarının kullanılması kafa karıştırmış olmalıdır. Bunun ötesinde müellifler eldeki maḫālāt malzemesini daha düzenli hâle getirmek için hadisin oldukça işlevsel bir şablon sunduğunu düşünerek 73 adet fırkayı bularak hem Hz. Peygamber'in haber verdiği bir durumun gerçekleştiğini uygulamalı

⁴⁶ Bkz. Ebū'l-Kāsım Cārullāh Maḫmūd b. 'Ömer ez-Zemaḥşerī, **el-Keşşāf 'an ḥaḫā'ıḳı ğavāmidü't-tenzıl ve 'uyūni'l-eḫāvil fi vüçühi't-te'vil**, I-VI, thk. 'Ādil Aḫmed 'Abdulmevcūd - 'Alī Muḫammed Mu'avviḍ, C. III, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad, 1998, ss. 73-75. Aynı âyetin tefsirinde Beyḏāvi (ö. 685/1286) Hz. Peygamber'in âyetteki yetmiş rakamını spesifik bir sayı olarak anladığını, zira aslolanın [kelimenin temelindeki ilk anlamın] böyle olduğunu, bu yüzden yetmişten fazla af dileyebileceği sonucunu çıkardığını, ancak daha sonra âyetteki ifadeden çokluğun kastedildiğinin anlaşıldığını belirtir. Nitekim çokluk anlamında yedi, yetmiş, yedi yüz vb sayılarının kullanımı yaygındır; bkz. Nāşirüddin Ebū'l-Ḥayr 'Abdullāh b. 'Ömer el-Beyḏāvi, **Envāru't-tenzıl ve esrāru't-te'vil (=Tefsiru'l-Beyḏāvi)**, I-V, nşr. Muḫammed 'Abdurrahmān el-Mar'asli, C. III, Dāru İḥyā'it-Turāşil-'Arabī & Mü'essetu't-Ta'rîḫil-'Arabī, Beyrut, 1998, s. 91. Saçaklızāde Beyḏāvi'nin Hz. Peygamber'in âyette geçen yetmiş kelimesini başlangıçta hakiki anlamıyla anladığı şeklindeki değerlendirmesine şiddetle karşı çıkar ve Zemaḥşerī'yi haklı bulur. Bu âyetin anlamı asla Hz. Peygamber'e gizli kalmamıştır. Çünkü söz konusu âyetin devamında, münafıkların affedilmeme sebebi olarak, onların Allah'ı ve O'nun peygamberini inkâr etmeleri gösterilmektedir; bkz. Celil Kiraz, "Saçaklızāde Mehmed Efendi'nin Beyzâvi'ye Yönelik Eleştirileri", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XV, S. 1, Bursa, 2006, ss. 355-356.

olarak göstermek hem de daha önemlisi müntesibi olduğu fırkanın hadiste belirtilen kurtuluşa eren tek fırka olduğunu hadis ile teyit etmek istemiş olabilir.

Hadisteki 73 rakamını hakiki bir sayı olarak kabul ettikten sonra yeni bir problem karşımıza çıkmaktadır. O da 73 adet fırkanın nasıl bulunacağıdır. Çünkü belli başlı ana fırkalar sayıldığında sayı ancak onu bulmaktadır. O halde ana fırkaların alt kollarıyla birlikte sayılması icap edecektir. Böylece ana fırka-alt kollar biçimindeki tasnif fırka tasniflerinin artık genel modeli hâline gelmiştir. Alt kollarıyla birlikte fırkaların toplamda 73'ü bulması için müellifler değişik formülasyonlara başvurmuşlardır. Bu noktada müelliflerin 73 rakamını bulabilmek için suni fırka üretimi gibi bazı zorlama yöntemleri takip ettikleri tespit edilebilmektedir. Üstelik hadisteki sayıyı hakikat kabul ederek 73 şubeli bir fırka tasnifi yapan müellif kendi dönemine kadar olan süreçteki fırkaları tespit etmekte ancak kendisinden sonra ortaya yeni bir fırka çıkarsa ne olacak sorusunu sormamaktadır.

73 rakamını esas alan tasniflerdeki alt kolların kimlikleri müelliften müellife değişmektedir. Bu da aslında fırka sayısının 73'ten daha fazla olduğu anlamına gelmektedir. O halde bu durumla hadiste bildirilen ümmetin 73 fırkaya bölüneceği ifadesi nasıl uzlaştırılacaktır. Yaptığı fırka tasnifinde 73 rakamını aşan Faḥreddīn er-Rāzī bu hususa cevaplar sunmaya çalışır. Ona göre hadisteki 73 rakamı iki anlama hamledilebilir. Birincisi kastedilen ana fırkalardır, böylece hadisteki sayının geçilmesi bir yana çok altında kalınmıştır. İkinci anlama gelince Hz. Peygamber bu rakamı vermekle aslında fırkaların sayısı için bir alt sınır belirlemiştir. Yani fırkaların sayısı en az 73'tür. Bu rakamı aşmalarında hiçbir sıkıntı yoktur.⁴⁷ Aslında hadis metninden böyle bir anlamın çıkarılması Arap dili kaidelerince pek mümkün olmamakla birlikte Rāzī fırak literatüründeki 73'ü çoktan aşmış fırkaların mevcudiyetinin farkında olarak duruma bir açık-

---

⁴⁷ Ebū 'Abdillāh Faḥruddīn Muḥammed b. 'Ömer er-Rāzī, **İ'tikādātu fırakı'l-Müslimīn ve'l-müşrikīn**, nşr. 'Alī Sāmī en-Neşşār, Mektebetü'n-Nehḍati'l-Mıṣriyye, Kahire, 1356/1938, ss. 74-75.

lama getirmeye çalışmakta ve 73 rakamına takılı kalmanın gerekli olmadığına dikkati çekmektedir. Nitekim meşhur tefsirinde 21/Enbiyâ 92-93. âyetlerin açıklaması bağlamında 73 fırka hadisini söz konusu ederek hadiste kastedilen anlamın ümmetin bir şekilde ayrılacağı olup bu sayıyı aşmadan veya bu sayıdan eksik kalmadan ayrılacağına dair bir delaletin olmadığını belirtir.⁴⁸

Râzî'nin dikkat çektiği hadisteki 73 rakamının ana fırkalara hamledilmesiyle bu sayının çok altında kalınması, alt kollarına teşmil edildiğinde ise bu kez sayının aşılması problemi, anlaşılan o ki o dönemlerde gündeme getirilen ve cevap bulunmaya çalışılan bir meseledir. Zira Râzî'ye yakın dönemlerde yaşamış olan Hânefi âlim Faḫrullâh et-Türpüşti (ö. 661/1361) de akaide dair eseri *el-Mu'temed fi'l-mu'tekad* da bu soruyu ele almıştır.⁴⁹ O da probleme cevap sadedinde –şayet tercüme doğru yapılmış ise- hadiste bildirilen 72 fırkanın bir kısmının muhtemelen –henüz kendi döneminde- ortaya çıkmayıp ileride zuhur edebileceği ihtimalini dile getirmiştir. Aynı mesele Râzî'nin mezheptaşı (Eş'arî) Celâleddîn ed-Devânî⁵⁰ (ö. 908/1502) tarafından da ele alınmıştır. Devânî'ye göre, hadisin anlamının ana fırkalara hamledilmesinde sayının az çıkması alt kollara teşmil edildiğinde ise çok çıkması aslında temelsiz bir teveh-

---

⁴⁸ Faḫruddîn er-Râzî, **Tefsîru'l-Faḫri'r-Râzî [=et-Tefsîru'l-kebir/Mefâtiḫu'l-ğayb]**, I-XXXII, C. XXII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981, s. 219.

⁴⁹ Faḫrullâh Şehâbeddîn Ebû 'Abdillâh b. el-Ḥasen et-Türpüşti'nin *el-Mu'temed fi'l-mu'tekad* isimli itikada dair eserinin orijinaline ulaşamadık. Ancak eser pek çok yanlış okumanın yapıldığı kolaylıkla anlaşılan bir şekilde Türkçe'ye tercüme edilmiştir; bkz. **el-Mu'temed fil-mu'tekad "Sağlam İtikâd" (Türpüşti Risâlesi)**, çev. Süleymân Kuku, y.y., İstanbul, 2002, s. 177. Mütercimim belirttiğine göre, Hintli sufi ve âlim İmâm Rabbânî *Mektûbât*'ında Türpüşdi'nin akaidini öğrencilerine sağlam bir itikat bilgisi için tavsiye etmektedir; s. 4, dn. 1.

⁵⁰ Harun Anay, müellifin nisbesinin Devânî şeklinde okunması gerektiğine dair görüşler bulunmasına rağmen onun yaşadığı döneme yakın kaynaklar Devânî'yi benimsediği için Devvânî söylenişini tercih etmiştir; bkz. Harun Anay, "Devvânî", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. IX, İstanbul, 1994, s. 257. Biz yerel söyleyişe uygun olarak Devânî şeklini kullanmayı tercih ettik. Bu kullanıma bir örnek olarak bkz. Van Ess, a.g.e., C. II, s. 1134.

hümdür.⁵¹ Zira hadisteki rakamın manası aralarında muhalefet bulunan ve birbirine saldıran temel fırkaların sayısı olabilir.⁵²

Devānī'nin dikkat çektiği bir husus da 73 rakamına tarihin belli bir döneminde ulaşılmış olup diğer zamanlarda fırkaların sayısının bu rakamın altında veya üstünde kaldığı şeklindedir.⁵³ Devānī'nin bu yorumu aslında serbest fırka tasniflerinin önünü açacak mahiyette bir yorumdur. Zira müellif 73 adet fırka bulmaya kendisini zorlamak durumunda değildir. Kendi dönemine kadar birbirini tekfir eden fırkaları bulsa bu yeterlidir. Sayının ne olduğu önemli değildir. Şayet sayı 73'ün altında çıkarsa bu ilerde yeni fırkaların çıkacağı anlamına gelir. Yok eğer 73'ün üstünde ise hadiste belirtilen 73 fırkanın zuhuru geçmişte bir dönemde vuku bulmuş olup o tarihten sonra yeni fırkaların eklenmesi ile süreç devam etmektedir. Ancak Devānī'nin bu yaklaşımının çok yankı bulmadığı, ulemanın fırka tasniflerinde kendilerini 73 sayısı ile kayıtlamaya devam ettiği görülmektedir.

73 fırka hadisinin anlam alanlarından biri de fırkalar hakkında yapılan cennetlik-cehennemlik nitelendirmeleridir. Öncelikle fırka-i nâciye de olsa, cehenneme gideceği bildirilen fırak-ı dâlle de olsa 73 fırkanın tamamı Hz. Peygamber'in ağzından “Benim

---

⁵¹ Devānī'nin bu yargıyı belirttiği eseri *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Ağudiyye* üzerine hâşiye yazan Siyâlkütî, Devānī'nin bu satırlarda göndermede bulunduğu kişinin Tüspürdî olduğunu söylemektedir; 'Abdülhakîm b. Muhammed el-Hindî el-Pencâbî es-Siyâlkütî, **Hâşiye 'alâ Şerhi Celâleddîn ed-Devānî 'ale'l-Akâ'idi'l-Ağudiyye = Siyâlkütî 'ale'l-Celâl**, Dârü't-Ṭibâ'ati'l-Âmire, İstanbul, 1271 H., s. 5. Siyâlkütî, problemi örnek üzerinden temellendirmek için Devānī'nin eserine şerh yazdığı İcî'nin *el-Mevâkıf*'indeki tasnifini gündeme getirir. Burada ana fırka olarak sekiz, alt kollarıyla birlikte ise 73 fırka sayılmıştır. Fakat tasnifte İbâğiyye'nin dört, Şe'âlibe'nin dört ve fırka-i nâciye olan Ehl-i Sünnet'in “Eş'arîler, Mâtürîdîler ve Aşhâbu'l-ĥadış” şeklinde üç alt kolu bulunmaktadır ve bunlar hesaba katıldığında sayı 73'ü aşmaktadır.

⁵² Ebü 'Abdillâh Celâleddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devānî, **Celâl = Şerhu'l-Akâ'idi'l-Ağudiyye**, Maṭba'a-i el-Ĥâc Muḥarrem Efendî el-Bosnevî, İstanbul, 1290 H., s. 3. Devānî burada ana fırkaları ifade etmek için “uşûl” kelimesini tercih etmesi kafaları karıştırmaktadır; Devānî, a.g.e., s. 5. Bu haliyle Râzî'nin getirdiği ilk yorum, yani hadisteki rakamın ana fırkaları ifade ettiği yorumu akla gelmektedir. Siyâlkütî ise bu ifadeyi birbirini tekfir etmek suretiyle saldıran tüm fırkalar şeklinde almaktadır. Zira Mu'tezile'nin, Şî'a'nın, Hıvâric gibi fırkaların alt kolları birbirini tekfir etmektedir. Ancak tekfir etmeyenler bu kapsamda değildir. Örneğin Ehl-i sünnet'i oluşturan Eş'ariyye-Mâtürîdiyye ve Aşhâbu'l-ĥadış birbirini tekfir etmediği için tek fırka kabul edilir; bkz. Siyâlkütî, a.g.e., s. 5.

⁵³ ed-Devānî, a.g.e., s. 5.

ümmetim” şeklinde ifade edilmiştir. O halde bu ümmet, İslam’a davet edilen, ancak henüz iman etmeyen “ümmet-i da‘ve” değil, İslam davetini kabul ederek iman etmiş olan “ümmet-i icābe” olmalıdır. Ancak yine de bu fırkalar hadiste cehennemlik olarak nitelenmiştir. Bu noktada söz konusu fırkalar hakkında verilecek hüküm ve onlarla girilecek ilişki biçiminin mahiyeti gündeme gelmektedir. Bağdādî bu hususta onların bazı yönlerden İslam ümmetinden sayılırken bazı yönlerden sayılamayacağını söyler. Örneğin Müslüman mezarlığına gömülme, Müslümanlarla birlikte savaşa katılırlarsa fey ve ganimetten pay alma ve mescitte namaz kılmak istediklerinde engel olunmaması gibi hususlarda İslam ümmetinden sayılırken, arkalarında namaza durulmaması, cenaze namazlarının kılınmaması, kestiklerinin helâl olmaması, kendileriyle Sünnî bir kadının veya erkeğin evlenmesinin helâl olmaması gibi hükümlerde İslam ümmetinden sayılmayacaklardır.⁵⁴ Görüldüğü üzere Bağdādî gibi ulemanın bir kısmı bu hadisten hareketle “bid’at ve hevâ ehli” olarak niteledikleri başka itikâdî fırkaların müntesibi Müslümanlar hakkında Ehl-i Kitab’a benzeyen yeni bir kategori ihdas etmektedirler. Hadisin bu şekilde yorumlanmasıyla oldukça dışlayıcı bir bakış açısının yerleşmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bu tehlikeli durumun farkında olan Ğazālî 73 fırka rivayetlerini ele alır. İlginç bir şekilde 73 fırka hadisinin genelde ulemanın pek itibar etmediği “Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Zındıklar hariç hepsi cennettedir” şeklindeki rivayet formunu gündeme getirir. Elbette Eş‘arî kelâm geleneği içerisinde biri olarak 73 fırka hadisinin meşhur formunun da farkındadır. Ancak o, birbiriyle zıt manaları muhtevi bu iki rivayet formunu uzlaştırma cihetine gider. Ona göre İslam ümmetinin bölündüğü fırkalar içerisinde bir fırka, ki rivayette “zındıklar” olarak ifade edilmiştir, hiçbir şekilde kurtulamayacak olup kesinlikle cehennemliktir. Yine bu fırkalardan biri de vardır ki hiç hesaba çekilmeden doğrudan cennete gidecek, böylece

---

⁵⁴ Bağdādî, **el-Fark beynel-fırak**, a.g.e., s. 14. Zaten bu fırkalar Hz. Peygamber’in hadisi gereğince Cehenneme girmeleri zorunlu (*müstevebün*) gruplardır; bkz. el-Āmidî, a.g.e., C. V, s. 95. Hatta Āmidî bid’at ve heva ehlinin hükmünün ahirette cehennem ehli olmak olduğunu söyleyerek bu dünyadaki durumlarının ne olacağı üzerinde durur; s. 97.

tam anlamıyla kurtuluşa erecektir. Bu iki fırka arasına kalan diğer fırkalar ise ya hesabın sıkıntılarına maruz kalacak, ya şefaate uğrayacak ya da cezası kadar cehennemde kalacaktır. Yani her hâlükârda tam manasıyla bir kurtuluş söz konusu olmayacaktır.⁵⁵ Aslında hadis tekniği açısından birbirine bu denli zıt iki rivayet formuna uygulanacak yöntem, özellikle isnadlarının incelenmesiyle birinin tercih edilmesi iken Ğazālî'nin zorlama çıkarımlarla neticelense de bir uzlaştırılma çabasına girmesi Bağdādî'nin yukarıda verdiğimiz yorumları düşünüldüğünde ne kadar kritik ve ümmetin birliği açısından ne kadar değerli bir çaba olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

73 fırka rivayetlerinin can alıcı noktası “tek bir fırkanın kurtuluşa ereceği” hükmü ve bunun kimliği meselesidir. Elbette müellif kurtuluşa erecek tek fırkanın kendisinin intisap ettiği fırka olduğunu ortaya koymak isteyecektir. Bu noktada müellifler iki yol takip ederler: Ya kurtuluşa eren fırkanın kimliğini kendi fırkasının adı olarak ifade eden rivayet formlarını tercih ederler, ya da rivayetlerdeki ifadeleri kendi fırkasına karşılık gelecek şekilde tevil ederler. Sünnî ulema arasında kabul gören rivayetlerde kurtuluşa eren fırka “el-Cemā'a”,⁵⁶ “es-Sevādu'l-a'zam” ve “Benim ve ashabımın yolu üzere olanlar” şeklinde geçerken Sünnî ulema bu üç tanımlamanın da aynı anlamı ifade edip aynı fırkayı gösterdiğini bunun da Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğunu söyler. Hatta bazı kaynaklar bizzat hadis metninde “Ehl-i Sünnet ve Cemaat” ibaresinin geçtiği rivayetleri de nakledebilmektedir.⁵⁷ Bu bağlamda Fāṭimî-İsmā'îlî âlim Ebū Ḥātım er-Rāzî'den oldukça ilginç bir yorum gelmektedir. Naklettiği 73 fırka rivayetinin-

⁵⁵ Ebū Ḥāmid Muḥammed b. Muḥammed el-Ğazālî, **Fayşalu't-tefrika**, Dāru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986, s. 145.

⁵⁶ Aslında “cemā'a” kavramı bir topluluğun çoğunluğunu veya toplumsal birlikteliği ifade eden olumlu veya olumsuz anlam yüklü olmayan nötr bir kavramdır. Rāzî kelimenin sayı bakımından çoğunluk şeklindeki anlamıyla “kurtuluşa eren fırka” olarak tavsif edilemeyeceğini, o yüzden kelimenin “inanlar topluluğu/ümmetü'l-îmān” anlamını ifade etmesi gerektiğini bildirir; bkz. Faḥruddin er-Rāzî, **Tefsiru'l-Fahri'r-Rāzî**, a.g.e., C. XXII, s. 219. Eren, 73 fırka rivayetlerinde geçen *Cemā'a* kavramının anlaşılma biçiminde zaman içerisinde görülen nötr bir anlamda sosyolojik bir ifade olarak “toplumsal birliktelik”ten “politik bir içeriğe” oradan da “dînî,-itikâdî bir duruşa” evrilişi örneklerle ortaya koymaya çalışmaktadır; bkz. Eren, a.g.tz., ss. 241-290.

⁵⁷ Örnekler için bkz. Eren, a.g.tz., ss. 99, 105.

de kurtuluşa eren fırkanın kimliği Hz. Peygamber'in ağzından "Ehl-i Sünnet ve Cemaat" olarak ifade edilmektedir. Ebū Hātim'e göre, kurtuluşa eren fırka Ehl-i Sünnet ve Cemaat olup bu da "*Resulullah'ın sünnetine sarılmış, ondan sonra ortaya çıkan bid'atçıların bid'atlerini terk etmiş ve toplayıcı, hidayet rehberi bir imamın etrafında birleşmiş cemaat ehli ile birlikte bulunanlar*" anlamına gelmektedir. Böylece Ebū Hātim imamet/ta'lim öğretisini ve kendi mezhebi kimliğini Ehl-i Sünnet ve Cemaat kavramının karşılığı olarak tanımlamış olmaktadır.⁵⁸

Şī'i kaynaklarda "el-Cemā'a" ve "Benim ve ashabımın yolu üzere olanlar" şeklindeki rivayet formlarının yanında fırka-i nâciyeyi özellikle "Ehl-i Beyt" ve "Şī'a" olarak belirleyen veya bu manaya gelecek ifadeleri içeren rivayetler de zikredilmektedir.⁵⁹ Yine Mu'tezilî müellif Kādi 'Abdülcebbar "ümmetin yetmiş küsur fırkaya ayrılacağı ve bunlardan en iyisinin ve en takvalısının *i'tizāl* eden grup (*el-Fi'etü'l-Mu'tezile*) olduğu" şeklinde bir rivayeti nakleder.⁶⁰ 73 fırka hadisini fırka tasnifi için esas alan müellifler kurtuluşa eren fırkanın gerek rivayetlerden gerekse de tevil yoluyla kendi fırkaları olduğunu ilan etmektedir. Buna göre birçok kurtuluşa eren fırka ortaya çıkmaktadır.

73 fırka hadisinin anlam sahası ve anlaşılma biçimlerine dair yapmış olduğumuz bu sunumdan sonra ulemanın 73 fırka hadisini niçin bu denli benimsediği, fırkaları ele alırken ve onları tasnif ederken vazgeçilmez bir referans kaynağı olarak gördüğü sorusuna eğilmek istiyoruz. Öncelikle bu sorunun cevabı rivayetin anlam alanının ve verdiği mesajların güçlü bir siyasî ve toplumsal karşılığının bulunmasında aranmalıdır.⁶¹ Zira Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık çeyrek yüzyıl geçmişken İ-

⁵⁸ Ebū Hātim er-Rāzī, a.g.e., s. 252.

⁵⁹ Örnekler için bkz. Eren, a.g.tz., ss. 110-120.

⁶⁰ Ebū'l-Hasen el-Kādi 'Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedānī, **Fadlū'l-i'tizāl ve tabakātü'l-Mu'tezile ve mübāyenetühüm li sā'iri'l-muḥālifin**, Fadlū'l-i'tizāl ve tabakātu'l-Mu'tezile içinde, nşr. Fu'ād Seyyid, ed-Dāru't-Tūnusiyye, Tunus, 1393/1974, s. 166.

⁶¹ Eren, a.g.tz., s. 2.

lam ümmeti toplumsal birlik ve bütünlüğünü kaybetmeye başlamış, Müslümanlar birbirlerine karşı savaşan taraflar olmuşlar ve ümmet acı toplumsal yansımaları olan bölünmelere ve firkalaşmaya maruz kalmıştır. Bütün bunlar niçin oldu, İslam ümmeti niçin parçalandı şeklinde sorular zihinleri rahatsız edecek biçimde meşgul etmiş ve buna bir cevap arama arzusu kaçınılmaz olarak ortaya çıkmış olmalıdır. 73 fırka hadisi bu noktada bir cevap sunabilmektedir. Yani firkalaşma her dinin, İslam'dan önceki kitabî dinler olan Yahudilik ve Hristiyanlığın da başına gelmiş olup önlenemez (*mukadder*) bir yazgı olarak İslam ümmetinin de bunu bir şekilde tecrübe etmesi kaçınılmazdır.⁶² Böylece ümmetin bölünmesinden rahatsızlık duyan Müslüman zihin, bunun kendisinden kaçış olmayan ve önlenmesi için yapılacak hiçbir şeyin bulunmadığı mukadder bir durum olduğunu Hz. Peygamber'in ağzından duyarak bir nevi rahatlamıştır. Ancak bu açıklama bir yönden ümmetin birliğini temin gibi bir gayrete girişmeyi de gereksiz kılabilir. Yapılacak şey kurtuluşa eren fırkaya, yani müntesibi olduğu gruba sınıksız yapışmaktır. O nedenle ümmetin birlikteliğini vurgulayan, Müslümanları birlik olmaya ve önceki milletler gibi parçalanmamaya çağıran âyetler etki gücünü kaybedebilmekte, hatta bu ilahî uyarı ve emirler mukadder olan bölünme karşısında gerçekleşmesi mümkün olmayan hitaba dönüşebilmektedir.⁶³

Daha önce belirttiğimiz üzere toplumlar parçalanmayı ve firkalaşmayı hoş görmezler. Aslında bir dinin mensupları açısından pek çok fırkaya bölünmüş olma durumu oldukça rahatsız edici olmalıdır ve bu durumun ifşasının önüne geçilmelidir. Nitekim daha önce söz konusu ettiğimiz halife 'Ömer b. 'Abdil'azîz'in Bizans kralı III. Leo'ya gönderdiği ve Hristiyanların Hz. 'İsâ'dan sonra niçin 72 fırkaya bölündüğü so-

---

⁶² Nitekim van Ess tüm varyantlarıyla birlikte 73 fırka hadisini Müslümanların ilk iç savaşının (Cemel ve Siffîn) oluşturduğu travmaya karşı ortaya çıkmış bir reaksiyon olarak değerlendirir; bkz. Josef van Ess, **Der Eine und Das Andere: Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten**, I-II, C. I, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2011, ss. IX, 36-37, karşı. Frank Griffel, "Review of *Der Eine und das Andere* by Josef van Ess", **Ilahiyat Studies**, C. IV, S. 1, Bursa, 2013, s. 139.

⁶³ Eren, a.g.tz., s. 4.

rusunu yönelttiği mektuba III. Leo'nun yazdığı cevap bahsettiğimiz duruma işaret etmektedir. Kral halifeye hitaben Hristiyanlar'ın 72 fırkaya ayrıldığı şeklindeki yargının gerçeğe alakası olmadığını ve bu yalanla avunmaması gerektiğini söyledikten sonra karşı atağa geçer: “Senin insanlarına göre dininiz tek bir dili konuşan tek bir millet içerisinde ortaya çıkışından bu yana hemen hemen yüz yıl geçti. Bu kadar genç ve tek bir millet tarafından benimsenmiş olan bu din hâl-i hazırda pek çok fırkaya ayrılmıştır ve burada öğrendiğimiz kadarıyla bunların az bir kısmını zikredeceğiz”.⁶⁴ Fakat anlaşılana o ki, 73 fırka hadisinin fırkalaşmayı mukadder bir vakıa olarak gören mesajının yanı sıra özellikle tek bir fırkanın kurtuluşa ereceğini söylemesi birçok fırka mensubu müellifi memnun etmiş ve onların fırkaların çokluğundan rahatsızlık duymamalarını sağlamış görünmektedir. Nitekim hadis metninde Müslümanların diğer dinlere göre daha fazla fırkaya bölünecek olmasının ifade edilmesinden pek rahatsızlık duyulmadığı görülmektedir. Bunda en önemli etken hiç şüphesiz tek fırkanın kurtuluşa ereceği fikridir. Fırka sayısının çokluğu tek fırkanın değerini arttırmaktadır.⁶⁵ Böylece fırkaların çokluğu rahatsızlık verici bir durum olmaktan çıkmakta, kurtuluşa eren tek fırkaya yapışmanın önemini ve değerini daha kritik hâle getirmektedir. Bu nedenle müellifler İslam'ın pek çok fırkaya bölündüğünü gizlemek ve vakıadaki fırka sayısını olabildiğince aza indirgemekle uğraşmak yerine toplumsal hayatta müstakil bir fırka yapılmasına kavuşmamış bireysel fikirleri bile fırka hâline getirerek fırka sayısını çoğaltabilmiştir.

Hadis metninin izhar ettiği “tek bir fırkanın kurtuluşa erip, diğerlerinin hepsinin cehenneme gideceği” şeklindeki anlam cennetlik veya cehennemlik olmanın şartını

---

⁶⁴ Jeffrey, agm, 295.

⁶⁵ Burada akla Watt'ın “*Kendi dinî grubunun meziyetleri ile övünen bir Müslüman anlaşılabilir ama mezheplerin çokluğu hiç de övünülecek bir şey değildir. Yetmiş üç fırka hakkındaki bu hadis, nasıl olup da Müslümanlar arasında kabul edilegelmiştir? Belki de aşırı derecede mutaassıp bir grup, diğer yetmiş iki fırka Cehennem'e giderken kendilerinin kurtuluşa eren fırkaya mensup olduklarını iddia etmekle mutlu olmuştur*” şeklindeki değerlendirmesi gelmektedir; bkz. W. Montgomery Watt, **The Formative Period of Islamic Thought**, Oneworld Publication, London, 2002, s. 2.

“fırka intisabına” indirgemektedir. Müellifin fırka-i nâciye olarak belirlediği fırkaya müntesip olmayanlar her ne kadar İslam’a uygun yaşamsal pratiklere sahip olsalar da cehenneme gitmekten hiçbir şekilde kurtulamamakta, fırka-i nâciye olarak belirlenen fırkaya müntesip olanlar ise nihaî anlamda kurtuluşu garantilemektedir. Bu durum aslında İslam’ın seçilmiş grup ve grup kurtuluşu fikrini reddeden mesajlarıyla çelişik bir görünüm arz etmektedir. Zira Kur’an’da bu fikrin temsilcisi Yahudiler eleştirilmektedir: “Onlar ateş bize ancak belli bir süre dokunacaktır derler. Dedi ki ‘Ne o, yoksa bu konuda Allah’tan bir söz mü aldınız.’ Çünkü Allah sözünden asla dönmez. Yoksa siz bilmediğiniz şeyleri Allah’a mı isnad ediyorsunuz.” (2/Bakara 80). Bu âyetin hemen akabinde helâkın ve kurtuluşun ferdîliğini ve amel temelli oluşunu ifade eden âyetler gelmektedir: “Yoo! Kim bir günah işler de suçu kendisini çepeçevre kuşatırsa, işte onlar cehennemliktir ve orada ebedi kalacaklardır. Kim de iman eder ve salih ameller işlerse onlar cennet ehlidir ve orada ebedi kalacaklardır.” (2/Bakara 81-82). 73 fırka hadisinden hareketle müellif, Kur’an âyetlerinin kurtuluşu hayatının her anında imtihan içerisinde bulunan ferdin üzerine düşen itikâdî, amelî ve ahlakî vecibeler bütününe ne denli başarıyla yerine getirip getirmemesine bağlayan mesajının aksine belirli bir fırkanın müntesibi olup olmamaya indirgeyebilmiştir. Elbette müellif müntesibi olduğu fırkayı kurtuluşa eren fırka olarak nitelerken bu fırkanın müntesiplerinin hesapsız cennete gireceğini iddia etmemekle birlikte kurtuluşun asgari şartı olarak grup intisabını görmekte, başka fırkaların müntesiplerinin her ne kadar İslam’a uygun hâl ve davranışlar içerisinde de olsa belli bir fırkanın itikâdî prensiplerini kabul etmediğinden dolayı cennete giremeyeceğini kabul etmektedir. Üstelik fırkaların sınırlarını itikâdî tartışmalarda sahip olunan farklı fikirler belirlemektedir. Bu tartışma konuları ise çoğu zaman spekülâtif mahiyettedir. Örneğin Allah’ın arş üzerinde olup olmadığı ve Allah’ın ahirette görülüp görülmeyeceği vb meselelerinde farklı kanaat serdeden herkes delillendirmesini öncelikle Kur’an âyetlerinden yapmaktadır. Farklı görüşleri

için herkes Kur'an'dan delil çıkarabiliyorsa bu, konuya dair Kur'an'da açık âyet(ler)in olmadığı, ancak *te'vîl* yoluyla birtakım kanaatlere ulaşılabilirdiği anlamına gelir. Bu da ortada, savunanları tarafından hakikat olduğu ifade edilen te'vîller var demektir. "Te'vilde hata ise küfrü gerektirmez".⁶⁶ O halde kimsenin farklı te'vîller üzerinden kimse hakkında cennetlik veya cehennemlik hükmünü vermeye hakkı yoktur. Ancak hadisi esas alarak fırka tasnifi yapan ve 72 fırkayı sapkın ilan eden müellif, kimin cennetlik, kimin cehennemlik olduğunun kararını daha bu dünyada ve bizzat kendisi vermektedir. Diğer fırkaları ötekileştiren ve dışlayan bu tavrın yalnızca 73 fırka hadisinden kaynaklandığı düşünülmemelidir. Olsa olsa hadis "bu tavrı besleyen ve derinleştiren en önemli rivayetlerden biridir".⁶⁷ Aslında diğer fırkalara bu tarzda yaklaşan zihniyetin uygun bir referans olarak hadisle örtüşmesi söz konusudur.

73 fırka hadisi fırkaları tasnif etmek isteyen müellifler için oldukça işlevsel bir şablon temin etmektedir. Buna göre müellif bir fırkayı kurtuluşa eren fırka olarak belirleyecek, ki bu müellifin müntesibi olduğu fırkadır, geriye kalan fırkaları da ana fırka-alt kol sistemiyle değişik matematiksel formülasyonlar kullanarak 72'ye tamamlayacaktır. Bu yaklaşım hem fırak eserlerinin oldukça şematik bir yapı arzemesine yol açmış,⁶⁸ hem de geleneğe ve dinî tarihe şematik bir tarzda yaklaşmaya,⁶⁹ fırkaları süreç içerisinde gelişen, değişen ve dönüşen olgular olarak değil de değişmez ve başından itibaren aynı kalan fikirden ibaret olan yapılar olarak algılamaya sebep olmuştur.

73 fırka hadisinin fırka tasniflerine ve tasnifçilerine etkisinden söz ettikten sonra 73 şubeli fırka tasniflerinin ne zaman ve kimlerle başladığına dair bir soruşturma

---

⁶⁶ el-Ğazâlî, **Kitābu'l-İktisād fî'l-İ'tikād**, Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, s. 155.

⁶⁷ Eren, a.g.tz., s. 5.

⁶⁸ Watt'a göre fırak eserlerinin şematik bir mahiyet arzemesinin iki önemli saiki vardır. Birincisi, İslam doktrininin değişmezliği ve bunun doğal sonucu olarak gelişme fikrine kapalı oluşu, diğeri de 73 fırka hadisidir; bkz. Watt, "İslam Kelamında Mezheplerin Önemi" (çev. İbrahim Hakkı İnal), *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2002), 115-123, s. 116.

⁶⁹ Lewinstein, a.g.tz., s. 4.

yerinde olacaktır. 73 şubeli fırka tasniflerinin kaynağı bir hadis olduğuna göre böyle bir tasnif faaliyetini ilk başlatanların Aşhābu'l-ḥadīṣ olabileceği düşünülebilir. Nitekim 2./8. yüzyıl Aşhābu'l-ḥadīṣ ulemasından Yūsuf b. Esbāṭ (ö. 196/811-2 veya 199/814-5) ve 'Abdullāh ibnü'l-Mübārek'in (ö. 181/797) Şī'a, Ḥavāric, Ḳaderiyye, Mürçi'e şeklinde 4 ana bid'at fırkası tespit ettikleri ve bu 4 fırkadan toplamda 72 fırkanın neşet ettiğini söyledikleri rivayet edilmiştir.⁷⁰ Yūsuf b. Esbāṭ 4 ana bid'at fırkasının 18'er koldan oluştuğunu belirtirken,⁷¹ İbnü'l-Mübārek'in ise Şī'a'nın 22, Ḥarūriyye'nin 21, Ḳaderiyye'nin 16 ve Mürçi'e'nin ise 13 alt koldan müteşekkil olduğunu söyleyerek (22+21+16+13=72) şeklinde bir formül önerdiği belirtilmiştir.⁷² Nitekim İbn Teymiyye,

⁷⁰ Ebū Bekr İbnü'n-Nebīl Aḥmed b. 'Amr İbn Ebī 'Āşım, **es-Sünne**, I-II, thk. Bāsim b. Fayṣal el-Cevābera, C. II, Dāru'ş-Şumey'ī, Riyāḍ, 1419/1998, s. 657 (hadis no: 986); Ebū Muḥammed el-Ḥasen b. 'Alī b. Ḥalef el-Berbehārī, **Şerḥu's-Sünne**, thk. 'Abdurrahmān b. Aḥmed el-Cümezyī, Mektebetü Dāri'l-Minhāc, Riyāḍ, 1426 [2005], ss. 128-129; Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Baḡdādī el-Ācurrī, **eş-Şerī'a**, thk. Muḥammed Ḥāmid el-Fakıyy, Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, ss. 14-15. Nitekim Malaṭī'nin *et-Tenbīh*'ini neşreden Sven Dederling'in dayandığı yazma nüshanın sonunda yer alan ve istifade edilir düşüncesiyle neşre dâhil ettiği, "Ḳāle 'Abdullāh ibnü'l-Mübārek ..." şeklinde başladığı için 'Abdullāh ibnü'l-Mübārek'e nispet edilebilecek sünnete bağlanma ve bid'atlerden kaçınmanın lüzumuna dair 2 sahifelik metinde "72 fırkanın aslı dört sapkın grup (اربعة اهواء) olup 72 fırkanın bunlardan doğduğu" ve bunların da "Ḳaderiyye -Mürçi'e - Şī'a - Ḥavāric olduğu" söylenmektedir. Ancak alt kolların isimleri ve sayılarına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir; bkz. Malaṭī, **Kitābu't-Tenbīh ve'r-redd 'alā ehli'l-ehvā' ve'l-bida'**ın sonunda ek olarak, nşr. Sven Dederling, Maṭba'atu'd-Devle, İstanbul, 1936, ss. 143-144. Metnin içerisinde İbnü'l-Mübārek'ten sonra yaşamış Aḥmed b. Ḥanbel'den (ö. 241/855) alıntının bulunmuş olması bu iki sahifelik metnin İbnü'l-Mübārek'in bir eseri değil de onun ifadelerinden bir kısmını içeren sonraki döneme ait bir metin olduğu anlaşılmaktadır.

⁷¹ Yūsuf b. Esbāṭ'ın ilk defa ortaya koyduğu anlaşılabilir 4x18'lik fırka tasnifinin uygulamalı örneklerinin 6./12. asırdan itibaren Yemen'de Sünnî ulema tarafından yapıldığını görmekteyiz. Ancak onlar bu tasnifleri için Yūsuf b. Esbāṭ'a herhangi bir referansta bulunmazlar. Tasnifin detayı için "4x18 Yemen Sünnî Fırka Tasnif Geleneği" başlığına bkz.

⁷² Ebū 'Abdillāh 'Ubeydullāh b. Muḥammed b. Muḥammed İbn Baṭṭa el-'Ukberī, **el-İbāne 'an şerī'ati'l-fırkati'n-nāciye ve mücānebetü'l-fırakı'l-mezmūme**, I-IV, thk. Rıḍā b. Na'sān Mu'ī, C. I, Dāru'r-Rāye, Riyāḍ, 1415/1994, ss. 377-379.

'Abdullāh ibnü'l-Mübārek, Horasan ve Merv bölgesinde hadisleri ilk tedvin eden kişi olarak bilinir. Mevālîden (ailesinin Türk asıllı olduğu rivayet edilmiştir) olup, zühdü ile tanınmaktadır. Ebū Ḥanīfe ile İmam Mālik'in ders halkalarına katılmış ve bu iki âlimin fıkhnı birleştirmiştir. Kebîrenin imandan çıkarmadığını söylediği için Mürçî'likle itham edilse de bu iddiayı "imanın söz ve amel olduğunu, namazı terk edenin küfre girdiğini ve imanın artıp eksileceğini" kabul etmek suretiyle Mürçî'e'ye muhalefet ettiğini söyleyerek reddeder. Kendisinden hadis alınmayacak 4 grubun olduğunu söylediği bunlardan birinin "bid'atçı olup bid'ate davet edenler" in oluşturduğunu, bu sebeple 'Amr b. 'Ubeyd'in Kaderiyye'ye davet etmesi sebebiyle ondan hadis alınamayacağını söylediği rivayet edilmektedir. Ancak bid'atçı olmakla birlikte bid'atine davet etmeyenden hadis almıştır. Bu bilgiler için bkz. Raşit Küçük, "Abdullāh İbnü'l-Mübārek ve Hadīs İlmindeki Yeri", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III, İstanbul, 1985, ss. 277-293. İbnü'l-Mübārek'in itikâdî fırka kimlik-

bid'at fırkalarının kimler olduğu konusunda ilk konuşan kişinin Yūsuf b. Esbāṭ, daha sonra da İbnü'l-Mübārek olduğunu söyler.⁷³ Ancak bu müelliflerin sadece dört ana fırka belirlemekle mi yetindiklerini yoksa alt kolları da dâhil eden 73 şubeli fırka tasnifi de yapıp yapmadıklarını bilemiyoruz. Fakat Yūsuf b. Esbāṭ'a göre İbnü'l-Mübārek'in ana fırkalar için farklı sayıda alt kol sayısı takdir eden tasnifinin bir uygulamasının olabileceği düşünülebilir. Yūsuf b. Esbāṭ ve İbnü'l-Mübārek'in ana fırka tasniflerinin karakteristiklerinden biri Aşhābu'l-ḥadīs'in hakkında reddiyeler kaleme aldığı ve eserlerinde en çok uğraştığı Cehmiyye fırkasının 72 sapkın fırka içerisinde bile sayılmadığıdır. Bunun sebebi İbnü'l-Mübārek'e de sorulmuş, o da cevaben "Cehmiyye'nin Muhammed ümmetinden sayılmadığı"nı söylemiştir.⁷⁴

Aşhābu'l-ḥadīs içerisinde erken dönemde yapılan bir başka fırka tasnifine dair bilgiyi İbn Baṭṭa sunmaktadır. 73 fırka rivayetlerini eserinde zikreden müellif, meşhur muhaddis Ebū Ḥātim Muḥammed b. İdrīs er-Rāzī'nin (ö. 277/890) "... ilim ehlerinden biri" ifadesiyle isim vermeksizin naklettiği 73 şubeli bir fırka tasnifini eserine alır. Bu tasnifte İbnü'l-Mübārek'in belirttiği dört ana fırkaya Zenādiḳa adıyla beşinci bir fırka eklenmiştir. Zenādiḳa, Cehmiyye'yi de içeren bir fırkadır. Bu hâliyle İslam dairesi içe-

---

lerine ve özellikle 'bid'atçı' olarak nitelediği gruplara karşı özel bir hassasiyetinin olduğu anlaşılmaktadır.

⁷³ bkz. Ebū'l-Abbās Taḳıyyüddīn Aḥmed b. 'Abdülḥalīm İbn Teymiyye, **Mecmū'ü Fetāvā Şeyḫi'l-İslām Aḥmed İbn Teymiyye**, nşr: 'Abdurrahmān b. Muḥammed b. Kāsim el-Āşimī en-Necdī, I-XXXVII, C. III, Dāru 'Ālemi'l-Kütüb, Riyad, 1991, (*Mücmelü İ'tikādi's-Selef*), s. 350.

⁷⁴ İbn Teymiyye, **Mecmū'ü Fetāvā**, a.g.e., C. III, s. 350. İbn Teymiyye, bunun gerekçesi olarak Aḥmed b. Ḥanbel'in takipçisi bazı âlimlerin "Cehmiyye'nin kâfir olduğu için 72 fırkaya dâhil olmadığı ve Zenādiḳa olduğu" şeklindeki sözlerini gösterir. İbn Teymiyye'ye göre, Aḥmed b. Ḥanbel'in takipçileri arasında olup da Cehmiyye'yi 72 fırkanın içerisine dâhil eden âlimler de vardır. "Bunlar ana bid'at fırkalarını 5 adet olarak belirleyip, her birine 12'şer kol nispet ederler, Cehmiyye'yi 72 fırkanın içine dâhil etmeyenler ise 18'er kol sayar"; bkz. a.g.e., C. III, s. 351. İbn Teymiyye'nin bu son ifadesinde bir hesaplama hatası göze çarpmaktadır. 5 fırka 12'şer koldan toplamda 60 fırka eder. Buna fırka-i nâciye de eklendiğinde toplam fırka sayısı 61 olup hadisteki 73 rakamı elde edilmemiş olur. O nedenle muhtemelen burada ana bid'at fırkalarının sayısı 6 yerine sehven 5 olarak yazılmıştır. Zira ancak her biri 12 alt kola ayrılan 6 ana fırka ile 72 rakamına (6x12=72) ulaşılmaktadır. Fakat bu tasnif ileride müstakil bir başlık altında ele alacağımız üzere Doğu Ḥanefî müelliflerinin benimsediği tasnif olup Aḥmed b. Ḥanbel'in takipçileri ile alakası yoktur. Ancak İbn Teymiyye muhtemelen burada *Telbisü İblīs* isimli eserinde ismini vermediği bir kaynaktan 6x12'lik bir fırka tasnifini nakleden İbnü'l-Cevzî'yi (ö. 597/1201) kastetmiş olmalıdır.

risinde kabul edilemeyecek olduğu için Cehmiyye'yi ana fırkalar arasında saymadığını belirten İbnü'l-Mübârek'in bu kanaatine aykırı bir tutum sergilenmiştir. İbnü'l-Mübârek'in tasnifinde Şî'a 22, Hârûriyye 21, Kaderiyye 16 ve Mürçi'e 13 alt fırkadan oluşmakta iken bu tasnifte Şî'a 13, Hârûriyye 18, Kaderiyye 16 ve Mürçi'e 14 alt fırkadan oluşmaktadır. Ebû Hâtim er-Râzî'nin rivayet ettiği firka tasnifinin dikkat çekici bir özelliği de Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Aḥmed el-Malaṭî'nin (ö. 377/987)⁷⁵ günümüze ulaşan *et-Tenbîh* isimli eserinde⁷⁶ Hüseys b. Eşram'ın (ö. 253/867) *Kitābu'l-istikāme* isimli eserinden naklettiği firka tasnifi ile taşıdığı büyük benzerliktir. Ebû Hâtim'in naklettiği tasnifte Zenâdîka altında sayılan Cehmiyye fırkası Malaṭî'nin Hüseys'e nispet ettiği tasnifte sekiz alt kolu bulunan müstakil bir ana firka olarak sayılmış, böylece tasnifte ana bid'at fırkalarının sayısı altı olmuştur. İbn Baṭṭa'nın Ebû Hâtim er-Râzî'den –ne yazık ki– muhtasar bir şekilde naklettiği tasnif, Malaṭî'nin Hüseys'ten naklettiği hâliyle tasnifteki bazı eksik bilgileri, özellikle isimsiz olarak nakledilen fırkaların isimlerinin tespiti gibi tamamlama, bazı yanlış okumaları da tashih etme imkanı sunmaktadır. Ebû Hâtim er-Râzî'nin naklettiği tasnifte Zenâdîka 11, Hârûriyye 18, Râfiḍa 13, Kaderiyye 16 ve Mürçi'e 14 alt koldan oluşurken Malaṭî'nin nakliyle Hüseys'in tasnifinde Zenâdîka 5, Cehmiyye 8, Kaderiyye 7, Mürçi'e 12, Râfiḍa 15, Hârûriyye 25 alt koldan (5+8+7+12+15+25=72) müteşekkildir. Alt kolların sayısında bazı farklılıklar

⁷⁵ Malatya'da doğduğu için Malaṭî olarak anılmakla birlikte Suriye bölgesine geçmiş, oradaki çeşitli ilim merkezlerinde yetişmiş ve hayatının önemli bir kısmını vefat ettiği 'Asḳalân'da (bugünkü İsrail'in güney sahilinde yer alan ve Ashkelon olarak bilinen şehir) geçiren bir âlimdir. Hayatı hakkında bkz. Mustafa Öz - Avni İlhan, "Malatî, Ebû'l-Hüseyn", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVII, Ankara, 2003, ss. 467-468; Mehmet Kubat, **Malatî ve Kelâmî Görüşleri**, Ahenk Yayınları, Van, 2008, ss. 29 vd. Eserinde doğru-yanlış demeden bir sürü rivayeti yığmış olmasına bakıldığında kendisi hakkında yapılan "Haşvî" nitelemesinin pek de yersiz olmadığı anlaşılmaktadır.

⁷⁶ Malaṭî'nin *et-Tenbîh*'i 1936'da Sven Dederling tarafından neşredilmiş, daha sonra 1948'de Kevşerî tarafından da bir başka neşri yapılmıştır. Sonraki zamanlarda farklı nâşirler tarafından da birkaç kez neşredilen eser, Dederling'in dayandığı tek yazma nüshaya (Dimesşk: Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, Tevhîd, 59, 89 vr.) dayanmaktadır. Çalışmamızda özellikle Dederling ve Kevşerî'nin neşirlerini kullandık. Malaṭî'nin tasnifi için bkz. **Kitābu't-Tenbîh ve'r-redd 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'**, thk. Sven Dederling, Maṭba'atu'd-Devle, İstanbul, 1936; **et-Tenbîh ve'r-redd 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'**, thk. Muhammed Zâhid b. el-Ḥasen el-Kevşerî, Mektebetü'l-Müşennâ, Bağdad & Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut, 1388/1968.

meydana gelse de iki tasnif arasındaki ciddi benzerlikler Ebū Hātim er-Rāzī'nin bu tasnifi Hūşeyş'ten mi, yoksa aslında Hūşeyş'in de tasnifine mehz olacak ortak bir kaynaktan mı aldığı sorusunu akla getirmektedir.

Malaṭī'nin fırka tasnifinin oldukça düzensiz oluşu, fırka isimlerinin ve fırkalara nispet edilen görüşlerin genel olarak diğer firak eserleri ile çoğu zaman uyuşmadığı, aynı fırka isimleri geçse bile nispet edilen görüşlerin kimi zaman çok farklı olduğu,⁷⁷ pek çok fırkanın isimlendirilmediği,⁷⁸ fırkaların nispet edildiği kişilerin birçok kez verilmemesi, bir ana fırkanın alt kollarının başta belirtildiği sayıda zikredilmeyerek daha az fırkanın sayıldığı ve sistematiklikten uzak olduğu gibi hususlar göze çarpmaktadır. Bu durum, Aşhābu'l-ḥadīş arasında fırka tasnifçiliğinin henüz oturmadığı ve sistematik hâle gelmediği oluşum devresi ile açıklanabileceği gibi gerek Hūşeyş'in gerekse de Malaṭī'nin kendi dağınık ve düzensiz tarzları ile de açıklanabilir. Malaṭī'nin yaptığı iki fırka tasnifi de 73 fırka hadisinin merkeze konulduğu ve 73 rakamının esas alındığı tasniflerdir.⁷⁹ İki tasnif zaman zaman birbirinden farklı hatta çelişik bilgiler içermekte-

---

⁷⁷ Örneğin, Malaṭī'nin ilk tasnifinde yer alan Cārūdiyye fırkasının firak literatüründe Zeydiyye'nin kolu olarak bildiğimiz Cārūdiyye ile alakası yoktur. Yine ilk tasnifte yer alan İsmā'īliyye fırkasının 12 imam inancına sahip olduğu, Kerbelâ'ya çok üzüldükleri vs söylenmektedir. Bu da bildiğimiz İsmā'īliyye değildir. Burada fırka isimlerinde istinsah hatalarının olabileceği de göz önünde tutulmalıdır. Şayet yoksa ciddi bilgi karışıklıkları ve yanlışlıkları mevcut demektir.

⁷⁸ İsimleri verilmeden yalnızca görüşleri zikredilen birçok fırka bulunmaktadır. Bu özellikle ikinci tasnifte daha belirgindir. Bu durum Malaṭī'nin dayandığı erken eserlerden kaynaklanabilir. Bunun yanı sıra çok ilginç fırkalar da bulunmaktadır. Örneğin ilk tasnifte Şī'a'nın son kolu olan Zeydiyye'nin dört alt kolu olduğu zikredilir ve dördüncü alt kol Bağdad Mu'tezilesi'dir. Bunun haricinde diğer ilginç fırkalara örnek olarak Qaramıṭa ve Deylem, Ehl-i Qumm, Qaṭ'ıyye-i 'Uzmā, Qaṭ'ıyye-i Kuşrā, Ezāriḳa ve 'Ömeriyye, 'Azriyye, Necrāniyye gibi fırkalar verilebilir.

⁷⁹ Bu bağlamda Malaṭī'nin 73 fırka hadisini esas alarak 73 rakamına göre fırka tasnifi yapan "ilk Selefî müellif" olduğu söylenmiştir; bkz. Mehmet Kubat, "el-Malaṭī ve İslâm Mezhepleri Tarihi'ndeki Yeri", **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 1, S. 2, Malatya, 2010, s. 74. Ancak bu görüşü kesin bir dille ifade etmek kolay değildir. Zira Malaṭī muhtemelen yaptığı ikinci tasnifi Hūşeyş'ten nakletmiştir ki, buna göre 73 rakamını esas alan tasnifin tarihi Malaṭī'den neredeyse bir buçuk asır öncesine uzanmakta ve böyle bir tasnifi yapan Aşhābu'l-ḥadīş'e ("Selefî" değil) mensup ilk âlim Hūşeyş b. Eşram olmaktadır. Ayrıca Bağdādî, İsferyānî, Şehristānî gibi Eş'arî müelliflerin 73 rakamlı tasniflerinde Malaṭī'nin yolunu izledikleri tezine (a.g.m., ss. 74-75) de katılmıyoruz. Çünkü söz konusu müelliflerin fırka tasnifleri ile Malaṭī'nin tasnifi karşılaştırıldığında ne biçim ne de muhteva yönünden pek bir benzerlik bulunmamaktadır.

73'lü tasnif dışında İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Ma'ārif* adlı eserinde yaklaşık 15 fırkadan bahseden basit bir tasnifinden de bahsedebiliriz. Mu'tezilî bir çevrede ilim tahsil eden ve Cāhız'ın da öğ-

dir. Bir fırkanın bir tasnifte lideri olarak nispet edildiği kişi diğerinde farklıdır. Bu durum Malaṭī'nin aslında fırka tasnifi yapmadığı farklı fırka tasniflerini kitabında aktardığı şeklinde de yorumlanabilir.⁸⁰ Anlaşıldığı kadarıyla Aşḥābu'l-ḥadīṣ 2./8. asrın ortalarından itibaren 73 fırka hadisine referansla 73 şubeli fırka tasnifi denemelerine girişmiş ve bunun örneklerini vermiştir.

Fırka tasnifinde 73 fırka hadisine referansta bulunan erken dönem örneklerinden biri elimize ulaşan ilk maḳālāt kitabı olarak da görülen ve Ca'fer b. Ḥarb'e (ö. 236/850) nispet edilen *Kitābu'l-uṣūl*üdür.⁸¹ Müellif eserinde 73 fırka hadisini bir râvî zinciriyle birlikte zikretmektedir.⁸² Râvî zincirinde 'Abdullāh ibnū'l-Mübārek'in ismini

---

rencisi olan İbn Kuteybe daha sonra Mu'tezile'den dönmüştür. Mezhebî kimliği hakkında değişik iddialar olsa da icma anlayışından dolayı Mâlikîliğe yakın olduğu söylenmiştir (bkz. Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", **T.D.V. İslām Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XX, İstanbul, 1999, s. 146). İbn Kuteybe tarih ve ensab ilmine dair *el-Ma'ārif* adlı eserinde on beş firkadan bahsetmekte olup bunlar hakkındaki bilgiyi muhtemelen Mu'tezilî kaynaklardan derlemiş olmalıdır; bkz. Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, **el-Ma'ārif**, thk. Muḥammed İsmā'îl 'Abdullāh es-Sāci, 2. b., Dāru İhyā'it-Türāṣi'l-'Arabî, Beyrut, 1390/1970, ss. 266-268.

⁸⁰ Malaṭī üslup olarak tasvirî ve tarafsız değil, reddedici ve dışlayıcıdır. Birçok fırkanın anlatımında fırkanın görüşünü verdikten sonra onu çeşitli argümanlarla reddeder, bunu yaparken kimi zaman tekfire başvurur. Nitekim Watt, Malaṭī'nin metodunu "Bir dizi Kur'ân âyetini ve hadisleri sıralamak, itibarlı kişilerden anekdotlar aktarmak ve bütün bunların sözü edilen konuya ne kadar uyduğunu keşfetmeyi okuyucuya bırakmak" şeklinde açıklar; bkz. W. Montgomery Watt, **Free Will and Predestination in Early Islam**, Luzac & Company Ltd., London, 1948, s. 123.

⁸¹ Bu eser van Ess tarafından Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraççioğlu, 1309 numarada yer alan yazma nüshaya dayanılarak en-Nāṣi el-Ekber'e nispetle ve ele aldığı konuya itibarla *Mesā'ilü'l-imāme* adıyla yayımlanmış (**Frühe Mu'tazilitische Häresiographie: zwei werke des nāṣi' al-akbar [gest. 293 h.]**, ed. Josef van Ess, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1971, ss. 9-124), ancak Madelung 1980 yılında yazdığı bir makale ile eserin en-Nāṣi el-Ekber'e değil de Ca'fer b. Ḥarb'e ait olması gerektiğini bazı metin içi ve dışı delillerle ortaya koymuş (Wilferd Madelung, "Frühe mu'tazilitische Häresiographie: das *Kitāb al-uṣūl* des Ğa'far b. Ḥarb?", **Der Islam**, C. LVII, 1980, ss. 220-236) ve bu tespit van Ess tarafından da kabul edilmiştir (van Ess, **Der Eine und Das Andere**, a.g.e., C. I, s. 142). Bu eserin yeni neşri yakın zamanlarda Haraççioğlu nüshasına dayanılarak ve en-Nāṣi el-Ekber'e nispetle Seyit Bahcivan tarafından yapılmıştır; bkz. Seyit Bahcivan, **Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet Problemi "Usūlu'n-nihal ve el-Fıraku'l-İslâmiyye" Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği** (Konya: yy, 2007), 7-65 (Arapça kısım). Biz bu eser hakkında gerek tasnifi gerekse fırak malzemesinden hareketle hicri 3. asrın ilk çeyreğinde bir İmâmî müellif tarafından yazılmış olabileceği şüphesini taşıyoruz. Ancak bunu kesin bir dille ifade edebilmemiz şu an için mümkün değildir. Eser üzerine çok yönlü ve derin bir incelemeyi gerekli kılan bu mesele bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

⁸² [Ca'fer b. Ḥarb], [**Kitābu'l-uṣūl**] (en-Nāṣi el-Ekber'e nispetle *Uṣūlu'n-nihal* kaydıyla), (Yazma halindeki eser), Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Haraççioğlu, no. 1309, vr. 11ba.mlf., a.g.e., (yanlışlıkla en-Nāṣi el-Ekber'e nispetle *Mesā'ilü'l-imāme* adıyla), thk. Josef van Ess, **Frühe Mu'tazilitische Häresiographie: zwei werke des nāṣi' al-akbar (gest. 293 h.)** içinde, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1971, s. 20 (Arapça metin).

görmek dikkat çekicidir.⁸³ Eserinde fırkaların anlatımını tarihsel süreç içerisinde izlerini takip etmek suretiyle kronolojik bir tasnif yapan müellif 73 fırka hadisini zikrederek tüm fırkaların belirlediği beş ana fırkadan doğarak 73 rakamına ulaştığını söyler. Ancak gerek eserin tamamının elimize ulaşmamış olması gerekse de ana fırka-alt kol şeklinde bir metot yerine kronolojik tasnifi takip etmesi müellifin tasnifin 73 şubeli fırka tasnifi olmadığı intibasını vermektedir.⁸⁴ Şayet eserin müellifinin Bağdad Mu‘tezile’sinden Ca‘fer b. Harb olduğu kabul edilirse bazı Mu‘tezilî âlimlerin 73 fırka hadisinden haberdar olduğu ve fırka tasniflerinde 73 fırka hadisine referansta bulunduğu söylenebilir. Ancak eserin aidiyeti noktasında netliğin olmaması sebebiyle ihtiyatlı olmak yerinde olacaktır. Zira “Sayıya Endeksli Olmayan (Serbetst) Fırka Tasnif Gelenekleri” başlığında söz konusu edeceğimiz gibi Dırâr b. ‘Amr (ö. 200/815 [?]), Ebû'l-Huseyn el-Hayyât (ö. 300/913 [?]), Ebû'l-Kâsım el-Ka‘bî el-Belhî (ö. 319/931) ve Ebû'l-Hasen el-Eş‘arî (ö. 324/936) gibi Mu‘tezilî olan veya Mu‘tezilî çevrelerle teşriki mesaisi bulunan müellifler kelimeler ve/veya fırak türü eserlerinde 73 fırka hadisine referansta bulunmamışlardır. O nedenle Mu‘tezile içerisinde 73 şubeli fırka tasniflerinin yapılıp yapılmadığı ve yapıldıysa ne zaman başladığı şeklinde net bir tespit yapma imkânından şimdilik mahrumuz.

---

⁸³ Müellifin verdiği râvî zinciri şu şekildedir: Müellif ← Nu‘aym b. Beşir el-Mervezî ← ‘Abdullâh ibnü'l-Mübârek ← Ma‘mer [b. Râşid (ö. 153/770)] ← Tâvûs ← Tâvûs’un babası ← İbn ‘Abbâs ← Hz. Peygamber. ‘Abdullâh ibnü'l-Mübârek’in Yemen’e giderek Ma‘mer’den hadis rivayet eden kişilerden olduğu söylenmiştir; bkz. İbrahim Hatiboğlu, “Ma‘mer b. Râşid”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVII, Ankara, 2003, s. 553. Ma‘mer ayrıca 73 fırka hadisinin zikredildiği elimize ulaşan ilk kaynak olan *Şahîfe*’nin sahibi ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm’ın hocasıdır ve ‘Abdurrezzâk’ın hocasından on bin hadis yazdığı rivayet edilmektedir. Kâtâde b. Di‘âme’nin yakın talebesi olarak bilinen Ma‘mer’in Tâvûs ile alakası Küfe’ye gelerek ondan hadis almak şeklindedir; bkz. a.y. Rivayet zincirinde yer alan Ebû ‘Abdirrahmân Tâvûs b. Keysân el-Hemdânî el-Yemânî el-Havlânî el-Himyeri de Yemen’de doğması ve Yemen’de yaşamasına rağmen en çok beraber olduğu ve rivayette bulunduğu sahabî ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın bulunduğu Mekke’ye seyahatler yapardı; bkz. Abdullah Kahraman, “Tâvûs b. Keysân”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XL, İstanbul, 2011, s. 185. Bazı müellifler tarafından “Şî‘î” olmakla itham edilmiştir. Ancak bu muhtemelen Hz. Ali’yi üstün tutmaktan veya Emevîlere olan muhalefetinden kaynaklanmaktadır; a.y.

⁸⁴ Müellifin tasnifi hakkında detaylı bilgi metoduna göre fırka tasniflerini ele aldığımız yerde “Kronolojik Tasnifler” başlığı altında verilecektir.

Şî‘a içerisinde 73 fırka hadisinin erken dönemlerden itibaren bilindiği anlaşılmaktadır.⁸⁵ Ancak 73 şubeli fırka tasniflerinin ne zaman ve hangi Şî‘î müellif ile başladığını tespit etmek kolay değildir. Fakat Şehristânî’nin bize haber verdiğine göre, Muhammed el-Bâkır’ın talebelerinden, Ca‘fer eş-Şâdıķ’ın yakın çevresinden ve Mūsā el-Kāzım’ın imametinde etkin bir isim olan İmāmî âlimlerden Sünnilerce Şeytānū‘t-tāk, Şî‘îlerce Mü‘minū‘t-tāk olarak adlandırılan Ebū Ca‘fer Muhammed b. [Ali b.?] en-Nu‘mān el-Becelî el-Ahvel (ö. 180/796?)⁸⁶ *Lime Fe‘alte* ve *İf‘al lā tef‘al* şeklinde garip isimleri olan eserlerinde 4 ana fırkaly bir tasnif yaparak bunlardan Şî‘a’yı ahirette kurulan fırka olarak belirlemiştir.⁸⁷ Şayet Şehristânî’nin ifadeleri bir yorumlama veya kendince bir algılama değilse, Ebū Ca‘fer el-Ahvel’in 73 fırka hadisini esas aldığı ve bu bağlamda 4 ana fırka sayıp bunlardan Şî‘a’yı fırka-i nâciye olarak belirlediği anlaşılmaktadır. Böylece Şî‘a içerisinde 73’lü tasniflerin 2./8. asrın ilk yarısında mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Ebū Ca‘fer 4 ana fırkayı alt kollarıyla birlikte tasnif edip etmediğini, yani 73 adet fırka tespitine girişip girişmediğini bilemiyoruz. Öte yandan fırka-i nâciye olarak Şî‘a’yı gösterirken muhtemelen o, Muhammed el-Bâkır, Ca‘fer eş-Şâdıķ ve Mūsā el-Kāzım’ın imametlerini kabul eden, imametın *vaşiyyet* ve nass ile sabit olduğunu söyleyen İmāmiyye’yi kastetmektedir. Yine muhtemelen eđer alt kollara uzanan bir tasnife teşebbüs etmiş ise Şî‘a altında birçok fırkayı da zikretmiş olmalıdır.

⁸⁵ Rivayetin Şî‘î kaynaklar içerisindeki en erken kullanımına hicrî 80 senesinde vefat eden Süleym b. Kaş’a nispet edilen eserde (*Kitābu Süleym b. Kaş*) rastlanılmaktadır. Ancak bu eserin Süleym’e aidiyeti Şî‘î kaynaklar tarafından bile şüpheli bulunur; bkz. Eren, a.g.tz., s. 110. Eser Süleym’e ait olmayacaksa bile eserin tek râvisi olan Ebān b. Ebî ‘Ayyāş’ın en azından 1./7. asrın sonları ile 2./8. asrın başlarında yaşadığı düşünülerek hadisin Şî‘a içerisinde erken dönemlerden itibaren bilindiği kabul edilebilir.

⁸⁶ Kūfe çarşılarından Tāķu’l-mehāmil’de sarraflık yapan ve sahte parayı gerçek paradan hemen ayırt edebilmesindeki mahareti sebebiyle “Tāķ çarşısının en zeki insanı” anlamında “Şeytānū‘t-tāk” olarak anılan bu zatın vefat tarihi hakkında kesinlik yoktur. T.D.V. İslām Ansiklopedisi’ndeki “Şeytānüttāk” maddesinde ihtilafly olmasına işareten soru işareti ile birlikte 160/777 tarihi verilmişken (bkz. Halil İbrahim Bulut, “Şeytānüttāk”, **T.D.V. İslām Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 104, Josef van Ess 180/796 tarihini tercih etmektedir (bkz. a.g.e., C. I, s. 70). Ebū Ca‘fer el-Ahvel hakkında daha detayly bilgi için bkz. Halil İbrahim Bulut, “İlk Şî‘î Kelamcılardan Ebū Ca‘fer el-Ahvel (şeytānū‘t-tāk) ve Ona Atfedilen Görüşler”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 17, İstanbul, 2008, ss. 69-99.

⁸⁷ Şehristānî, a.g.e., C. I, s. 219.

Şî'î ulemanın teolojilerinin temelini teşkil eden “imâmet” meselesi etrafında zengin bir yazın faaliyetine girdiği, önemli bir kısmı müellifin/fırkanın imâmet konusundaki tezlerine dair akîde hüviyetinde olmakla birlikte, bir kısmı da farklı kişi ve fırkaların imâmet konusu etrafında oluşan görüşlerini/*mağâlât* derleyen bir yazın türünün geliştiği görülmektedir.⁸⁸ Örneğin kendilerinden sonraki fırak edebiyatına ve fırka tasniflerine etkide bulunduğu anlaşılan Hişâm b. el-Ḥakem'in *İhtilāfu'n-nās fî'l-imāme'si* ile Ebû Ğisâ el-Verrâk'a nispet edilen *Kitābu ihtilāfi's-Şi'a ve'l-mağâlāt* (= *Kitābu'l-mağâlāt*) buna dair önemli birkaç örnektir. Bu eserlerin bıraktığı yerden Nevbaḥtî (ö. 310/922 [?]) ve Ḳummî (ö. 301/913-14) gibi müellifler devam ederek Şî'î fırkalar üzerinde yoğunlaşan “Fıraku's-Şi'a” diyebileceğimiz bir türün erken örneklerini vermişlerdir.⁸⁹ Ancak isimlerini zikrettiğimiz bu eserlerin 73 fırka hadisine referansta bulunarak 73 şubeli bir fırka tasnifi gerçekleştirip gerçekleştirmediklerini en azından Hişâm b. el-Ḥakem ve Ebû Ğisâ el-Verrâk özelinde bilemiyoruz. Nevbaḥtî ve Ḳummî'nin hadisine referansta bulunmamaları onların da hadisi zikretmedikleri anlamına gelebilir. Ancak zikretmiş olsalar bile Ca'fer b. Ḥarb'e nispet edilen *Kitābu'l-uşûl* de olduğu gibi takip ettikleri kronolojik tasnif metodu 73 şubeli fırka tasnifine pek imkân tanımamaktadır. Şî'î âlimlerin fırka tasnifini “fırkalaşmanın tarihi” formunda kronolojik olarak ele almaları aslında onların kendilerinin nezuher bir fırka olmadıklarını, İslam'ın başlangıcından beri var olup, fırkalaşma sürecinin Hz. Peygamber'den sonra kimin halife olacağı meselesi (imâmet) etrafındaki fikir ayrılıkları ile cereyan ettiğini ve burada aslında doğru görüşü terkedenin Hz. Ebû Bekr'i halife tanıyanlar olduğunu ispat için giriştikleri bir ameliyedir. Böylece kendi bakış açılarında tarihi yeni bir okumayla ele almışlardır. Aslında tarihin bu amaçla ilgi konusu haline geldiği eserler hemen her fırkada ama özellikle ana gövde dışında kalan fırkalarda görülebil-

⁸⁸ Nitekim daha önce *Kitābu'l-imāme* geleneğine dair örneklerden bahsetmiştik.

⁸⁹ Bu eserler hakkında “Kapsamına Göre Fırka Tasnifleri” başlığı altında detaylı bilgi vereceğiz.

mektedir. Zira Henri Laoust'un ifadesiyle "tarih, İslam'da bir teolojidir ve teoloji de bir tarihtir".⁹⁰ Daha sonraki devirlerde de pek çok Şî'î müellif "firkalar ikiye ayrılır: Bekriyye ve Şî'a" şeklinde başlayarak Şî'a dışındaki Mürci'e, Mu'tezile, Aşhâbu'l-hadîs, Havâric gibi tüm firkaları Hz. Ebû Bekr'in hilafetini kabul edenler altında topladıkları fırka tasnifleri gerçekleştirmişlerdir. Bunun elimize ulaşan erken örneklerinden biri el-Faḍl b. Şāzān en-Nisābūrî'dir (ö. 260/874).⁹¹ İbn Şāzān 73 fırka hadisinin farklı bir rivayet formunu eserinde zikretmiş olmasına rağmen 73 şubeli fırka tasnifi yapmamaktadır.

Doğu İslam dünyasındaki Hanevî ulema arasında 73'lü fırka tasniflerinin erken dönemlerden itibaren yapılmaya başlandığını görmek mümkündür. Zira bu tasniflerin elimize ulaşan ilk örneği olan Ebû Muṭî' Mekhūl b. el-Faḍl en-Nesefî (ö. 318/930) *er-Redd 'alā eblî'l-bida' ve'l-ehvā'*nda 73'lü (6x12) fırka tasnifi yapmakta, dahası bazı ifadelerinden bu tasnifi kendisinden daha önceki bir başka kaynaktan aldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle 3./9. yüzyılda Doğu İslam coğrafyasındaki Hanevîlerin 73'lü fırka tasnifini kullandığı söylenebilir.

4. Fırka Tasniflerinin Karakteristikleri

Bu başlık altında fırka tasniflerinin mahiyetine ve kendine özgü niteliklerine daha doğrusu fırka tasnifleri ile muhatap olan modern bir araştırmacının karşısında ne bulup ne bulamayacağına dair bir kılavuz denemesi yapmak istiyoruz. Zira fırka tasnifi yapan klasik müellif ile modern araştırmacı birbirinden çok farklı siyasî, sosyal, kültürel vb bağlamlar içerisinde ve daha önemlisi farklı bir bilim anlayışı ile çalışmaktadır. O nedenle muhatap olduğu yazın türünün/edebî ürünün özelliklerine vâkıf olmayan

⁹⁰ Henry Laoust, **İslam'da Ayrılıkçı Görüşler**, çev. Ethem Ruhi Fıglalı & Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları, İstanbul, 1999, s. 15.

⁹¹ el-Faḍl b. Şāzān en-Nisābūrî, **el-İdāh (=el-İdāh fî'r-redd 'alā sā'iri'l-fırak)**, thk. ve not. es-Seyyid Celāleddin el-Ḥuseynî el-Urmevî el-Muḥaddîs, İntişārât-ı Dānişgāh-ı Tehrān, Tahran, 1363 HŞ [1984].

araştırmacı anakronik beklentiler içerisine girerek hayal kırıklığına uğrayabilir veya muhatabın özgünlüğünün ve değerinin farkında olmayabilir. Nitekim fırka tasniflerinin ortaya çıktığı şartlar muvacehesinde şekillenen karakteristikleri çoğu zaman modern araştırmacı için “sorun” ve “eksiklik” olarak görülebilir.⁹²

Fırka tasnifleri hakkında söylenmesi gereken ilk ve en önemli husus teolojik/*itikâdî* bir içeriğe sahip olmaları ve bir “kelâm faaliyeti” olarak vücut bulup süregelmeleridir. Bunun böyle olmasının sebebi, daha önce fırka kavramını ele alırken nispeten işaret ettiğimiz üzere, İslam toplumunun içerisinden çıkan ilk ayrılıkçı hareketlerin birçok faktörün etkisiyle aldıkları siyasî ve toplumsal tavrı dinî referanslara dayandırarak *itikâdîleştirme*leri ve meşruiyetlerini dinî nasslar üzerine temellendirip dinî bir dil kullanmalarında aranmalıdır. Aslında dinî olan-siyasî olan, dinî olan-dinî olmayan gibi bir ayrımı öngörmeyen İslam toplumunda insanların yapıp etmelerini dinî referanslar ile temellendirmeleri ve dinî bir dil kullanmaları son derece doğaldır.⁹³ Ancak Tahkim kararının ardından buna dair bir muhakeme neticesinde Kur’an’ın “Hüküm ancak Allah’a aittir” âyeti dururken seçilecek iki insanın hükmüne tâbi olmanın Kur’an’ın mesajıyla çeliştiği te’vilini yapan ve böylece Tahkîm kararına rıza gösterenlerin Kur’an’a karşı geldiği, dolayısıyla iman dairesinden çıktığı, bu nedenle de tövbe edip tekrar iman edilmesi gerektiği sonucuna ulaşan Hâriciler’e bunun bir imanküfür meselesi olmayıp Kur’an’ın hükümlerine karşı gelmek gibi bir durumun söz konusu olmadığı, meselenin itikâdî bir düzlemde değerlendirilemeyeceği Hz. ‘Alî tarafından anlatılmaya çalışılsa da başarılı olunamadı. Aslında benzer bir durum Cemal Savaşı sonrasında baş göstermişti. Savaşın galibi Hz. ‘Alî’nin ordusundan bazıları iki

---

⁹² Bu başlık altında söz konusu edeceğimiz makâlât türü eserlere ve fırka tasniflerine yönelik eleştiriler için özellikle bkz. Watt, “İslam Kelamında Mezheplerin Önemi”, a.g.m., ss. 115-123; a.mlf., “İslam Mezheplerinin Gelişiminin İncelenmesi”, çev. İbrahim Hakkı İnal, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIII, S. 19, Şanlıurfa, 2008, ss. 163-175.

⁹³ Zira hakikat iddiasında olan ve kendine özgü tezler ileri süren her düşünce kendini anlatmak ve açıklamak için savunmacı ve çatışmacı bir dili kullanmak durumundadır. Din ve dinî gruplar da bunun kapsamındadır.

grubun durumunu iman noktasından değerlendirmeye kalkarak mağlup konumdaki karşı gruba savaşı kaybetmiş müşriklere uygulanagelen kuralları uygulamak istedi. Fakat Hz. ‘Alî’nin “O halde ‘Â’işe’yi kim cariyesi olarak almak ister!” şeklindeki sarsıcı sorusu iki grup arasında yaşananların itikâdî bir mesele *olmadığını*, itikât noktasından konuya ve muhataplara yaklaşamayacağını göstermişti. Fakat Hâriciler çok laftan anlayacak kişiler olmadıklarından Hz. ‘Alî onların Tahkîm hadisesini itikât noktasından ele alarak hükümler ihdas etmelerine tüm çabalarına rağmen mâni olamadı. Böylece İslam toplumunda ciddi ve önü alınamaz bir bölünmenin kapısını aralayan Hâriciler kendi konumlarını itikât düzleminde dinî nasslarla temellendirerek tabir caizse bir teoloji oluşturdu. Bundan sonra gerek onlara cevap veren gerekse de müstakilleşen diğer ayrılıkçı gruplar kendi konumlarını meşrulaştıran teolojiler üretti. Örneğin Hz. ‘Alî ve evlatlarının liderliğini savunan gruplar bir süre sonra bu durumu itikâdî bir mesele hâline getirerek Hz. ‘Alî ve imâmet konusu üzerine bir teoloji inşa ettiler. Fırkalar meşruiyetlerini ihkâm için *mağâlâ*lerini savunan eserler ve diğerlerinin *mağâlâ*lerini tenkit eden *reddiyeler* kaleme aldılar. Daha sonra da literatürdeki tüm *mağâlât* malzemesini biraraya getiren eserler vücuda geldi. Böylece fırkalara dair araştırmalar itikâdî meseleler düzleminde bir kelâm faaliyeti olarak gerçekleştirildi. Nitekim *mağâlât* kelimesi “görüşler” anlamına gelmekle birlikte terim olarak bu görüşleri savunan fırkaları ifade etmiş, fırkalara dair yazılan ve onları tasnif eden eserler *mağâlât* olarak adlandırılmıştır. Hulasa, mağâlât eserlerinin ve fırka tasniflerinin fikirler üzerine odaklanması ve teolojik bir mahiyete sahip olması ortaya çıktığı ve geliştiği konjöntürle ilgilidir. O nedenle modern araştırmacının mağâlât eserlerini ve fırka tasniflerini niçin müelliflerin sahaya çıkararak gözlem, mülâkât gibi metotlarla fırkaları yakından tanımaya çalıştığı ve onları yalnızca itikâdî görüşleri ile değil tüm yönleriyle ortaya koydukları sosyolojik araştırmalar olmamakla eleştirmesi yersiz ve anakroniktir.

Mağālāt yazımının ve fırka tasniflerinin bir kelâm faaliyeti olması ve kelâmcıların elinde şekillenmesi aynı zamanda ben-öteki, hak-bâtil, doğru-yanlış dikotomisi içerisinde düşünen diyalektik (*cedelî*) düşünce tarzının ürünü olduğu anlamına gelmektedir. Yani fırkaları tasnif eden müellif aslında bir fırkanın müntesibidir ve bir kelâmcı olarak normatif ve apolojetik⁹⁴ mahiyette bir ilmî faaliyet gerçekleştirmektedir. O nedenle müellifin mezhebî kimliğinin fırka tasnifine yansımaları son derece normaldir. Bu özellikle fırkaların konumlandırılmasında ve isimlendirilmesinde görünür hâle gelebilmektedir. Örneğin 73 fırka hadisini esas alan ve 73 şubeli bir tasnif yapmaya yönelik bir müellif hadisin anlam sahasının gerektirdiği bir durum olarak bir fırkayı kurtuluşa eren fırka, diğerlerini ise cehennemlik sapkın fırkalar olarak tanımlayabilmektedir. Bu nedenle diğer fırkaları yanlışlıklarını göstermek ve eleştirmek için söz konusu etmektedir. Bu kapsamda müellif fırkaları ve görüşlerini ele alırken âyet ve hadis kullanmakta ve nasslar üzerinden onlarla fikrî hesaplaşmaya girmektedir. Diğer fırkaların sapkın oluşlarını ispat sadedinde onların görüşlerinde birtakım eksiltme, ziyade, tahrif vs gerçekleştirebilmektedir. Bu da verilen bilgilerin güvenilirliğini ciddi anlamda şüpheye düşürmektedir. Bütün bunlar ise modern araştırmacı için ciddi kusurlardır.

Bu noktada tüm mağālāt eserlerinin ve fırka tasniflerinin yukarıda belirttiğimiz durumlarla malul olmadığının altını özellikle çizmek gerekir. Bir kısım mağālāt yazarının fırkaları eleştirmek ve sapkınlıklarını göstermek için fırkaları tasnif ettiği bir gerçektir. Ancak bir kısım müellifin olabildiğince tarafsız bir duruşla fırkalara dair malul-

---

⁹⁴ Buradaki “apolojetik” kavramı, “bilimsel içerikten ve felsefî derinlikten yoksunluk” şeklinde yüklenen olumsuz anlamıyla değil, bizzat felsefî bir disiplin olarak karşıt görüşlerin geçersizliğini gösteren bir savunmanın yanı sıra niçin haklı olduğunu kanıtlamayı içeren bir “inşa” faaliyetine işaret etmektedir; bkz. Hilmi Demir, “Apolojetik ve Kelam İlmi: Klasik Kelam İlminin Anlaşılmasında Yaklaşım Sorunları”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C. VI, S. 1, 2008, ss. 17, 26. Demir’in bu çalışması “Kelâm ilmi” hakkında küçümsemek ve değersizleştirmek amacıyla yapılan “apolojetik” nitelemesinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmakta, apolojetik kavramının tamamıyla olumsuz içeriklerle algılanmasının hatalı oluşuna vurgu yapmaktadır.

matı herhangi bir dış müdahalede bulunmadan olduğu gibi nakletme amacıyla fırka tasniflerini gerçekleştirdiğini belirtmeliyiz. Bu noktada bazı müelliflerin kelâm eserleri ile maḳālāt eserlerini birbirinden ayırdığını, kelâm eserlerinde gerçekleştirdiği savunma ve reddiye pratiğini maḳālāt türü eserlerinde sergilemediğini görmekteyiz. Örneğin Ca'fer b. Ḥarb'e nispet edilen *Kitābu'l-uşūl*de müellif eserinde fırkaları yalnızca aralarındaki görüş farklılıklarını *göstermek* için kaleme aldığını, onlara yönelik eleştiri ve değerlendirmelerini zaten başka eserlerinde gerçekleştirdiğini belirtir.⁹⁵ Yine Ebū'l-Ḥasen el-Eş'arī *Maḳālātu'l-islāmiyyin* adlı maḳālāt eserini bazı müelliflerin fırkaların görüşlerini verirken eksiltme, ilave, tahrif, çarpıtma gibi metotlarla naklettiğini gördüğü için yazma ihtiyacı duyduğunu belirtir.⁹⁶ Şehristānī de fırkaları tasnif ederken onların görüşlerini bizzat kendi eserlerinde nasıl bulduysa o şekilde nakletmeyi kendisine şart olarak koştüğünün altını özellikle çizer.⁹⁷ O hâlde tüm maḳālāt eserlerini ve fırka tasniflerini aynı kefeye koyarak eleştirmek hakkaniyetli bir tavır olmayacaktır.

Müelliflerin kimlikleri bazen fırka isimlendirmelerinde kendini gösterebilmektedir. Zaten fırkaların isimlendirilmesi oldukça karmaşık bir çok âminin rol oynadığı bir süreçtir. Fırkaya verilen isimler veya isimlerin içerikleri isimlendirmeyi yapan fırkaya ve müellife göre değişebilmektedir. Örneğin Kaderiyye isimlendirmesi Aşḫābu'l-ḥadīs gibi bazı fırkalarca kaderi inkâr edenlere ve Mu'tezile'ye verilirken Mu'tezile ise bu ismi kaderi kabul edenler için kullanır. Öte yandan Mürci'e ismi eğer bir Şî'î müellif tarafından kullanılmış ise fazilet sıralamasında Hz. 'Alī'yi Hz. Ebū Bekr ve 'Ömer'in arkasına atanlar; bir Hâricî müellif tarafından kullanılmışsa mürtekib-i kebîreyi mümin kabul edip hükmünü Allah'a bırakanlar anlamında kullanmıştır. Fırka isimlerindeki subjektivite Gīlānī'ye nispet edilen *el-Gunyē*deki şu ifadelerde ortaya konulmaktadır:

---

⁹⁵ [Ca'fer b. Ḥarb], a.g.e., (van Ess neşri), s. 21 (Arapça metin).

⁹⁶ Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. İsmā'īl el-Eş'arī, **Maḳālātu'l-İslāmiyyin ve'htilāfü'l-muşallin**, thk. Hellmut Ritter, 2. b., Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1980, s. 1.

⁹⁷ Şehristānī, a.g.e., C. I, s. 22.

Ḳaderiyye ve Mu‘tezile bu fırka-i nâciyeyi [=Ehl-i Eşer] “bütün yaratılmışların Allah’ın meşietini, kudreti, iradesi ve yaratmasıyla olduğu”nu söyledikleri için *Mücbire*, Mürci‘e ise onlardan herhangi biri daha önce açıklamasını sunduğumuz gibi “İnşallah müminim” diyerek ‘imanda istiḡnâ’ yaptıkları için *Şükkâkiyye*; Râfıḏa imamın seçimle işbaşına getirilmesi ve üzerinde anlaşarak (*‘akd*) *naşb* edilmesi görüşü sebebiyle *Nâşıbiyye*, Cehmiyye ve Neccâriyye ise Allah Teala’nın ilim, kudret, hayat gibi sıfatları olduğunu kabul ettiği için *Müşebbibe*; Bâtıniyye haberleri ve onların taalluku olan *eşerleri* kabul etmeleri sebebiyle *Hâşviyye* olarak isimlendirir. Halbuki onların ismi yalnızca Aşḫâbu’l-ḥadıḡ ve Ehl-i Sünnet’tir.⁹⁸

Fırkalar ile alakalı görülen bir durum da fırkaların tespitinin müelliften müellife değişebildiğidir. Bir eserde fırkalar diğer eserden farklı olmakta, bazen birinin ana fırka kabul ettiği diğeri tarafından alt kol sayılmakta, bazen birinin fırka kabul ederek listesine aldığı bir fırka diğeri söz konusu bile edilmemektedir. Öte yandan bazen eserler aynı fırkadan bahsetseler de fırkanın tanımında ve kapsamında farklılık gösterebilmektedirler. Şehristânî’nin belirttiği gibi fırak müelliflerinin bu noktada ortak bir kriteri yoktur.⁹⁹ Gerek fırka isimlendirmesinde gerekse de fırkaların tespitinde görülen bu durumlar modern araştırmacı için garip görünebilir. Bu durum aslında fırka tasniflerinin çoğu zaman kelâmcıların kitaplardaki malzemelerden hareketle yaptıkları teorik bir işçilik olmasından kaynaklanmaktadır.

Burada 73 fırka hadisinin etkisi ile oluşan 73 şubeli fırka tasniflerinin mahiyetine dair de birkaç hususu aktarmak yerinde olacaktır. Bu hadis daha önce belirtildiği gibi maḳâlât sahasında eser kaleme almak isteyen müelliflere işlevsel bir şablon sunmuştur. Böylece fırka tasnifleri daha sistematik ve şematik bir hâl almıştır. Bu durum

---

⁹⁸ Muḫyiddin Ebū Muḫammed ‘Abdülkâdir b. Ebî Şâlih el-Gilânî, **el-Ġunye li ṭalibi ṭarîkı’l-Ḥakk ‘azze ve celle**, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut, 1288 H., s. 75. Eh-i Sünnet için yapılan isimlendirmelere hususi atıfla birlikte fırkaların isimlendirilmesine dair bkz. Çağfer Karadağ, “Mezhep ve İsim: Mezhep-İsim Münasebeti ve Eh-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme”, **Marife Bilimsel Birikim**, C. V, S. 3 (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı), Konya, 2005, ss. 7-24.

⁹⁹ eş-Şehristânî, a.g.e., C. I, s. 20.

müellifi 73 fırka tespit etmeye itmiş, bunun sonucunda kimi zaman fırka üretimi gibi durumlar söz konusu olabilmıştır.¹⁰⁰ Örneğin hayatları birlikte geçmiş Mu‘tezile’nin iki kurucusu kabul edilen Vāşıl b. ‘Aṭā ile ‘Amr b. ‘Ubeyd birçok tasnifte Vāşiliyye ve ‘Amriyye tarzında müstakil fırkalar olarak karşımıza çıkabilmektedir. Onları farklı kılan ise tâli bir meseledeki (Cemel Savaşı’nda birbirine karşı savaşan Hz. ‘Alî, Ṭalḥa ve ez-Zübeyr, şayet bir mahkemede şahitlik yapmak iseteseler, şahitlikleri kabul olur mu, olmaz mı meselesi) farklı cevaplarıdır. Görünen o ki, bu, 73 fırka bulmak durumunda kalan müellifin kendisinden önceki eserlerde grup olarak değil birer fert olarak görüşlerini bulduğu iki kişiyi fırka lideri hâline getirmesinden ibarettir. Yine 73 fırka hadisin den hareketle bazı müelliflerin diğer fırkalara karşı dışlayıcı ve ötekileştirici bir yaklaşımı tecviz ettiği, oldukça tarafgir bir tavır sergilediği görülebilmektedir. Ancak 73 fırka hadisine referansta bulunan ve 73 şubeli tasnif gerçekleştiren her müellifin aynı tavrı gösterdiğini söylemek doğru değildir. Burada bir hususun altını çizmek istiyoruz. Özellikle hicrî dördüncü asırdan sonra 73 fırka hadisinin büyük kabul görmesiyle başlayan 73 şubeli fırka tasniflerinin aslında maḳālāt yazımı için bir *yazım formu* teşkil ettiğini düşünebiliriz. Yani fırkalara dair bir eser kaleme almak isteyen müellif bunu 73 şubeli fırka tasnifi formunda yapıyor, sahaya dair yetkinliğini ve müktesebatını bu

---

¹⁰⁰ Bu bağlamda Watt Cehmiyye’yi (Watt, “İslam Mezheplerinin Gelişmesi”, a.g.m., ss. 167-168), Cook ve Lewinstein is Şufriyye’yi örnek olarak verir (bkz. Michael Cook, **Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study**, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 64; Lewinstein, “Making and Unmaking a Sect: The Heresiographers and the Şufriyya”, **Studia Islamica**, C. LXXVI, 1992, ss. 75-96). Klasik kaynaklarda müelliflerin fırka uydurması ile alakalı ilginç bir örnek –hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız- Şi‘î müellif ‘Ubeydullāh es-Sedābādî tarafından dile getirilmiştir. Müellife göre meşhur Mu‘tezilî Cāḥız, sırf halife Me’mūn’a yaklaşabilmek için hicri 210 yılında “Rāvendiyye” ve “‘Abbāsiyye” şeklinde isimlendirdiği bir fırka uydurmuş ve bu fırka hakkında ‘Hz. Peygamber’den sonra imamın ‘Abbās b. ‘Abdülmuttalib olduğu, zira onun amcası ve kan bağı olan akrabası olup, imamet miras yolu le sahip olduğu görüşünde olduğunu nakletmiştir. Cāḥız’ın hicri 255 yılındaki ölümü ile bu görüş de geçerliliğini yitirmiş, bunu söyleyen kimse kalmamıştır; bkz. Celil ‘Ubeydullāh b. ‘Abdillāh es-Sedābādî, **el-Muḳni‘ fî’l-İmāme**, thk. Şâkir Şebba‘, Mü’essesetü’n-Neşri’l-İslāmî, Kum, 1994, ss. 52-53. Muhakkikin dipnotta belirttiğine göre Mes’ūdî, Cāḥız’ın Me’mūn’a yaklaşmak için yazdığı söylenen böyle bir eserin varlığını kabul etmediğini, Cāḥız’ın böyle bir görüşü savunmadığını, lakin bunu yapsa yapsa ancak alay etmek ve eğlenmek için yapacağını söylediğini nakleder. Ancak öte yandan muhakkik Cāḥız’ın *Kitābu’l-ḥayawān*’ında ‘Abbāsiyye diye bir fırkadan bahsettiğini ve bu sebeple bazılarınca ayıplandığını belirtir; bkz. a.g.e., ss. 52-53, dn. 4.

form içerisinde ifşa etmiş oluyordu. Bu durum tıpkı özellikle hicrî yedinci yüzyıldan sonra yaygınlık kazanan şerh-ḥāşiye yazımını hatırlatmaktadır. Görünürde bir eserin açıklaması ve notlandırması mahiyetinde olan bu eserler aslında müelliflerin ilmî birikim ve maharetlerini yansıttıkları özgün ürünlerdir. Yalnızca bu özgünlüğü bir eser üzerinde onun açıklaması mahiyetinde göstermektedirler. 73 şubeli fırka tasniflerini de maḳālāt yazımının belli bir dönemden sonra aldığı bir form olarak düşünebiliriz. Böylece müellifin ilmî kudret ve yetkinliğini o formun gerisinde aramalıyız. Bu nedenle fırka tasniflerini formel özellikleri üzerinden bütün müelliflerin aynı kefedede görülerek değerlendirilmesi ve bu tür eserlerin hepsinin aynı eksiklik ve kusurlarla malul olarak görülmesi doğru olmayacaktır. Nitekim ileride detaylı analizlerle ortaya koyacağımız gibi ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin *el-Farḳ*’ı ile Şehristânî’nin *el-Milel*i 73 şubeli fırka tasnifi yapma hususunda ortak iseler de firak malzemesinin kullanımı, sunumu, üslubu vs hususlarda asla aynı kefedede değerlendirilemeyecek mahiyettedirler.

İnsan gibi çok yönlü bir varlığı belli kategorilerin altına yerleştirme ameliyesi her zaman gerçekliğin ıskalanması, kaçırılması hatta tahrifi ile sonuçlanır. Çünkü kategoriler bir diğerinden kesin ayrımı öngörür ve gerçeklikte varolan tedahülleri görmezden gelir. Mesela bir görüşüyle bir fırkanın sınırları içerisinde görülebilen bir kişi bir başka görüşüyle bir başka fırkanın ve yine başka bir görüşüyle de diğer bir fırkanın kapsamına dâhil olabilir. Ancak kategorileştirme faaliyeti bu kişinin tek bir kategori altında yer almasını zorunlu kılar. Böylece kişinin diğer aidiyetleri ihmal edilerek tek bir fırkanın altına dâhil edilir. Bu da aslında o kişinin özgün yönlerinin gözden irak tutulmasını gerektirir. Fırak edebiyatında bu şekilde tanımlanabilecek birçok kişi, hatta fırka bulunmaktadır. Örneğin Ğaylân ed-Dimeşķî, ircâ’ görüşü sebebiyle birçok fırka tasnifinde Mürci’e altında zikredilirken aslında kaderi inkârın sembol isimlerinden biri olarak ḳaderî kimliği ihmal edilir. Faḳreddîn er-Râzî gibi çok az kişi onu Mu‘tezile başlığı altında zikreder. Fakat bu kez de ircâ’ görüşü ihmal edilmiş olur. Bir

başka örnek Mürci'e altında sayılan Şevbāniyye'nin nispet edildiği Şevbān isimli bir şahıstır. Maḳrīzī bu kişinin Mürci'ī ve bunun yanında Hāricī ve Mu'tezilī olduğunu söyler. Ancak yine de onu Mürci'e altında zikrederek ircā' bağlamındaki görüşünü verir ve onu Hāricī ve Mu'tezilī yapan görüşlerini ihmal eder.¹⁰¹ Kategorileştirme ameliyesinin bir zorunluluğu olarak birden fazla kategori altına girebilecek bir kişi veya grup tek bir kategori altına sokulur ve o kategori bağlamındaki görüşü ön plana çıkarılır. Diğer kategorilere girmeye aday yapan görüşleri ise zamanla ihmal edilir ve zikredilmez. Bu durum hayat gibi karmaşık ve girift bir yapıyı teorileştirmenin ve kategorileştirmenin ister istemez maruz kalacağı bir neticedir. Ancak bilim yapacak da başka çaremiz yoktur. Yapabileceğimiz en iyi şey tasnif ameliyesinin indirgemecilik, genellemecilik ve sunilik ile malul olduğu bilincini diri tutmak ve kategorilerimizi gerçeğe olabildiğince yaklaştırmak ama gerçekle eşlememektir. Bu noktada kronolojik tasnifler elbette fırka merkezli tasniflere göre daha gerçekçidir. Ancak fırka merkezli tasnifler kadar işlevsel ve sistematik değildir.

Hulasa fırka tasniflerinin aslında toplumun içerisine inerek sosyolojik gözlem ve yöntemlerle farklı grupların incelenmesi, onların tarihsel süreç içerisindeki gelişim ve dönüşüm çizgilerinin görülmesi, etki ve katkılarının tespiti tarzında bir araştırmanın ürünü olması gerektiğini düşünen modern mezhepler tarihçisi, fikirler üzerinde odaklanan, araştırmasını sosyolojik yöntemlerle değil de kitaplara dayalı olarak gerçekleştiren ve kimi zaman anlamak için değil, eleştirmek amacıyla olan, normatif ve teolojik karakterli fırka tasnif çabasını "sorunlu" olarak görecektir. Ancak bu, anakronik bir bakıştır ve dolayısıyla beyhude beklentilerle doludur. Ayrıca bu, modern araştırmacının fırkaları oldukları gibi tasnif etme hedefinde olan Eş'arī ve Şehristānī gibi müelliflerin ortaya koydukları işçiliği ve Ğazālī örneğinde olduğu gibi 73 fırka hadisine yöne-

---

¹⁰¹ Ebū Muḫammed (Ebū'l-Abbās) Taḳīyyüddīn Aḫmed b. 'Alī el-Maḳrīzī, **el-Hıttat**, I-III, thk. Muḫammed Zeynuhum - Medīḫa eş-Şerḳāvī, C. III, Mektebetü Medbūlī, Kahire, 1998, s. 405.

lik gelenekten farklılaşan yorum çabasının gerisindeki kaygıları takdir etmesini engellemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRLERİNE GÖRE FIRKA TASNİFLERİ

Bu bölümde fırka tasniflerinin belirlediğimiz bazı kıstaslara göre tasnifini, yani tasniflerin tasnifini yapmak istiyoruz. Bundaki amacımız fırka tasniflerine dair bütüncül bir tasviri ortaya koymaktır. Burada fırka tasniflerini karakterize etme noktasında belirleyici olduklarını düşündüğümüz dört kıstas belirledik. Bunlara ilave edilecek veya bunlardan farklı kıstaslar da elbette belirlenebilir ve ona göre daha farklı tasnifler yapılabilir. Ancak bizim önemli görerek belirlediğimiz kıstaslar fırka tasniflerinin fırkaları tasnif ederken takip ettikleri metotlar, kapsamaları, gaye ve üslupları ve son olarak da fırka sayılarıdır.

1. Metoduna Göre Fırka Tasnifleri

Şehristānī, fırak müelliflerinin fırkaları tasnifte iki yol takip ettiklerini söyler: Birinci grup farklı görüşlerin ve fırkaların ortaya çıkmasına sebep olmuş itikâdî “mesele”leri esas alarak her bir meselenin altında o mesele hakkında farklı görüşleri süren fırkaları tek tek saymakta iken, ikinci grup şahısları ve itikâdî görüş sahiplerini esas alıp önce fırkayı zikredip daha sonra onun altında fırkanın tüm görüşlerini vermektedir.¹⁰² Buna göre ilk gruptakileri “mesele/konu merkezli”, ikinci gruptakileri de “fırka merkezli” tasnifler olarak adlandırabiliriz. Fırka merkezli tasnifler fırkaların ana fırka-alt kol şeklinde düzenlendiği şematik tasnifler olup fırka tasnifçilerinin genelde takip ettiği usuldür. Şehristānī'nin belirttiği mesele/konu merkezli ve fırka merkezli tasniflere birkaç ilave daha yapılabilir. Örneğin bazı tasnifler hem konu/mesele merkezli (tematik) hem de fırka merkezli (şematik) tasnifin her ikisini de bünyesinde barındırmaktadır. Bunun yanında fırkaları tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkış zamanlarına göre kronolojik olarak tasnif eden tasnifler de bulunmaktadır. Son olarak fırkaları alfabetik düzen içerisinde tasnif eden ansiklopedik tarzdaki tasnifler de mevcuttur.

---

¹⁰² Şehristānī, a.g.e., C. I, s. 22.

1.1. Fırka Merkezli (Şematik) Tasnifler

Fırka tasniflerini işaret ettiğimiz üzere fırka merkezli ve mesele/konu merkezli olarak ikiye ayıran Şehristānī kendisinin fırka merkezli tasnifi takip edeceğini belirtirken bu metodu fırkaları taksim etmede daha sabit ve hesaplama açısından daha elverişli olarak niteler.¹⁰³ Çünkü konu merkezli tasnifte tedahüller kaçınılmazdır. Zira bir fırka birden fazla meselede kendine özgü fikirler ileri sürebildiği için birçok mesele altında yeniden zikredilebilmektedir. Ayrıca bu, 73 fırka hadisini esas alan ve hadisteki 73 rakamını tutturmaya çalışan bir tasnif için uygulamada hiç de elverişli değildir. Nitekim Eş'arī bazı fırkaları anlatırken mesele/konu merkezli, bazılarında şahıs merkezli, bazılarında ise hem şahıs hem mesele/konu merkezli tasnif yapmış, ancak bu tasnif pek kullanışlı olmadığı ve hesaba da uygun gelmediği için takipçileri arasında revaç bulmamıştır.

Fırka merkezli tasnifte müellif itikâdî fırkaları ana fırkalar ve onların alt kolları şeklinde kurgular. Önce fırka zikredilir ve daha sonra fırka hakkında bilgiler verilir. Bu bilgiler genellikle fırkanın isminin kaynağı, lideri ve fırkanın görüşü/görüşleri ile sınırlıdır. Bazı müellifler buna fırkanın tanınmış kişilerini, yayıldıkları sahaları vs ekler.

Fırka merkezli tasnifler özellikle fırkaları belli bir sayıda, ki bu sayı 73'tür, tutmak isteyen müelliflerin başvurduğu tasniflerdir. Çünkü mesele/konu merkezli veya kronolojik tasnifler bir fırkanın birden fazla yerde tekraren zikredilmesini gerekli kıldığı için sayının tutturulması bakımından elverişli değildir. Öte yandan fırka merkezli tasnif akılda tutma ve ezberleme kolaylığı da sağladığı için öğretim materyali olmaya daha elverişlidir.

Fırka merkezli tasnifler ana fırkalar-alt kolları biçiminde dizayn edildikleri için “şematik” tasnifler olarak adlandırabiliriz. Bu tür tasnifler maḳālāt geleneğinin ilk ör-

---

¹⁰³ Şehristānī, a.g.e., C. I, s. 22.

neklerinden itibaren her zaman varolmuş, ilim erbabı tarafından fırka tasniflerinde en çok tercih edilen usul olmuştur. Bu nedenle çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alacağımız tasniflerin çoğunluğu fırka merkezli tasnifler olduğu için burada örnekendirme yapmaya gerek duymuyoruz.

1.2. Mesele/Konu Merkezli (Tematik) Tasnifler

Mesele/konu merkezli fırka tasnifleri, merkezine tartışmalı itikâdî meseleleri olarak her bir meselede o mesele hakkında kendine özgü bir görüş ileri sürerek müstakilleşen fırkaların veya şahısların görüşlerini zikreden “tematik” tasniflerdir. Bu tür tasniflerin takip edildiği eserleri tam anlamıyla maḳālāt/fıraḳ türü kabul etmek güçtür. Bunlar aslında ihtilaflar üzerine odaklanmış kelâm eserleridir.

Mesele/konu merkezli fırka tasniflerine elimize ulaşan en erken örneklerden biri olarak Dırâr b. ‘Amr’ın (ö. 200/815 [?]) itikâdî fırkaların aralarındaki kelâmî tartışmalarda birbirlerine karşı kullandıkları hadisleri ele alan *Kitābu’t-tahrîş*i verilebilir. Müellif eserinde itikâdî fırkaların tartıştığı konulara göre eserini tanzim etmiş, her başlık altında o konuda görüş bildiren itikâdî fırkaları ve delillerini zikretmiştir. Özellikle eserin son bâbı (*fî idrâki’l-ḥaḳḳ*) konuya dair görüşleri olan fırkaların art arda sıralandığı bir tasnif sunmaktadır.¹⁰⁴

Mesele/konu merkezli fırka tasniflerine verilebilecek en iyi örneklerinden biri İbn Hâzım’ın *el-Faşl*ıdır. İbn Hâzım Yahudilik ve Hristiyanlığı genişçe inceledikten sonra İslam fırkalarına geçer. İslam fırkalarını Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile-Mürci‘e-Şi‘a-Havâric şeklinde beş adet olarak belirledikten ve Ehl-i Sünnet dışındaki 4 fırkanın Ehl-i Sünnet’e en uzak ve en yakın kollarını, karakteristiği diyebileceğimiz ana görüşlerini

---

¹⁰⁴ Dırâr b. ‘Amr el-Gaṭafânî, **Kitābu’t-tahrîş**, thk. Hüseyin Hansu - Mehmet Keskin, Şeriketü Dâru’l-İrşād, İstanbul, 2014; Türkçe çevirisi ile birlikte yeniden gözden geçirilmiş neşri için bkz. **Kitābu’t-Tahrîş: İlk Dönem Siyasî ve İtikâdî İhtilâflarında Hadîs Kullanımı**, thk. Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Keskin, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014), özl. bkz. 141-145. Her iki eseri de şahsıma hediye eden Hüseyin Hansu şükranlarımı sunuyorum.

verdikten sonra¹⁰⁵ tek tek ihtilaflı konuları ele alarak o konularda görüş ileri sürmüş kişileri ve fırkaları zikreder.¹⁰⁶

Mesele/konu merkezli tasniflerin en büyük handikapı bir fırkanın birçok başlık altında tekraren ele alınmasıdır. Örneğin imamet konusu altında ele alınan bir mezhep, kader konusunda da işlenmek durumunda olabilir. Bu tasniflerde müellifin ilgisi ve amacı tartışmalı itikâdî meselelerdir. Bu hâliyle mesele/konu merkezli tasnifleri tam anlamıyla bir fırka tasnifi olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu nedenle de daha önce belirtildiği üzere bu eserler maḳālāt/fırak türü eserler olarak görülmeyip kelâm kitapları olarak kabul edilmiştir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla Şehristānî, bunu en nihayetinde görüşler altında da olsa fırkaları sıraladığı için fırka tasnifinin bir metodu olarak görmüş olmalıdır. Üstelik maḳālāt türünün erken örneklerinin fırkaları mesele/konu merkezli tasnif ettikleri de Kaʿbî ve Eşʿarî'nin *Maḳālāt*'lerindeki bazı fırkaların bu şekilde tasnif edilmiş olmasından hareketle düşünülebilir.

1.3. Hem Mesele/Konu Hem Fırka Merkezli Tasnifler

Bazı fırka tasnifleri hem mesele/konu merkezli hem de fırka merkezli tasnifin her ikisini bir arada uygulamaktadır. Bunun en tipik örneği Eşʿarî'nin *Maḳālātu'l-İslâmiyyîn*'idir. Öncelikle *Maḳālāt*'in “İnsanların İnce/Detay [*dakīk*] Meselelerdeki İhtilafları” başlıklı ikinci bölümünde uygulanan sistem tamamıyla mesele/konu merkezlidir. Tartışmalı meseleler tek tek ele alınır, her bir meselede o meseleye dair kendine özgü bir görüş ileri süren kişi ve gruplar görüşleriyle sıralanır. Eserin ilk bölümüne gelince Eşʿarî burada bazı fırkalarda fırka merkezli, bazılarında ise mesele/konu mer-

---

¹⁰⁵ İbn Hâzım'ın yaptığı ana fırkalarla sınırlı bu muhtasar tasnif, fırka merkezli şematik bir tasniftir. Ancak müellif ana fırkaları alt kollara ayırma yoluna gitmeyip konu merkezli tasnif ile eserinin ana gövdesini oluşturmuştur.

¹⁰⁶ bkz. İbn Hâzım, a.g.e., C. II, ss. 265 vd. İbn Hâzım'ın *el-Faşl*'daki fırak bölümü hakkında bkz. Mehmet Dalkılıç, “İbn Hâzım'ın İslâm Mezheplerini Sınıflandırmadaki Metodu ve Gâliye”, **İbn Hâzım: Uluslararası Katılımlı İbn Hâzım Sempozyumu (26-28 Ekim 2007, Bursa-Türkiye) –Bildiri ve Müzakere Metinleri-**, ed. Süleyman Sayar - Muhammet Tarakçı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, ss. 271-316.

kezli, bazılarında ise her iki metodu uygulamıştır. Örneğin ilk ele aldığı fırka olan Şī'a'nın ilk ana kolu Ġāliye'de fırka merkezli bir tasnif uygulayarak Ġāliye'ye nispet ettiği 15 alt kolu sıralayıp görüşlerini verirken, Şī'a'nın diğer ana kolları olan Rāfiða ve Zeydiyye'de önce fırka merkezli bir tasnif yapar yani alt kollarını ve temel görüşlerini zikreder, akabinde ise alt kolların ihtilafa düştüğü meseleleri ele alarak o meselelerde görüş serdeden kişi ve fırkaları anlatmak suretiyle mesele/konu merkezli tasnifi uygular. Aynı usul Hāvāric ve Mürçi'e'de de uygulanmaktadır. Bu, biraz da "fırka içi mesele/konu merkezli tasnif" şeklindedir. Yani Hāvāric fırkasının altında önce fırka merkezli tasnifi yapıp daha sonra Hāvāric'in kollarıyla sınırlı mesele/konu merkezli tasnif yapar. Bu konularda o fırkanın dışında başka fırkanın ne dediğine yer vermez. Eş'arī, Mu'tezile'ye gelince ise onu yalnızca mesele/konu merkezli olarak işler. Eş'arī'nin her iki metodu birlikte uygulayan bu sisteminin dağınıklık, sistematik olmayış ve tekrarlara maruz kalmak gibi illetlerle malul olduğundan olsa gerek pek takipçisi olmamıştır. Eş'arī'nin *Maḳālāt*¹⁰⁷ aslında Mu'tezilî bir maḳālāt eseri olarak kabul edilebileceği için hem mesele/konu merkezli hem de fırka merkezli tasnif metodunun bunu daha önce uygulaması kuvvetle muhtemel bazı Mu'tezilî maḳālāt/fıraḳ müelliflerinin eserlerinde de bulunabileceği tahmin edilebilir. Bu noktada ilk akla gelen isim Mu'tezilî kelâmcı ve fıraḳ müellifi Ebū'l-Ḳāsım el-Ka'bī el-Belhī'nin (ö. 319/931) *Maḳālāt*ıdır.¹⁰⁷

Hem mesele/konu hem de fırka merkezli tasnifi birleştiren bir başka kaynak Yemenli Sünnî müellif Ebū Muḥammed el-Yemenî'nin (ö. 540/1145'den sonra) *Kitābu'l-fıraḳ*ıdır. Yemenî, bu eserinde hem mesele/konu hem de fırka merkezli tasnif modellerini kendine özgü bir şekilde uygular. Onun tarzı diğer mesele/konu merkezli tasniflerden farklı özellikler arzeder. Örneğin ilk olarak Hāvāric'i fırka merkezli tasnif ettikten sonra fırkanın karakteristiğini belirleyen mesele, yani imamet konusunu

---

¹⁰⁷ Ka'bī'nin bu eseri ve bu eserden büyük ölçüde yararlanan Neşvān el-Ḥımyerî'nin hrm mesele/konu hem de fırka merkezli tasnifine dair bilgiler Mu'tezile fırka tasnif geleneği başlığı altında incelenecektir.

başlığa taşır ve bu başlık altında görüşler ileri süren fırkaları ele alır. Mürci'e'de bu konu "iman"; Mu'tezile'de "kaza ve kader" ve ayrıca "Kur'an"; Şi'a'da ise eserin temel ilgisi İsmâ'iliyye/Bâtıniyye'ye kaydığı için "te'vil" ve "ahiret ahvali" şeklindedir. Yemenî'nin tasnifi Eş'arî'ye benzemekle birlikte farklılık arzeder. Zira Eş'arî Şi'a-Havâric-Mürci'e'de önce fırka merkezli sonra mesele/konu merkezli tasnif yapmaktadır. Ancak onun buradaki mesele/konu merkezli tasnifi "fırka içi mesele/konu merkezli tasnif" şeklinde iken, Yemenî'nin mesele/konu merkezli tasnifi o konuda görüş beyan eden tüm fırkaları ele alır. Yani Eş'arî Mürci'e'yi fırka merkezli tasnif ettikten sonra Mürci'î fırkaların farklılaştıkları konuları esas alır ve altında farklı görüşlerini verdiği gruplar yalnızca Mürci'î gruplardır. Yemenî'de ise o konuda görüş serdeden diğer fırkalar da dâhildir. Üstelik Yemenî'nin konularını fırkaların görüş beyan ettikleri tüm meseleler değil, onları karakterize eden temel mesele(ler) belirler. Bu hâliyle gerçekten Yemenî maḳalât geleneğine ve fırka tasniflerine 'yeni bir yöntem' kazandırmıştır.¹⁰⁸

Hem mesele/konu hem de fırka merkezli tasnifin bir başka örneği Umân İbâdîlerinden Ḳalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eseridir. İki ciltten ve ellışer bâbdan meydana gelen bu eserin ilk cildi ihtilafli meselelerin ele alındığı mesele/konu merkezli bir kelâm eseri mahiyetindedir. Müellif bir konuyu işlerken "Ehlü'l-İstiḳâme" olarak isimlendirdiği doğru yoldaki fırkanın yani Vehbiyye/İbâdıyye'nin¹⁰⁹ o konudaki görüşünü ortaya koymaya çalışırken farklı görüşler beyan eden diğer fırkaları da konu eder. Yarattığı ve Hz. Âdem'den başlayan genel tarih formunda olan ikinci cildin

---

¹⁰⁸ bkz. Ümüt Toru, Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-selâse ve sebîn fırka" Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, ss. 44-47. Yemenî'nin niçin böyle bir metoda başvurduğu sorusuna gelince, Toru'ya göre, Ebû Muhammed muhtemelen eserini bid'at fırkalarının görüşlerini çürütmek amacıyla yazmış olması sebebiyle bunu en iyi konular altında tartışmak suretiyle yapabileceğini düşünmüş olabilir; bkz. a.g.tz., s. 46.

¹⁰⁹ Ḳalhâtî'ye göre, Ali b. Ebî Tâlib'ten sonra kendisine tâbi olunan ilk imam 'Abdullâh b. Vehb er-Râsibî el-Ezdî'ye nispet edilen Vehbiyye ile 'Abdullâh b. İbâd'a uyan İbâdıyye tek bir fırka olup "hak fırka"yı temsil etmektedirler; bkz. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'îd el-Ezdî el-Ḳalhâtî, **el-Keşf ve'l-beyân**, I-II, thk. Seyyide İsmâ'îl Kâşif, C. II, Saḳtanatu Umân Vizâretü't-Türâşî'l-Ḳavmî ve's-Şekâfe, Uman, 1400/1980, s. 423. Eserin pdfsini paylaşma inceliği gösteren Adam Gaiser'a müteşekkirim.

yirmi beşinci babında ise müellif fırka merkezli bir tasnif gerçekleştirir. Burada da ana fırkaları belirlerken fırkaların ortaya çıkışına sebebiyet veren tarihî hadiseleri zikrederek bir nevi ana fırkaları tarihsel sürece göre tasnif eder. Bu alt kollar için geçerli değildir. Ana fırkaların tayinindeki bu usul kronolojik tasnife uymaktadır. Böylece *Ḳalḥātī* de eserinde birkaç tasnif metodunu kullanmış olmaktadır.

Hem konu hem de fırka merkezli tasnifin bir arada bulunduğu daha sonraki döneme ait bir eser de meşhur Eş‘arī müellif Faḥreddīn er-Rāzī’nin (ö. 606/1210) *er-Riyādu’l-mūniḳa*’sıdır. Rāzī eserinin ilk bölümünde mesele/konu merkezli bir tasnif yapar ve tartışmalı itikādî meseleler altında farklı görüş beyan eden kişi ve fırkaları ele alır. Daha sonra Eş‘arīliğin tarihçesi ve ilim silsilesi gibi konuları ele aldığı kısa bir bölüme yer verdikten sonra ana fırkaların tasnifine geçer. İlk olarak ele alınan ana fırka olan Mu‘tezile, metot olarak özde fırka merkezli tasnif diyebileceğimiz bir tasnifle ele alınır. Ancak burada listelenen fırkalar değil, fırkaların nispet edildiği önde gelen Mu‘tezilī şahıslardır ve bu hâliyle Mu‘tezile bölümü bir nevi “tabakat” mahiyetindedir. Akabinde ele alınan Şī‘a fırkası da fırka merkezli olmakla birlikte fırkalar esas alınarak her bir imamın ölümünden sonra ortaya çıkışları esas alınarak bir nevi kronolojik biçimde tasnif edilir. Eser, elimize ulaşan hâliyle daha sonra gelen Ḥavāric fırkasının anlatımının hemen başında sona erdiği için bu ve sonraki fırkaların hangi metotla tasnif edildiği hakkında bir şey söyleyemiyoruz. Rāzī’nin *er-Riyāḍ*’da hem mesele/konu merkezli hem fırka merkezli hem de ilerleyen sayfalarda ele alınacağı üzere kronolojik tasnif metotlarının hepsini birden uyguladığını kaydedebiliriz.

Bazı müellifler fırka merkezli tasnif uygulamakla birlikte ana fırkalarını temel ihtilaf konularına göre belirlemiştir. Örneğin Ebū’l-Ḳāsım ‘Abdūlvāḥid b. Aḥmed el-Kirmānī (ö. 525/1131’den önce) 73 fırka hadisinin açıklaması mahiyetinde kaleme aldığı ve fırkaları 73 rakamına göre fırka merkezli olarak tasnif ettiği risalesinde önce ümmetin bölünmesine yol açan temel ihtilaf konularını belirleyerek başlar. Ona göre

bunlar yedi tane olup her birinden bir fırka ortaya çıkmıştır. Bu konular ve sebep oldukları fırkalar şöyledir: Allah'ın zatı meselesinden Müşebbihe; Allah'ın sıfatları meselesinden Nüfätü's-şifât; Allah'ın fiilleri meselesinden Kaderiyye; Va'îd meselesinden Havâric; İman meselesinden Mürci'e; Kur'an meselesinden Maḥlûḳiyye ve son olarak imamet meselesinden Şî'a ortaya çıkmıştır.¹¹⁰ Yine Şehristânî de fırkaların ortaya çıkışı için dört temel mesele belirler. Buna göre, sıfatlar ve tevhid meselesinden Eş'ariyye, Kerrâmiyye, Mücessime ve Mu'tezile; Kader ve adalet meselesinden Kaderiyye, Neccâriyye, Cebriyye, Eş'ariyye, Kerrâmiyye; Va'd, va'îd, esmâ' ve aḥkâm meselesinden Mürci'e, Va'idiyye, Mu'tezile, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye; Sem', akıl, risalet ve imâmet meselesinden ise Şî'a, Havâric, Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Eş'ariyye ortaya çıkmıştır. Nihayetinde bu dört meseleden ortaya çıkan dört ana fırka vardır ki, onlar Kaderiyye, Şifâtiyye, Havâric, Şî'a'dır.¹¹¹ Hem Kirmânî'nin hem de Şehristânî'nin bu meselelerden hareketle ana fırkaları belirleme metodunda görülen en önemli sıkıntı tedâhüldür. Bir fırka birden çok meselenin altına dâhil olabilmektedir. Her ne kadar Kirmânî, bir meseleden ancak bir fırka çıkarmışsa da aslında her bir meselede birden fazla fırka ortaya konulabilir.

Ebû'l-Kâsım el-Kirmânî ve Şehristânî'ninkine benzer olsa da temel bir farklılığı haiz bir başka tasnif Karmâti-İsmâ'îlî müellif Ebû Temmâm'a aittir. O, ana fırkaları ortaya çıkışlarına sebebiyet veren ihtilafli konulara göre değil, ihtilafli konular neticesinde ortaya konulan 3 ana görüşe göre belirlemiştir. Bunlar "taatlerin hepsi imandandır"

---

¹¹⁰ bkz. Sven Dederling, "Ein Kommentar der Tradition über die 73 Sekten", *Le Monde Orientale*, C. XXIV, 1930, s. 36; ayrıca risalenin bir başka neşrinden bkz. Muḥammed Taḳî Dânişpejüh, "Keftâr Ebû'l-Kâsım 'Abdülvâhid b. Aḥmed Kirmânî der bâre-i heftâd u seh gürüh", **Dânişgede-yi Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî Dânişgâh-ı Tebriz**, C. LXVIII, Tebriz, 1343 HŞ., s. 30. Kirmânî'nin yaptığı tasnifin yalnızca ana fırkalar bağlamında aynısını *el-Müfredât* isimli *ġaribu'l-Kur'ân* türündeki eseri ile tanınan Ebû'l-Kâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed b. el-Mufaḍḍal er-Râġib el-Işfehâni (ö. 5./11. asrın ilk çeyreği) *el-İ'tikâdât* adlı eserinde yapmaktadır; bkz. Ebû'l-Kâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed b. el-Mufaḍḍal er-Râġib el-Işfehâni, **el-İ'tikâdât**, thk. Şemrân el-'İclî, Mü'essesetü'l-eşref, Beyrut, 1988, ss. 25-27.

¹¹¹ Şehristânî, a.g.e., C. I, ss. 21-22.

görüşü, “şeri uygulamalar (*şerā'i*) imandan değildir” görüşü ve “Hz. Peygamber'den sonra imam ‘Alī b. Ebī Ṭalīb'tir” görüşüdür. Buna göre “taatlerin hepsi imandandır” görüşü altında Mu‘tezile, Hıvāric ve Hādīsīyye; “şeri uygulamalar (*şerā'i*) imandan değildir” görüşü altında Kaderiyye [=Cebriyye], Müşebbihe ve Mürci‘e; “Hz. Peygamber'den sonra imam ‘Alī b. Ebī Talīb'tir” görüşü altında Zeydiyye, Keysāniyye, ‘Abbāsiyye, Ğāliye ve İmāmiyye fırkaları yer almaktadır. Bu 3 ana görüşün her birinin altında alt kollarıyla toplam 24'er fırka bulunmaktadır. Ebū Temmām'ın bu ilginç usulünde aslında ölçüt kılınan iki konunun olduğu görülür: “iman” ve “imamet”. Peki Allah'ın sıfatları, kader, va‘d-va‘d/kebire gibi diğer konularda ortaya çıkan temel tezler ne olacaktır? Ebū Temmām'a göre fırkalar bu 3 görüşe göre ayrıldıktan sonra kendi içlerinde diğer konularda ihtilaf ederek fırkalaşmışlardır.¹¹² Aslında Ebū Temmām'ın belli bir mantık örgüsüne dayanıyor görünen bu sisteminin gerisinde rakamları tutturma kaygısı bulunmaktadır. Fırka-i nāciye ile birlikte toplamda 12 ana fırka sayılırken bunların dağılımı her birinin altında 24'er fırka gelecek şekilde 3 temel görüş altında gerçekleştirilmekte ve nihayetinde 3x24 formülüyle 72 sayısına ulaşılmaktadır.

1.4. Kronolojik Tasnifler

Kronolojik tasniflerden kastedilen fırkaları ana fırka-alt kol tarzında şematik olarak değil de tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkış zamanlarını gözeterek ele alan, fırkaların olaylarla ilgisini kuran tasniflerdir. Bunlar fırkaların izlerini tarihî akış içerisinde takip ederler ve görüşlerini bağlamlarına göre değerlendirirler. Bir fırkanın tüm görüşlerini değil, hangi zaman dilimini anlatıyorsa o andaki görüşünü verirler. Esasen bir fırkayı en iyi tanımanın ve anlamının yolu bu tasnif biçimidir.

Kronolojik tasniflere verilebilecek en güzel ve en erken örneklerin başında hiç şüphesiz Ca‘fer b. Hırb'e nispet edilen *Kitābu'l-uşūl* gelir. Müellif İslam ümmeti içe-

---

¹¹² Ebū Temmām, a.g.e., s. 8.

risinde ihtilafların çıkışını ve bunlar neticesinde zuhur eden fırkaları kronolojik olarak incelemiştir. Bu, mezhepleri statik birer olgu olarak algılayıp onları kategoriler içerisine hapseden diğer makalat eserlerindeki anlatımdan farklıdır. Buna göre bir hadisenin sonucu olarak ortaya çıkan bir fırka bir süre sonra başka bir fırkaya dâhil olabilmekte, değişimler geçirebilmekte veya sahneden silinebilmektedir. Örneğin müellifin sunumunda, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında liderlik meselesi etrafında ortaya çıkan ihtilaf neticesinde Müslümanlar Ensar, Hz. Ebū Bekr'e beyat eden Muhacirler ve Hz. 'Alī'yi destekleyen Hâşimoğulları olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Hz. 'Osmān'ın katlinden sonra Hz. 'Alī'yi destekleyen *'Aleviyye*, fitne zamanı evin bir köşesine çekilerek uzak durulması gerektiğini söyleyen *Huleysiyye (?)*,¹¹³ haklı ile haksızı bilinceye dek herhangi bir tarafta savaşmayı terk eden *Mu'tezile* ve Tālha, ez-Zübeyr, Mu'āviye ve 'Ā'īşe'yi destekleyen *'Osmāniyye* şeklinde dört grup oluşmuştur. Tahkim hadisesinden sonra ise bu dört fırkaya Şam halkı ve Mu'āviye'nin destekçilerinden oluşan *Hāşviyye* ile Nehrevān'da toplanan Hāricileri ifade eden *Muḥakkime* eklenmiştir. Aslında Hāşviyye, Hz. 'Osmān'ın katlinden sonra ortaya çıkan dört fırkadan biri olan ve Tālha, ez-Zübeyr, Mu'āviye ve 'Ā'īşe'yi destekleyen grubu ifade eden 'Osmāniyye içerisinden ortaya çıkarak yeni defacto politik durumda Mu'āviye'yi destekleyen bir grubu ifade etmektedir. Böylece 'Osmāniyye'nin kapsamı daralmış ve içinden yeni bir fırka çıkmıştır. İlerleyen süreçte bu altı fırkaya farklı Müslüman grupların durumlarını Allah'a bırakan ve bütün namaz ehlini kâmil mümin gören Mürci'e eklenmiştir. Böylece Hz. 'Alī'den sonraki durumda yedi ana fırka oluşmuştur: Şī'a - 'Osmāniyye - Huleysiy-

¹¹³ Kelime الحليسية şeklinde kaydedilmiştir; bkz. (Haraççıoğlu nüshası), vr. 8b. Müellifin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla fırkanın bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi söyledikleri "Fitne zamanı evine kapananlardan ol! (كن في الفتنة حلسا من احلاس بيئك)" ifadesinde geçen "hıls (حلس)" kelimesidir; karş. a.y. Buna göre aslında fırkanın Hılsiyye şeklinde isimlendirilmesi beklenirdi. Nitekim Dırār b. 'Amr bu fırkayı "Hılsiyye" olarak isimlendirmiş ve söyledikleri sözü de hadis olarak nakletmiştir; bkz. **Kitābu't-Tahrîş**, a.g.e., (Hansu-Keskin neşri), ss. 35-36. Bu nedenle yazma nüshadaki Huleysiyye kelimesinin bir yazım yanlışı olduğu kabul edilebilir. Ancak bu, müellifin kasıtlı bir kullanımı da olabilir. Zira hıls kelimesini hususen ism-i tasgîr kalıbında kullanarak grubu bu şekilde isimlendirmeyi tercih etmiş olabilir.

ye - Mu‘tezile - Havāric - Mürci‘e - Haşviyye. Müellif bunlardan ‘Osmāniyye’nin daha sonra Mürci‘e’ye, Huleysiyye’nin ise Haşviyye’ye karışarak müstakil bir fırka olmaktan çıktığını belirtir. Böylece fırkalar beş adet olarak kalmıştır. Ca‘fer b. Harb bu tarihsel akış içerisinde fırkaların yolculuğunu burada bitirmektedir. Ona göre kible ehlinin tüm fırkaları bu beş ana fırkadan doğmuş ve nihayetinde Hz. Peygamber’den rivayet edilen sayıya yani 73 rakamına ulaşmıştır.¹¹⁴ Bundan sonra müellif bu beş ana fırkayı (Şi‘a - Havāric - Mu‘tezile - Mürci‘e - Haşviyye) yine kronoloji içerisinde içlerinden çıkan fırkalarla tasvire girer. Bu gerçekten fırkalara dair doğru bir resmin ortaya konulmasında anlamlı bir çabadır. Örneğin Şi‘a’nın fırkalarını sayarken Hz. ‘Alī’nin ölümü sonrası ortaya çıkan fırkalar, daha sonra Hz. Hüseyin sonrası oluşan fırkalar ile daha önce ortaya çıkmış fırkaların geçirdiği bazı değişimler ortaya konur. Böylece fırkaların ne zaman, niçin ve hangi görüşle ortaya çıktıkları, yeni gelişmeler karşısında nasıl değişimler yaşadığı anlaşılmış olmaktadır. Her ne kadar 73 fırka hadisini zikretmiş ve tüm fırkaların beş ana fırkadan doğarak hadisteki sayıya ulaşmış olduğunu söylemiş olsa da müellif fırkaların sayısını 73 rakamına tamamlama gibi bir gayretin içerisine girmez. Aslında takip ettiği bu kronolojik yöntem zaten buna müsaade etmemektedir. Bir olay üzerine ortaya çıkan bir fırka kısa bir süre sonra kaybolabilmekte veya yeni bir şekil alabilmektedir. Bazen de bir başka fırkanın içine karışabilmektedir. O nedenle kronolojik tasnif metodunda gerçeklikten kopuk şematik bir tasnif ortaya çıkamamaktadır.

Kronolojik tasnifin bir başka örneğine İmāmī müellif Ebū Muḥammed el-Ḥasen b. Mūsā en-Nevbaḥtī’nin *Fıraḳu’ş-Şi‘a* ve onun eserini kullanıp ilavelerde bulunan Ebū Halef Sa‘d b. ‘Abdillāh el-Eş‘arī el-Ḳummī’nin *Kitābu’l-maḳālāt ve’l-fıraḳ* adlı eserlerinin Şi‘i fırkaların tasnifine geçmeden önce İslam ümmetinde fırkalaşmanın serüvenini anlattıkları ilk kısımda rastlanmaktadır. Hususen Şi‘i fırkaların tasnifine has-

---

¹¹⁴ Bkz. [Ca‘fer b. Harb], a.g.e., (van Ess neşri), s. 20 (Arapça metin).

redilen bu eserlerin ilk kısmı özellikle imamet meselesi etrafında ortaya çıkan fırkaları ve görüşleri kronolojik bir tarzda ele alır. Bu hâliyle hem mesele/konu merkezli hem de kronolojik bir metodu takip etmektedir. 3./9. asrın ikinci yarısında yazıldığı anlaşılan bu iki eserin¹¹⁵ ilk kısmı, Madelung'a göre, daha sonra gelen ve yalnızca Şî'î fırkaların anlatıldığı bölümden farklılık arz etmektedir. Bunun sebebi de bu ilk bölümün 2./8. asrın ilk yarısına ait bir kaynağa dayanmasıdır. Bu kaynak meşhur İmâmî âlim Hişâm b. el-Ḥakem'in (ö. 195/810) *Kitābu ih̄tilāfi'n-nās fi'l-imāme*'si olmalıdır.¹¹⁶ Nitelik bu kısmın başlangıç ifadeleri ve genel olarak sunumu Hişâm'ın eserinin başlığı ile uyum arz etmektedir. Buna göre kronolojik tasnifin tarihi biraz daha geriye gitmektedir. Bu kısmın Hişâm'dan alındığı kabul edildiğinde Ca'fer b. Ḥarb'e nispet edilen eserdeki sunum tarzı ile benzerlikler arzettiği söylenebilir. Müellif Hz. Peygamber'in vefatının akabinde gerçekleşen hadiseler ve bunların neticesi olarak doğan fırkaları adım adım vermektedir.

Daha sonraki dönemlerde bazı müelliflerin "imamet" meselesi bağlamında Şî'î fırkaları kronolojik olarak "imam-merkezli", yani fırkaların nispet edildikleri imamlara göre tasnif ettiği görülmektedir. Örneğin meşhur Mu'tezilî müellif Kâdî 'Abdülcebbâr *el-Muğnî*'nin "imamet" meselesine hasrettiği yirminci cildinin bir bölümünde İmâmî fırkaları tasnife girişir.¹¹⁷ Benzer bir girişim Faḥreddîn er-Râzî tarafından hem *er-*

---

¹¹⁵ Madelung'a göre Nevbaḥtî'nin *Fıraku's-Şî'a*'sı 286/899 yılından önce; Ḳummî'ninki ise 289/902 tarihinden önce yazılmış olmalıdır; bkz. Wilferd Madelung, "İmâmiyye Fırak Literatürüne Dair Mülahazalar (orj. Bemerkungen zur Imamitischen Firaq Literatur)", çev. Ali Dere, **Şii Fırkalar: Kitābu'l-makâlât ve'l-fırak & Fıraku's-Şî'a** içinde Ek: 1 olarak, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 272. Ali Avcu ise Nevbaḥtî'nin 'Ḳarāmiṭa'nın Mübārekiyye'den ayrılması'ndan bahsetmesi sebebiyle eserin Ḳarṡatî-İsmâ'îlî ayrışmasının gerçekleştiği 286/899'dan hemen sonra yazılmış olmasının daha muhtemel olduğunu söylemektedir; bkz. Ali Avcu, *Karṡatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009, s. 2. Her halükârda Ḳummî'nin eseri Nevbaḥtî'nin eserinden bir müddet sonra yazılmıştır.

¹¹⁶ Madelung, a.g.m., s. 274.

¹¹⁷ el-Kâdî 'Abdülcebbâr, **el-Muğnî fi ebvābi't-tevhîd ve'l-'adl**, C. XX/II (**Fî'l-imāme**), thk. 'Abdülḥalîm Maḥmūd & Süleymān Dünyā, ed-Dāru'l-Mıṡriyye, Kahire, ts., 172-185. Bu bölümün derinlikli bir analizi ve İmâmiyye fırkaları ile alakalı bölümün Türkçe çevirisi için bkz. Orhan Şener Koğulu, "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit," **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 2, Bursa, 2003, ss. 203-255.

Riyādu'l-mūnikā'da hem de *el-Muḥaṣṣal*'ın son kısmı olan imamet başlığı altında yapılmıştır. Yine *er-Riyādu'l-mūnikā*'da Mu'tezile'yi bir tabakat kitabı gibi önemli şahıslara göre anlatır. Burada şahısların sıralanışı kronolojiktir. Yine *İ'tikādāt*'taki Mu'tezile tasnifi de fırkalar şeklinde olsa da büyük ölçüde kronolojik olarak sıralanmıştır.

Kronolojik tasnifler fırkaların ele alınmasında zihinde bir 'süreç algısı' oluştururlar. Yani bir fırkanın ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığı daha sonra ne gibi gelişim ve değişim safhalarından geçtiği seyredilir. Fırkaya nispet edilen görüşler art arda tek bir yerde sıralanmaz. Hangi görüş hangi bağlamda hangi tarihsel durumun neticesi olarak çıkmışsa orada anılır. Bu tasnifler diğerlerine nazaran yaşanan gerçekliğe uygunluk bakımından daha tutarlı ve daha gerçekçidir. Ancak bütün fırkaları ana fırkalar ile içerinden çıkan alt kollarıyla bir bütün olarak tanımak isteyenler için cazip ve kullanışlı değildir. Çünkü bir fırka ilk çıktığında anılan ismi daha sonra değişebilmekte, böylece fırkanın tek bir isimle anılması mümkün olmamaktadır. Yine başlangıçta savunduğu bir fikrinde daha sonra değişiklikler meydana gelebilmektedir. Bazen bir fırka sonraki bir zamanda başka bir fırkanın içerisine karışabilmektedir. Bu gibi sebeplerle fırkaları şematize etmek bu tasnifte pek mümkün olmamaktadır.

Kronolojik tasnifin bir sıkıntısı da fırkaların başlangıçta tek olan ana bünyeden zaman içerisinde kopan, ayrılıkçı unsurlar olduğu algısını oluşturması ve beslemesidir. Bu tasnifi takip eden okuyucu Hz. Peygamber'in vefatının akabinde ümmet yekvücut bir bünye iken daha sonra fırkalar birer birer bu ana bünyeden, yani hak olan yoldan ayrılmışlar hissine kapılmaktadır.¹¹⁸

1.5. Alfabetik Tasnifler

Alfabetik tasnifler fırkaları alfabetik olarak düzenleyen ansiklopedik mahiyeteki tasniflerdir. Bu tür tasniflerin pek fazla örneği bulunmamaktadır. Bu tasniflere

---

¹¹⁸ karşı. Büyükkara, a.g.m., s. 453.

verilecek örneklerden biri Āmidī tasnifindeki fırkaları alfabetik bir formda listeleyen Hüseyn el-Erzurūmī'nin (ö. 1159/1746) firak risalesidir.¹¹⁹ Bunun dışında van Ess'in Hs. Wetzstein 1819 numarada tespit ettiği müellifi belli olmayan bir yazma eserde ileride söz konusu edeceğimiz 4x18 Yemen Sünnī Fırak Geleneğinin bir müellifi olan Ebū Muḥammed el-Yemenī'nin 4x18'lik firka tasnifi önce aynı sıralamayla zikredilmiş, daha sonra da zikredilen fırkalar alfabetik düzen içerisinde ele alınmıştır.¹²⁰ Bu örnekler bize bazı müelliflerin daha önce yapılmış firka tasniflerini alfabetik olarak tekrar düzenleme cihetine gittiğini göstermektedir.

2. Kapsamına Göre Fırka Tasnifleri

Fırka tasniflerinin kapsamı genel olarak tüm itikādī İslam fırkalarıdır. Ancak bunun yanında diğer dinleri de fırkalarıyla birlikte tasnif eden milel-niḥal türü tasnifler de yaygındır. Ayrıca kapsamı belirli bir firka ile sınırlı tutulan tasnifler de vardır. Bunlar bazen aynı fırkanın müntesipleri bazen de başka firka mensupları tarafından gerçekleştirilir.

2.1. İslam Fırkalarının Tümünü Kapsayan Fırka Tasnifleri

Kapsamı bakımından en yaygın firka tasnif türü budur. Temel ilgisi İslam'ın içerisinde ortaya çıkan tüm fırkaları tasnif etmektir. Bazı müellifler İslam'dan çıkan her fırkayı İslam dairesi içerisinde kabul etmez. Örneğin 'Abdülkâhir el-Bağdādī *el-Farḳ beyne'l-fırak*'ta, Faḥreddīn er-Rāzī de *Taḥṣīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*'ta "İslam toplumu içerisinde ortaya çıkıp kendisini İslam'a nispet eden ancak görüşleri ile İslam itikadından çıkan gruplar" şeklinde bir kategori ihdas ederek bu fırkaları tasnif eder. Bu fırkalar çoğu zaman genellikle Şī'a'nın içinden çıkan Ğulāt fırkalar ile özellikle Fāṭımīlerin

¹¹⁹ Hüseyn el-Erzenurrūmī (=el-Erzurūmī), **Risaletü'l-Münciye 'ani'l-ḥata'i'l-vākı' beyne'n-nāciye ve gayri'n-nāciye**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Reşid Efendi, no. 1043, vr. 16b-39a.

¹²⁰ Van Ess, a.g.e., C. II, s. 972.

veya Bâṭinî grupların faaliyetlerinin etkin olduğu dönemlerde İsmâ'iliyye/Bâṭiniyye fırkasıdır.

Fırka tasniflerinin kapsamı içerisinde daha önce de belirtildiği üzere itikâdî fırkalar bulunmaktadır. Ancak kimi tasnifler fikhî mezhepleri, kimisi de sufi grupları içerebilmektedir. Özellikle Şî'î ve diğer bazı Sünnî olmayan fırka müntesibi müelliflerin tasniflerinde Ehl-i Sünnet'in fıkıh mekteplerinin de fırka tasnifi içerisinde müstakil fırkalar olarak ele alınmıştır. Örneğin erken dönem Şî'î/İmâmî müellif İbn Şâzân en-Nisâbüri (ö. 260/874) Ehlü'l-Hıcaz ve Ehlü'l-'Irâk isimlendirmeleriyle Sünnî fıkıh mezheplerini tasnife dahil eder ve onların fikhî görüşlerini verir.¹²¹

El-Muṭahhar b. Ṭâhir el-Maḳdisî, Ebû'l-Me'âlî ve Faḫruddîn er-Râzî gibi bazı müellifler de tasniflerine sufi grupları dâhil etmişlerdir. Râzî, onları tasnife dâhil etmesinin gerekçesini 'bilginin kaynağı meselesinde kendilerine özgü bir görüş ileri sürmeleri' olarak gösterir.¹²²

Bu çalışmanın odağında İslam fırkalarını kapsayan fırka tasnifleri bulunduğu için bu başlığı muhtasar tutup herhangi bir örnekleme yapmaya gerek olmayacaktır.

2.2. İslam Dışı Dinleri de İhtiva Eden Fırka Tasnifleri

Bu tasnifler sadece İslam fırkalarını tasnifle yetinmeyip İslam'ın dışında kalan dinleri de ihtiva etmektedir. Esasen Müslüman müelliflerin İslam'ın dışındaki dinlere olan ilgisi erken dönemlerden itibaren başlamıştır. Bunda İslam'ın kendisini Yahudilik ve Hristiyanlığın tasdikçisi ve devamı olarak kabul etmesi ve Kur'an'da bu dinlerle alakalı pek çok âyetin bulunmasının yanı sıra İslam coğrafyasının hızla genişlemesi sonucu yeni dinlerle karşılaşmanın zorunlu bir sonucu olarak onlara karşı duyulan merak veya onlara karşı inanç savunusu yapma ihtiyacı rol oynamaktadır. Özellikle

¹²¹ İbn Şâzân en-Nisâbüri, a.g.e., ss. 50-52.

¹²² Faḫruddîn er-Râzî, **İ'tikâdâtü fırakâ'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn**, a.g.e., s. 72.

karşılaşma ile birlikte bu din mensuplarının bazen iyi niyetli bazen art niyetli olarak Müslümanlarla tartışmaya, onların görüşlerini sormaya ve sorgulamaya girişmeleri tarzında başlayan ilişkiler neticesinde Müslüman müellifler diğer din mensuplarına karşı özellikle *reddiye* türü eserler kaleme almışlardır. Hatta bu noktada henüz ilk dönemlerde bile diğer dinlere karşı çok zengin bir reddiye literatürünün mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür. Reddiye türü eserleri daha sistematik hâle gelen maḳālāt türü eserler takip etmiştir. Özellikle Mu‘tezilî müelliflerin elinde vücut bulan bu eserler çoğu zaman hem İslam fırkalarını hem de diğer dinleri ele almaktaydı.¹²³ Bu müellifler arasında Ebū ‘Īsā el-Verrāḳ, Zūrḳān, en-Nāṣī el-Ekber gibi birçok şahıs zikredilebilir.

Sünnî kesim tıpkı kelâm ve maḳālāt ilimlerinde olduğu gibi dinleri inceleme etkinliğine de daha sonraki yüzyıllarda dâhil olmuştur. Şāfi‘î-Eş‘arî kesimde İslam fırkalarını tasnife kalkışan ilk müelliflerden olan ‘Abdülḳāhir el-Baḡdādî’nin, şu an elimizde eksik hâliyle bulunan *el-Milel ve’n-nihāl* adıyla bir eser kaleme almış olması, en azından isminin zihinde uyandırdığı çağrışımdan hareketle, bu eserin aslında diğer dinleri de incelediğini düşündürmektedir. Fakat eserin elimizdeki hâline bakarak buna dair bir hüküm beyan etmemiz güç görünmektedir. Baḡdādî’den yaklaşık bir asır sonra *milel-nihāl* türünün zirve örneği olarak kabul edilen Şehristānî’nin *el-Milel ve’n-nihāl*i arz-ı endam edecektir. Gerçekten bu eser Hint dinleri ve felsefecileri dahi içine alacak şekilde kapsamlı, mümkün olabildiğince dinleri tarafsız ve oldukları gibi ortaya koymaya gayret eden Müslim-gayr-i Müslim ilim adamlarının takdirini kazanmış bir eserdir. Şehristānî sonrasında yaptığı her fırka tasnifinde dinlere de yer veren bir başka müellif gelmektedir ki, o da Faḫreddīn er-Rāzī’dır. Rāzī, ilimler tasnifi yaptığı *Hadā’iḳu’l-envār* adlı eserinde dinleri de kapsayan milel-nihal türü tasnifini yaptığı

---

¹²³ Bkz. Patrice Claude Brodeur, *From an Islamic Heresiography to an Islamic History of Religions: Modern Arab Muslim Literature on ‘Religious Others’ with Special Reference to Egyptian Authors*, Harvard University, (Yayımlanmamış doktora tezi), Cambridge, Mass., 1999, s. 36.

ilmin başlığını “*‘ilm-i makālāt-ı ehl-i ‘ālem*” yani ‘dünya üzerindeki insanların inançları/fırkaları’ olarak belirlemektedir. Bu başlık Rāzî’nin İslam fırkalarının tasnifini tek başına müstakil bir iş olarak görmediğini göstermektedir. Nitekim onun makālât sahasındaki gerçek kimliğini ortaya koyan eseri *Tahşîlu’l-haqq/İ’tikādāt*ta ve *er-Riyādu’l-mūniqa*’da –her ne kadar sondan eksik olduğu için kesin bir dille ifade edemesek de akışından hareketle- yaptığı budur. Ona göre iş İslam fırkalarını tasnif etmek değil, bütün insanları tasnif etmek ve İslam fırkalarına bu geniş resim içerisinde bir yer bulmaktır. Rāzî o nedenle tasnifine insanları en genel çerçevede tasnif ederek başlar. Bunun da başlangıç kriterini ‘varlığın ve bilginin elde edilebilirliğinin hakikatini kabul edip etmeme’ meselesi oluşturur. Rāzî daha sonra daireyi küçültmeye, genelden özele doğru inmeye başlar. Nihayetinde Fā‘il-i Muhtâr bir yaratıcı kabul eden gruplar içerisinde bu yaratıcının insanlara bir peygamber gönderip göndermeyeceği sorusuna göre insanları gruplar. Bunu kabul edenler ilahî dinler olmaktadır. Bunun içerisinde de Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam ile birlikte orijinalinde ilahî bir kitaba sahip olma şüphesi bulunan Şeneviyye, Mecusîler ve Şâbi‘îler girmektedir. Böylece bu dinlerin de ele alınması gerekli hâle gelmektedir. Burada Şehristânî, Rāzî gibi Müslüman müelliflerin dinler denince akıllarına gelen şey modern zihinlerin sahip olduğu şekliyle var olan tüm inanç sistemleri değil ilahî kaynaklı olan veya olma şüphesi bulunan dinlerdir. O nedenle Şehristânî’nin eserinin isminde geçen *milel* ilahî kaynaklı ve/veya olması muhtemel Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik, Şenevilik gibi dinleri ve tabii ki fırkaları ile birlikte İslam’ı ifade ederken, *nihal* ise beşerî kaynaklı din, inanç ve düşünce sistemlerine işaret etmektedir. Örneğin puta tapanlar, Hint dinleri ile filozoflar bu kapsamdadır. Tasnifinde Rāzî’nin *Tahşîlu’l-haqq/İ’tikādāt*ından yararlandığı anlaşılabilir. İmāmî müellif Cemâleddin Murtaḍā er-Rāzî de *Tebşîratü’l-‘avāmm* adlı eserinde İslam fırkalarını tasnif etmeden önce felsefeciler ile diğer dinleri incelediği başlıklar açmıştır.

Dinleri de ele alan fırka tasniflerine bir örnek de Ebū'l-Me'ālī'dir. O, *Beyānu'l-edyān* adlı Farsça eserinde öncelikle dünya üzerinde var olan milletleri iklimlere göre gruplandırıp her birinde bir tanrı inancının varlığını ortaya koymuş, daha sonra İslam'dan önceki din ve mezhepleri ele alıp İslam fırkalarına üçüncü bölümde geçmiştir. Muhtasar da olsa Ebū'l-Me'ālī'nin dinleri tasnifinin de zengin olduğu görülmektedir. Yahudi ve Hristiyan mezheplerinin yanı sıra Hint Dinleri, Şeneviyye, Şābi'iler, Maniheistler, puta tapanlar gibi zengin bir içerik söz konusudur. Benzer bir zengin içerik meşhur Mısır tarihçisi Maḳrīzī'nin tasnifinde görülür. Müellif tasnifini kitabî olan olmayan ayrımı yapmaksızın İslam dışı tüm dinleri on taife olarak incelediği "İslam dinine muhalif olanlar" ile yine on taifeden oluşan "İslam fırkaları" şeklinde dizayn etmiştir.¹²⁴

2.3. Belli Bir Fırkayı Kapsayan Fırka Tasnifleri

İbnü'n-Nedīm'in bize verdiği bilgiye göre, Mu'tezile'nin lideri kabul edilen Vāşıl b. 'Aṭā' (ö. 133/748) *Kitābu eşnāfi'l-Mürçi'e* adını taşıyan ve isminden hareketle Mürçi'e fırkalarını konu edindiği anlaşılan bir eser kaleme almıştır.¹²⁵ Muhtemelen buradaki Mürçi'e, Mu'tezile'nin cephesinden tanımlandığı şekliyle mürtekib-i kebîrenin, kendi yorumladıkları şekliyle, fāsık olduğunu değil de mümin olduğunu düşünen gruba karşılık gelmektedir. Yine Cāhız'a ait olduğunu bildirdiği *Kitābu Hikāyeti ḳavli eşnāfi' li'z-Zeydiyye'si* de böyle bir çağrışım yapmaktadır. İsimlerinden hareketle itikādî fırkaları tasnif etmiş olabileceğini tahmin edemeyeceğimiz bazı eserler içerisinde, özellikle imamet, kebîre gibi konularda yazılmış ve bu konularda görüş beyan eden fırkaları listeleyen eserler ile belli bir fırkayı red sadedinde yazılmış reddiye türü

¹²⁴ El-Maḳrīzī, a.g.e., C. III, ss. 391-417.

¹²⁵ İbnü'n-Nedīm, a.g.e., s. 333. İbnü'n-Nedīm'in Ka'bî'den yaptığı alıntıda Ka'bî'nin Vāşıl'ın eserleri arasında böyle bir eserden bahsetmediği görülmektedir; bkz. a.g.e., s. 334.

eserler içerisinde yalnızca belirli bazı fırkaların alt kollarının tasnif edildiği düşünülebilir.

Belli bir fırka üzerine odaklanan tasnifler ya aynı fırkanın müntesipleri tarafından içeriden, ya da başka fırka mensupları tarafından dışarıdan yapılmıştır. Bu tür tasniflerin en ziyade görüldüğü fırka Şî'a olup *Fıraku'ş-Şî'a* şeklinde adlandırabileceğimiz bir tasnif türü oluşmuştur. Bunun yanında Hâricî fırkaları ele alan tasnifler de bulunmaktadır.

2.3.1. Hâricî Fırkaları Ele Alan Tasnifler

Hâricîlerin söylem ve eylemleriyle İslam dünyasında meydana getirdikleri şok, erken dönemlerde Hâricî fırkaları tasnif eden eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹²⁶ Bunların başında Eş'arî, Bağdâdî, Şehristânî gibi birçok fırak müellifinin Hâricîlerle alakalı olarak referansta bulunduğu Şâfi'î âlim Ebû 'Alî el-Kerâbîsî'nin (ö. 245/859 veya 248/862)¹²⁷ *maḳâlât* türü eseri gelmektedir. Modern bazı çalışmalarda “*el-Maḳâlât*”, “*Kitābu'l-maḳâlât*”, “*Kitāb fî'l-maḳâlât*” gibi isimler verilen¹²⁸ bu eserin ismi aslında belli değildir. Zira Eş'arî, bu esere “*el-Kerâbîsî eserlerinden birinde zikretti ki ...*” ifadesiyle herhangi bir isim belirtmeden referansta bulunurken,¹²⁹ Bağdâdî de

¹²⁶ Van Ess, a.g.e., C. I, s. 107.

¹²⁷ Kalın pamuklu kumaş ticareti ile uğraştığı için “Kerâbîsî” nisbesiyle anılan Ebû 'Alî el-Hüseyn b. 'Alî b. Yezîd el-Mühellebî el-Kerâbîsî'nin *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*ndeki “Kerâbîsî” maddesinde vefat tarihi hakkında 245/859 ile 248/862 şeklinde bir ihtilafın var olduğu belirtilmiş ancak ikincisinin daha isabetli olduğunun kabul edildiği söylenerek madde başlığındaki tarihlendirme 248/862 şeklinde verilmiştir; bkz. Ahmed Nedim Serinsu, “Kerâbîsî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXV, Ankara, 2002, s. 264. Sübkî, Kerâbîsî'nin vefat tarihi olarak her iki tarihi de vermektedir, bkz. Tâceddîn Ebû Naşr 'Abdülvehhâb b. 'Alî es-Sübkî, **Tabakātu'ş-Şâfi'yyeti'l-kübrâ**, I-X, thk. 'Abdülfettâh Muḥammed el-Hulv - Maḥmûd Muḥammed eṭ-Ṭanâhî, c. VI, Maṭba'atu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî & Dâru İhyâ'i'l-Kütübî'l-'Arabiyye, Kahire, 1969, s. 120. Van Ess de, her iki tarihi birden yazmayı tercih etmiştir; bkz. Van Ess, a.g.e., C. I, s. 121.

¹²⁸ Örnek olarak bkz. Fiğlalı, a.g.e., s. xv; Serinsu, a.g.md., s. 264. Bu tür isimlendirmeler kaynaklardaki bazı genel ibarelerin eser ismi zannedilmesinden ileri gelmektedir. Örneğin Sübkî'nin Kerâbîsî'den bahsederken zikrettiği “*ve leḥū kitābun fî'l-maḳâlât*” ibaresi, “*onun maḳâlâta dair bir kitabı vardır*” anlamına gelmekte iken, Sübkî'nin eserinin neşrini gerçekleştiren el-Hulv ile eṭ-Ṭanâhî'nin, *kitābun fî'l-maḳâlât* ibaresinin başına ve sonuna tırnak işareti koymak suretiyle ibareyi, “*onun Kitābun fî'l-maḳâlât'ı vardır*” şeklinde anladığı anlaşılmaktadır; bkz. Sübkî, a.g.e., C. II, s. 118.

¹²⁹ el-Eş'arî, a.g.e., s. 95.

eserin ismini vermez.¹³⁰ Şehristānī ise eseri “*Kerābīsī'nin içerisinde Hāricilerin maḳālātını (firkalarını ve görüşlerini) naklettiği kitabı*” şeklinde tanımlamakla yetinmekte ve o da eser için herhangi bir isimlendirme yapmamaktadır.¹³¹ Üstelik İbnü'n-Nedīm de Kerābīsī'nin isminde “Maḳālāt” kelimesinin geçtiği bir eserinden bahsetmez. İbnü'n-Nedīm'in Kerābīsī'ye nispet ettiği iki eser vardır: Birincisi hadis rical ilmi sahasındaki *Kitābu'l-müdeḳkīsīn fī'l-ḥadīs*, diğeri de İbnü'n-Nedīm'in içerisinde Hz. 'Alī'ye yönelik kötü imaların (*ḡamz*) olduğunu belirttiği *Kitābu'l-imāme*'dir. O nedenle Eş'arī, Bağdādī, Şehristānī gibi müelliflerin herhangi bir isim vermeden referansta buldukları Kerābīsī'nin *maḳālāt* sahasındaki eseri, İbnü'n-Nedīm'in *Kitābu'l-imāme* şeklinde adlandırdığı eser olabilir. Nitekim “imāmet” konusu üzerine kaleme alınan bir eserde Hāricilerin sözkonusu edilmemesi, hatta başrol oynamaması mümkün değildir. O halde Kerābīsī'nin özellikle Hāricī firkalar hakkında başvuru olan *maḳālāt* türü eseri İbnü'n-Nedīm'in *Kitābu'l-imāme* şeklinde isimlendirdiği eser olabilir. Bu, müellifin eseri için seçtiği bir isim olabileceği gibi, Eş'arī ve diğeri müelliflerin herhangi bir isim nispet etmemelerinden hareketle İbnü'n-Nedīm'in içeriğinden yola çıkarak kendisinin yaptığı bir adlandırma da olabilir. İbnü'n-Nedīm'in içerisinde “Hz. 'Alī'ye yönelik kötü imaların bulunduğu” yargısı ise, Kerābīsī'nin Hz. 'Alī hakkında pek de müspet kanaatler taşımayan Hāricilerin görüşlerini nakletmesinden kaynaklanabileceği gibi Şī'î temayülleri bulunduğunu bildiğimiz İbnü'n-Nedīm'in içerisinde Şī'îlerin hoşnutluğunu kazanacak ifadelerin bulunmaması dolayısıyla esere dair yaptığı bir değerlendirmeden de ibaret olabilir. Nitekim İmāmī fırak yazarı Cemāleddīn Murtaḳā er-Rāzī de *Tebşiratü'l-'avāmm* adlı eserinde Şāfi'î'ye tâbi olan grupları sayarken üçüncü fırka olarak Hāricī olan Şāfi'îleri saymakta ve reisleri olarak Kerābīsī'yi göstermektedir.¹³²

¹³⁰ 'Abdülḳāhir el-Bağdādī, a.g.e., s. 281.

¹³¹ Şehristānī, a.g.e., C. I, s. 149.

¹³² Cemāleddīn el-Murtaḳā Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. el-Ḥasen er-Rāzī, **Tebşiratü'l-'avāmm fī ma'rifeti maḳālāti'l-enām**, tsh. 'Abbās İḳbāl, 2. b., İntişārāt-ı Esātīr, Tahran, 1364 HŞ.,

Önceleri amelde Haneî (Ehl-i Re'î) iken daha sonra İmâm eş-Şâfi'î'nin Bağdad'a gelmesiyle onun sohbet halkalarına katılıp mezhebini değiştiren ve Şâfi'î'nin ilk dönemindeki görüşlerinin en önemli râvilerinden biri olan Kerâbîsî, fıkıh ve hadis ilimlerinde yetkin bir âlim ve hadis rivayetinde muteber bir kişi olarak kabul edilirken 'Kur'an'ın teleffuz edilişinin (*lafzu'l-Kur'ân*) mahluk olduğu' şeklindeki görüşünden dolayı özellikle Ahmed b. Hanbel ve tâbileri tarafından Cehmiyye'nin görüşünü benimsemekle suçlanarak dışlanmıştır.¹³³ Ancak Kerâbîsî'nin eserleri, daha sonraki Ehl-i Sünnet uleması tarafından kabul görmüş ve itimat edilen kaynaklar arasında yer almıştır. Nitekim Abdülkâhir el-Bağdâdî, *şurûh* konusunda ve hadisin illetleri, cerh-ta'dîl konularında fakihlerin ve hadis hafızlarının onun bu konulardaki kitaplarına, kelâmcıların ise Hâricîlerin ve diğer ehl-i ehvâ'nın görüşleri hakkında onun *makâlâta* dair eserine dayandıklarını belirtir.¹³⁴ Bağdâdî'nin Kerâbîsî'nin *makâlâta* dair eserinde Hâricîlerin yanı sıra diğer ehl-i ehvâ'nın görüşlerinin de bulunduğu yönündeki iması, eserin kapsamının Hâricîlerle sınırlı olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Fakat ne

---

s. 98. İbnü'n-Nedîm, Kerâbîsî'yi "Mücbire'nin Kelâmcıları ve Haşviyye'nin Nâbitesi" başlığı altında ve İbn Küllâb'ın takipçileri arasında saymaktadır; bkz. İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 384. İbnü'n-Nedîm, bunun sebebi olarak Kerâbîsî'yi diğer görüşlerden ziyade "icbâr" fikrine daha yakın görmesini gösterir. Bunun gerisinde muhtemelen İbnü'n-Nedîm'in Mu'tezilî eğilimlerinin bir neticesi olarak Mu'tezile'nin 'insanın fiillerinin yaratıcısı olduğu' esasını benimsemeyen herkesi Cebirci/*Mücbire* olarak görmesi yatmaktadır. Nitekim o, Mücbire'nin mütekellimleri başlığı altında yalnızca Kerâbîsî'yi değil, İbn Küllâb ve Eş'arî dâhil olmak üzere ilk dönem Ehl-i Sünnet kelâmcılarını saymaktadır. O nedenle Kerâbîsî'nin Hâricî veya Mücbire'den olduğu yargıları Şî'î ve Mu'tezilî bir bakışın sonucudur. Nitekim bu bakıştan uzak olan Sübkî, Kerâbîsî'yi "Ehl-i Sünnet'in kelâmcılarından biri" olarak niteler.

¹³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sübkî, a.g.e., C. II, ss. 118-120.

¹³⁴ 'Abdülkâhir el-Bağdâdî, **Uşûlu'd-dîn**, Dâru'l-Medîne, Beyrut, 1981, s. 308. Yusuf Ziya Yörükân, 1927 yılında yazdığı -Osmanlıca- makalesinde Bağdâdî'nin bu ibaresini Köprülü Kütüphanesi 857, 858 numarada yer alan Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eserinin yazma nüshasının sonunda "el-Aşlu'r-Râbi' 'Aşer min *Kitâbi't-Tevârih* li'l-İmâmi'l-Ecell Ebî Mansûr 'Abdilâhîr b. Tâhîr el-Bağdâdî" serlevhasına sahip bir bölümde gördüğünü belirterek nakletmektedir; bkz. Yusuf Ziya [Yörükân], "Şehristânî [II]: 'Milel ve Nihâl'de Mezhepler Nasıl Yazılmıştır", **Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmû'ası**, C. II, S. 5-6, İstanbul, 1927, s. 190. Yörükân'ın işaret ettiği nüshadaki ilgili yer incelendiğinde ismi meçhul müstensih'in *Kitâbu't-tevârih*'in on dördüncü kısmı (el-aşlu'r-râbi' 'aşer) olduğunu söylediği bu bölümün *Uşûlü'd-dîn* adlı eserinin on dördüncü bâbı ile aynı olduğu görülecektir. O nedenle *Kitâbu't-tevârih* ile *Uşûlü'd-dîn* aynı esere işaret etmektedir; karşı. 'Abdülkâhir el-Bağdâdî, **el-Aşlu'r-Râbi' 'Aşer min *Kitâbi't-Tevârih***, (Yazma halindeki eser), Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, Fazıl Ahmet Paşa, no. 857, vr. 206a; 'Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, a.g.e., s. 308.

Bağdādī, ne de Kerābīsī'den nakilde bulunan diğer fırak yazarları Hāricī fırkaları – hatta Meymūniyye- dışında Kerābīsī'ye referansta bulunmamaktadır. Kerābīsī'nin söz konusu eserine yapılan referans özellikle Hāricīlerden Meymūniyye fırkası hakkındadır. Meymūniyye fırkası 4/Nisa 123. âyetin yorumu bağlamında kişinin çocuklarının kızları ile erkek ve kızkardeşlerinin kız torunları ile evlenebileceğini iddia etmektedir. Eş'arī ve Şehristānī hemen hemen aynı ifadelerle bu görüşü Kerābīsī'den nakletmektedir.¹³⁵ Benzer ifadeleri nakleden Bağdādī, bu görüşü zikrederken Kerābīsī'yi zikretmez iken hemen akabinde yine Meymūniyye'ye nispet edilen 'Yūsuf Suresi'nin Kur'an'dan olmadığı' şeklindeki görüş için kaynak olarak Kerābīsī'yi işaret etmektedir.¹³⁶

Hāricī fırkalara münhasır bir eser kaleme alan bir başka müellif Mu'tezilī-Şī'î temayülleri olduğunu bildiğimiz Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. el-Ḥuseyn el-Mes'ūdī'dir (ö. 345/956). Günümüze ulaşmayan bu eserini *Mürücü'z-zehab* adlı eserindeki “*Onların tahkīm ve diğer konulardaki görüşlerini Hāricī fırkalara özgü Kitābu'l-İntişār olarak isimlenen kitabımızda red sadedinde zikrettik.*”¹³⁷ ifadelerinden anlamaktayız. Yine Mes'ūdī Hāricīlerin görüşleri ve fırkaları hakkında daha önce el-Heyssem b. 'Adī, Ebū'l-Ḥasen el-Medā'inī, Ebū'l-Buḥterī el-Kāḏī gibi şahısların hususi kitaplar yazdığını belirtmiştir.¹³⁸

¹³⁵ Eş'arī ve Şehristānī'nin nakilleri birtakım ibare farklılıkları bulunsa da hemen hemen aynıdır. Bu nedenle Şehristānī'nin Kerābīsī'nin eserini bizzat görmeyip Eş'arī'den alıntı yapması muhtemeldir.

¹³⁶ Meymūniyye'ye nispet edilen bu görüşü hem Eş'arī “bize nakledildi ki / ḥukiye lenā” ifadesiyle, hem de Şehristānī “Ka'bī ve Eş'arī Meymūniyye hakkında onların Yūsuf Suresi'nin Kur'an'dan olduğunu inkār ettiklerini nakletmiştir.” sözleriyle Kerābīsī'yi kaynak göstermeden meçhul bir formda kaydetmişlerdir. Eğer bu görüş Kerābīsī'de geçiyorsa o halde Eş'arī niçin Kerābīsī'nin bu görüşü naklettiğini söylememektedir? Nitekim Şehristānī de Eş'arī'nin ifadelerini Kerābīsī'den yapılan bir nakil olarak anlamamıştır. Bağdādī, acaba Eş'arī'nin “bize nakledildi ki / ḥukiye lenā” ifadesini Kerābīsī'yi kastederek “Bize nakletti ki / ḥakā lenā” şeklinde mi anlamıştır? Ayrıca niçin 4/Nisa 123. âyet hakkında Meymūniyye'nin görüşünü verirken Eş'arī'nin yaptığının aksine Kerābīsī'nin ismini anmıştır?

¹³⁷ Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. el-Ḥuseyn el-Mes'ūdī, **Mürücü'z-zehab ve me'ādinü'l-cevher**, I-IV, thk. Kemāl Ḥasen Mer'ī, C. III, el-Mektebetü'l-'Aşriyye, Beyrut, 1425/2005, s. 159.

¹³⁸ el-Mes'ūdī, a.g.e., C. III, s. 116.

Hāricî olmayan yani dışarıdan biri olarak Hāricî fırkaları tasnif eden bir başka müellif ve eser, Zeydî ve Mu'tezilî kimliği ile bilinen Büveyhîlerin meşhur veziri eş-Şāhib b. 'Abbād (ö. 385/995) ve *el-Keşf 'an menābic' eşnāfi'l-Havāric* adlı muhtasar risalesidir. Bu eseri kendisinden Hāricî fırkaların isimlerini zikretmesini isteyen biri için kaleme almış, yaklaşık 35 civarında Hāricî fırkayı birer cümlelik görüşleriyle birlikte vermiştir.¹³⁹

Hāricî fırkaları içeriden tasnif eden müellifler de vardır. Fırka tasniflerinin ortaya çıkışını ve gelişim sürecini işlediğimiz kısımda zikrettiğimiz *Sīre* türü eserlerin Hāricî müellifleri bu eserlerinde fırkalarının görüşlerini ortaya koyarken diğer fırkaların görüşlerine de yer vermekte ve özellikle diğer Hāricî fırkaları daha geniş bir biçimde ele almaktadırlar. Ancak Hāricî fırkaları hususen tasnif etmemektedirler. Bunun yanı sıra önce Şa'lebî iken daha sonra Beyhesî olduğu belirtilen el-Yemān b. Ribāb'ın¹⁴⁰ ve İbādî Yahyā b. Ebî Kāmil'in *Makālāt*ları akla gelmektedir. Bu makālâtların tüm fırkaları mı ele aldığı yoksa Hāricî fırkalarla mı sınırlı olduğuna dair net bir bilgiye sahip değiliz.

---

¹³⁹ Şāhib b. 'Abbād'ın bu risalesi daha sonraki Büveyhî vezirlerinden Ebū Sa'd Manşūr b. el-Huseyn el-Ābî (ö. 421/1030) tarafından sonu eksik olarak *en-Neşrū'd-dürr* isimli eserinin içerisine dercedilmiştir; bkz. Ebū Sa'd Manşūr b. el-Huseyn el-Ābî, **Min Neşri'd-dürr**, I-IV, notlandıran: Mużhir el-Haccî, C. III, Menşūratü Vizāreti's-Şekāfe, Dımaşk, 1997, ss. 303 vd.

¹⁴⁰ Bkz. Eş'arî, a.g.e., s. 119; İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 386; Şehristānî, a.g.e., C. I, s. 160. Eş'arî, İbnü'n-Nedîm ve Şehristānî müellifin ismini el-Yemān b. Ribāb şeklinde vermişken (bkz. Eş'arî, a.g.e., ss. 119, 120; "el" takısı olmadan Yemān şeklinde s. 103; İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 386; Şehristānî, a.g.e., I, s. 160, sadece el-Yemān olarak ss. 148, 163), van Ess Yemān b. Ri'āb el-Useyyidî olarak verir (Van Ess, a.g.e., I, 118).

Eş'arî'nin yalnızca bazı Hāricî gruplardan bahsederken el-Yemān b. Ribāb'a referansta bulunması onun İbnü'n-Nedîm'in ismini *Kitābu'l-makālāt* olarak verdiği (İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 386) eserinin yalnızca Hāricîleri tasnif ettiği intibahı vermektedir. Ancak Şehristānî'nin bir yerde Mürçî'î gruplardan 'Ubeydiyye hakkındaki bir bilgiyi el-Yemān'a dayandırması (Şehristānî, a.g.e., C. I, s. 163) eserin diğer fırkaları da ele almış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak yine de eser Hāricî fırkalardan bahsetmiş ancak yeri geldiğinde başka fırkalara da değinmiş olabilir. O nedenle eserin içeriği hakkında temkinli olmak yerinde olacaktır.

2.3.2. Şî'î Fırkaları Ele Alan Tasnifler (Fıraku'ş-Şî'a)

Yalnızca Şî'î fırkaları ele alan tasnifler bizzat Şî'a içerisinde önemli bir gelenek oluşturmaktadır. Sünnî kesim esasında kendi içinde birbiriyle pek anlaşamayan fraksiyonları olsa da kendisini yalnızca amelî meselelerde (*furû*) farklılaşan, itikatta ise (*uşûl*) yekvücut olan bir fırka olarak lanse etmeye ve kurtuluşa eren hak fırka oluşunun en önemli göstergesi olarak bu özelliğini ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Fakat diğer fırkalarda, özellikle de Şî'a'da bölünmüşlük ve pek çok alt fırkaya sahip olma olgusu kabullenilmiş bir durumdur ve müelliflerin bundan pek rahatsız olmadıkları görülür. Her ne kadar kendi alt grubunun doğru yolda olup ana fırkanın hak çizgisini başından beri devam ettirdiğini ve diğer alt grupların ise doğru çizgiden ayrıldıklarını düşünseler de ait oldukları ana fırkanın bölünmüşlüğünü kabullenmişlerdir. Hatta Şehristânî, Şî'a'dan birinin 73 fırka hadisi hakkında “hadiste bildirilen 70 küsur fırka yalnızca Şî'a içerisinde dir. Onların dışında kalan bu ümmetin hâricindedir” dediğini nakleder.¹⁴¹ Nitekim Râzî de, sadece İmâmiyye içerisinde 73 fırka tasnif eden eserlerin mevcut olduğunu haber verir.¹⁴² Şî'a'nın bu kadar çok fırkaya bölünmüş oluşunun ve bunun beraberinde gelen Şî'î müelliflerin bir kısmının Şî'î fırkaları tasnif etmeye ilgi göstermesinin birtakım saikleri olmalıdır. Bu konuda Horasanlı İsmâ'îlî dâ'î Ebû Temmâm'ın *Kitābu'ş-şecere* isimli eserinin fırak bölümü olan “Bābu'ş-şeytān”da Ğulāt ana fırkasının son alt kolu olan Ğamâmiyye'nin zikrinden sonra aktardığı ilginç diyalog bu konuda bir fikir vermektedir.¹⁴³ Buna göre, Hâricî şair eṭ-Ṭırımmāḥ b. Ḥakīm eṭ-Ṭā'î, İmâmî şair el-Kümeyt b. Zeyd el-Esedî'ye niçin sapkın fikir ortaya atmak isteyenlerin bunu Şî'a ile ilişkilendirdiklerini sorar. O da bunun sebebini Şî'a mezhebinin

¹⁴¹ Şehristânî, a.g.e., C. I, s. 193. Şehristânî'nin “Şî'a'dan biri..” şeklinde meçhul ifadeyle zikrettiği bu kişi Ebû Ca'fer eṭ-Ṭūsî (ö. 460/1067) olabilir. Zira İbn Teymiyye, Ṭūsî'nin ashabından bazılarının ondan “İmâmiyye'nin 72 fırka olduğu”nu rivayet ettiğini söyler; bkz. İbn Teymiyye, **Minhâcü's-sünneti'nebeviyye**, I-IX, thk. Muhammed Reşād Sâlim, C. III, Cāmi'atü'l-İmām Muhammed b. Sü'üd el-İslâmiyye, Riyad, 1986, s. 468.

¹⁴² Faḥruddîn er-Râzî, a.g.e., s. 56.

¹⁴³ Ebû Temmâm, a.g.e., s. 116 (Arapça metin).

esasının, görüşlerinin ve iddialarının hak olduğuna bağlar. Zira değeri düşürülmüş dirhem hakiki dirhemlerin arasında tedavül eder. Bu durum Şî‘î kimliğe sahip olup da firak eserlerinde Şî‘î fırkaları zikreden ve hatta 73 fırka hadisini kabul ederek zımnen saydığı Şî‘î fırkaların bâtil ve cehennemlik olduğunu kabul eden Şî‘î müelliflerin zihnî arkaplanını da yansıtmış olmaktadır. Çünkü Sünnî müellifler hakikatın tekliği anlayışının ile hakikat olmanın ölçüsünü birbirini tekfir eden ve birbirinden teberrî eden gruplara bölünmemiş olma olarak algılayan zihnî arkaplanının neticesi olarak Sünniliği alt kolları olmayan tek bir fırka olarak tasniflerinde tutmaya çalıştıkları görülür. Hâl-buki Şî‘î müellifler sırf Şî‘î fırkaları ele alan eserler bile kaleme almışlar, bunun dışında tüm fırkaları işledikleri eserlerinde de Şî‘a’yı her zaman pek çok kola ayrılmış bir fırka olarak tasnif etmişlerdir. Aynı durum Mu‘tezilî firak müellifleri için de geçerlidir. Ebû Temmâm’ın naklettiği bu anekdot, Mu‘tezilî, Şî‘î ve belki Hâricî gibi diğer mezhep müelliflerinin Sünnîlerin aksine kendi mezheplerini birçok sapkın kollara sahip bir fırka olarak algılamalarının arkaplanını sunmaktadır. Buna göre diğer fırkalar sapkın fırkaların ana bünyede mevcudiyetini ana bünyenin hakikat oluşunun bir neticesi olarak kabul etmişlerdir.

Fıraķu’s-Şî‘a literatürü deyince akla ilk gelen eserler Ebû Muhammed el-Ḥasen b. Mūsā en-Nevbaḥtî’nin *Fıraķu’s-Şî‘a* adlı eseri ile onun bu eserini kullanıp ilavelerde bulunan Ebû Ḥalef Sa‘d b. ‘Abdillāh el-Eş‘arî el-Ḳummî’nin *Kitābu’l-maḳālāt ve’l-fıraḳ*ıdır.¹⁴⁴ İki eserin birlikte anılmasının sebebi, muhteva, üslup ve metot bakımından taşıdıkları benzerliğin yanı sıra önemli bir kısmının lafzen aynıyla tekrar edilişi-

---

¹⁴⁴ 3./9. asrın ikinci yarısında eserlerini oluşturan bu iki müellifin öncesinde yazılmış *Fıraķu’s-Şî‘a* türüne örnek gösterilebilecek bir eser olarak Ebû ‘Īsā el-Verrāk’a nispet edilen *Kitābu iḥtilāfi’s-Şî‘a ve’l-maḳālāt* gösterilebilir; bkz. Ebû’l-‘Abbās Aḥmed b. ‘Alî en-Necāşî el-Esedî el-Kūfî, **Ricālū’n-Necāşî**, Şeriketü’l-A‘lemî li’l-Maḥbū‘āt, Beyrut, 1431/2010, s. 356. Ancak elimize ulaşmayan bu eser hakkında Madelung, onun müstakil bir eser olmayıp Verrāk’ın *Kitābu’l-maḳālāt*’ının bir bölümü olduğunu söyler; bkz. Madelung, “İmâmiyye Fırak Literatürüne Dair Mülâhazalar”, a.g.m., s.282, dn. 60.

dir.¹⁴⁵ Ancak Kımmî'nin eseri, Nevbahtî'nin eserine dayanarak sonradan kaleme alınmış olması hasebiyle Nevbahtî'nin anlatımına yaklaşık otuz sayfalık ilave ihtiva etmektedir. Her iki müellif de birbirini takip eden imamlara göre yani kronolojik bir tasnif gerçekleştirir. Ancak buna her zaman uymadıklarını da belirtmek gerekir.

Şî'î fırkaları tasnif eden Şî'î müellifler ve eserleri arasında Ebû'l-Kâsım Naşr b. eş-Şabbâh el-Belhî'nin (4./10. asrın ilk yarısı) *Kitābu Fırakı's-Şî'a'sı*;¹⁴⁶ Ebû'l-Muzaffer Muḥammed b. Aḥmed en-Nu'aymî'nin (4./10. asır) *Kitābu Fırakı's-Şî'a'sı*;¹⁴⁷ Ebû Ṭālib 'Abdullāh ('Ubeydullāh) b. Ebî Zeyd Aḥmed b. Ya'qūb b. Naşr el-Enbārî'nin (ö. 356/966), *Kitābu Fırakı's-Şî'a'sı*¹⁴⁸ sayılmaktadır. Ancak bu eserler elimize ulaşmamıştır.

Daha sonraki dönemde bir Şî'î fırka tasnifi meşhur İmāmî müellif es-Seyyid eş-Şerîf el-Murtaḏā'nın (ö. 436/1044), Şeyḫ Müfîd'in (ö. 413/1022) meclislerindeki konuşmalarından ve *el-Uyūn ve'l-meḥāsın* isimli eserindeki güzel anekdotlardan (nü-

---

¹⁴⁵ Bu benzerlik ve zaman zaman aynıyet iki eserin aslında tek bir eser olduğu yönünde bazı iddiaların ortaya atılmasına sebep olmuştur. Örneğin es-Seyyid Muḥammed Rıḏā el-Ḥuseynî *Fıraku's-Şî'a'sı* Nevbahtî'ye ait müstakil bir eser olarak kabul etmez. Onun yerine bu eserin Kımmî'nin eserinin çok sonraları yapılmış bir muhtasarı olduğunu savunarak delillendirmeye girişir; bkz. es-Seyyid Muḥammed Rıḏā el-Ḥuseynî, "*Fıraku's-Şî'a* veya *Makâlātu'l-İmâmiyye* Nevbahtî'nin mi yoksa Kımmî'nin mi?", çev. Mehmet Kalaycı, **Şii Fırkalar: Kitābu'l-makâlât ve'l-fırak & Fıraku's-Şî'a** içinde, Kımmî - Nevbahtî, çev. Hasan Onat ve diğerleri, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, ss. 313-318. Fakat Kımmî'nin eserinin neşrini yapan M. Cevād Meşkūr, mukaddimesinde iki eserin tek bir müellife ait olamayacağını belirterek iki metin arasındaki farklılıkları yirmi altı maddede sıralayarak bu iddiasını ispatlamaya çalışmıştır; bkz. Muḥammed Cevād Meşkūr, "Muhakkikin Mukaddimesi", Ebû Halef Sa'd b. 'Abdillāh el-Eş'arî el-Kımmî, **Kitābu'l-makâlât ve'l-fırak** içinde, Mü'essese-i Maṭbū'at-ı 'Aṭā'î, Tahran, 1963, ss. ۱-۱۰; Meşkūr'un mukaddimesinin Türkçe tercümesi için bkz. "Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdillāh el-Eş'arî el-Kımmînin Hayatı ve Eserleri", **Şii Fırkalar: Kitābu'l-makâlât ve'l-fırak & Fıraku's-Şî'a** içinde, ss. 26-46.

¹⁴⁶ Necâşî, bu zatın Ğâliye'den olduğunu belirtir; bkz. Necâşî, a.g.e., s. 410. Ayrıca hakkında bkz. Meşkūr, "Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdillāh el-Eş'arî el-Kımmînin Hayatı ve Eserleri", a.g.m., s. 38.

¹⁴⁷ Necâşî, müellifin "Aḥbārî" olduğunu bildirmektedir; bkz. Necâşî, a.g.e., s. 377. Ayrıca hakkında bkz. Meşkūr, "Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdillāh el-Eş'arî el-Kımmînin Hayatı ve Eserleri", a.g.m., s. 39.

¹⁴⁸ Necâşî'nin bildirdiğine göre önceden "Vâkıfe"den iken daha sonra İmâmiyye'ye geçmiştir. Müellifin ayrıca imamet konusunda farklılaşan fırkaları incelediği *Kitābu'l-ibâne 'an ihṭilâfi'n-nâs fî'l-imâme* isimli bir eserinin daha varlığından bahsedilmektedir; bkz. Necâşî, a.g.e., ss. 223-224. Ayrıca hakkında bkz. Meşkūr, "Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdillāh el-Eş'arî el-Kımmînin Hayatı ve Eserleri", a.g.m., ss. 39-40.

ket) derlediği *el-Fuṣūlü'l-muhtāra* isimli eserinin son kısmında yer almaktadır. Bu kısımda, her imamın vefatıyla ortaya çıkan fırkalar kronolojik tarzda incelenmektedir.¹⁴⁹

Erken dönemde bazı İmāmī müelliflerin hususen Şī'a içerisinde doğan Ğulāt grupları reddetmek üzere bir takım eserler kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan biri Yūnus b. 'Abdirrahmān'a (ö. 208/823) nispet edilen *Kitābu'r-redd 'ale'l-ğulāt*¹⁵⁰ ki, Madelung bu eserin el-Ḳummī'nin *Maḳālāt*ında özellikle Ğulāt fırkalar konusundaki kaynağı olabileceğini iddia etmektedir.¹⁵¹

Şī'î olmayan bazı müellifler de Şī'î fırkaları tasnife girişmiştir. Örneğin 3./9. asrın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen İbāḳī müellif Yahyā b. (Ebī) Kāmīl el-Caḥḍerī el-Baṣīrī'nin *er-Redd 'ale'l-Ğulāt ve ṭavā'ifi's-Şī'a* isimli bir eserinden bahsedilir.¹⁵²

9./15. yüzyılda Irak bölgesinde yaşayan Cemāluddīn Ebū'l-Meḥāsin Yūsuf el-Vāsiṭī eş-Şāfi'î eṭ-Ṭufeylī, Şī'a'ya reddiye olarak kaleme aldığı *el-Münāzara beyne's-Sünne ve'r-Rāfiḍa* adlı eserinin son bölümlerinde Şī'î fırkaları tasnif etmeye girişmiştir.¹⁵³ Bu tasnifinde Rāfiḍa olarak isimlendirdiği Şī'a'yı Ğulāt-İmāmīyye-Zeydiyye ola-

¹⁴⁹ bkz. 'Ālemü'l-hüdā Ebū'l-Ḳāsim 'Alī b. el-Ḥuseyn eş-Şerīf el-Murtaḍā, **el-Fuṣūlü'l-muhtāra mine'l-'uyūn ve'l-meḥāsin**, el-Mü'temerü'l-'Ālemī li-Elfiyeti's-Şeyḫ el-Müfid, Kum, 1413 H., ss. 296 vd. Ayrıca bkz. Toru, a.g.tz., s. 43.

¹⁵⁰ Necāşī, a.g.e., s. 312.

¹⁵¹ Madelung, "İmāmīyye Fırak Literatürüne Dair Mülâhazalar", a.g.m., s. 286.

¹⁵² İbnü'n-Nedīm, a.g.e., s. 386. Ebū'l-Mu'īn en-Nesefī, müellifin *Kitābu'l-maḳālāt* isimli bir eserinden bizi haberdar etmekte ve üç yerde bu eserden alıntıda bulunmaktadır; bkz. Eb'ü'l-Mu'īn Meymūn b. Muḥammed en-Nesefī, **Tebşīratu'l-edille fi uşūli'd-dīn**, I-II, thk. Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, C. I, 212, C.II, ss. 356, 437. Nesefī'nin müellife nispet ettiği *Kitābu'l-maḳālāt* ile İbnü'n-Nedīm'in zikrettiği *er-Redd 'ale'l-Ğulāt ve ṭavā'ifi's-Şī'a* adlı eserin aynı eser olabileceği akla gelmektedir. Ancak van Ess, Nesefī'nin *Kitābul-maḳālāt*tan yaptığı alıntuların Şī'a ile alakası olmaması sebebiyle bu iki eserin muhtemelen aynı eser olmayacaklarını belirtir; bkz. van Ess, *Der Eine und das Andere*, a.g.e., C. I, s. 121.

¹⁵³ Bkz. *Munazarat abl as-sunnat va'r-ravafız* şeklinde, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, no. 3119, vr. 71a-72b. Yazma nüshanın ilgili kısmını benimle paylaşan Mehmet Kalaycı'ya müteşekkirim. Eser ayrıca basılmıştır; bkz. **el-Münāzara beyne's-Sünne ve'r-Rāfiḍa**, thk. Ḥālid b. 'Abdil'azīz el-Cenāḥī, Mektebetü'r-Rıḍvān, el-Buḥayra/Mısır, 1431/2010. Bunun dışında 2000 yılında Celāleddīn ed-Devānī'ye nispetle **el-Ḥucecū'l-bāhira fi ifhāmi't-tā'ifeti'l-kāfira el-fācira fi'r-red 'ale's-Şī'ati'r-Rāfiḍa** adıyla yayımlanmış bir başka matbu nüshası daha vardır; bkz. thk. 'Abdullāh Ḥāc 'Alī Münīb, Mektebetü'l-İmām el-Buḥārī, y.y., 1420/2000. Nāşirin eseri Devānī'ye nispet etmesinin sebebi, dayandığı iki nüshadan birinin (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 1185) ilk ve son sayfalarında eserin Devānī'ye nispet edilmesidir. Eseri Ṭufeylī'ye nispetle yayımla-

rak üç ana koldan ve her birini de sırasıyla on bir, on dört ve altı alt koldan yani toplamda otuz bir alt koldan müteşekkil olarak zikretmiştir. Tufeylî'nin bu tasnifi yakından incelendiğinde tasnifin kendisine ait olmadığı, Ebû'l-Kâsım el-Kirmânî'nin (5./11. yy) fırak risalesinde yaptığı fırka tasnifinin Şî'a bölümü olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁴

Yakın zamanlarda Şî'î fırkaları tasnif eden Sünnî bir müellif, 'Abdül'azîz ed-Dihlevî'dir (ö. 1239/1824). Dihlevî, İmâmiyye Şî'asını eleştiri sadedinde kaleme aldığı ve 'Hindistan Sünnî Müslümanlarının Şî'a'ya karşı en sert tepkisi olarak nen'¹⁵⁵*Tuḥfe-i İsnâ 'Aşeriyye* isimli eserinde¹⁵⁶ Şî'î fırkaları çok sayıda alt fırkasıyla birlikte tasnif etmiştir.¹⁵⁷

Şî'î fırkaların tasnifi yukarıda örneklerini verdiğimiz müstakil risaleler çerçevesinde yapılabildiği gibi bazı kelâm kitaplarının "imâmet" başlığı altında da gerçekleştirilebilmiştir. Kronolojik tasnifler başlığı altında bahis konusu ettiğimiz Mu'tezilî müellif Kâdî 'Abdülcebbar'ın *el-Muğnî*'sinin "imamet" meselesine hasrettiği yirminci cildin

---

yan el-Cenâhî, eserin Devânî'ye nispetle yapılan neşrinin incelemiş ve nâşirin tespitlerinin yanlışlığını birtakım argümanlarla ortaya koymuştur (ss. 34-37). Bunun ötesinde bu iki neşirden daha önce yapmış olduğu çalışmasında Harun Anay, Esad Efendi nüshasının Devânî'ye ait olamayacağını çeşitli argümanlarla ortaya koymuştu; bkz. Celâleddîn Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994, ss. 206-210.

¹⁵⁴ karşı. Dederling, a.g.m., ss. 40-42; Dânişpejuh, a.g.m., ss. 34-37.

¹⁵⁵ Talât Koçyiğit, "Abdülazîz ed-Dihlevî", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. I, İstanbul, 1988, s. 189.

¹⁵⁶ Hicrî 1227 senesinde Ğulâm Muḥammed b. Muḥyiddîn b. 'Ömer el-Eslemî, *Tuḥfe*'yi Arapça'ya çevirmiş, Maḥmûd Şükri el-Âlûsî de hicrî 1301'de onu *el-Minḥatü'l-ilâbiyye telḥîşu tercemeti't-Tuḥfeti'l-İsnâ 'Aşeriyye* adıyla ihtisar etmiş ve bu eser *Muḥtaşaru Tuḥfeti'l-İsnâ 'Aşeriyye* adıyla yayımlanmıştır.

¹⁵⁷ bkz. Maḥmûd Şükri el-Âlûsî, **Muḥtaşaru Tuḥfeti'l-İsnâ 'Aşeriyye**, thk. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb, el-Maṭba'atü's-Selefiyye, Kahire, 1373 H. [1954], ss. 3-21. Bu eserde, Şî'a, Şî'a-i Muḥlişa, Tafḫiliyye, Sebbiyye ile 24 fırkadan oluşan Ğulât ve 39 fırkadan oluştuğu söylenip de 33 fırka sayılan İmâmiyye'den oluşmaktadır. Eserin Farsça aslında 6 fırkadan oluşan Keysâniyye ile 9 fırkadan oluşan Zeydiyye de bulunmaktadır. Dihlevî'nin içerisinde Serîgiyye, Zübâbiyye, Ḥamsiyye, Ḥâdriyye, Berka'yye gibi başka tasniflerde rastlanmayan fırkaları içeren 80 civarındaki Şî'î fırkanın yer aldığı tasnifinin kaynağı merak konusudur. Bu fırka zenginliği Râzî'nin İmâmiyye'yi bile 73 fırka olarak sayan bazı eserlerin mevcudiyetine dair verdiği haberi hatırlatmakta, Dihlevî'nin de böyle bir eserden yararlanmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. *Tuḥfe*'nin Arapça çevirisinin ihtisarını yapan Âlûsî, tasnifi dedesinin eserinde zikrettiği bazı çağdaş fırka ilavelerini (Aḥmedilik, Bâbilik vs) nakleterek zenginleştirir; bkz. ss. 22-25.

ikinci bölümünün ilgili yerinde, ve Faḥreddīn er-Rāzī'nin hem *er-Riyāḍu'l-mūniḳa*'da hem de *el-Muḥaṣṣāl*'ın son kısmı olan imamet başlığı altında yaptığı tasnifler buna örnek olarak verilebilir.

3. Gaye ve Üslubuna Göre Fırka Tasnifleri

'Gaye' ve 'üslub'u bir arada zikretmemizin sebebi, bir müellifin fırka tasnifi yaparken benimsediği üslubun fırka tasnifini yapma gayesine göre şekillenmesidir. Örneğin İslam düşünce tarihi içerisinde ortaya çıkmış fırkaları ve itikâdî görüşleri herhangi bir müdahale veya değerlendirmeye tâbi tutmadan bir araya getirmeyi, böylece "makâlât"a dair bir referans kaynağı kaleme almayı isteyen bir müellif, diğer fırkalara karşı 'tarafsız' bir tutum ve üslubu benimsemeye gayret ederken fırkaları ve görüşlerini eleştirmek, yanlışlıklarını göstermek amacıyla fırka tasnifine girişen müellifler de 'tarafli' ve 'yargılayıcı' bir üslubun takipçisi olmuşlardır. O nedenle bir müellifin hangi saiklerle fırka tasnifi yapmaya kalkıştığını tespit etmek eser boyunca nasıl bir üslup takip edeceğine dair de bir ön fikir sunmaktadır. Genel olarak gaye ve üslup bakımından fırka tasniflerini iki ana başlıkta gruplandırabiliriz:

3.1. Eleştiri Maksadıyla Yapılan Apolojetik Karakterli Tasnifler

Makâlât eserleri ve fırka tasniflerinin ortaya çıkış sürecinde reddiyelerin önemli bir aşama olduğuna daha önce dikkat çekilmişti. Belli bir itikâdî görüşün veya görüşlerin savunucusu olan müellif diğer görüşlerle ve görüş sahipleriyle kendi görüşünün doğruluğunu ispat, diğerlerinin ise eleştirisini yapma bakımından ilgileniyordu. Zamanla ortaya çıkan makâlât türü eserler de bazı müelliflerce kendi fırkasının görüşlerinin hak olduğunu, diğerlerinin ise bâtil olduğunu göstermek, öteki fırkaların görüşleri ile kendi fırkasının akidesinin sınırlarını belirginleştirmek maksadını karşılamak üzere kaleme alındı. Yapılan fırka tasnifleri ile sapkın fırkalar ve görüşler okuyucunun önüne konuyor, bunların eleştirisi yapılarak neye inanması ve neye inanmaması ge-

rektiği örneklendirilerek ortaya konmuş oluyordu. Özellikle 73 fırka hadisinin fırka tasniflerinin merkezine yerleştirilmesi ile okuyucu daha en başta diğer fırkaları Hz. Peygamber'in diliyle sapkın ve cehennemlik olarak görüyor ve kendi fırkasının hakikat oluşunun örneklendirilmiş bir vesikası ile muhatap olduğunu düşünüyordu.

Mesela 'Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*'ının başında eserini kendisine gelen şöyle bir talep üzerine kaleme aldığını belirtir:

Ümmetin içlerinden yalnızca birinin kurtuluşa ererek cennete gidip diğerlerinin ise yoldan çıkmak suretiyle cehenneme gideceği 73 fırkaya ayrılacağı hakkında Hz. Peygamber'den nakledilen haberin anlamının açıklamasını istediniz –Allah bu isteğiniz sebebiyle sizi mesut kılsın-. Ayrıca kendisi sebebiyle ayakların kaymayacağı, nimetlerin kendisinden eksik olmayacağı fırka-i nâciye ile karanlığın karanlığını aydınlık, hakka inanmayı helak olarak gören, cehenneme gidecek ve orada Allah'tan başka hiçbir yardımcı bulamayacak olan sapkın fırkalar arasındaki farkı da talep ettiniz.¹⁵⁸

Gerek talepte bulunan gerekse de talebi değerlendirmeye alan ortak bir perspektife sahiptir. O da cennetlik fırka ile onun dışında kalan diğer bütün cehennemlik fırkaları ortaya koyarak cennetlik fırkaya müntesip olduklarının tasdikini yapmaktır. Zaten tasnifin merkezine hadisin yerleştirilmesi ile yapılan iş Hz. Peygamber'in otoritesi ile meşrulaştırılmaktadır. O nedenle bir kısım müellif diğer fırkalar ile ilgilenmelerini bir akademik merak veya diğerlerini tanıma/tanıtma meşgalesi olarak değil Hz. Peygamber'in beyanını şerhetme, haber verdiği bir durumun gerçekliğini gösterme olarak ifade etmeye çalışmışlardır.

73 fırka hadisini esas alan müellif ortaya koyduğu tasnif ile mezhepdaşına hak yolda olduğunun ve cennete gideceğinin garantisini vererek bir anlamda bir şükür vesilesi sunmaktadır. Nitekim Gazne sarayındaki bir mecliste gündeme gelen 73 fırka

---

¹⁵⁸ 'Abdülkâhir el-Bağdâdî, **el-Farq beyne'l-fırak**, a.g.e., s. 3.

hadisi ve 73 fırkanın kimler olduğu meselesinden hareketle bugün elimize ulaşan bilmediğimiz ilk Farsça fırak eseri olan *Beyānū'l-edyān*'ı kaleme alan Ebū'l-Me'ālī Muḥammed b. 'Ubeydullāh eseri yazış amacı bağlamında şunları söyler:

Gelelim (bu eseri yazıştaki) amacımıza, bir padişahın meclisinde söz dönüp doluşup câhilî ve İslâmî din ve mezheplerin izahına gelmişti. Yine Peygamber (a.s.)'ın buyurduğu “Benden sonra ümmetim 73 fırkaya ayrılacak, biri hariç hepsi ateşte olacaktır” haberindeki 73 grup kimlerdir, bunların her birinin isim ve fikirleri nelerdir bilinsin ki sapkın olan grubun kim olduğu belli olsun; yine bunların günahları bilinsin ki Sünnî olan fırka Allah Teâlâ'nın kendilerine olan nime-tinin değerini bilsin.¹⁵⁹

Bazı müellifler fırka tasniflerini insanların sapkın fırkaların görüşlerine farkında olarak veya olmayarak kaydıklarını, kendince onların hak yoldan saptıklarını görmeleri sebebiyle onları *uyarmak* ve doğru yolu göstermek misyonuyla yaptıklarını ifade etmektedir. Örneğin Doğu Hınefî fırak geleneğinin elimize ulaşan ilk örneğinin müellifi Ebū Muḥîc Mekḥûl en-Nesefî kendisini fırkaları tasnif eden böyle bir eseri kaleme almaya sevkeden durumu şöyle açıklar:

Çeşitli görüşleri süsledikleri ve bâtılları güzel gösterdikleri için bazı kardeşlerimiz sünnet muhaliflerine katılırlar korkusuyla onlara nasihat etme [ihtiyacı] beni bu kitabı kaleme almak üzere harekete geçirdi.¹⁶⁰

Mezhepdaşları uyarma ve sakındırma kaygısı Yemenli Sünnî âlim Ebū Muḥammed'i de fırkaları tasnife yönlendirmiştir:

İnsanları, heva ve bid'at ehlinin çeşitli bid'at görüşlerin tevil, telif ve tasnif ettikleri, allayıp pulladıkları, bunlara Allah'ın inzal etmediği şekilde Kitap'tan, Resulul-

¹⁵⁹ Ebū'l-Me'ālî'den yaptığımız alıntının Türkçe çevirisi için bkz. Doğan Kaplan, “Farsça Yazılmış İlk Makâlât Eseri: Beyānu'l-Edyān der Şerh-i Edyān ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. VI, S. 1, 2013, ss. 50-51.

¹⁶⁰ Ebū Muḥîc Mekḥûl b. el-Faḍl en-Nesefî, **Kitābu'r-redd 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-ḍâlle**, thk. Seyit Bahcivan, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2013, s. 119.

lah'tan nakledilmediği şekilde sünnetten delil getirdikleri, İslam'ı ifsad etmek için inatla kendi nefislerinden uydurdukları şeylere kulak verdiklerini ve böylece mezheplerinin fesadında meşhur olduklarını, hedeflerinden uzaklaştıklarını ve dinlerinden gaflete düştüklerini görünce, onların bid'atlerine girdiğinden bile haberi olmayan bu şaşkın kimselere faydalı olmak amacıyla Resulullah'ın haber verdiği yetmiş üç fırkanın itikadını anlattığım özet bir eser telif etmeyi istedim.¹⁶¹

3.2. Deskrüptif/Tasvirî Tasnifler

Fırak edebiyatındaki kimi eserler itikâdî fırkaları ve görüşlerini yalnızca tasvirî bir şekilde ortaya koymak amacıyla kaleme alınmış, karşı argümanlar geliştirerek reddetmek ve eleştirmekten hususen kaçınmışlardır. Bunun birtakım sebepleri vardır. Örneğin elimize ulaşan en erken fırak eserinin müellifi olan Mu'tezilî Ca'fer b. Harb'e nispet edilen *Kitābu'l-uşūl* de müellif itikâdî fırkaları ve onların görüşlerini kısa tutacağını belirtir. Zira bu eseri, onu okuyan kişinin yalnızca fırkalar arasındaki farkları görmesi için kaleme almıştır. Bu fırkalara yönelik eleştiri ve reddiyeleri bu eserinde yapmayacağını özellikle belirtir. Çünkü o, bu ameliyeyi zaten diğer eserlerinde yapmıştır. Bu eserde yalnızca fırkalar arasındaki farklılıkları okuyucuya sunmak arzusundadır.¹⁶²

Kronolojik tasnif yapan veya imamet gibi belli bazı konularda ortaya çıkan fırkaları ve görüşleri ele alan eserlerin çoğu zaman tasvirî bir yol takip ettiği görülmektedir. Örneğin Şî'î fırkaları tasnif etmek üzere eserlerini kaleme alan İmâmî müellifler Nevbahtî ve Kummî, eserlerinin baş tarafında İslam ümmetinin Hz. Peygamber'den sonra liderinin kim olacağı (imâmet) meselesinde ortaya çıkan fırkaları ve görüşleri ele almadan önce amaçlarını şöyle serdederler:

¹⁶¹ Toru, a.g.tz., s. 39; metnin orijinali için bkz. Ebū Muḥammed el-Yemenî, **‘Akā'idü's-selâs ve seb'in fırka**, I-II, thk. Muḥammed b. ‘Abdillāh el-Gāmîdî, C. I, Mektebetü'l-‘Ulüm ve'l-Ḥikem, Medine, 1414 H. [1993], ss. 1-2.

¹⁶² karş. [Ca'fer b. Harb], a.g.e., (van Ess neşri), s. 21 (Arapça metin).

Biz bu kitabımızda, ümmetin mezhepleri, görüşleri ve ihtilafları hususunda bize ulaşan bilgileri, ayrılık ve ihtilaf sebepleri ile ilgili rivayetlerden elde edebildiklerimizi ve tarihten öğrendiklerimizi anlatacağız. Başarı ve yardım ancak Allah'tandır.¹⁶³

Fırak sahasının 'tarafsız' üslubuyla öne çıkan müelliflerinden biri, maḳālāt türü eseri, her ne kadar kendilerinden ayrılrsa da, Mu'tezile geleneğinin karakteristiklerini taşıyan Ebū'l-Ḥasen el-Eş'arī'dir. Eş'arī'nin fırkaları tasnife yönelmesinin gerekçeleri bu işi yapanların suistimalleridir. Bu bakımdan kendisinden önceki fırak eserlerinin bir kısmının fotoğrafını çekmesi bakımından eserinin mukaddimesindeki ifadeler dikkat çekicidir:

Dinleri tanımak ve onların birbirinden farklı oldukları noktaları tanımak için ortaya atılmış görüşleri ve grupları bilmek gerekir. Ben fırkaları anlatırken ve dinlerle beşeri oluşumları tasnif ederken anlattıkları şeylerde eksiltmelerde bulunan, muhaliflerinin görüşlerini zikrederken hatalar yapan, muhalifini rezil etmek için nakilde yalana dayanan, ihtilaf edenlerin ihtilafını aktarırken araştırmayı terk eden, muhalifinin sözlerine onu ilzam edebileceğini zannettiği ilavelerde bulunanları gördüm. Bu, gerçek ilim erbabının (*rabbāniyyūn*) ve seçkin zeki kimselerin yolu değildir.¹⁶⁴

Fırak edebiyatının en tarafsız eseri olarak çoğu zaman Şehristānī'nin *el-Milel ve'n-nihāl*'i gösterilir. Nitekim Şehristānī, fırkaların sunumunda kendi fikir ve kanaatlerini çoğu zaman¹⁶⁵ zikretmeyerek objektif ve tasvirî bir üslup takip etmiştir.

---

¹⁶³ Bkz. **Şii Fırkalar: Kitābu'l-Maḳālāt ve'l-Fırak & Fıraku's-Şia**, a.g.e., s. 50; Ayrıca karış. Ebū Muhammed el-Ḥasen b. Mūsā en-Nevbaḳtī, **Kitābu fıraku's-Şia**, nşr. Hellmut Ritter, Maḳba'atu'd-Devle, İstanbul, 1931, s. 2; Ebū Ḥalef Sa'd b. 'Abdillāh el-Eş'arī el-Ḳummī, **Kitābu'l-maḳālāt ve'l-fırak**, nşr. Muhammed Cevād Meşḳūr, Mü'essese-i Maḳbu'āt-i 'Aḫā'ī, Tahran, 1963, s. 2.

¹⁶⁴ el-Eş'arī, a.g.e., s. 1.

¹⁶⁵ Bunun istisnaları da vardır. Ḥārici fırkalarının görüşlerini 'onların bid'atleri' ifadesiyle vermesi, Yahudî ve Hristiyanlara çeşitli tenkitler yöneltmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ancak sahanın kendisinden önceki eserleri ile mukayese edildiğinde mümkün olduğu ölçüde tasvirî ve tarafsız bir üslup benimsediği söylenmelidir.

4. Fırkaların Sayısına Göre Fırka Tasnifleri

Zikredilen toplam fırka sayısına göre fırka tasniflerini gruplandırabiliriz. Burada aslında referansta bulunulan sayı 73 fırka hadisinden nâşî olarak 73'tür. Daha önce de belirttiğimiz üzere 73 fırka hadisi maḳālāt sahasında eser kaleme almak isteyen müelliflerin fırka tasnifinde takip ettikleri bir şablon vazifesi görmüştür. Nihayetinde 73'ü bulsa da ana fırkaların ve alt kolların sayıları üzerinde tasarruflarda bulunmak suretiyle çok çeşitli tasnif denemeleri yapılmıştır. Tabi her müellifin 73 rakamını esas alan bir tasnif yapmadığı da malumdur. Bu başlık altında 73 fırka hadisine ve hadisteki 73 rakamına karşı aldıkları tavra ve uygulama örneklerine göre müellifleri gruplandırmak istiyoruz. Tezin özellikle üçüncü bölümünde pek çok tasnif inceleneceği için buradaki alt başlıklarda verilen bilgiler kısa tutulacak, detaylar çalışmanın ilgili yerlerine havale edilecektir. Zaten bu kategoride işaret etmek istediğimiz husus fırka tasniflerinin tasnifi için fırka sayısının işlevsel bir kriter olduğudur.

4.1. 73 Şubeli Tasnifler

73 fırka hadisi fırka tasnifi yapan müelliflerin çoğunluk itibariyle kayıtsız kalamadığı ve fırka tasniflerinde çoğu zaman bir ölçüt olarak esas aldıkları bir mahiyeti haizdir. 73 fırka hadisi karşısında bu hadisi sahih kabul ederek fırka tasnifi için esas alanlar, hadisin sıhhatini kabul etmeyip delil olamayacağını söyleyenler ve tasniflerinde hadisten bahsetmeyip 73 rakamını dikkate almayanlar şeklinde çeşitli tutumların geliştiğini söyleyebiliriz.¹⁶⁶ Hadisi sahih ve fırka tasnifleri için mehzaz kabul edenler içinde hadiste zikri geçen 73 rakamının hakikate tekabül ettiğini, yani gerçekten ümmetin tam olarak 73 adet fırkaya ayırdığını kabul edenler ile hadiste kastolunanın çok sayıda fırkaya bölünmek olup 73 rakamının kesretten kinaye olduğunu ifade edenler

---

¹⁶⁶ Bu tutumlar ve hadisin etkileri için bkz. Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIV, S. 2, Bursa, 2005, ss. 147-160.

bulunmaktadır. Çoğunluğun 73 rakamını hakiki bir sayı olarak kabul edip fırkaların sayısını 73 rakamına denk getirmeye çalıştıkları görülmektedir.

Fırkaların sayısını 73 sayısına denk getirmeye çalışan müellifler bunun için değişik formüller denemişlerdir. Örneğin Doğu Haneî fırak geleneğinin takipçisi olan âlimler ümmetin kurtuluşu eren fırka dışında 6 ana fırkaya ayrılıp her bir ana fırkanın da kendi içinde 12'şer kola ayrıldığını söyleyerek 73 rakamına $6 \times 12 = 72 + 1 = 73$ şeklinde bir formülasyon ile ulaşır.

Aşhābu'l-hadīş'den bazı âlimler ile Yemenli Sünnî müelliflerden bir kısmı ana fırkaların sayısını fırka-i nâciye hariç 4 olarak belirlemiş ve her birinin 18'er kola ayrıldığını ifade ederek $4 \times 18 = 72 + 1 = 73$ formülüyle sayıyı tamamlamıştır.

İsmâ'îlî dā'î Ebū Temmām da sayıya ilginç bir biçimde ulaşmıştır. Fırka-i nâciye dışında kalan 72 fırkayı önce ana fırkalar olarak değil de 3 ana görüşe göre ayırmış, her bir ana görüşün altında 24'er fırka denk gelecek şekilde toplamda 11 ana fırka belirleyerek $3 \times 24 = 72 + 1 = 73$ formülünü kullanmıştır.

73 rakamı üzerine kurulu bir başka formülasyon da özellikle Eş'arî müellifler tarafından gerçekleştirilen 'karma' usuldür. Buna göre ana fırka sayısı ve onlara tâbi alt kol sayısı âlimden âlime değişse de sonuçta 73 rakamına ulaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse, 'Abdülkâhir el-Bağdādî *el-Milel ve'n-nihâl* de $18 + 20 + 5 + 3 + 1 + 1 + 1 = 72 + 1 = 73$, *el-Farq beyne'l-firak*'ta (ve Ebū'l-Muzaffer el-İsferâyîni de *et-Tebşîr*'de) $20 + 20 + 20 + 5 + 3 + 1 + 1 + 1 + 1 = 72 + 1 = 73$; Şehristânî $12 + 3 + 3 + 22 + 6 + 26 = 72 + 1 = 73$; Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) *Hadâ'îku'l-envâr*'da $14 + 20 + 3 + 4 + 26 + 6 = 73$; İbn Ebî'd-Demm (ö. 642/1244) $19 + 9 + 13 + 2 + 2 + 6 + 22 = 73$; Âmidî (ö. 631/1233) ve İcî (ö. 756/1355) $20 + 22 + 20 + 5 + 3 + 1 + 1 = 72 + 1 = 73$; 'Ömer es-Sekûnî (ö. 717/1317) $20 + 20 + 20 + 12 = 72 + 1 = 73$ formüllerini kullanmışlardır. Bu formülü kullanan müellifler yalnızca Eş'arîler değildir. Örneğin Horasan Mu'tezilî-Şî'î fırak geleneğinde

Hârizmî $6+14+4+5+13+6+25=73$; Ebû'l-Me'âlî ise $6+7+21+15+6+10+2+6=73$ formüllerini kullanmışlardır. Öte yandan Malaî, $5+8+7+12+15+25=72+1=73$; Ebû'l-Ğāsım el-Kirmānî $3+8+2+15+10+3+31=72+1=73$; İbādî müellif Ğalhātî $15+15+16 [1 + 15]+27=73$; Zeydî müellif el-Mü'eyyed Billāh Yaĥyā b. Ğamza el-ʿAlevî $20+20+20+6+4+1+1=72+1=73$, Ğanbelî Sufî ʿAbdülġādir el-Gilānî ise $15+32+12+6+3+1+1+1+1=72+1=73$; şeklinde 73 rakamına ulaşmışlardır.

4.2. Serbest Tasnifler¹⁶⁷

73'lü fırka tasniflerinin yanı sıra fırka sayısında belirli bir sayıya bağı kalınmayarak serbest bir tavır takınılan fırka tasnifleri de mevcuttur. Bu tasniflerin sahibi müelliflerin bir kısmı 73 fırka hadisini kullanmak ve referansta bulunmakla birlikte hadisteki 73 rakamının “çoklukta kinaye” olduğunu söyleyerek veya hadisin 73'lü bir tasnif yapmayı gerekli kılmadığını düşünerek serbest bir tasnif yaparken bazısı 73 fırka hadisinden hiç bahsetmemekte, bu hadise kayıtsız kalarak tasnifini gerçekleştirmektedir. İkinci tür tasnifler genel olarak erken dönemlere aittir. Zira 73 fırka hadisinin özellikle 4./10. yüzyıl ile birlikte ciddi bir referans değeri kazandığı ve fırak müelliflerinin kayıtsız kalamayacağı bir şöhrete ulaştığı görülmektedir.

73'lü fırka tasnifi yerine serbest tasnif gerçekleştiren müellifleri 73 fırka karşısındaki tavırlarına göre iki grupta inceleyebiliriz:

4.2.1. 73 Fırka hadisine kayıtsız kalarak serbest tasnif yapanlar

73 fırka hadisine herhangi bir gönderme veya imada bulunmayan, hadisi fırka tasnifi için bir mihenk ve mehaz edinmeyen eserler içerisinde elimize ulaşanlar arasında en meşhur olanı Ebû'l-Ğāsen el-Eş'arî'nin *Mağālātu'l-İslāmiyyîn ve'btılāfü'l-muşallîn* adlı eseridir. Eş'arî yaptığı fırka tasnifinde 73 rakamını aşan sayıda firkadan bahsetmiş ve bu hususta hadisi ve hadisteki rakamı dikkate almamıştır. Eş'arî'nin bu

¹⁶⁷ “Serbest tasnif” ifadesi Ümüt Toru'dan alınmıştır: bkz. a.g.tz., s. 48

tavrının gerisinde hadisi bilmiyor veya duymamış olma ihtimali düşünülebilir. Ancak hadisin geçtiği hadis kaynaklarından biri Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'idir¹⁶⁸ ve Ahmed b. Hanbel de Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Hanbelî çizgide kaleme aldığı *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne* adlı eserinde tâbi olduğunu ilan ettiği kişidir.¹⁶⁹ Ayrıca Hanbelîlerin etkin olduğu Bağdad şehrinde yaşıyor olması da Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden ve Aşhâbu'l-hadis'in fırkalar bağlamında referansta bulunduğu 73 fırka hadisinden bihaber kalamayacağını düşündürmektedir. O halde Eş'arî büyük ihtimalle bu hadisten haberdar olmalıdır.¹⁷⁰ Ancak hadisi sahih olarak veya fırka tasnifine mehaz ve mihenk oluşturacak mahiyette görmemiş olabilir. Bunun da ötesinde Eş'arî'nin *Maḳālâtı* her ne kadar Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki döneme ait izler taşıyorsa da Mu'tezilî bir fırak eseridir ve ileride detaylandıracağımız üzere Ebû'l-Ḳāsim el-Belhî'nin de bir örneğini verdiği fırka tasnif geleneğinin bir ürünüdür. Nitekim Belhî'nin de 73 fırka hadisine referansta bulunmayan bir tasnif yaptığını onun tasnifini esas alan ve büyük ölçüde faydalanan Neşvân el-Hımyerî'den (ö. 573/1178) öğrenmekteyiz. Hımyerî, tam anlamıyla bir fırak eseri olarak kabul edemeyeceğimiz, fırkalara genişçe yer ayırmasına karşın çok çeşitli ilim dallarının sahasına giren farklı konuları işleyen genel bir ansiklopedi mahiyetindeki eseri *el-Hûru'l-în* ile ona bizzat kendisinin yazdığı şerhte (*Şerhu'l-hûru'l-în*) 73 fırka hadisinden bahsetmemekte ve herhangi bir referansta bulunmamaktadır.

---

¹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, I-VI, C. II, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, ts., s. 332; C. III, ss. 120, 145; C. IV, s. 202.

¹⁶⁹ el-Eş'arî, **el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne**, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine, 1975, s. 8.

¹⁷⁰ Fakat yine de *Müsned*'de Ahmed b. Hanbel'in oğlu ile onun talebesinin eklediği on bin kadar hadisin olduğunu da akılda tutmak gerekir; bkz. M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 104. Belki de 73 fırka hadisi daha sonra esere dâhil edilen rivayetlerden biridir.

4.2.2. 73 Fırka hadisini kabul edip serbest tasnif yapanlar

Bazı müellifler 73 fırka hadisine kayıtsız kalmayarak fırka tasnifleri için bir temel kabul etmekle birlikte hadisteki 73 rakamına getirdikleri bazı yorumlara dayanarak sayı bakımından serbest tasnif yapmayı tercih etmişlerdir. Bunlardan biri Faḥreddīn er-Rāzī'dir. Kendisinden önce ve sonra 73'lü tasniften vazgeçemeyen ve bunu karakteristikleri olacak şekilde benimseyen Eş'arī geleneğin bir mensubu olmasına karşın Rāzī, *Tabṣīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*ında 73'ü aşan sayıda fırka zikretmiş, buna gelebilecek itirazlara karşı da daha önce zikrettiğimiz açıklamaları yapmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BELLİ BAŞLI FIRKA TASNİF GELENEKLERİ

İslam literatüründe başlangıcından itibaren pek çok fırka tasnifi denenmiştir. Bunların bir kısmı bazı farklılıklara sahip olsa da gerek dayandıkları fırak malzemesi gerekse de şekil ve usul yönünden birbirine benzerlik arz etmekte ve bu hâliyle bir gelenek oluşturmaktadır. Bu bölüm İslam literatüründeki itikâdî fırka tasnif geleneklerini tespit etmek, onları diğerlerinden ayıran ve kendi içlerinde bir gelenek olarak kabul edilmelerini temin eden karakteristiklerini ortaya koymak amacındadır. Modern araştırmalar içerisinde fırak türü eserleri müstakil olarak inceleyen birtakım çalışmalar bulunmakla birlikte bunları gelenekler şeklinde ele alan çalışma sayısı epey azdır. Yine de bazı araştırmacılar gelenek tespitine girişmişlerdir.

Ḥavāric fırkasının tasviri bağlamında maḳālāt/fıraḳ türü eserleri inceleyen Keith Lewinstein, sınırları birbirinden net bir şekilde ayrılan iki temel fırak geleneği tespit eder. Onun bu tespitinin gerisindeki en önemli ölçüt kullanılan “fırak malzemesi”dir.¹⁷¹ Buna göre Irak’ta tedavülde olan malzemeyi kullanan Mu‘tezilî-Eş‘arî Fırak Geleneği ile Doğu İslam coğrafyasında câri olan malzemeye dayanan Ḥanefî-Māturîdî veya basitçe Doğu Ḥanefî Fırak Geleneği şeklinde iki temel gelenek vardır. Mu‘tezilî-Eş‘arî Fırak Geleneği’ne ait pek çok kaynağın daha fazla tanınır olması sebebiyle Lewinstein bu geleneği aynı zamanda “Standart Fırak Geleneği” olarak da isimlendirir.

Lewinstein dışında ülkemizde fırka tasniflerinden gelenek tespitine yönelik bir çabanın içine Sönmez Kutlu’nun da girdiği görülmektedir. Maḳālāt/Fıraḳ müelliflerinin intisap ettikleri itikâdî fırkaya ve eserlerindeki metodolojik yakınlıklarına göre tasvir eden Sönmez Kutlu yedi ayrı gelenek tespit eder. Bunlar, a) Ḥāricî Maḳālāt ve Fıraḳ Geleneği, b) Mürcî‘î-Māturîdî Maḳālāt ve Fıraḳ Geleneği, c) Mu‘tezilî-Zeydî Maḳālāt ve Fıraḳ Geleneği, d) Onikiimāmiyye Şī‘ası Maḳālāt ve Fıraḳ Geleneği, e) İsmā‘ilî Maḳālāt

---

¹⁷¹ bkz. Lewinstein, a.g.tz., ss. 6-7.

ve Fırak Geleneği, f) Hadis Taraftarları Makâlât ve Fırak Geleneği, g) Eş'arî Makâlât ve Fırak Geleneği şeklindedir.¹⁷²

Bu bölümde ilerleyen satırlarda görüleceği gibi fırka tasnifi yapan müellifin mezhebî aidiyetinden hareketle yapılacak gelenek tespitlerinin kimi zaman yetersiz kalabileceği kanaatindeyiz. Örneğin İsmâ'îlî Fırak Geleneği altında sayılabilecek Ebû Temmâm er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî'nin tasnifleri arasında çok ciddi farklılık mevcuttur. Üstelik Ebû Temmâm er-Râzî Fâtımî Devleti'nin kurucusu 'Ubeydullâh el-Mehdî'nin İsmâ'îlilik içerisinde öğretide yaptığı değişiklikleri kabul etmeyerek Fâtımî İsmâ'îliliği benimsemeyen ve orijinal öğretiyi koruyarak Karmatî İsmâ'îli olarak kalan bir müellif iken Ebû Hâtim er-Râzî ise Fâtımî İsmâ'îli bir müelliftir. O halde "İsmâ'îli" ayırımı bu noktada yetersiz kalacaktır. Ayrıca Ebû Temmâm er-Râzî'nin fırka tasnifi İsmâ'îli öğretiler ve anlayışlar etrafında şekillenmiş bir mahiyet arz etmemekte, Horasan bölgesindeki Mu'tezilî-Şî'î fırak malzemesi ve tasnif şekline sadık kalarak tekrar etmektedir. Bu hâliyle İsmâ'îlilik ile tanımlanma imkânından da uzaktır. Onunla aynı tasnifi tekrarlayan müelliflerin İsmâ'îli olmayışları da bu durumu desteklemektedir. Yine İbâdî müellif el-Ğalhâtî'nin –çalışmanın ilerleyen kısımlarında gösterileceği üzere- gerçekleştirdiği fırka tasnifi gerek fırak malzemesi gerekse de şekil ve metot yönünden birtakım tasarrufları içermekle birlikte Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*indeki fırka tasnifine dayanmaktadır. O nedenle Ğalhâtî'nin tasnifi İbâdî veya Hâricî fırak geleneği içerisinde değil, Eş'arî fırak geleneği içerisinde ele alınmalıdır. Bu nedenle müellifin mezhebî aidiyetinden ziyade tasnifin mahiyeti ait olduğu geleneğin tespitinde önemli olmak durumundadır.¹⁷³

¹⁷² Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", a.mlf., **Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri**, Otto Yayınları, Ankara, 2012, s. 378.

¹⁷³ "Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî" başlıklı yüksek lisans tezimizde (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Bursa, 2005) makâlât türü eserleri problemi daha az olacağı düşüncesiyle müelliflerin mezhebî aidiyetini esas alarak tasnif etmiştik. Bunu yaparken aslında gelenek tasnifi yapma niyetinde değildik, yalnızca makâlât eserlerini gruplandırmak is-

Biz bu başlık altında şekil, metot, muhteva ve kullanılan malzeme esas alınarak fırka tasnif gelenekleri belirlemeye çalışacağız. Bu yönüyle çabamız yalnızca dayalı olan “fırak malzemesi”ni esas alan Keith Lewinstein’in Mu‘tezilî-Eş‘arî Fırak Geleneği ve Doğu Hınefî Fırak Geleneği şeklindeki ikili tasnifinden daha farklı ve spesifik olmak durumundadır. Örneğin Irak bölgesindeki fırak malzemesini esas alması itibariyle belirlenen Mu‘tezilî-Eş‘arî Fırak Geleneği, tasnifin biçimsel özellikleri, fırkaların ele alınışında takip edilen metot gibi özellikleri bakımından kendi içerisinde farklı gelenekleri muhtevidir. Örneğin bize göre bir Eş‘arî olan ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî, malzeme olarak Irak bölgesindeki özellikle Mu‘tezilî malzemedен faydalanmış olsa da 73 sayısına endeksli, öteki fırkaları sapkın olarak belirleyen ve bu durumu gösterme kaygısı güden oldukça farklılaşmış yeni bir geleneğin başlatıcısıdır ve bu noktada tasnifi aslında Mu‘tezilî çatıya sahip olan mezhep lideri Eş‘arî’nin eserindeki tasnifinden farklıdır. Buna göre Eş‘arî, her ne kadar mağâlâtını Mu‘tezile’den döndükten sonra yazmış veya revize etmiş olsa da fırak müellifi olarak Mu‘tezilî türde bir mağâlâtın müellifidir ve Bağdâdî ile başlattığımız Eş‘arî gelenek içerisinde ele alınamaz.

Bu bölümde yapacağımız gelenek sınıflandırmaları esas alınan kriterler dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu, başka kriterlerden yola çıkılarak yapılan/yapılacak olan başka tür fırka tasnif geleneklerini tespit denemelerini yanıışlamaz. Örneğin yalnızca kullanılan fırak malzemesini esas alan Lewinstein’in çift kutuplu gelenek tasvirini, çalışmamız yanıışlamamakta ancak yetersiz görmektedir.

---

temiş ve bunu daha sistematik hâle getirmesi için de mezhebî aidiyeti bir kriter olarak belirlemiştik. Kanaatimizce Kutlu’nun yaptığı da böyle bir şey olabilir. O, Türkiye’de pek değinilmemiş böylesi bir konuyu ele alırken muhtemelen makâlât eserlerine dair dağınık bilgiyi daha sistemli bir yapıya kazandırmak için bunu yapmıştır.

1. 73 Şubeli Fırka Tasnif Gelenekleri¹⁷⁴

1.1. 4x18 Yemen Sünnî Fırka Tasnif Geleneği

73 fırka hadisini esas alan ve hadiste belirtilen rakamın hakikat ifade ettiğini kabul ederek tam 73 adet fırka olduğunu benimseyen bu tasnif geleneğine göre, ana fırkaların sayısı beştir (4+1). Bunlardan biri hadiste cennete gideceği bildirilen kurtuluş eren tek fırka olup, o da Ehl-i Sünnet ve Cemaat'tir. Diğer 4 fırkaya gelince onlar ana bid'at fırkalarıdır ve her birinden 18'er kol neşet ederek toplamda hadiste cehennemlik olarak tayin edilen fırkaların sayısı olan 72 rakamına ulaşılmaktadır. Bu geleneğin elimize ulaşan örnekleri Yemen bölgesinde yaşamış ve genel anlamıyla "Sünnî" olarak adlandırabileceğimiz Ebū Muḥammed, Seksekî (?), Yāfi'î, Vā'ız ve Faḥrî künyeli müellifler tarafından kaleme alındığı için geleneği "4x18 Yemen Sünnî Fırak Geleneği" olarak isimlendirmeyi tercih ediyoruz. Aslında "Sünnî" ifadesi yerine, ileride izah edileceği gibi, geleneğin orijini dikkate alınarak "Aşḫābu'l-ḥadīs" şeklinde daha özel bir belirlenime gitmek daha yerinde olabilirdi. Ancak Ebū Muḥammed ve *el-Burbān*'in müellifi [Seksekî (?)] bu tanımları karşılarken Yāfi'î ve Faḥrî'nin Aşḫābu'l-ḥadīs'in eleştirilerini her fırsatta yönelttiği Eş'ariyye'ye sıkı bir şekilde bağlı olmaları ve bunun ötesinde Sufi oluşları geleneği tarif ederken biraz daha ihtiyatlı olmaya bizi sevk etmektedir. *El-Burbān*'in müellifi [Seksekî (?)], Eş'arilik ve Sufilik karşısında net bir duruş sergilerken Yāfi'î ve Faḥrî'de fırka-i nâciyenin tanımında Eş'arilik merkezî bir konum üstlenmektedir. Üstelik Yāfi'î, 'Abdülkâdir el-Gilânî'ye nispet edilen Kâdiriyye tarikatının Yāfi'yye kolunun kurucusudur.¹⁷⁵ Bu yüzden geleneğin ortak özelliği Yemen coğrafyasında kabul görmüş olması ve Yemen'de mevcut olan Zeydî, İsmâ'îli gibi gruplarda değil de üst bir çerçeve olarak Sünnî kesim tarafından tercih edilmesidir.

¹⁷⁴ İsimlendirme için bkz. Büyükkara, a.g.m., s. 451.

¹⁷⁵ E. Geoffroy, "Al-Yāfi'î", *The Encyclopaedia of Islam –Second Edition–*, I-XIII, C. XI, Leiden, 2002, s. 236.

Fırka-i nâciye dışında her biri 18 alt koldan oluşan 4 ana fırkalı bu tasnifin (4x18) kaynağı problemi, üzerinde durulması gereken bir husustur. Aslında bu tasnifin pratik uygulaması değil ama fikrî alt yapısı daha önce 73 fırka hadisini ele aldığımız başlıkta değindiğimiz üzere erken dönemde Aşhâbu'l-ḥadîs arasında sayılan Yūsuf b. Esbâṭ'a (ö. 196/811-2 veya 199-814-5) kadar götürülebilir. Buna göre, Yūsuf b. Esbâṭ 73 fırka hadisi bağlamında Ḳaderiyye - Mürci'e - Şi'a/Ravâfiḍ - Ḥavâric şeklinde 4 ana bid'at fırkasının bulunduğunu ve bunların her birinden 18'er fırka doğduğunu, böylelikle hadiste cehenneme gideceği bildirilen fırkaların sayısı olan 72 rakamına ulaşıldığını söylemiştir. Ancak ne var ki, hem kendisi hem de ondan bu rivayeti nakleden Aşhâbu'l-ḥadîs müellifleri 4 ana fırkayı saymakla birlikte her birinin 18'er alt kolunun kimliğini belirleme gayretine girişmemişlerdir.

Bu tasnif Irak bölgesindeki Aşhâbu'l-ḥadîs arasında neşet ettiği için ana fırkalar da Irak bölgesi merkezlidir. Nitekim Ebū Ṭālib el-Mekkî (ö. 386/996) sırasıyla Ḥarūriyye'nin Ḥarūra'da, Mürci'e'nin Medā'in'de, Ḳaderiyye'nin Başra'da ve Rāfiḍa'nın de Kūfe'de ortaya çıktığını ve bunların her birinin 18'er kola ayrıldığını belirtir.¹⁷⁶ Burada dikkat çekici olan husus ümmet-i Muhammed içerisinde görmedikleri gerekçesi ile Cehmiyye fırkasının 4 ana bid'at fırkası arasında yer almıyor oluşudur. Fakat geleneğin Yemen'deki uygulamalı örnekleri Cehmiyye'yi ana fırka olarak saymasa da, Mürci'e ana fırkasının on sekiz alt kolundan ilki olarak zikretmektedir. Üstelik bu müellifler 4x18=72+1=73 şeklinde formüle edilebilecek olan bu tasnifleri için Yūsuf b. Esbâṭ'ı referans olarak göstermemektedir. Bu gibi durumlar, Yemen'de ortaya çıkan bu geleneğin kaynağının Irak Aşhâbu'l-ḥadîs'i arasında değil de başka bir yerde aranması gerektiği düşüncesini gündeme getirmektedir. Nitekim Ḥavâric - Ravâfiḍ - Ḳaderiyye - Mürci'e şeklinde 4 ana bid'at fırkası bulunduğunu söyleyen müellifler Irak Aşhâbu'l-

¹⁷⁶ Ebū Ṭālib Muḥammed b. 'Alī b. 'Aṭiyye el-Mekkî, **Ḳūtu'l-ḳulūb fī mu'āmeleti'l-maḥbūb ve vaşfu tarīḳi'l-mürīd ilā maḳāmi't-tevhīd**, I-III, thk. Maḥmūd İbrāhīm Muḥammed er-Rıḳvānī, C. III, Mektebetü Dāri't-Türās, Kahire, 1422/2001, s. 1280.

hadîs'i ile sınırlı değildir. Örneğin meşhur tarihçi ve coğrafyacı Mes'ûdî de 73 fırka hadisini aktardıktan sonra bid'at fırkalarının Havâric - Ravâfiğ - Qaderiyye - Mürci'e olup 72 sapkın fırkanın bunlardan neşet ettiğini söyler.¹⁷⁷ Bunun yanında Endülüs'lü meşhur âlim İbn Hâzım da 'Müslüman fırkaların beş tane olup, bunların Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürci'e, Şi'a ve Havâric şeklinde olduğunu belirtir.¹⁷⁸ İbn Hâzım, sözkonusu ettiğimiz geleneğin kaynağı noktasında dikkat çekici bir isimdir. Zira 4x18 Yemen Sünnî fırak geleneği pek çok fırka tasnifinde yer almayan birtakım fırkaları ihtiva etmektedir ki, bu fırkalara ve haklarında verilen malumata çoğu kez ancak İbn Hâzım'ın *el-Faşl*'ında rastlamak mümkündür. Özellikle *el-Burbânî*'nin müellifinin [Seksekî (?)] geleneğin diğer kaynaklarında bulunmayan bazı malumatı İbn Hâzım'dan derlediği yapılacak mukayeseler sonucunda âşikâr olarak ortaya çıkmaktadır. Aşağıda bu gelenek dışında ismine rastlama imkânı bulamadığımız Mu'tezile'den 'Atârîyye fırkası özelinde bu geleneğin müelliflerinin verdiği bilgiler ile İbn Hâzım'ın verdiği malumatı karşılaştırarak İbn Hâzım'ın geleneğin kaynağı olup olamayacağı sorusuna cevap aramak istiyoruz:

Ebû Muhammed el-Yemenî (ö. 540/1145'den sonra):

Bu 'Atârîyye fırkası, onların şeyhlerinden ve kitaplarının müelliflerinden Benû Süleym'in mevlası el-'Atâr [metinde muhtemelen istinsah hatası olarak 'Atârî şeklinde] el-Başrî'nin ashabıdır. O ve fırkası sonu bulunmayan, Allah'ın sayamayacağı, Onun katında bir miktarı ve adedi olmayan varlıkları caiz görmekle ayrılmışlardır [müstakil fırka hüviyeti kazanmışlardır]. Bu Allah Teala'nın "Biz her şeyi bir kitapta sayıp yazmışızdır" (78/Nebe' 29), "Allah her şeyi bir bir saymıştır" (72/Cinn 28), "Onun katında her şeyin bir *mikdâr* ile dir" (13/Ra'd 8), "O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve

¹⁷⁷ el-Mes'ûdî, a.g.e., C. III, ss. 18-19.

¹⁷⁸ İbn Hâzım, a.g.e., C. II, s. 265. İbn Hâzım dışında ana bid'at fırkalarını aynı şekilde zikreden başka Endülüs'lü müellifler de bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. eṭ-Ṭurṭuṣî, a.g.e., ss. 18-19. Bu durumun gerisinde Endülüs'ün Mâlikî, yani Aşhâbu'l-hadîş etkisinde oluşu etkili olmuştur.

kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.” (6/En‘ām 59) ve “Gökte ve yerde göze görünmeyen hiçbir şey yoktur ki, apaçık bir kitapta (levh-i mahfuzda) bulunmasın.” (27/Neml 75) şeklindeki âyetlerinin hılafıdır. Zikrettikleri şey bununla geçersiz olmuştur. Onlardan sakınmak gerekir.¹⁷⁹

Yâfi‘î (ö. 786/1367)¹⁸⁰ ve Fahrî (ö. 9./15. yy):¹⁸¹

Onların şeyhlerinden, kitaplarının müelliflerinden ve reislerinden biri olan Benū Süleym’in mevlası el-‘Aṭṭār el-Başrî’nin ashabıdır. O ve fırkası sonu bulunmayan, Allah’ın sayamayacağı, Onun katında belirli bir miktarı bulunmayan varlıkları caiz görmekle ayrılmışlardır. Bu, Allah’ı bilmemek (*tecbîl*) ve Allah’ın “Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey bile O’ndan gizli kalmaz.” (34/Sebe’ 3) ve “Allah her şeyi ilmiyle kuşatmıştır” (65/Ṭalāk 12), Allah her şeyi bir bir saymıştır” (72/Cinn 28) ve zikri sözü uzatacak bu gibi âyetlerinin yalanlanmasıdır.

El-Burbān’ın müellifi (Seksekî [?] [ö. 683/1284]):

‘Aṭṭāriyye’ye gelince o, Mu‘tezile’nin şeyhlerinden biri olan Benū Süleym’in mevlası el-‘Aṭṭār el-Başrî’nin ashabıdır. O sonu bulunmayan, ne Allah’ın ne de bir başkasının sayamayacağı, Onun katında bir miktarı ve adedi olmayan varlıkları caiz görmekle itham edilmiştir. Bu, onun “varlıklar kendilerinde bulunan *ma‘nālar* sebebiyle birbirlerinden ayrılırlar ve bu *ma‘nālar* da [başka] manalar sebebiyle farklılaşırlar. Bu sonsuz bir şekilde ebediyen teselsül eder.’ şeklindeki inancı sebebiyledir. Bu onun bir karıştırması (*telbîs*) olup herhangi bir faydası bulunmamaktadır. Ayrıca Dehriyye’nin de itikadına uygun düşmektedir. Allah bu görüşü benimseyen

¹⁷⁹ Ebū Muḥammed el-Yemenî, a.g.e., C. I, s. 335.

¹⁸⁰ Yâfi‘î *Merhemü’l-‘uleh’l-mu‘ḍile fî def‘i ş-şübeḥ ve’r-redd ‘ale’l-Mu‘tezile bi’l-berābîn ve’l-edilleti’l-mufaşşāla* isimli eserinin *ḥātīme* kısmında 4x18’lik bir fırka tasnifi yapmış, ancak bu bölüm günümüze ulaşmamıştır. Bölümün varlığından bu bölümü özet (*telbîs*) olarak kaleme alan Muḥammed b. Ebī Bekr el-Vā‘iz sayesinde haberdar oluyoruz; bkz. Muḥammed b. Ebī Bekr el-Vā‘iz et-Temīmī, **Zikru mezāhibi’l-fıraki’s-sinteyn ve’s-seb‘in el-muhtelifi li’s-sünne ve’l-mübtedi‘in**, thk. Aḥmed Ferid el-Mezidî, (birkaç risale ile birlikte), Dāru’l-Kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut, 1425/2004, ss. 65-134.

¹⁸¹ ‘Alī b. Muḥammed b. ‘Abdillāh el-Fahrî, **Telḥiṣu’l-beyān fî zikri ehli’l-edyān**, thk. Reşid el-Bender, Dāru’l-Ḥikme, Londra, 1415/1994, s. 93.

kişiyi “Allah her şeyi bir bir saymıştır” (72.Cinn 28) âyeti ile yalanlamıştır. Onun Basralı yandaşları [Basra’daki Mu‘tezililer] Basra’da sultanın yanında bu itikadına delil getirmesini talep etmişler, bunun üzerine o, Bağdad’a kaçmış, Bağdad halkından biri olan İbrahim’in evinde bu kötü itikadı üzere ölünceye dek gizlenerek yaşamıştır.¹⁸²

İbn Hızam (ö. 456/1064):

Onların şeyhlerinden ve imamlarından Benū Süleym’in mevlası Ebū'l-Mu‘temir Mu‘ammer b. ‘Amr el-‘Atţār el-Başrî’ye gelince, o “dünyada sonu bulunmayan, ne Allah’ın ne de bir başkasının sayamayacağı, Allah’ın katında bir miktarı ve adedi olmayan varlıklar mevcuttur” diyordu. Bu, onun “varlıklar kendilerinde bulunan *ma‘nâlar* sebebiyle birbirlerinden ayrılırlar ve bu ma‘nâlar da kendilerinde bulunan başka manalar sebebiyle farklılaşırlar, yine o ma‘nâlar da kendilerinde bulunan diğer ma‘nâlar sebebiyle farklılaşırlar. Bu sonsuz bir şekilde ebediyen böyle gider.’ demesi sebebiyledir. Bu Allah’ın ‘Onun katında her şeyin bir *mikdâr* iledir’ (13/Ra‘d 8) ve “Allah her şeyi bir bir saymıştır” (72/Cinn 28) sözlerinin açık bir yalanlanmasıdır. Dehriyye onların sonu bulunmayan varlıkların mevcudiyeti şeklindeki görüşlerine muvafakat etti. Bunun üzerine Basra’daki Mu‘tezile sultanın yanında ondan [delil getirmesi hususunda] talepte bulundu. O ise Bağdad’a kaçtı ve orada İbrâhîm b. es-Sindî b. Şâhiţ’in yanında gizlenerek [yaşadı ve] öldü.¹⁸³

Öncelikle örneklem olarak seçtiğimiz pek bilinmeyen ‘Atţâriyye fırkasının söz konusu ettiğimiz geleneğin ürünlerinin dışında İbn Hızam’ın *el-Faşl*’ında zikrediliyor oluşu ve orada verilen malumatla örtüşmesi dikkat çekicidir. Özellikle *el-Burbân*’ın geleneğin diğer eserlerinde yer almayan bazı bilgileri ilave ederken İbn Hızam’a veya İbn Hızam ile ilişkili bir başka kaynağa dayandığı âşikârdır. Ancak maalesef *el-Burbân*’ın müellifi eserinde İbn Hızam’a referansta bulunmamaktadır. ‘Atţâriyye fırkası

¹⁸² es-Seksekî?, a.g.e., s. 30.

¹⁸³ İbn Hızam, a.g.e., C. V, ss. 59-60.

özelinde serdettiğimiz geleneğin eserleri ile İbn Hâzım'ın *el-Faşl*'ı arasındaki benzerlikleri diğer fırkalarda da tespit etmek mümkündür. Buradan hareketle geleneğin İbn Hâzım'dan veya İbn Hâzım'ın kaynaklarından veyahut da İbn Hâzım'a dayanan bir aracı kaynaktan beslendiğini söyleyebiliriz. Ancak ortada önemli bir soru durmaktadır: İbn Hâzım *el-Faşl*'da 73 fırka hadisini ele almış, ancak ne 4x18'lik ne de 73 rakamını esas alan başka bir tasnif gerçekleştirmemiştir. O halde tasnifin en azından şeklî kaynağı - şayet elimize ulaşmayan bir eseri yoksa- İbn Hâzım olamayacaktır. Lakin malzemedeki ortaklık ve özellikle *el-Burbân*'ın İbn Hâzım'dan veya İbn Hâzım ile ilişkili bir başka kaynaktan beslendiğinin âşikâr oluşu, geleneğin kaynağı meselesine cevap ararken İbn Hâzım'ı muhakkak hesaba katmayı gerekli kılmaktadır. O halde geleneğin İbn Hâzım'ın malzemesini devşirdiği kaynak(lar)a dayandığı veyahut da İbn Hâzım'daki fırak malzemesini 73'lü bir tasnif hâline getiren bir kaynaktan beslendiği düşünülebilir. Belki de bunu bizzat geleneğin elimize ulaşan ilk örneğinin sahibi Ebû Muhammed el-Yemenî yapmıştır.¹⁸⁴ Bu noktada maalesef, müelliflerin kaynakları konusundaki ketumlukları sebebiyle söyleyebileceğimiz net bir sonuç bulunmamaktadır. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir: İbn Hâzım ister onun dayandığı kaynak(lar)ı ile isterse de ondan beslenen başka kaynaklar vesilesiyle bu geleneğin malzemesinde göz önünde tutulması gereken bir referanstır. Fakat malzeme sadece İbn Hâzım ile sınırlı değildir. Bunun yanında Mes'ûdî gibi başka fırak yazarları,¹⁸⁵ Mu'tarrifiyye gibi Yemen'e özgü fırkalara dair yerel kaynaklar ve müelliflerin şahsî gözlem ve tecrübeleri

---

¹⁸⁴ Nitekim müellifin kendisini yalnızca Ebû Muhammed olarak tanıtmaması, İbn Hâzım'ın da eserlerinde kullandığı künyesinin Ebû Muhammed oluşu dikkate alındığında, kafa karıştırıcıdır. Fakat bu, kasıtlı bir tercih olmayıp isim benzerliğinden ibaret olmalıdır. Zira ilerleyen satırlarda değineceğimiz üzere eserde geçen bir ifade dolayısıyla Ebû Muhammed'in eseri 540 [1145] senesinde yazdığı anlaşılmaktadır. Bu da İbn Hâzım'ın vefatından neredeyse bir asır sonraya tekabül etmektedir.

¹⁸⁵ Ebû Muhammed'in fırak eseri üzerine çalışma yapan Ümüt Toru, Mes'ûdî'nin kaynaklığına dair önemli tespitlerde bulunmaktadır: bkz. a.g.tz., s. 86. Mes'ûdî'nin kayıp fırak eserlerinde 4x18'lik fırka tasnifi gerçekleştirdiği ve bu geleneğin ondan ilham alındığı ihtimali akla gelse de hem Mes'ûdî'nin elimize ulaşan *Mürücü'z-zehbe*'de bu formülasyona dair ana fırkaların isimleri ve sayısı dışında herhangi bir imasının olmayışı hem de Mes'ûdî gibi Şâfiî olmakla birlikte Mu'tezili ve Şiî eğilimleri olduğu bilinen bir kişiden Aşhâbu'l-ḥadîs'e mensup bu kişilerin istifade etmiş olmalarının pek makul görünmemesi bu ihtimalin gerçekliğini zorlaştırmaktadır.

de diğer kaynaklar arasında anılabilir. Bâtinilik konusunda özellikle Ebū Muḥammed çok zengin bir kaynakçadan yararlanmışır. Bunlar arasında ilerde Horasan Mu‘tezilî-Şî‘î Fırak Geleneği başlığında ele alacağımız İsmâ‘îlî-Ḳarmaṭî dai Ebū Temmām’ın *Kitābu’ş-şecere’si* de bulunmaktadır. Ancak Ebū Muḥammed’in tasnifi ile Ebū Temmām’ın söz konusu eserinin bir bölümünde gerçekleştirdiği fırka tasnifi karşılaştırıldığında Ebū Muḥammed’in Ebū Temmām’ın tasnifini dikkat almadığı anlaşılmaktadır.

Geleneğin örnekleri ve karakteristiklerine gelince, 4x18’lik fırka tasnifini kullanan elimize ulaşmış ilk örnek, Ebū Muḥammed şeklindeki künyesi dışında hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız müellifin *Kitābu’l-fırak* adlı eseridir.¹⁸⁶ Geleneğin daha sonraki temsilcileri Yāfi‘î ve Fahrî’nin bu eserden yaptıkları bazı alıntılarda “*Yemenli âlimlerden biri dedi ki...*” şeklinde bir ifade kullanmış olmaları Ebū Muḥammed’in Yemen’li olduğu ve dolayısıyla Yemenî şeklinde anılabileceğini göstermektedir.¹⁸⁷ Eserinde kendi zamanına değin gelen halifeleri sayarken “*şu an günü-*

---

¹⁸⁶ Ebū Muḥammed’e ve eserine Türkiye’de ilk dikkatleri çeken kişi Yusuf Ziya Yörükân’dır; bkz. ag.m., s. 195. Değişik isimlerle anılan fırak eseri, mukaddimesinde geçen “*İçinde Resulullah’ın haber verdiği yetmiş üç fırkanın itikadını [‘aḳā’idu’ş-şelāşe ve seb‘in fırka] zikredeceğim özet bir eser [el-muḥtaşar] yazmak istedim.*” şeklindeki ifadeden hareketle muhakkikin tercihiyle ‘*Aḳā’idü’ş-şelāş ve seb‘in fırka* ismiyle basılmışır. Toru’nun dikkat çektiği üzere Ebū Muḥammed eserin bir yerinde Ehl-i Sünnet’in 73. fırka olduğunu belirttiikten sonra “*ben onların akidesini inşallah Kitābu’l-fırak’ın sonunda açıklayacağım.*” [C. I, s. 1] demektedir. Böylece o eserini bizzat kendisi *Kitābu’l-fırak* olarak isimlendirmiştir (Toru, a.g.tz., s. 37). Yörükân’ın da eseri adlandırırken tercih ettiği isimlendirme *Kitābu’l-fırak*’tır; bkz. [Yörükân], a.y. Biz esere referanslarımızın kaynağı olarak matbu nüshayı kullandığımız için ‘*Aḳā’idü’ş-şelāş ve seb‘in fırka*’ şeklinde göndermede bulunacağız.

¹⁸⁷ Eseri tahkik eden Ğāmidî, müellifin niçin ismini vermekten imtina edip yalnızca belirsiz bir hüviyete sahip Ebū Muḥammed künyesini tercih ettiği sorusunu ele almakta ve buna ‘İsmâ‘îlilerin yönetimi altında yaşayan ve onların görüşlerini eleştiren bir eser kaleme alan bir şahsiyet olarak kendini koruma arzusu’ şeklinde cevap sunmaktadır (C. I, s. 3 [muhakkikin mukaddimesi]). Eğer bu doğruysa Ebū Muḥammed künyesi bile sahte olabilir. Toru, Ğāmidî’nin bu tezine bölgede yaşayan ve İsmâ‘îliyye’yi eleştiren kitaplar yazan diğer başka müelliflerin kendi isimlerini gizleme ihtiyacı duymadığını söyleyerek ve buna dair örnekler sunarak itiraz eder. Ona göre, müellifin tam ismini vermemesinin sebebi, şayet sonraki müstensihlerin bir tasarrufu değilse, müellifin isimleri kısa tutuma alışkanlığıdır. Nitekim müellif, birçok fırka liderinin ismini oldukça kısa bir şekilde vermiştir. Örneğin ‘Acāride fırkasının liderini ‘Acerred, Ğaylāniyye fırkasının liderini Ğaylān, Şemiriyye fırkasının liderini Şemir olarak vermesi gibi; bkz. a.g.tz., ss. 10-11.

*müzde 540 senesinde, Muḥammed el-Muktefî li-Emrillāh yönetimdedir.*¹⁸⁸ şeklinde kullandığı bir ifadeden hareketle eserini 540/1145 tarihinde yazdığı ve kendisinin de 6./12. yy âlimi olup 540/1145'ten sonraki bir tarihte vefat ettiği tespiti yapılabilir. Böylece şayet geleneğin ilk örneği Ebū Muḥammed'e aitse geleneğin başlangıcını 6./12. asra götürmemiz mümkündür. Kurtuluşa eren fırkayı "Ebū Ḥanīfe, Mālīk, Şāfi'î, Dāvūd ve Aḥmed'e uyanların oluşturduğu, amelî konularda farklılaşsalar da itikatta birlik içerisinde olan Ehl-i Sünnet ve Cemaat"¹⁸⁹ şeklinde tanımlayan Ebū Muḥammed'in görüşleri itibariyle Aşḥābu'l-ḥadīṣ'e yakın durduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ Fırak eserini "heva ve bid'at ehlinin sapkın görüşlerine insanların bilgisizlikleri yüzünden kaniyor olduklarını görmesinin meydana getirdiği rahatsızlık sebebiyle"¹⁹¹ kaleme alan müellifin bu eseri hem konu ve hem fırka merkezli tasnifi kendine özgü bir şekilde mezceden bir yapıya sahiptir. O, her bir ana bid'at fırkasını önce fırka merkezli tasnif ettikten yani 18 alt kol zikrettikten hemen sonra, o ana bid'at fırkasını karakterize eden konu başlığını merkeze alarak o konu etrafında serdedilen görüşleri sıralayarak mesele/konu merkezli tasnif yapar. Yani Ḥāvāric'in fırka merkezli tasnifinden sonra "imâmet"; Mür-ci'e'den sonra "iman"; Mu'tezile'den sonra "kaza ve kader" ve ayrıca "Kur'an"; Şi'a'dan sonra ise -temel ilgi konusu Bâṭiniyye olduğundan- "te'vil" ve "ahiret ahvali" konuları altında onlara dair zikredilen görüşleri sıralar. Bu usul, Ebū Muḥammed'e münhasırdır ve geleneğe hamledilemez. Zira geleneğin diğer örnekleri bu hususta Ebū Muḥammed'i takip etmeyerek yalnızca fırka merkezli tasnif gerçekleştirmektedir.

¹⁸⁸ Ebū Muḥammed, a.g.e., C. I, ss. 232-233.

¹⁸⁹ Ebū Muḥammed, a.g.e., C. II, s. 793.

¹⁹⁰ Ğāmidî, müellifin "selefi akide"ye sahip olduğunu belirtir (C. I, s. 4 [muhakkikin mukaddimesi]). Ğāmidî, müellifin bazı görüşlerinin Eş'arîler'in görüşleri ile benzerlik arz etmesinden hareketle Eş'arî olarak nitelenemeyeceğini, özellikle Allah'ın kelâm sıfatı hakkında "kelâm ancak harf ve ses ile olur" şeklindeki ifadesini bir Eş'arî'nin söyleyemeyeceğini belirtir (C. I, s. 27 [muhakkikin mukaddimesi]). Zaten müellifin, ilginç bir şekilde, Eş'arî'ye ve Eş'arîliğe herhangi bir atfı bulunmamaktadır. Toru'ya göre yaşadığı zamanda Yemen'de yaygın olan Sünnî mezhep fıkhında Şāfi'îlik, itikatta Ḥanbelilik olduğu için müellifin de bu kimliğin dışında olduğunu düşünmenin bir gereği yoktur; bkz. Toru, a.g.tz., s. 33.

¹⁹¹ bkz. Ebū Muḥammed, a.g.e., C. I, ss. 1-2.

Ebū Muḥammed, aslında tüm fırkalar için bilgi vermek amacıyla görünse de döneminin Yemen’inde önemli siyasî ve dinî rakip olan İsmâ‘iliyye/Bâṭıniliği reddetmeye özel bir önem vermektedir. Nitekim matbu nüshada İslam fırkaları ile alakalı 740 sayfanın üçte birinden fazlalık bir bölümü (256 ss.) Bâṭıniliğe ayrılmıştır. Van Ess’in dediği gibi hedefte olan fırka İsmâ‘iliyye’dir, diğerleri dekorasyon mesabesinde durmaktadır.¹⁹² Bu bölümü oluştururken özellikle Yemen’de 6./12. asrın başlarında mevcut olan İsmâ‘ilî risale ve kitapları aktarması ve İsmâ‘iliyye hakkında geniş malumat vermesi eseri önemli kılan hususlardandır.

Ebū Muḥammed’in tasnifi Yemen’deki Sünnî ulema içerisinde kabul görmüş ve tekrar edilen bir tasnif olmuştur. Örneğin hem sıkı bir Eş‘arî hem de bir sufi olan ‘Afifüddîn ‘Abdullāh b. Es‘ad el-Yāfi‘î (ö. 768/1367), özellikle Mu‘tezile’ye yönelik eleştirilerini yönelttiği *Merhemü'l-‘ilel’l-mu‘ḍile* adlı eserinin hâtime kısmında Ebū Muḥammed’in tasnifini mesele/konu merkezli kısımları dışarıda bırakarak büyük ölçüde tekrar eder. Ancak eser elimize ulaşsa da fırak bölümünü içeren son kısmı kayıp olup¹⁹³ Muḥammed b. Ebî Bekr el-Vā‘ız et-Temîmî tarafından yapılmış özeti (*telhîş*) günümüze ulaşmıştır.¹⁹⁴ Vā‘ız’ın naklettiği şekliyle Yāfi‘î, Ebū Muḥammed’in tasnifini ana bid‘at fırkalarının sıralamasında yer değişikliği yapmak suretiyle (Ḥavāric - Mür-ci’e - Mu‘tezile - Şī‘a yerine Ḥavāric - Mu‘tezile - Şī‘a - Mürci’e şeklinde) tekrarlamıştır. Ebū Muḥammed’in Eş‘arî olduğuna dair herhangi açık bir ifade olmamasına, hatta Aşḫābu’l-ḥadis’ten olduğu yönündeki kanaati güçlendiren göstergeler bulunmasına rağmen Yāfi‘î sıkı bir Eş‘arî’dir ve İbn Teymiyye muhalifidir. Ancak bununla birlikte bu tasnifi tercih etmiştir. Ayrıca ‘Abdülkâdir el-Gilânî’ye nispet edilen Kâdiriyye tarika-

---

¹⁹² Van Ess, a.g.e., C. II, s. 917.

¹⁹³ bkz. ‘Afifüddîn ‘Abdullāh b. Es‘ad el-Yāfi‘î, **Merhemü'l-‘ilel’l-mu‘ḍile fî def‘i’ş-şübeh ve’r-redd ‘ale’l-Mu‘tezile bi’l-berāhîn ve’l-edilleti’l-mufaşşāla**, thk. E. Denison Ross, The Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1910.

¹⁹⁴ Eserin Medine’de basılmış ulaşamadığımız bir baskısı (thk. Mūsā b. Süleymān ed-Düveys; Medine: Dāru’l-Buḥārî, 1410 [1990]) ile yazarı Yāfi‘î olarak gösterilmiş ve bizim de kaynak olarak kullandığımız Beyrut baskısı bulunmaktadır.

tinin mensubu olmak ve Gılānî'nin menakıbına dair eser yazmakla birlikte Gılānî'nin *el-Ġunyê*'deki fırka tasnifini değil,¹⁹⁵ belki de Şāfiîlik ve Yemenli olmak dışında mezhebî yönden ortak noktası bulunmayan Ebū Muḥammed'in tasnifini tekrar etmesi dikkat çekicidir. Vā'ız, eserin hiçbir yerinde Ebū Muḥammed'den ismen bahsetmez. Şī'a'dan Nuşayriyye fırkasından bahsederken "... *Yemen ebli âlimlerinden biri eserinde dedi ki...*" diyerek Ebū Muḥammed'den nakilde bulunur.¹⁹⁶ Yāfi'î'nin eseri Vā'ız dışında yine bir Eş'arî olan 'Alî b. Muḥammed b. 'Abdillāh el-Faḥrî (9./15. yy) tarafından önemli ölçüde tekrar edilmiştir. Faḥrî özellikle Yāfi'î'nin verdiği İmāmiyye gibi bazı fırkaların fikhî görüşlerini terk eder.

Geleneğin verdiğimiz bu örnekleri dışında van Ess'in Hs. Wetzstein 1819'da tespit ettiği müellifi belli olmayan bir yazma eserde 4x18'lik tasnif kullanılmış ancak ilginç bir yol takip edilmiştir. Buna göre müellif önce Ebū Muḥammed'in tasnifindeki sıralamayla fırkaları zikretmiş akabinde ise bu fırkaları alfabetik düzen içerisinde ele almıştır. Buna göre ikinci tasnif Aḥnesiyye, Ezāriḳa şeklinde başlayıp Yūnusiyye ile son bulmuştur.¹⁹⁷

4x18 Yemen Sünnî fırak geleneğinin bir diğer önemli örneği 'Abbās b. Maşşūr es-Seksekî'ye (ö. 683/1284) nispet edilen *el-Burbān fî 'aḳā'idî ebli'l-edyān* adlı eserdir.¹⁹⁸ Ancak her ne kadar 4x18'lik tasnifi uygulasa ve genel olarak fırkalarda ve kulla-

---

¹⁹⁵ Tasnifin yer aldığı bölüm için bkz. el-Gılānî, a.g.e., ss. 71-84. Bu bölüm Türkçe'ye de kazandırılmıştır; bkz. Abdülkadir Geylānî, **Ehl-i Sünnet Akāidi ve İtikādî Fırkalar**, çev. Osman Güman, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2013. Müellifin *Ġunyê*'deki diğer fırkalara yönelik sert tavrı ve Ebū Ḥanîfe'nin Mürci'e'nin bir alt kolunun önderi olarak gösterilmesi gibi hususlar birtakım âlimlerin tepkisini çekmiş, hatta eserin Gılānî'ye ait olmadığı bazılarında savunulmuştur; bkz. Süleyman Ulu-dağ, "el-Gunye", **T.D.V. İslām Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XIV, İstanbul, 1996, ss. 196-197. *El-Ġunyê*'de yapılan fırka tasnifi Eş'arî'nin *Maḳālāt*'taki karmaşık ve 73 fırka hadisine bigâne kalan tasnifinin düzenli ve 73'lü bir tasnif hâline getirilmiş şekli gibi durmaktadır. Ancak bu yönde bir delile sahip değiliz.

¹⁹⁶ karş. el-Vā'ız, a.g.e., s. 120; Ebū Muḥammed el-Yemenî, a.g.e., C. II, s. 488.

¹⁹⁷ Van Ess, a.g.e., C. II, s. 972.

¹⁹⁸ Eserin birkaç baskısı yapılmıştır. Çalışmamızda -yukarıda zikrettiğimiz- Kahire baskısı ile Beyrut (thk. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî, [birkaç risale ile birlikte], Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, ss. 9-58) baskısını esas aldık.

nılan malzemede ortaklık bulunsa da *el-Burbān*'daki tasnif gelenek içerisinde kendine özgü birtakım özelliklere sahiptir ve kendisinden sonra –en azından tespit edebildiğimiz kadarıyla- tekrar edilmemiştir. Öncelikle Eş'ariliğe ve Sufiliğe muhalefeti âşikâr olan müellifin Şâfi'î¹⁹⁹ veya Hānbelî²⁰⁰ olduğu söylenmiştir. Müellifin Ebū Muḥammed'in *Kitābu'l-fıraḡ*ından yararlandığı bazı yerlerde ona yaptığı referanslardan anlaşılmaktadır. Bazen “..Ebū Muḥammed dedi ki..” (Ḥalīl Aḥmed nşr, 45, 47-48), bazen de “..Kitābu'l-fıraḡ'ın yazarı...” (16) ve “..el-Fıraḡ kitabının yazarı Ebū Muḥammed dedi ki: ..” (48) şeklinde alıntılar yapar. Karşılaştırmalı okumalar ilgili yerlerin Ebū Muḥammed'in eserinden alındığını göstermektedir.

Seksekî'nin vefat tarihi göz önüne alındığında Ebū Muḥammed'den yaklaşık bir asır sonra yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak eserinin bir yerinde “... *bunu ez-Zehebî el-Mizān'da söyledi.*” (s. 17) demesi kafaları karıştırmaktadır. Zira *Mizānü'l-i'tidāl* adlı bir esere sahip olan Zehebî, 673/1274 yılında doğmuş, 748/1348 tarihinde vefat etmiştir. Bu sebeple Seksekî'nin onun eserini görmüş olması mümkün değildir. O halde ya müellifin kimliği konusunda bir karışıklık mevcut olup eserin yazarı olan Seksekî sonraki dönemlere ait bir müelliftir, ya da Zehebî'ye dair bilgi daha sonra başkaları tarafından esas metnin içerisine dercedilmiştir. Eserin müellifi eserin içerisinde zikredilmemiştir. Yazma nüshada muhtemelen müstensih tarafından Seksekî'ye nispet edilmiş, Bağdatlı İsmail Paşa da muhtemelen bu kayda dayanarak eserin müellifini Seksekî olarak belirlemiştir. Bu sebeple Seksekî'ye nispetle bilinen bu yazarın müellifinin gerçek kimliği hakkında ciddi soru işaretleri bulunmaktadır. O nedenle müellifinden

---

¹⁹⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, **Hedyyetu'l-ʿarifin ve esmā'u'l-muʿellifin ve āşāru'l-muṣannifin**, I-II, C. I, Dāru İḥyāʾi't-Türāşī'l-ʿArabī, Beyrut, ts. (İstanbul, 1951 baskısından ofset), s. 437.

²⁰⁰ Eserin Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4919 numaradaki nüshasının zahriyesinde müellif “es-Sünnî el-Hānbelî” nisbeleriyle kaydedilmiştir; bkz. [Yörükān], a.g.m., s. 218. Yörükān, Seksekî? ve Ebū Muḥammed'in eserlerini karşılaştırmış, *el-Burbān'ın Kitābu'l-fıraḡ'ın tarzında yazıldığını*, hatta onun ihtisarı olduğunu belirtmiş, ancak Seksekî'nin dilinin daha sert olduğunu söylemiştir; bkz. a.y. Bu nedenle o, bu eseri pek önemsemez. Ancak ilerleyen satırlarda bahsedeceğimiz gibi *el-Burbān'ın* müellifinin [Seksekî?] kullandığı dil dışında tasnifinde de önemli farklılıklar mevcuttur. Müellifinin mezhebî aidiyeti ile alakalı olarak Hānbeliliğe daha yakın durduğunu söyleyebiliriz.

ziyade eserin ismini ön plana çıkararak (*el-Burbān*'in müellifi şeklinde) ondan bahsetmeyi tercih ediyoruz.

El-Burbān'ın müellifi, Ebū Muḥammed'in tasnifinde yer alan bazı fırkaları liste dışı bırakıp yerine başka fırkalar ilave eder. Örneğin diğerlerinin Ḥavāric altında zikrettiği Aḥnesiyye ve Şimrāḥiyye fırkalarını çıkarıp yerine Ruşeydiyye ve Meymūniyye fırkalarını ilave eder. Ancak Ḥavāric fırkalarını zikrettikten sonra "...Kitabu'l-fıraḫ'ın yazarı Ḥavāric'ten iki fırka zikretti. Biri el-Aḥnes'in [metinde yanlışlıkla el-Aḥfeş] ashabı Aḥnesiyye [yanlışlıkla Aḥfeşiyel]'dir. ... diğer fırka da Şimrāḥiyye olarak isimlendirilmiştir..." (s. 16) diyerek Ebū Muḥammed'in tasnifine göndermede bulunur. Bu tasarrufu diğer ana fırkaların anlatımında gerçekleştirmez, yani Ebū Muḥammed'in zikredip de kendisinin zikretmediği alt kolları söz konusu etmez. Yine *el-Burbān*'ın müellifi, Mürci'e altında diğerlerinin zikrettiği Yūnusiyye ve Şāliḥiyye fırkalarının yerine Cebriyye ve İbāḥiyye'yi; Mu'tezile altında Behşemiyye ve Mebtüre yerine Cāḥiẓiyye ve Ḥudeyriyye'yi; Şi'a/Rāfiḍa altında ise Muḥteri'a, Şāliḥiyye, Süleymāniyye, Ya'ḳūbiyye ve Mufavviḍa yerine Hişāmiyye, Muḥammediyye, Ğurābiyye, Münteẓıra, Kisfiyye ve Ḳarmaṭiyye fırkalarını zikreder. Aslında Şi'a altında 18 yerine 19 fırka saymaktadır. Ancak bunun sebebine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Ya bunun farkında değildir, ya da okuyucunun 19 fırkayı 18 fırka gibi kabul etmesini istemektedir.²⁰¹ *El-Burbān*'ın müellifinin niçin Ebū Muḥammed'in listesinden bazı fırkaları liste dışı bırakıp yerine yeni fırkalar koyduğunu kestirmek güçtür. Bazılarının fikhî görüşleri sebebiyle müstakil bir fırka gibi kabul edilmiş oluşunu tasvip etmeyip bu tasarrufu yaptığı akla gelse de bu, liste dışı bırakılan tüm fırkalara uygulanabilecek bir kriter değildir. Yeni fırkalarda müellifin temel kaynağının İbn Ḥazm [veya İbn Ḥazm bağlantılı bir başka kaynak] olduğu mukayeseler neticesinde anlaşılmaktadır. Sözkonusu

---

²⁰¹ Buna benzer hesaplama hataları çalışma boyunca ele aldığımız başka tasniflerde de görülebilmektedir.

tasarrufların bizzat *el-Burbān*'ın müellifine mi yoksa yararlanmış olabileceği başka bir kaynağı mı ait olduğunu bilemiyoruz. Ancak kendisine ait olduğunu kabul etmemizin önünde herhangi bir engel de yoktur. *El-Burbān*'ın müellifi alt kolların sıralamasında da diğerlerinden farklılaşabilmektedir. Bunun dışında önemli bir farklılık Şî'a/Rāfıda başlığı altında alt kolların organizasyonundadır. Ebū Muḥammed, Yāfi'î ve Faḥrî Şî'a'yı her biri 6'şar koldan oluşan Zeydiyye, Ğāliye ve Bāṭıniyye şeklinde 3 ana kola ayırarak tasnif ederken *el-Burbān*'ın müellifi ise Şî'a'yı ana kolları olmaksızın 18 alt kol ile zikreder ve bu kolların isimleri ve sıralamasında diğer tasniflerin ana kollarını dikkate almadığı, rastgele sıraladığı görülür.

El-Burbān'ın yazarını gelenek içerisinde farklılaştıran tek özellik fırkalarda yaptığı tasarrufla sınırlı değildir. O, bid'at fırkalarını 4x18'lik tasnife tabi tuttukten, ardından diğer dinleri ele aldıktan ve sonrasında da fırka-i nâciyeyi ortaya koyduktan sonra iyi gözle bakmadığı sufiler için özel bir başlık açar. Ona göre sufiler, "Ehl-i Sünnet'ten olmadıkları, onlara itikat, amel ve sözde muhalefet ettikleri halde onlara nispet edilen bir gruptur". Zira Sufiyye "Kur'an'ın bir zahiri ve bir batını vardır..." diyen Bāṭıniyye'nin yolunu takip etmektedirler.²⁰²Yine onlar "Kur'ân'ın gizli bâṭın gerçeklikleri olduğunu iddia ederler. Allah'ın kendilerine hulul ettiğini söylerler. (O, bu noktada Ḥallâc'ı örnek verir) .. Onlar fakihleri, alimleri küçümser. .. kadın erken karışık bulunurlar, sarılışırlar.. (onların vecdî ritüellerini, cehennemden korkmayıp cenneti arzulamıyor oluşlarını eleştirir)...". Sufiler'i firak kitabında özel bir başlık altında ele alınmasına bakılarak, *el-Burbān*'ın yazarını Sufileri fırka tasnifine ilave eden Muṭahhar el-Maḥdisî, Ebū'l-Me'ālî ve Faḥreddîn er-Rāzî gibi müellifler arasında saymak isabetli değildir. Zira o, hoşlanmadığı sufileri 72 sapkın fırka içerisinde saymaz. Ehl-i Sünnet içerisinde görülmelerinin yanlışlığını ortaya koymak amacıyla müstakil olarak tasnif dışı ele alır.

---

²⁰² es-Seksekî?, a.g.e., ss. 64-65.

Geleneğin örneklerini zikrettikten sonra ortak özelliklerinden öne çıkanları zikretmek yerinde olacaktır. Öncelikle geleneğin yalnızca İslam fırkalarını tasnif ile yetinmeyip diğer dinler için de bir bölüm ayırdığını, yani Milel-Nihal türü eserler olduğunu belirtmek gerekir. Bunun dışında diğer fırka tasniflerinde rastlanmayan bazı fırkalar bu gelenekte bulunmaktadır. Örneğin Havaşric altında sayılan Maṭbahıyye,²⁰³ Bekkāriyye,²⁰⁴ ‘Abdeliyye,²⁰⁵ Mürçi’e altında İlhāmiyye,²⁰⁶ Ca‘diyye,²⁰⁷ Muhāciriyye,²⁰⁸ Şūfistā’iyye,²⁰⁹ Mu‘tezile altında ‘Aṭṭāriyye, Ğıfāriyye,²¹⁰ Ru‘ayniyye, Meyseriyye,²¹¹ Ya‘cūriyye/Bey‘cūriyye,²¹² ‘Abbādiyye,²¹³ Hūdeyriyye²¹⁴ ve Mebtūre;²¹⁵ Rāfiḍa/Şī‘a altın-

²⁰³ Ebū İsmā‘īl el-Maṭbaḥī diye adlandırılan bir kişiye nispet edilen bu fırka, aslında diğer bazı tasniflerde rastladığımız Ebū İsmā‘īl el-Biṭṭīḥi’ye nispet edilen Biṭṭīḥiyye fırkasıdır. Bu gelenekte ismi muhtemelen esas alınan kaynaktan kaynaklanan bir okuma/istinsah hatası sebebiyle değişmiştir. Bu fırkaya nispet edilen “*namaz sabab ve akşam ikişer rekattır*” şeklindeki görüş de dikkat çekicidir. Zira bu görüş pek çok tasnifte Bide‘iyye fırkasına atfedilmektedir.

²⁰⁴ Bu fırkaya nispet edilen görüşler İbn Hāzım’ın *el-Faşl*’ında Endülüs’teki İbādîler’in görüşleri olarak verilmiştir; karşı. İbn Hāzım, a.g.e., C. V, s. 51. Van Ess, İbn Hāzım’ın “Endülüs’te’ki İbādîler’e nispetle verdiği görüşlerden sonra ilerleyen sayfalarda bir yerde “‘Acāride’nin Horasan Hāricilerinin baskın unsuru oluşu gibi Nūkkār da Endülüs’teki İbādîler’e baskın gelmiştir.” (C. V, s. 55) şeklindeki ifadesinden hareketle bu fırkanın isminin “Nūkkār” olması gerektiği ancak yanlışlıkla Bekkāriyye şeklinde [belki de Nūkkāriyye idil] kaydedildiğini söyler; bkz. van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, s. 923.

²⁰⁵ İbn Hāzım’ın Bekr b. Uḥti ‘Abdilvāhid’in talebesi olarak belirttiği (C. V, s. 56), ‘Abdullāh b. ‘İsā’ya nispet edilen bir fırkadır.

²⁰⁶ “Hükümler ancak Allah’ın müctehide verdiği ilham ile bilinir.” şeklindeki görüşleri sebebiyle bu şekilde adlandırılan bir fırkadır.

²⁰⁷ Ca‘d b. Dirhem’e nispet edilen fırka.

²⁰⁸ “Peygamberlere yalan dışında büyük günah işlemeleri caizdir” ve “Allah kudret ile vasıflandırılmaz” gibi görüşlerle ön plana çıkan fırkanın niçin bu şekilde isimlendirildiğine dair gelenekte herhangi bir bilgi yoktur. Bu görüşler İbn Hāzım’da Kerrāmiyye’ye nispet edilmektedir; bkz. C. V, s. 74. Buradan hareketle fırkanın ‘Abdülkāhir el-Bağdādî’nin kendi zamanında Kerrāmiyye’nin reisi olarak gösterdiği İbrāhīm b. Muhācir (bkz. Bağdādî, **el-Farḳ beyne’l-fırak**, a.g.e., s. 224) sebebiyle bu ismi aldığını düşünebiliriz.

²⁰⁹ Genellikle İslam dışı gruplardan kabul edilen ve “varlığın gerçekliğinin olmadığını” savunan bu grup, bu tasnifte İslam fırkaları içerisinde ele alınmıştır. Belki bunun sebebi bu görüşü kabul eden bazı kişilerin Abbasîler döneminde de var olmasıdır.

²¹⁰ Van Ess’e göre doğrusunun ‘Affāniyye olması gereken bu fırka Ebū Ğıfār’a nispetle Ğıfāriyye olarak kaydedilmiştir.

²¹¹ Ru‘ayniyye ve Meyseriyye, bu geleneğin Endülüs kaynaklı olduğunu gösteren en önemli göstergelerden biri olarak kabul edilebilir. Zira İsmā‘īl b. ‘Abdillāh er-Ru‘aynî ve İbn Meserri Endülüslü ulemadandır ve İbn Hāzım tarafından zikredilir; bkz. C. V, ss. 66-67.

²¹² Aḥmed b. ‘Alî Ya‘cūri (bkz. Ebū Muḥammed, a.g.e., C. I, s. 347) veya Bey‘cūri’ye (el-Fahrî, a.g.e., s. 101; Seksekî?, a.g.e., s. 34) nispet edilen fırkadır. Bu fırka aslında Basra Mu‘tezilesi’nden İbnü’l-İḥşid’e nispet edilen ve Rāzî’nin İḥşidiyye olarak isimlendirdiği fırkadır. Ya‘cūriyye veya Bey‘cūriyye biçiminde isimlendirilmesinin sebebi İbnü’l-İḥşid’in tam adının Ebū Bekr Aḥmed b. ‘Alî b. Ma‘cūr (ya da Ba‘cūr) şeklinde olmasından dolayıdır; bkz. Koloğlu, **Cübbâiler’in Kelâm Sistemi**, İSAM

da Muḥteri²¹⁶, Muṭarrifiyye,²¹⁷ Cerīriyye,²¹⁸ Münteẓıra,²¹⁹ Kisfiyye,²²⁰ Ẕarmaṭiyye²²¹ ve Ẕarīfiyye²²² gibi fırkalar. Diğer bazı tasniflerle ortak olan bazı fırkaların da bu gelenekte farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. Örneğin Muṭezile'den Hişām b. ʿAmr el-Fuvaṭi'ye nispet edilerek Hişāmiyye şeklinde anılan fırka bu gelenekte Fuvaṭiyye şeklinde; Caʿfer b. Mübeşşir'e nispetle Caʿferiyye olarak isimlendirilen fırka da Caʿfer'e mesleğinden dolayı verilen (*Kaşşāb*) lakabından dolayı Kaşabiyye (*el-Burbān*'da Kaḍibiyye/Kaḍbiyye) şeklinde zikredilmektedir. Gelenekte göze çarpan bir özellik de Muṭezile fırkalarının alt kollarının kronoloji gözetilerek tasnif edilmesi tarzında diğer pek çok tasnifte görülen usulün takip edilmemesidir. Örneğin Muṭezile'nin ilk fırkası

Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 117-118, dn. 511; ayrıca bkz. a.mlf. "Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa bir Tarihsel İnceleme", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVIII, S. 2, Bursa, 2009, s. 295, dn. 49.

²¹³ ʿAbbād b. Süleyman/Selmān'a nispet edilen fırka.

²¹⁴ Sadece *el-Burbān*'da geçen bu fırka Ebū ʿAmr Aḥmed b. [Mūsā b.] Hudeyr'e nispet edilir ve Endülüslü bir fırkadır.

²¹⁵ Keşiru'n-nevā da denilen el-Keşir el-Ebter'e nispet edilen bu fırka birçok tasnifte Zeydiyye altında Betriyye ismiyle zikredilmektedir. Fırkanın görüşü de zaten imamet üzerinde yoğunlaşmaktadır: "Ebū Bekr ve ʿÖmer'e beyat etmek hata değildi. Onlar ʿOşman hakkında susarlar. ʿAlī ancak kendisine beyat edildiğinde imamdır derler". Bu durumun belki de farkında olarak *el-Burbān*'ın müellifi fırkayı zikretmez.

²¹⁶ "Hayızlının necaset bulunmayan yerden çıkan teri de necistir" ve "aynı şekilde cünüp kişinin teri de necistir" şeklinde görüşleri bulunan bu fırkanın niçin Muḥteriʿa şeklinde isimlendirildiği meçhuldür.

²¹⁷ Tasnifteki en dikkat çeken fırkadır. Zira Yemen'e özgü bir fırka olup Muṭarrif b. Şihāb'a (ö. 459/1067) nispet edilir ve geleneğin elimize ulaşan en erken örneği Ebū Muḥammed'e zaman bakımından en yakın fırka olup Yemen Zeydiliği içerisinde ortaya çıkmıştır. Muṭarrifiyye hakkında bkz. Wilferd Madelung, "Muṭarrifiyya", **The Encyclopaedia of Islam –Second Edition–**, I-XIII, C. VII, Leiden & New York, 1993, ss. 772-773.

²¹⁸ Cerir b. Süleymān er-Raḳḳī'ye nispet edilen bu fırka Zeydī Süleymān b. Cerir'i hatırlatsa da müellifler Süleymān b. Cerir'e Süleymāniyye isminde müstakil bir fırka nispet edip Ceririyye'yi ayrıyeten zikrederler. Fırkaya ilginç fikhî görüşler nispet edilmiştir.

²¹⁹ Yalnızca *el-Burbān*'da zikredilen bu fırka "nerede olduğunu bilmedikleri bir imamı bekleyen kişiler" in fırkasıdır. İmāmiyye/İšnā ʿAşeriyye'yi andırır da sunulduğu şekliyle daha lokal ve hususi bir gruba işaret etmektedir.

²²⁰ Yine sadece *el-Burbān*'da geçen bu fırka, Ebū Maşşūr el-ʿİclī'nin Kur'an'da geçen "kisf" kelimesinin kendisine gösterdiğini söylemesi sebebiyle bu ismi almıştır. İlginç olan *el-Burbān* yazarının bu fırkadan ayrı olarak "el-Manşūr el-Muḥalled" isimli bir başka kişiye nispetle Maşşūriyye fırkası zikretmesidir. Hâlbuki iki fırka aynıdır. Nitekim görüşleri arasında benzerlik de bunu ifşa etmektedir.

²²¹ Sadece *el-Burbān*'da geçen bu fırka İsmāʿiliyye'den farklı olarak Bahreyn Ẕarmaṭiliğini ifade etmek üzere zikredilmiştir.

²²² Hişām b. ʿAbdilmelik zamanında Bergūṭa (Berber) hanedanlığının ikinci halifesi olan Şālih b. Ẕarīf'e nispet edilen ve onu peygamber olarak kabul eden bir fırkadır. Kendilerine has bir şeriat ortaya koydukları belirtilmiştir.

Cübbā'iyye'dir. Üstelik bu fırka Ebū Muḥammed, Yāfi'ī ve Faḥrī'de baba Cübbā'ī'ye nispet edilip oğul Cübbā'ī'ye nispetle müstakil bir Behşemiyye fırkası zikredilirken *el-Burbān*'da oğul Cübbā'ī'ye nispetle verilmiş ve ayrı bir Behşemiyye fırkası zikredilmemiştir.

Hulasa, 73 fırka hadisini esas alarak fırkaların sayısını 73 olarak belirleyen, fırka-i nâciye'nin dışında kalan 72 fırkayı önce 4 ana fırkaya daha sonra da her bir ana fırkayı 18'er kola ayıran bu tasnifin teorik temelleri Irak Aşḥābu'l-ḥadīṣ'i içerisindeki bazı âlimler tarafından atılmış görünse de bundan bağımsız olarak uygulaması Yemen'deki Sünnî müellifler tarafından yapılmıştır. Geleneğin fırkaların tespiti ve kullanılan malzeme bakımından Endülüs'lü İbn Ḥazm'dan doğrudan veya dolaylı olarak etkilendiği anlaşılmaktadır. Ancak bu etkinin ne şekilde gerçekleştiğini maalesef tespit edemiyoruz. Geleneğin ilk örneğini veren Ebū Muḥammed el-Yemenî'nin İbn Ḥazm'dan yaklaşık yalnızca bir asır sonra yaşamış olması dolayısıyla İbn Ḥazm'ın eserinin kendisinden kısa bir süre sonra Endülüs'ten Yemen'e taşındığı ve buradaki Sünnî çevrelerde etkili olduğu düşünülebilir. Aşḥābu'l-ḥadīṣ çizgisi aradaki bu bağlantıyı temin etmiş olabilir. Ancak müelliflerin İbn Ḥazm'ı zikretmemeleri bu noktada net bir şey söylememizin önüne geçmektedir. Eserler karşılaştırıldığında İbn Ḥazm'ın eserinde görüşü verilen kişiler bu gelenekte fırka sahipleri hâline gelmiş görünmektedir. Sanki bu gelenek İbn Ḥazm'ın *el-Faşl*ı üzerinde yapılmış bir çalışma sonucu fırak materyalinin $4 \times 18 = 72 + 1 = 73$ formülüne göre uyarlanmasından ibarettir.²²³

---

²²³ Bu uyarlamayı İbn Ḥazm'ın *el-Faşl* dışındaki bir eserinde bizzat kendisinin de yapmış olabileceği akla gelmektedir. Nitekim Zehebi, İbn Ḥazm'ın "iki büyük ciltten" meydana gelen *el-Faşl/el-Fişal fî'l-milel ve'n-nihâl*'i dışında bir de tek ciltlik *Muḥtaşaru'l-Milel ve'n-nihâl*'inden bahsetmektedir; bkz. Şemsüddin Muḥammed b. Aḥmed ez-Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXIII, thk. Şu'ayb el-Arna'ût - İbrâhîm ez-Zeybaḳ, C. XVIII, Mu'essesetu'r-Risâle, Beyrut, 1403/1983, s. 196. Bu eser, ismi itibariyle *el-Faşl/el-Fişal*'in bizzat müellifi tarafından yapılmış muhtasarı olduğu fikrini uyandırmaktadır. Fakat İbn Ḥazm'ın bu eserinde 73 fırka hadisini ve 73 rakamını esas alan 4×18 'lik bir fırka tasnifi yapıpına dair herhangi bir şey söyleme imkânına sahip değiliz.

1.2. Doğu Haneî Fırka Tasnif Geleneği

Keith Lewinstein tarafından “Doğu Haneî Fırak Geleneği” veya “Haneî-Mâturîdî Fırak Geleneği” şeklinde isimlendirilen²²⁴ kendine özgü formülasyonu, fırak malzemesi, diğer tasniflerden farklı birçok fırkayı içermesi ve yine diğer bazı hususiyetleri ile müstakil bir fırka tasnif geleneği olarak değerlendirilmeyi hak eden bu gelenek, özellikle Horasan ve Maveraünnehr bölgelerinde ve hususen Haneî ulema arasında ortaya çıkmış ve devam ettirilmiştir. Geleneğin ismindeki “Doğu” neşet ettiği coğrafyayı işaret etmektedir. Yine geleneğin “Haneî” sıfatıyla vasıflanması da isabetlidir. Zira bu geleneğin başlatan ve devam ettiren ulema hususen Haneî’dir. Bu noktada Haneîliğin amelî bir mezhep olup itikâdî fırkaları tasnif ameliyesi için belirleyici bir kimlik olmaması gerektiği şeklinde bir itiraz öne sürülebilir. Ancak Haneîlik özellikle Horasan ve Maveraünnehr bölgesinde hem itikâdî hem de amelî mezhep olma hüviyetini kendisinde birleştirmiş bir fırka olup buradaki müntesipleri kendilerini hem itikatta hem de amelde Haneî olarak nitelemişlerdir. Nitekim Pezdevî bu durumu “*Biz Ebû Haneîfe’ye ittiba ediyoruz. O, bizim hem usulde hem de furuda imamımız ve önderimizdir.*”²²⁵sözleriyle ifade eder. Yine başka bir yerde “*Ebû Haneîfe bu meselede ve her meselede Ehlü’s-sünne ve’l-cemâ’a’nın reisidir. Ehlü’s-sünne ve’l-cemâ’anın görüşünün tamamı Ebû Haneîfe’den rivayetle gelmiştir.*” şeklindeki ibaresi de buradaki Haneî ulemanın kendilerini esaslarını Ebû Haneîfe’nin belirlediği Ehl-i Sünnet ve Cemaat olarak gördüklerini göstermektedir.²²⁶ Netice olarak geleneğin “Haneî” şeklinde

²²⁴ Lewinstein, a.g.tz., s. 156; a.mlf., a.g.m., ss. 583-598.

²²⁵ Şadru’l-islâm Ebû’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, **Uşûlü’l-dîn**, thk. Hans Peter Linss; çabı ve ta’lîk: Ahmed Hicâzî es-Sekkkâ, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, Kâhîre 1424/2003, s. 15.

²²⁶ Nitekim Ebû’l-Me’âlî *Beyânü’l-edyân* adlı eserinde Ehl-i Sünnet ve Cema’at’ın kendi içerisinde Dävüdiyye-Şâfi’iyye-Mâlikîyye-Hanbeliyye-Eş’ariyye şeklinde 5 alt kola sahip Aşhâbu’l-ğadış ile Ebû Haneîfe’ye tabi olanların oluşturduğu Aşhâbu’r-re’y’den oluştuğunu ifade eder ve Aşhâbu’r-re’y’i anlatırken “*Ebu Haneîfe mezhebinden olan Horasan fakahası, usulde Ehl-i Sünnet ve Cemaate mensuptur, ancak bazı Irak fakihleri furuda onun mezhebinden olsalar da usulde Mu’tezile mezhebindedirler.*” (el-Ğaşşâb çevirisi s. 37; Kaplan, a.g.m., ss. 70-71) ifadeleriyle Horasan bölgesindeki Haneîlerde uşûl-furû’/itikâdî-amelî mezhep ayrımı bulunmadığını ifade etmiş olmaktadır.

vasıflandırılması isabetlidir. “Mâturîdî” vasfı ise yalnız başına kanaatimizce yetersizdir. Zira bu tasnifi gerçekleştiren müelliflerin bir kısmı, özellikle geç dönemlerde olanlar, Mâturîdî olarak tanımlanabilir. Geriye kalan kâhir ekseriyet kendini Hânefi olarak tanımlayan ulemadan oluşur.²²⁷ Daha sonraki dönemlerde diğer fırka mensuplarının da zaman zaman bu tasnifi eserlerine dercettikleri görülmekle birlikte bu, çoğu zaman benimseme değil, bir örneklem sunma gayesine matuftur.

Geleneğin en önemli karakteristiği olan 73 fırka hadisini ve hadisteki 73 rakamını esas alıp buna göre kurtuluşa eren fırka hariç geriye kalan 72 fırkayı önce 6 ana kola, daha sonra da bu ana kollardan her birini 12 alt kola ayırarak böylece 72 sayısına ulaşarak 6x12’lik fırka tasnifi yapmasıdır.²²⁸ 6x12’lik tasnifin Hânefi ulema tarafından ortaya çıkarılarak yaygın bir şekilde kullanılması akla tasnifin Ebû Hânîfe ile bir ilgisinin olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Nitekim Osmanlı dönemi müelliflerinden Birgivi’ye (ö. 981/1573) nispet edilen ve 6x12’lik fırka tasnifi içeren *Tuhfetü’l-müstersîdîn*’de müellif “... İmam-ı Azam Ebû Hânîfe dedi ki: Bu zikredilen altı fırkadan her biri 12 fırkaya ayrılır ki böylece toplam 72 fırka eder”²²⁹ diyerek 6x12’lik tas-

---

²²⁷ Erken dönem itikâdî Hânefilîğinin karakteristik görüşünün iman-amel ayrımı, yani ircâ’ olması sebebiyle “Mürçi’e”ye karşılık geldiği fikrinden hareketle bu geleneği “Mürçi’î-Mâturîdî Maḳâlât Geleneği” şeklinde adlandıran çağdaş araştırmacılar da mevcuttur; bkz. Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, a.g.m., s. 409; Bu kabul, Sönmez Kutlu danışmanlığında Hasan Acar tarafından Doğu Hânefi Fırak Geleneği’nin elimize ulaşan ilk örneği olan Mekhûl en-Nesefî’nin *er-Redd ‘ale’l-ehvâ’ ve’l-bida’* adlı fırak eserinin incelendiği yüksek lisans tezinin başlığında da görülmektedir: bkz. Hasan Acar, Ebû Mutî’ Mekhûl en-Nesefî’nin ‘Kitâbu’r-Red ale’l-Ehvâ’ ve’l-Bida’ İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürçii Makâlât Geleneği İçindeki Yeri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003. Bu kabulün tartışması için özl. bkz. a.g.tz., ss. 11-14, 64-68. İrcâ’ görüşünü benimsemiş olsalar da müelliflerin kendilerini Mürçi’î olarak tanımlamamaları, hatta tasnifte altı ana sapkın fırkadan birini Mürçi’e olarak göstermeleri sebebiyle biz bu isimlendirmeyi tercih etmiyoruz.

²²⁸ Gelenek içerisinde aynı fırak malzemesine dayanmakla birlikte 72 rakamına 6x2’lik bir tasnifle ulaşmayarak ana fırka-alt kol ayrımı yapmaksızın 72 adet sapkın fırka zikreden bir damar da mevcuttur. Bunu gelenek içerisinde “Semeḳkandî Tasnifi” başlığı altında vereceğiz.

²²⁹ Taḳıyyüddîn Mehmed b. Pîr ‘Alî el-Birgivi, **Tuhfetü’l-müstersîdîn**, Avni İlhan, “Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi” içinde, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. VI, İzmir, 1989, s. 200.

nifi mezhep imamı Ebū Ḥanīfe'ye nispet etmiştir.²³⁰ Ancak tasnifin Ebū Ḥanīfe'ye nispeti *Tuḥfetü'l-müsterşidin* dışında geleneğin bir başka örneğinde 73 fırka hadisini esas alarak geliştirilen böyle bir tasnifin Ebū Ḥanīfe'ye nispeti güçleştirmektedir. Nitekim Ebū'l-Yüsr el-Pezdevî, eserinde maḳālât kitaplarına değindiği bir pasajda Mâturîdî'nin maḳālât sahasında yazdığı eserini Eş'arî'nin ve Ka'bî'nin yazdığı eserlerle birlikte “fırkaları belli bir şey (sayı) ile sınırlandırmayanlar” arasında zikrederken bazıların da 72 fırka ile hasrettiğini söyleyerek Ebū Muṭî' Mekḫül b. el-Faḍl en-Nesefî'yi örnek olarak gösterir.²³¹ Böylece en azından 3./9. yüzyılın sonları ile 4./10. yüzyılın başlarında Maverâünnehr ve Horasan Ḥanefileri arasında fırka tasnifi hususunda 73'lü tasnif üzerinde bir fikir birliğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu da 73'lü tasnifin Ebū Ḥanīfe'ye nispet edilemeyeceğini göstermektedir. Zaten tasnifin kaynağı Ebū Ḥanīfe olsaydı Pezdevî bunu belirtmeden geçemezdi. Üstelik bu tasnifin Maverâünnehr bölgesindeki Ḥanefiler'de ortaya çıkıp burada câri olduğu, Bağdat, Şam gibi İslam coğrafyasının diğer bölgelerindeki Ḥanefilerde 6x12'lik bir tasnifin bulunmadığı, fakat daha sonraki zamanlarda, ilerleyen satırlarda örnekleri verileceği üzere, Doğu bölgesinden buralara gelen Ḥanefî âlimlerle ulaştığı görülmektedir. Ancak ne var ki *Tuḥfetü'l-müsterşidin*'in müellifinin bu iddiasının altı o kadar da boş değildir. Özellikle de gelenekteki ana bid'at fırkalarının altı adet oluşu ve kimlikleri düşünüldüğünde Ebū Ḥanīfe ile bir bağın kurulması mümkündür. Zira geleneğin bazı eserlerinde tasnifin ana çatısı ortaya konurken Ebū Ḥanīfe'den gelen bir rivayete referansta bulunulur. Bu

---

²³⁰ Birgivi'nin bu ameliyesi bazı araştırmacılar tarafından “tipik bir anakronizm örneği, tarihî evrelerin ve gündem konularının karıştırılması” (bkz. Osman Aydın, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı**, Hititkitap Yayınevi, Ankara, 2008, ss. 124-125) ve “tarihin geriye doğru işletilerek söz konusu fırak geleneği için Ebū Ḥanīfe'yi başlangıç noktası olarak alma arzusu” olarak nitelenmiştir (bkz. Muzaffer Tan, “Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: 'el-Makâlât fî Beyâni Ebli'l-Bida' ve'd-Dalâlât”’, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIV, S. 1, Elazığ, 2009, s. 183, dn. 11).

²³¹ el-Pezdevî, a.g.e., s. 249.

rivayete göre Ebū Ḥanīfe'ye “Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ın kim olduğu” sorulmuş²³² o da cevaben “Ne *naşb* ne *rafđ*, ne *cebr* ne *ķader*, ne *teşbih* ne *ta'ñil*” diyerek cevap vermiştir.²³³ Buradan hareketle Ehl-i Sünnet ve Cemaat, üç ihtilafli meselenin her birinin iki aşırı ucundan yani toplamda altı görüşten uzak olup bunların ortasında yol tutan grubu ifade eder. Nitekim Ebū Şekūr es-Sālīmī el-Keşşī (5./11. yy'ın 2. yarısı) bu durumu şöyle formüle eder:

Din *cemā'at*ır, *cemā'at* ise *sevād-ı a'zam*'dır. *Sevād-ı a'zam* ise *cebr* ile *ķader*, *teşbih* ile *ta'ñil*, *naşb* ile *rafđ* arasındadır. Ebū Ḥanīfe'ye *Sünnet ve Cemā'at* hakkında soruldu. O da: “Ne *naşb* ne *rafđ*, ne *cebr* ne *ķader*, ne *teşbih* ne *ta'ñil*” dedi.²³⁴

Ebū Şekūr es-Sālīmī ve ‘Oşmān el-Kirmānī el-‘Irākī (ö. 641/1243'den sonra) gibi Doğu Ḥanefī Fırak Geleneği'nin ürünlerini vermiş müellifler Ebū Ḥanīfe'nin bu sözünden hareketle ana bid'at fırkalarını *Nāşibiyye*, *Rāfiđiyye*, *Ķaderiyye*, *Cebriyye*, *Müşebbihe* ve *Mu'aññıla* şeklinde altı adet olarak belirlemişlerdir.²³⁵ Böylece 6x12'lik tasnifin kökeninin en azından 6 ana fırkanın tespiti noktasında Ebū Ḥanīfe'ye dayandırıldığı söylenebilir. Muhtemelen daha sonra 73 fırka hadisini esas alarak fırka tasnifinde bu hadisi ve hadisteki rakamı gözetken bir tasnif yapmak isteyen bazı Ḥanefiler 72 sapkın fırkaya 6 ana fırkadan ulaşmanın -her birine 12 alt kol nispet etmek şeklinde- pratik bir yolunu bularak 6x12'lik tasnifi ortaya çıkarmıştır. Ancak sapkın ana fırkaların adet ve isimlerini Ebū Ḥanīfe ile ilişkilendirmenin gelenek içerisinde ne zaman ortaya çık-

²³² Ebū Ḥanīfe'ye yöneltilen bu soruda “Ehl-i Sünnet ve Cemaat” şeklinde bir kavramlaştırmanın Ebū Ḥanīfe döneminde mevcut olduğu şeklinde bir kabulün varlığı görülmektedir.

²³³ Ebū Şekūr Muḥammed b. ‘Abdisseyid b. Şu‘ayb es-Sālīmī el-Keşşī, **et-Temhīd fi beyāni't-tevhīd**, el-Maṭba‘u'l-Fārūķī, Delhī, 1309 H. [1892], s. 194; Ömür Türkmen, Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Keşşī'nin ‘Kitabu't-Temhid fi Beyani't-Tevhid' Adli Eserinin Tahkik Tahric ve Tahlili, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 2002, s. 253; Ebū Muḥammed ‘Oşmān b. ‘Abdillāh b. el-Ḥasen [el-Kirmānī] el-‘Irākī, **el-Fıraku'l-müfterika beyn ehliz-zeyğ ve'z-zendeķa: Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri**, nşr ve çev. Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s. 8.

²³⁴ Ebū Şekūr es-Sālīmī, a.y.

²³⁵ Ebū Şekūr es-Sālīmī, a.g.e., s. 195; el-Kirmānī el-‘Irākī, a.g.e., s. 6.

tığı veya en başından beri mevcut olup olmadığı sorusu bir çırpıda cevaplanacak bir mahiyet arz etmemektedir. Çünkü Ebū Őekūr es-Sālimī ve ‘Irāķī gibi muelleflerin tasnifi ile bu ilgiyi kurmak kolaylıkla mōmkōn iken, geleneğin elimize ulaşan en erken ۆrneđi Ebū Muķī‘ Mekķhōl en-Nesefī için bu durum o denli kolay değildir. Ebū Muķī‘, Ebū Ħanīfe‘ye nispet edilen sōzō eserinde nakletmediği gibi, belirlediği altı ana sapkın fırkanın kimliği noktasında Ebū Őekūr es-Salimī ve ‘Irāķī‘den farklılaşmaktadır. Ebū Muķī‘in belirlediği 6 ana sapkın fırka Ħarōriyye, Ravāfiđa, Ħaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mōrci‘e‘dir. Nāřıbiyye‘nin Ħarōriyye; Mu‘aķķıla‘nın da sıfatları inkārın sembol ismi olan Cehm‘e nispet edilen Cehmiyye ile yer değiştirmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ancak Mōřebbihe‘nin Mōrci‘e olarak gōrōnōmō kafa karıştırıcıdır. Zira Ebū Ħanīfe‘nin ifadesinde ũ temel ihtilaf meselesi ve her birinde ortaya çıkmış iki aşırı ũ bulunmektedir. Yani “imamet” meselesinde bir uçta *rafđ*, diğer uçta *nařb* gōrōřō; “kader” konusunda bir uçta *cebr*, diğer uçta *tefvīđ* gōrōřō ve “sıfatlar” meselesinde de bir uçta *teřbīh*, diğer uçta *ta‘ķīl* gōrōřō yer almaktadır. Bu yōzden “sıfatlar” konusunda değil de “kebīre” konusunda ortaya çıkan bir fırka olarak Mōrci‘e‘nin Cehmiyye‘nin karşısına oturtulmaması gerekir. Ebū Muķī‘in bu tasarrufu ve Ebū Ħanīfe‘nin sōz konusu sōzōnō gōndeme getirmemesi tasnifini ilgili sōzō vesilesiyle Ebū Ħanīfe‘ye dayandırmadığı anlamına gelmektedir. Belki de o, hususen Mōrci‘e‘yi altı ana sapkın fırka arasında saymak istemiştir. Zira Mōrci‘ilik, Ħanefilerin kurtulamadıkları bir yaftadır. Normalde Ħanefiler için “ircā” gōrōřō ile anılmaktan sakınmaları için herhangi bir sebep yoktur. Bu gōrōř onların belirleyici nitelikleridir. Fakat ۆzellikle Mōrci‘e‘nin birtakım hadisler nispet edilerek Hz. Peygamber‘in lisaniyla kōtōlenmesi ve buna dayanarak Ařķābu‘l-Ħadīř başta olmak ũzere çeşitli gruplar tarafından Mōrci‘e ismine dair yōrōtōlen kara propaganda Ħanefileri bu ismi kendilerinden uzaklaştırma çabasına girmeye sevk etmiştir. Ayrıca ameli tamamen ۆnemsizleřtiren, iman olduğu sōrece hiçbir gōnahın zarar vermeyeceğini sōyleyen aşırı grupların da Mōrci‘e olarak adlandı-

rılması, onlarla özdeşleşmek istemeyen Hanefiler'i Mürci'i olmadıkları yönünde bir ispat çabasına girme ve her fırsatta Mürci'e'yi kötüleyerek kendilerinden uzaklaştırma gayretlerini beslemiş olabilir. Muhtemelen Ebū Mūṭī' de bu sebepten altı ana sapkın fırkanın içerisine Mürci'e'yi katmak istemiş, Ebū Ḥanīfe'nin sözünün bu tasarruf ile uyuşmayacağını göyerek de onu zikretmekten kaçınmış olabilir. Üstelik Müşebbihe, Ebū Muṭī'in muhtemelen müntesibi olduğu veya en azından birtakım görüşlerine meylettiği Kerrāmiyye hakkında sıklıkla kullanılan bir yakıştırma değildir. Bu nedenle Ebū Muṭī' Müşebbihe lafzını kullanmaktan hususen kaçınmış olabilir. Nitekim *Tuḥfetü'l-müsterşidîn*'deki tasnifte Müşebbihe yerine Kerrāmiyye 6 ana sapkın fırkadan biri olarak zikredilir.²³⁶ Aslında Ebū Muṭī'in Mürci'e altında zikrettiği 12 alt kol incelendiğinde bunların belirlenmesine iki temel noktanın rol oynadığı söylenebilir. Bu alt kolların bir kısmının (örneğin ilk 6 kol) Mürci'e başlığı altına alınmasını sağlayan şey "iman" konusunda kendilerine özgü bir görüş ortaya koymalarıdır. Ancak bu görüşün ircā' ile uyuşması zorunlu değildir. Örneğin 'imanın bilgi olduğunu' söyleyen Beyhesiyye pek çok tasnif geleneğinde bir Hāricî fırkasıdır. Yine imanın amel olduğunu söyleyen 'Ameliyye'nin Mürci'i fırkası olması mümkün değildir. Bunların dışında Mürci'e'nin alt kolu olarak zikredilen diğer kolların da ilginç bir şekilde Hanefileri Mürci'i olmakla

²³⁶ Bunun dışında hem Müşebbihe'yi hem de Mürci'e'yi birbirinin yerine değil müstakil olarak ana fırkalar arasında zikreden ve Mu'atılâ/Cehmiyye'yi liste dışı bırakan bazı Hanevî müellifler de bulunmaktadır. Örneğin Ebū'l-Yüsr el-Pezdevî'nin *Uşûl*'ü üzerine yazdığı şerhte 'Alā'eddîn 'Abdül'aziz b. Aḥmed el-Buḥārî (ö. 730/1330), ehl-i ehvā'ın Kaderiyye – Cebriyye - Rāfiḍa - Hāriciyye – Müşebbihe – Mürci'e olarak 6 ana fırkaya, sonra da her bir fırkanın 12 alt kola bölünerek 72 sayısına ulaştığını belirtir; bkz. 'Alā'eddîn 'Abdül'aziz b. Aḥmed b. Muḥammed el-Buḥārî, **Keşfü'l-esrār 'an uşûli Fahrî'l-İslâm el-Pezdevî**, 2. b., el-Fārûku'l-Ḥadîse, Kahire, 1416/1995, C. I, s. 10; a.mlf., a.g.e., I-IV, not. 'Abdullāh Maḥmūd Muḥammed 'Umer, C. I, Dāru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, s. 20 (şerh kısmı). Buḥārî burada alt kolların isimlerini zikretmez ve fırka tasnifi yapma şeklinde bir gayesi de yoktur. Aslında 'Alā'eddîn el-Buḥārî'nin ana fırkalardaki tasarrufunun, üzerine şerh yazdığı Pezdevî'nin *Uşûl*'üne dayandığı anlaşılmaktadır. Pezdevî eserinin bir yerinde fırkalardan bahsederken onları sırasıyla Şi'a, Hāvāric, Kaderiyye, Cebriyye, Mürci'e, Mücessime ve yedincisi olarak Ehl-i Sünnet ve Cemā'at olarak sayar. Ancak her birinin 12 alt kolu olduğunu söylemediği gibi her birini anlatırken nispet ettiği alt kollar Doğu Hanevî Fırak Geleneği'ndeki eserlerden farklılık arzeder. O, fırkalara dair bu anlatımında 73 rakamına ulaşmayı hedeflemediği gibi aslında sistematik bir fırka tasnifi yapmak niyetinde de değildir. İlgili yer için bkz. Pezdevî, a.g.e., ss. 249-250.

suçlayan Aşhābu'l-ḥadīṣ fırkaları olduğu görülmektedir. Örneğin 'imanın artıp eksileceğini söyleyen' Menkūşīyye, imanda *istiṣnā'* görüşünü savunan Müsteşniyye, 'doğru yanlış bütün haberlere itibar eden' Ḥaṣviyye ve kıyası reddeden Eşeriyye bunun örneklerini teşkil etmektedir.²³⁷ Mürci'e yerine Müşebbihe'yi ana fırka olarak zikreden Ebū Şekūr es-Sālimī ise Ebū Muṭī'ın Mürci'e altında zikrettiği fırkalara nispet ettiği görüşleri Cebriyye altında zikretmektedir.²³⁸ Sālimī gibi Müşebbihe'yi ana fırka olarak zikreden 'İrāḳī'nin Müşebbihe fırkalarını bir kısmını Sālimī'nin Müşebbihe altında zikrettiklerinden bir kısmını da Ebū Muṭī'ın Mürci'e altında zikrettiklerinden derlemek suretiyle oluşturduğu anlaşılmaktadır. Hulasa buradan hareketle iki ihtimalden bahsedilebilir. Birincisi geleneğin orijinalinde ana fırkalardan biri Müşebbihe olup Ebū Muṭī' yukarıda işaret ettiğimiz sebeplerden ötürü bunu Mürci'e ile değiştirmiştir, ikincisi ise başlangıçta ana fırkalar arasında Mürci'e bulunmakta iken Sālimī ve 'İrāḳī bunu Müşebbihe'ye tahvil etmiştir.

Ebū Muṭī'ın benimsediği tarzda 6x12'lik tasnifin kökenine dair geliştirdiğimiz bu tahminlerin dışında Millet Kütüphanesi'nde tespit ettiğimiz bir fırak risalesi²³⁹ bize bu noktada dikkat çekici bir alternatif düşüncenin imkânını sunmaktadır. 6x12'lik tasnifi uygulayan bu risale "*ḳale'l-İmām el-A'zam ... Ebū Ḥanīfe en-Nu'mān b. Sābit...*" şeklinde başlayarak risaleyi ve risalede uygulanan tasnifi Ebū Ḥanīfe'ye nispet etmektedir.²⁴⁰ Risale genel hatlarıyla İslam dünyasında ana fırkaların çıkış serüvenini tarihsel

²³⁷ Bu haliyle Ebū Muṭī' deyim yerindeyse bir taşla iki kuş vurmaktadır. Bir yandan Ḥanefiler'e yöneltilen Mürci'ilik suçlamasını Mürci'e'yi 6 ana fırka arasında zikretmekle uzaklaştırmakta, diğer yandan da Ḥanefileri Mürci'ilikle suçlayan Aşhābu'l-ḥadīṣ fırkalarını Mürci'e altında zikretmek suretiyle suçladıkları şey ile vasıflandırmış olmaktadır.

²³⁸ Bunun tam tersi durum yani Cebriyye'nin (Mücbire olarak) Mürci'e'den sayılması Mu'tezilî kelâmcı Ebū'l-Ḳāsim el-Bellī el-Ka'bī'nin *Maḳālāt*'ındaki ana fırka tasnifinde görülmektedir. Bu bilgi için bkz. Aḥmed b. Yaḥyā İbnü'l-Murtaḳā, **Kitābü'l-Milel ve'n-nihāl**, a.mlf., el-Münye ve'l-emel fî şerḥi'l-Milel ve'n-nihāl içinde, thk. Muḥammed Cevād Meşkūr, Dāru'l-Fikr, Beyrut, 1399/1979, s. 18; a.mlf, **el-Münye ve'l-emel fî şerḥi'l-Milel ve'n-nihāl**, s. 79.

²³⁹ "Risale fi zikri itikadi'l-mezahib" adıyla Ebū Ḥanīfe'ye nispetle kataloga kaydedilen risale Millet Kütüphanesi, İstanbul, Ali Emiri/Arabî, no. AEArb1194, vr. 28b-32a'da bulunmaktadır.

²⁴⁰ Aynı risalenin bir başka nüshası *Risāle fi beyāni'l-fırakı'd-ḳālle* adıyla Atf Efendi Kütüphanesi, İstanbul, no. 2825, vr. 143b-147b'de yer almaktadır. Bu nüsha, Millet Kütüphanesi'ndeki nüshada

süreç içerisinde ortaya koyan bir giriş bölümü ile 12'şer alt kollu 6 ana fırkanın tasnif edildiği bölüm şeklinde iki ana bölümden müteşekkil olarak kabul edilebilir. 12'şerli alt kolların zikredildiği bölümde Muḥammed b. Kerrām'a (ö. 255/868) nispet edilen Kerrāmiyye fırkası gibi Ebū Ḥanīfe'den daha sonra ortaya çıkmış fırkaların yer alması risalenin ve bu bölümdeki tasnifin Ebū Ḥanīfe'ye ait olamayacağını göstermektedir.²⁴¹ Ancak özellikle ana fırkaların neler olduğunu kronolojik perspektif içerisinde ortaya koyan ilk bölüm ele aldığımız problematik açısından dikkat çekicidir. Buna göre Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ilk fırka Ravāfiḍ'dır. Bundan sonra Ḥavāric çıkmıştır. Sonra Basra'da Ma'bed el-Cühenī (ö. 80/699) ortaya çıkmış onun görüşlerini takip edenlerle Kaderiyye'ye dönüşmüştür. Sonra Tirmiz'de Cehm b. Şafvān (ö. 128/746) zuhur etmiş, yine tabileri sayesinde Cehmiyye oluşmuştur. Daha sonra Belḥ'te Muḳātil b. Süleymān (ö. 150/767) neşet etmiş, insanları bir yandan Ma'bed'e muhalefet ederek *cebre* öte yandan da Cehm'e muhalefet ederek *teşbihe* çağırarak Cebriyye-i Müşebbihe fırkasının varlık kazanmasına sebep olmuştur. Böylece Ravāfiḍ-Ḥavāric-Mürçi'e-Cehmiyye-Kaderiyye-Cebriyye şeklinde 6 ana fırka oluşmuştur. Bu fırkalardan her biri ise 12 alt kola ayrılmıştır.²⁴² Bu anlatımda 6 ana fırkanın teşekkülünün Ebū Ḥanīfe'nin yaşadığı zaman diliminde (80-150/699-767) tamamlanmış olduğu görünmektedir. Bu hâliyle 12'şerli alt kollarının belirlenmesi hariç ana fırkaların kimliğinin tayinini Ebū Ḥanīfe'ye nispet etmek veya Ebū Ḥanīfe'ye nispetini tutarlı görmek mümkündür. Böylece Ebū Muḳī'in ilerleyen satırlarda işaret edeceğimiz üzere "bize nakledildi..." şek-

---

mevcut olan eserin başındaki Ebū Ḥanīfe'ye yapılan referansı içermemekte, bu cümleden sonra gelen kısımdan başlamaktadır. Bu nedenle katalog kayıtlarına da müellifi meçhul bir eser olarak geçmiştir. Millet Kütüphanesi'ndeki nüsha ile karşılaştırıldığında pek çok kısmın metninden düştüğü anlaşılmaktadır.

²⁴¹ Elimizdeki nüsha 'Ayntāb (Gaziantep) şehrindeki Bostancı Medresesi'nde 'Osmān b. Muḥammed b. Mūsā b. el-Ḥaccī Bekdāş el-Mükellī' tarafından 1150 [1738] tarihinde istinsah edilmiştir. Müstensih temize çektiği nüshanın müsveddesinin 679 [1280] senesinde *Aḥmed b. Maḥmūd b. Muḥammed el-Erzincānī* tarafından yazıldığını belirtir; bkz. vr. 32a. Böylece söz konusu nüsha 679/1280 tarihli bir müsvedde nüshadan istinsah edildiği için bu risale de bu tarihten önce yazılmış olmalıdır.

²⁴² bkz. vr. 28b-29b. Bu anlatıda Mürçi'e fırkasının ne zaman ve nasıl zuhur ettiği anlatılmamış veya ilgili kısım metinden düşmüştür.

linde belirttiği Hārūriyye - Ravāfiḍ - Kaderiyye – Cebriyye – Cehmiyye - Mürçi'e şeklindeki altı ana fırkanın tespiti Ebū Ḥanīfe'ye nispet edilen böyle bir tarihî anlatımdan neşet etmiş olabilir. Ancak Ebū Muṭī'ın bu durumu Ebū Ḥanīfe kaynaklı olarak bilmediğinin de anlaşıldığını belirtmek gerekir. Zira şayet altı ana fırkanın tespitinin Ebū Ḥanīfe'ye ait olduğu bilgisine sahip olsaydı bunu kaynağı mechul bir nakil olarak vermek yerine özellikle belirtmek isterdi. Belki de incelediğimiz Millet Kütüphanesi'ndeki risaledeki Ebū Ḥanīfe'ye yönelik nispet bu risalenin müellifinin veya onun esas aldığı kaynağın yaptığı bir tasarruf olup erken dönem kaynaklı bir anlatımın Ebū Ḥanīfe'ye nispet edilmesi olabilir.²⁴³

Her halükârda altı ana fırkalı tasnifin tarihsel süreç içerisinde başlangıçta veya daha sonra bazı Ḥanefî ulema tarafından bir şekilde Ebū Ḥanīfe ile ilgisinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere Ebū Muṭī' ile Ebū Şekūr es-Sālimî ve 'Irāḳî gibi müellifler arasındaki farklılık sebebiyle geleneğin kendi içinde birbirinden farklılaşan iki ana damardan oluştuğu söylenebilir: Bir tanesi Ebū Şekūr es-Sālimî, 'Irāḳî ve daha sonraki dönemlerde *Tuḥfetü'l-müstersidîn*'in müellifi gibi ana fırkaları Nāşibiyye - Ravāfiḍ - Kaderiyye – Cebriyye - Mu'atṭıla - Müşebbihe olarak belirleyip, Ebū Ḥanīfe'nin Ehl-i Sünnet tanımına dayandıranlar; diğeri de ana fırkaları Hārūriyye -

---

²⁴³ Risalenin altı ana fırkayı tarihsel süreç içerisinde tespit eden bölümün akabinde yer alan on iki alt kollu altı ana fırkanın tasnifine dair bölümünün yukarıda da söylendiği üzere Ebū Ḥanīfe'ye ait olmayacağı kesin olduğu gibi zikredilen birtakım fırkalar sebebiyle tasnifin Ebū Muṭī'ın tasnifinden, hatta diğer 6x12'lik tasniflerden zaman zaman önemli ölçüde farklılaştığını belirtmek gerekir. Zira alt kolların önemli bir kısmı Doğu Ḥanefî Fırak Geleneği'ne ait olsa da bir kısmı bu gelenekte bulunmayan farklı fırkalardır. Yine Ezraḳiyye gibi bazı fırkalara nispet edilen görüşlerin de Doğu Ḥanefî fırak malzemesinden ziyade Mu'tezilî-Eş'arî malzemeye dayandığı görülmektedir. Bazı fırkalarda da örneğin Meymūniyye fırkasında olduğu üzere Doğu Ḥanefî gelenekte başka bir fırkaya (Şimrāḳiyye) nispet edilen görüşün atfedildiği görülmektedir. Nüshada fırkaların isimlerinde müelliften ve müstensihkten kaynaklanan bolca okuma/yazma hatası mevcuttur. Bunlar zaman zaman yeni fırkalar gibi algılanmaya müsaittir, ancak nispet edilen görüşler Doğu Ḥanefî malzeme ile mukayese edildiğinde okuma/yazım yanlışlarını düzeltmek mümkün hâlde gelmektedir. Müellifin risalenin sonunda eseri "ihtisar yoluyla" hazırladığını söylemesi ve her bir bâtil görüşe verilecek kitap, sünnet ve akıldan delillerin olduğunu belirtmesi ve sapkın fırkaları "ehl-i ehvâ' ve'l-bida'" kelimeleriyle tanımlaması risalenin Ebū Muṭī'ın eseri veya onun tarzında bir başka geniş eserden hareketle oluşturulduğu fikrini uyandırmaktadır. Ancak müellif şayet Ebū Muṭī'den yararlanmışsa kesinlikle onun tasnifini olduğu gibi kabullenmemiş, başka tasniflerden de faydalanarak önemli değişiklikler yapmıştır.

Rāfiđiyye - Kaderiyye – Cebriyye – Cehmiyye - Mürci'e olarak tespit ederek muhtemelen Ebū Hānife veya ona yakın erken dönemli bir Hānefi âlimin ana fırkalara dair kronolojik anlatımını esas alanlar. İki damar arasındaki farklılık sadece ana fırkaların isimleri ile sınırlı değildir. Alt kolların belirlenmesi ile fırkalar hakkında verilen malzeme de zaman zaman farklılıklar arzeder. Bu iki damarı kendi içerisinde ayrı ayrı incelemek daha isabetli olacaktır.

Ebū Muṭī' Tasnifi

6x12'lik tasnifin elimize ulaşan en erken örneği Ebū Muṭī' Mekhūl b. el-Faḍl en-Nesefi'ye (ö. 318/930) ait olan *Kitābu'r-redd 'alā ehli'l-bida' ve'l-ehvā'i'd-dālle* adlı eseridir.²⁴⁴ Ancak günümüzde mevcudiyeti tespit edilen eserler içerisinde bu tasnifin ilk uygulama örneğinin Ebū Muṭī' in eseri olması, bu tasnifi icat edenin de Ebū Muṭī' olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Ebū Muṭī' bu tasnifi daha önce uygulayan bir

²⁴⁴ Eser, 1980 yılında Marie Bernand tarafından Fransızca kısa bir giriş yazısıyla birlikte neşredilmiştir; bkz. M. Bernand, "Le *Kitāb al-radd 'alā l-bida'* d'Abū Muṭī' Makhūl al-Nasafi", **Annales Islamologiques**, C. XVI, 1980, ss. 39-126. İçerisinde bulunan pek çok okuma/yazım hatası sebebiyle yakın zamanlarda Seyit Bahçıvan aynı nüshaya dayanarak eserin yeni neşrini gerçekleştirmiştir. Bahçıvan bu neşirde Bernand'ın hatalı okuma/yazımlarını ve doğrusunu gösteren bir doğru-yanlış tablosu da ilave etmiştir; bkz. (bahçıvan neşri), ss. 80-97 (Bu neşrini benimle paylaşma nezaketi gösteren Seyit Bahçıvan'a teşekkürlerimi sunuyorum). Eserin elimize ulaşan Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi, MS Pococke Koleksiyonu, no. 271'deki 145 varaklık yazma nüshası 'Abdülkerim b. Muḥammed b. Maḥmūd b. Ebī Bekr isimli bir kişi tarafından istinsah edilmiştir (İnternetteki katalog kaydı için bkz. <http://www.fihrist.org.uk/source/added/MS.%20Pococke%20271>). Bu kişi, Bahçıvan'ın tespit edebildiği kadarıyla, 772/1371 senesinde dünyaya gelen, menşei bakımından Doğu İslam coğrafyasına nispet edilen (*meşrūqī*), -bizzat temmet kaydında kendi ifadelerinden de anlaşıldığı gibi- ataları Şam'a göç etmek zorunda kalan bir kişidir. Bugünkü Suriye'de Şam ve Hıms şehirleri arasında yer alan Kārā/Kāre şehrinde ikamet etmekte olup babası ve dedesi gibi şehrin merkez camiiinin hatibidir. Ebū Muṭī' in eserini de burada 847/1443 senesinde istinsah etmiştir. Bahçıvan'ın müstensih hakkında verdiği bilgiler arasında en ilginç onun "Şāfi'i" nisbesidir; bkz. (Bahçıvan neşri), ss. 100-101 ve dn. 56. Buradan hareketle Doğu İslam coğrafyasından Şam'a göçen ailenin zaman içerisinde Hānefilikten Şāfi'liğe geçtiği düşünülebilir. Eseri de muhtemelen ataları göç esnasında yanlarında getirmiş ve bu zat Şāfi'i olmasına rağmen Hānefi bir müellife ait bu eseri istinsah etmiştir. Bu eserin ayrıca bir muhtasar şekli de mevcuttur. Nitekim Bahçıvan, Riyad'da Melik Faysal İslamî Araştırmalar Merkezi'nde (*el-Merkezü'l-Melik Fayşal li'l-buḥūş ve'd-dirāsāti'l-İslāmiyye*) bulunan bir nüshasını tahkik sırasında kullandığını belirtir. Biz de araştırmalarımız neticesinde bu muhtasarın Samsun Vezirköprü Yazma Eser Kütüphanesi, 671/6 numarada 64b-68b varakları arasında 949/1542 istinsah tarihli sondan eksik bir nüshasını tespit ettik. Risalenin başına isim olarak "Kitābu ihtilāfi'l-meżāhib" ibaresi yazılmış ve hamdele-salveden hemen sonra "Bu, Ebū Muṭī' Mekhūl en-Nesefi'nin kitabından özetlenmiştir (*telḥiṣ*)" denilmiştir (vr. 64b).

kaynağın takipçisi olabilir. Nitekim Ebū Muṭī‘in *er-Redd* de kullandığı bir ifade, tasnifin Ebū Muṭī‘den daha önce de var olduğu fikrini uyandırmaktadır:

“Onların [bid’at (*ehvā’*) fırkalarının] isimlerine dair [haber] bize ulaştı, ki onlar altı sınıf olup onlardan 72 fırka doğmuştur. Bunların hepsi bid’atçı, sapkın, cemaatten kopmuş ve Allah’ı birlemeleri sebebiyle Allah’ın cehennemden çıkmasının diledikleri hariç kıyamet günü varacakları yer cehennem olan kişilerdir.”²⁴⁵

Alıntılanan metinde Ebū Muṭī‘in kendisine ulaştığını belirttiği husus fırkaların isimleridir. Ancak bunlar altı ana fırkanın isimleri ile mi sınırlıdır yoksa alt kolları da müstemil midir bilemiyoruz. Bunun yanı sıra Ebū Muṭī‘e ulaşanlar arasında her biri on iki alt kola ayrılan altı ana fırka şeklinde 73’lü bir tasnif biçimi de var mıdır sorusu cevabı önem arzeden bir sorudur. Öte yandan Ebū Muṭī‘in tasnifinin şekil ve içerik açısından son derece sistematik bir yapı arz etmesinden hareketle bu tasnifin daha önceki bir örneğinin olabileceği ve muhtemelen 3./10. yüzyılın ortalarına kadar geriye götürülebilecek çalışmaların bulunabileceği dile getirilmiştir.²⁴⁶

Geleneğin şayet Ebū Muṭī‘ öncesinde bir örneği varsa bunun hangi eser olabileceği konusunda akla gelenlerin başında Ebū Ḥafş eş-Şağîr olarak bilinen Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed’e (ö. 264/878) nispet edilen *el-Ehvā’ ve’l-iḥtilāf* veya *er-Redd ‘alā ehl’i’l-ehvā’* adlı eser bulunmaktadır.²⁴⁷ Günümüze ulaşmayan bu eser-

---

²⁴⁵ Ebū Muṭī‘ en-Nesefî, a.g.e., (Bernard Baskısı), s. 60. Ayrıca, Muzaffer Tan’ın da işaret ettiği üzere, Ebū Muṭī‘ fırkalara cevap verirken kimi zaman “... Cemaat dedi ki...” dedikten sonra “...Ebū Muṭī‘ dedi ki...” diyerek Cemaat’in görüşlerine ilavede bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durum, Ebū Muṭī‘in Cemaat’in görüşlerini aldığı önceki bir kaynağın varlığını ihsas etmektedir; bkz. Tan, “Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. II, S. 2, Ankara, 2008, s. 123.

²⁴⁶ bkz. Muzaffer Tan, “Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale”, a.g.m., s. 183.

²⁴⁷ Bu eser, Kâtib Çelebî tarafından Ebū Ḥafş eş-Şağîr’e değil de babası Ebū Ḥafş el-Kebîr Aḥmed b. Ḥafş el-Buḥârî’ye (ö. 216/831) nispet edilmektedir; bkz. Ḥacî Ḥalife Muştafâ b. ‘Abdillāh Kâtib Çelebî, **Keşfu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kutub ve’l-funûn**, I-II, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971-1972, s. 838. Ancak Leknevî, bunun yazım hatası olup doğrusunun Ebū Ḥafş eş-Şağîr olması gerektiğini belirtir; bkz. Ebū’l-Ḥasenât Muḥammed b. ‘Abdülhâyy el-Leknevî, **Kitābu’l-Fevā’idi’l-behiyye fî terâcimi’l-Ḥanefiyye**, nşr. Muḥammed

den²⁴⁸ açıkça adını anmak suretiyle en çok alıntı yapan eserlerden birisi olan Ebü İshâk İbrâhîm b. İsmâ'îl b. Ebü Naşr eş-Şaffâr el-Buḥârî (ö. 534/1139)'nin *Telḥîşu'l-edille li kavâ'idi't-tevhîd* adlı eserindeki alıntılar incelendiğinde Ebü Ḥafş eş-Şağîr'in eserinde 6x12'lik tasnifi kullandığına dair veya itikâdî fırkaları nasıl tasnif ettiğine dair herhangi bir bilgi veya işaret söz konusu değildir.²⁴⁹ Ebü Ḥafş eş-Şağîr'in zikri geçen eserinin ismini açıkça pek çok kez zikretmek suretiyle verdiği değeri gösteren eş-Şaffâr el-Buḥârî İslam fırkalarından bahsettiği bölümde Ebü Ḥafş eş-Şağîr'e herhangi bir referansta bulunmamaktadır. Böylece Ebü Ḥafş eş-Şağîr'in Ebü Muṭî'ın eseri ile hemen hemen aynı adı taşıyan *er-Redd 'alâ ebli'l-ebvâ'*ın 6x12'lik fırka tasnif geleneğinin ilk örneği olduğunu söylemek zor görünmektedir.²⁵⁰

Öte yandan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin çeşitli fırak kitaplarından ve onların fırkaları tasnif noktasında geliştirdiği farklı metotlardan kısaca bahsederken 6x12'lik sistem için Ebü Muṭî'ı örnek göstermesi, onun öncesinde böyle bir tasnifi kullanan bir başkasından bahsetmemesi 6x12'lik fırka tasnif sisteminin mucidinin Ebü Muṭî' olduğu ve ilk kez onun tarafından geliştirildiği fikrini güçlendirmektedir. Şayet bu sistem Doğu

---

Bedreddîn Ebü Firâs en-Na'şânî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., s. 19. Bu referans için Adem Arıkan'a teşekkürler.

²⁴⁸ Süleymaniye Kütüphanesi katalog kayıtlarında "*er-Reddû ala Ebli'l-ebvâ'*" ismiyle "Ebu Hafş el-Kebir el-Buhari"ye nispet edilen bir yazma nüsha mevcut olarak görünmekle birlikte (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Carullah, no. 1677M, 209 vr. ist. trh. 669 H.), nüsha incelendiğinde eserin muhtemelen 4./10. yüzyılda yaşamış bir müellife ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerli tespiti müdellel olarak benimle paylaşan Mehmet Kalaycı ve Adem Arıkan'a müteşekkirim.

²⁴⁹ karşı. Ebü İshâk İbrâhîm b. İsmâ'îl b. Ebü Naşr Ahmed eş-Şaffâr el-Buḥârî, **Telḥîşu'l-edille li kavâ'idi't-tevhîd**, I-II, thk. Angelika Brodersen, el-Ma'hedü'l-Elmâni li'l-Ebhâşi's-Şarḳiyye, Beyrut, 1432/2011, C. I, ss. 47-48, 50, 120, 262, 277; C. II, ss. 743, 848, 849.

²⁵⁰ Ebü Ḥafş eş-Şağîr'e nispet edilen bu eser dışında Sönmez Kutlu'nun Mısır'da bulduğu bir yazmada yer alan Hanefî âlimlere ait bir eser listesinde Ebü Bekr Muḥammed b. el-Yemân es-Semerḳandî (ö. 268/881) isimli bir âlime nispet edilen *er-Redd 'ale'l-ebvâ'* adlı eser de (bkz. Sönmez Kutlu, "Ebü Mansûr el-Mâturîdî ve Maturidi Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, haz. Sönmez Kutlu, gözden geçirilmiş 3. b., Otto Yayınları, Ankara, 2011, s. 448) Ebü Muṭî'ın eseri ile aynı ismi taşımakta olup geleneğin ilk örneği olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir. Ancak Kureşî (ö. 775/1373) ve Kâtib Çelebi bu eserin ismini *er-Redd 'ale'l-Kerrâmiyye* olarak kaydetmekte olup bu eserin fırka tasnifi yapmaktan ziyade Kerrâmiyye'yi reddetmek üzere yazıldığı anlaşılmaktadır; bkz. Muḥyiddîn Ebü Muḥammed 'Abdülkâdir b. Muḥammed İbn Ebi'l-Vefâ' el-Ḳureşî, **el-Cevâhirü'l-muḍiyye fî tabâkâtî'l-ḥanefiyye**, I-IV, thk. 'Abdülfetâḥ Muḥammed el-Ḥulv, II. b., C. III, Hicr, Cize, 1413/1993, s. 401; Kâtib Çelebî, a.g.e., C. I, s. 839.

Ḥanefiliğinin çok erken dönemlerde geliştirdiği bir sistem olsaydı, Pezdevî'nin muhakkak bunu belirtmesi, bu tasnif sistemi ile Ḥanefiliğın ilişkisini kurarak Ebū Muṭî'ın evvelindeki örnekleri sunması beklenirdi. Böylece Ebū Muṭî'ın "bize ulaştı.." derken kastettiği yalnızca altı ana fırkanın isimleri olabilir ve Ebū Muṭî' bu ön bilgiden hareketle 6x12'lik tasnifi ilk defa ortaya koyan kişi olduğu kabul edilebilir. Fakat bu hususu net bir dille ifade edebilmek kolay olmamakla birlikte kesin olarak söyleyebileceğimiz husus, geleneğın elimize ulaşan ilk ve en mütেকâmil örneğinin Ebū Muṭî'ın *er-Redd'i* olduğudur.

Hakkında pek fazla bilgi sahibi olamadığımız ve büyük sufilerin sözlerinin bir derlemesi mahiyetindeki *el-Lü'lü'yyāt* adlı bir başka eseri ile de tanınan Ebū Muṭî' Mekhûl b. el-Faḍl en-Nesefî²⁵¹ hakkında tartışmalı meselelerden biri onun mezhebî kimliğidir. Zira Ḥanefî oluşu kesin olmakla birlikte itikâdî bakımdan Kerrâmî olduğu veya bazı görüşlerinde Kerrâmîler'e meylettiği iddia edilmiştir.²⁵² Eserinde Kerrâmiyeye'den hiçbir şekilde bahsetmeyen ve fırka-i nâciyeyi "Ehlü'l-cemâ'a"²⁵³ şeklinde belir-

²⁵¹ Hakkında bkz. el-Kureşî, a.g.e., C. III, s. 498; ez-Zehabî, **Siyeru a'lämi'n-nübelâ'**, a.g.e., C. XV, s. 33; İlyas Üzüm, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, İstanbul, 2006, C. XXXII, ss. 570-571; Seyit Bahcivan, "Ebū Muṭî' Mekhûl b. el-Faḍl en-Nesefî ve Şahşıyyetühu'l-İlmıyye", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. V, S. 2, 2012, ss. 31-59.

²⁵² Ebū Muṭî'ın sufi ve Kerrâmî bağıntularına ilk dikkat çeken kişi Louis Massignon'dur; bkz. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922), 241'den naklen Lewinstein, a.g.tz., ss. 158-159.

²⁵³ Bazı araştırmacılar, Ebū Muṭî'ın kurtuluşa eren fırkanın kimliğini belirtirken "اهل الجماعة المرجون" şeklinde kaydedilmiş ifadesini "Ehlü'l-Cemâ'ati'l-Mürçî'ün" şeklinde okuyarak "Mürçî Ehl-i Cemaat" olarak mana vermekte ve müellifin itikâdî kimliğini Mürçî'î olarak tanımlamaktadır; Acar, a.g.tz., s. 82. Eserin yeni tahkikini gerçekleştiren Bahcivan ise bu kelimeyi *Mürcevn* şeklinde okur ve hareketler. Daha önce de söz konusu ettiğimiz gibi ana sapkın fırkalardan biri Müşebbihe olması beklenirken bunu, kanaatimizce, hususen Mürçî'e olarak kullanmak suretiyle Mürçî'e'yi altı ana sapkın fırkadan biri olarak belirleyen bir müellifin fırka-i nâciye olan Ehl-i Sünnet'i "Mürçî'î" olarak tanımlaması makul görünmemektedir. Öte yandan kelimenin *mürcevn* şeklinde olması da kolay kabul edilebilecek bir şey değildir. Zira bu kelime Kur'an'da Tebük Seferi'ne katılmayan kişilerin sert ifadelerle eleştirildiği bir âyette "(Sefere katılmayanlardan) diğer bir kısmı da, Allah'ın emrine bırakılmışlardır (*mürcevn li-emrillâb*). O, bunlara ya azap eder ya da tövbelerini kabul eder. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir." (9/Tevbe 106) şeklinde geçmektedir. Burada kelimenin olumlu bir anlamı olmayıp belirsizlik ifade etmektedir. Bu nedenle Kur'an'a çok iyi derecede vâkîf olduğu anlaşılan müellifin bu kelimeyi tercih etmeyeceğini düşünmek daha isabetlidir. Öte yandan eserin elimizdeki muhtasar hâlinin buradaki problemi aydınlığa kavuşturabileceği yönündeki ümidimiz maalesef "73. fırkaya gelince, onlar fırka-i nâciyedir, ki Ehl-i Sünnet ve Cemaat'tir" (65b) tarzındaki

siz bir isimlendirme ile tanımlayan Ebū Muṭīʿin Kerrāmī oluşu hemen tespit edilebilecek bir durum değildir. Öte yandan ondan bahseden klasik kaynaklar da böyle bir ilgi kurmamışlardır. Nitekim onun *er-Redd*'indeki fırka tasnifine referansta bulunan Pezdevî de müellifin Kerrāmī oluşuna dair herhangi bir şey söylememektedir. Bu gibi durumlar müellifin Sünnî olduğuna işaret olarak kabul edilebilirse de,²⁵⁴ *er-Redd* yakından incelendiğinde müellifin Kerrāmī olduğunu söylememize imkân tanıyan birçok durumun mevcudiyeti tespit edilebilir. Bunları kısaca şu şekilde ifade edebiliriz. Müellif birkaç yerde imanı “yalnızca söz” olarak tanımlamaktadır. Hâlbuki Sünnî Hanefi ulemaya göre iman kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibarettir. İmanın söz olduğu görüşü Kerrāmiyye'nin meşhur görüşüdür.²⁵⁵ Yine Ebū Muṭīʿ Cebriyye fırkası altında “istitaatin fiille birlikte olduğunu” savunan Maʿıyye isimli bir fırkadan bahseder ve bu fırkanın görüşünü red sadedinde Ehlü'l-cemā'a'nın “istitaatin fiilden önce olduğu” şeklindeki görüşünü sunar. Hâlbuki bu, Ehl-i Sünnet'in kabul edemeyeceği bir görüş olup Sünnî olmayan bazı grupların ve özellikle de Kerrāmîler'in görüşüdür. Zira Ehl-i Sünnet'e göre istitaat fiille birlikte dir.²⁵⁶ Kerrāmî görüşe bir başka örnek Cehmiyye altında

---

ibaresiyle sonuçsuz kalmaktadır. Hâsılı bu kelimedede bir okuma/istinsah hatası olabileceğini düşünmek kanaatimizce daha doğrudur. Nitekim bu kelime aslında التاجون (*en-nācūn*/kurtuluşa eren Ehlü'l-cema'a) da olabilir (Bu ihtimale dikkatimi çeken danışman hocam Orhan Ş. Koloğlu'na müteşekkirim). *En-Nācūn* şeklinde bir kullanımı el-Ḥaṭīb el-Bağdādî'nin naklettiği hicrî 325'te vefat eden Ebū Müzāḥım el-Ḥaḳānî'ye ait bir şiirde görmekteyiz. Bu şiirde şair Ehl-i Ḥadîş'in kurtuluşa erenler olduğunu ifade eden “*Ehlü'l-ḥadîş bümü'n-nācūn*” ifadesini kullanmaktadır; bkz. Ebū Bekr Aḥmed ibn 'Alī ibn Sābit el-Ḥaṭīb el-Bağdādî, **Şerafu aşḫābi'l-ḥadîş**, thk. Mehmed Said Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 57. el-Ḥaḳānî ile aynı dönemde yaşamış Ebū Muṭīʿin bu kelimeyi kullanması ciddiye alınması gereken bir ihtimaldir.

²⁵⁴ Nitekim *DİA*'daki maddede İlyas Üzüm, Ebū Muṭīʿin “Allah'a cisim isnat edilemeyeceği”ni söylemesinin İbn Kerrām'ın görüşlerinden uzak olduğunu gösterdiğini belirtir; bkz. İlyas Üzüm, “Nesefî, Mekhûl b. Fazl”, a.g.md., C. XXXII, s. 570.

²⁵⁵ Ḥakīm es-Semerḳandî, fırka-i nâciye olarak ifade edilen es-Sevādü'l-a'zam'dan olmanın şartı olan 61 esası ortaya koyduğu eserinde birkaç yerde imanı tasdik ve ikrar olarak tanımlamış ve bir yerde de “Kim, ‘iman kalp değil dil üzerinedir’ derse o Kerrāmîdir” demiştir; bkz. Ebū'l-Ḳāsim İshāḳ b. Muḥammed el-Ḳāḳî el-Ḥakīm es-Semerḳandî, **Kitābu's-sevādî'l-a'zam**, İbrāhīm Matbaası, y.y., ts., s. 26. Ayrıca bkz. Pezdevî, a.g.e., s. 150.

²⁵⁶ Nitekim Pezdevî şöyle der: “Ḳaderiyye'nin çoğunluğu, Mu'tezile, Ḥavāric, Rāfiğilerin bir kısmı, içlerinde Ḥişām ve İbn Heşām'ın bulunduğu Ḳaderiyye'den Müşebbihe 'istitaatin fiilden önce olduğunu söylemiştir... Kim 'istitaatin fiilden önce olduğunu' söylese hiç şüphesiz 'kulun fiillerinin mucidi olduğunu' söylemiş olur.”; bkz. a.g.e., s. 120.

zikredilen ve “Allah’ın bir sınırı ve mekânı olamayacağı” görüşünü savunan Mültezikiyye fırkası Ebū Muṭī‘ tarafından “Allah’ın arşın üzerinde olduğu” görüşü ile reddedilmiştir. Hâlbuki Hıanefiler’e göre Allah’ın mekânı yoktur ve arş üzerinde değildir.²⁵⁷ Ebū Muṭī‘in Kerrāmî oluşuna hamledilecek bir başka çarpıcı durum da Kaderiyye’den Kâsiṭiyye fırkasını ele alırken sergilediği dünya karşısındaki katı negatif duruş ve para kazanmayı (*kesb*) çirkin görmesidir. Ebū Muṭī‘, “taleb-i dünya” ve “kesb”i savunan Kâsiṭiyye’ye karşı “terk-i dünya” ve “zühd”ü vurgulamaktadır. Bu, İbn Kerrām’a nispet edilen ve Kerrāmîler’in meşhur “taḥrîmu’l-mekâsib” görüşünü hatırlatmaktadır.²⁵⁸ Sözü uzatmamak adına fazla detaylandırmadığımız bu hususlar Ebū Muṭī‘in Kerrāmî oluşunu veya en azından pek çok konuda Kerrāmîler’in fikirleriyle uyuştuğunu göstermektedir. Ancak Ebū Muṭī‘ şayet bir Kerrāmî ise bunu gizlemeyi tercih etmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Burada Ebū Muṭī‘in niçin Kerrāmî oluşunu gizleme ihtiyacı duyduğu akla gelmektedir. Eğer Kerrāmî ise ve bunu ustalıkla gizlediyse o halde bölgede Kerrāmî olarak tanınmanın pek de iyi bir durum olmadığı, o yüzden kimliğini gizlemenin iyi bir fikir olduğu düşünülebilir. Nitekim Ebū Muṭī‘den yaklaşık bir buçuk asır sonra yaşamış olan Pezdevî kendi döneminde “tekvîn sıfatı” konusunda Eş‘arîler ve Kerrâmiyye’den olan Heyşâmîlerden bazı kişilerle tartıştığını, Heyşâmîlerin can tehlikesi sebebiyle görüşlerinden döndüğünü söylemektedir.²⁵⁹ Belki Ebū Muṭī‘ döneminde de Kerrâmîler için böyle tehlikeler mevcuttu. ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî de Allah’ın cevher olduğu görüşünü benimseyen Kerrâmîler’in “yayılr da rezil olurlar korkusuyla halkın yanında Allah’a cevher denilmesine izin vermediklerini” belirtir.²⁶⁰ Bu da Kerrâmîler’in kimliklerini gizleme noktasında ne kadar özenli davranmaya çalıştıkları-

---

²⁵⁷ Pezdevî bu hususta şunları söyler: “Hanbeliler, Kerrâmiyye, Yahûdiler ve ‘Allah cisimdir’ diyenler ‘Allah’ın arş üzerinde oturduğunu (*istikrâr*) söylediler... Allah Teâlâ ne bir mekânda, ne arşta, ne de başka bir yerdedir. O arşın üzerinde (fevka’l-‘arş) de değildir.”; bkz. a.g.e., s. 40.

²⁵⁸ Nitekim Hâkîm es-Semerḳandî, bu hususta şöyle der: “Bil ki kesbi terk etmek bir ruhsattır. Kesbi inkâr ise bid‘attir. Kim kesbi inkâr ederse o Kerrâmî’dir.”; bkz. a.g.e., s. 27.

²⁵⁹ Pezdevî, a.g.e., s. 82.

²⁶⁰ el-Bağdâdî, **el-Farḳ beyne’l-fırak**, a.g.e., s. 216.

nı göstermektedir. Nitekim zâhid kimlikleri ve özgün tasavvufî görüş ve duruşları ile tebarüz eden Kerrâmîler birkaç istisna dışında ilk döneme ait sufi tabakat kitaplarında ve diğer tasavvufî eserlerde bahis konusu edilmemişlerdir.²⁶¹ Hatta *el-Lü'lü'yyât*’ında Muḥammed b. Kerrâm’dan iki yerde alıntı yapan ve İbn Kerrâm’ın kendisine öğrencilik yaptığı Aḥmed b. Ḥarb’i övgüyle zikreden Ebū Muṭîc’in ve *el-Lü'lü'yyât*’ının İbn Kerrâm ve Kerrâmîlikle ilişkisi sebebiyle sonraki sufi müellifler tarafından bilinçli bir şekilde göz ardı edildiği düşünülmektedir.²⁶² Bölgede Kerrâmîliğe yönelik bu sistematik dışlama ve kötüleme kampanyaları Ebū Muṭîc’in Kerrâmî kimliğini gizlemesinde etkili olmuş olmalıdır. Bu hususta onun başarılı olduğu ve en azından fırak sahasında Kerrâmî kimliğiyle tanınmadığı söylenebilir. Ebū Muṭîc gerçekten Kerrâmî ise ortaya ironik bir durum da çıkmaktadır. Zira Doğu Ḥanefî fırak geleneği şayet Ebū Muṭîc tarafından ilk kez ortaya konuldu ise geleneğin ilk örneğinin Kerrâmî bir müellife ait olduğunu kabul etmek gerekecektir.

Ebū Muṭîc’in tasnifi kendisinden sonra çoğu kez özetlenmek suretiyle takip edilmiştir. Bu takipçilerin başında Ebū Muṭîc’in hemşehrisi Ebū Ḥafş Necmeddîn ‘Ömer b. Muḥammed b. Aḥmed en-Neseḫî es-Semerḫandî (ö. 537/1142) gelmektedir. O, Ebū Muṭîc’in tasnifini Ehlü'l-Cemâ‘a’nın itirazlarını çıkartmak ve fırkaların görüşlerini olabildiğince kısaltmak suretiyle ezberlenmesi kolay öz bir forma kavuşturmuştur. Bu tasnifini *et-Teysîr fî (‘ilmi)t-tefsîr* adlı eserinde gerçekleştirmiş,²⁶³ ancak bu bölüm

---

²⁶¹ Salih Çift, “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmîyye”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVII, S.2, Bursa, 2008, s. 441.

²⁶² Salih Çift, **Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî, Hayatı, Fikirleri ve Duaları**, Sır Yayıncılık, Bursa, 2011, ss. 18-19.

²⁶³ Bu yeri maalesef tespit edemedik, ancak risalenin aslında müellifin tefsirinden çıkartılma olduğu hususu risalenin ilk cümlesinde belirtilmektedir: “*Fî beyâni'l-mezâhib min tefsiri's-Şeyhı'l-imâm Necmiddîn Ebî Ḥafş ‘Ömer b. Muḥammed b. Aḥmed en-Neseḫî.*”; örnek olarak çalışma esnasında yararlandığımız bazı nüshalara bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 5436, vr. 46b-47b; Afyon Gedik Ahmet Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 17584, vr. 56b-63b; Ankara Adnan Ötügen Yazma eser Kütüphanesi, 3054, vr. 54b-55b; Kütaḫya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 2314, vr. 1a-6a; Burdur Yazma eser Kütüphanesi, 377/2, vr. 62b-63b; Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, 410, vr. 74b-77b.

daha sonra müstakil risale formatında pek çok kez istinsah edilmiştir. Ülkemiz yazma eser kütüphanelerinde de bolca yazma nüshası olan bu risalenin Osmanlı ulemasınca da geniş kabul gördüğü, 6x12'lik tasnifin çoğu zaman Necmeddîn 'Ömer en-Nesefî üzerinden tanındığı söylenebilir. Ayrıca söz konusu risale kimliği belli olmayan bir müellif tarafından diğer fırak eserlerindeki malumatları içerecek şekilde şerh edilmiş olup yazmaları mevcuttur.²⁶⁴ Necmeddîn 'Ömer en-Nesefî'nin fırkalar ile alakalı Ebū Muṭî'c'in tasnifi üzerinde gerçekleştirdiği tek tasarruf Ravāfiḍa altında Nāvūsiyye fırkasını çıkarıp “yeryüzünde her zaman görünür ve görünmeyeni bilen gizli veya aşikâr bir imam bulunur” diyen İsmâ'iliyye'yi ilave etmesidir. Bunun dışındakiler hatta Ebū Muṭî'c'in Kerrāmîliğine işaret sayılabilecek fırkalar bile korunmuştur. Örneğin 'istitaatin fiille birlikte olduğu' görüşünü savunan Ma'ıyye, Necmeddîn en-Nesefî'de “Kudretimiz fiille birlikte” görüşüyle verilmiştir. Nesefî'ye nispet edilen risalenin nüshalarının çoğunda 72 fırkanın tasvirinden sonra muhtemelen listede yer almamasına rağmen mevcut olan fırkalara da yer verilmiştir. Bunlar Eş'ariyye, Aşhābu'l-Ḥadîṣ, Aşhābu'r-re'y, Ḳarāmîṭa, Sūfiṣṭā'iyye, Kerrāmiyye, Hişāmiyye, Cevālîkiyye, Cehmiyye, Dırāriyye, Mürci'e şeklindedir. Necmeddîn en-Nesefî'nin Ebū Muṭî'c'in tasnifini bu denli kısa ve öz tutmasının belki medrese talebelerine kolayca ezberlenebilecek bir materyal sunma gayesine matuf olduğu düşünülebilir. Belki de bu yüzden Osmanlı döneminde de yazma nüshaları bu denli dolaşımda olabilmıştır. Necmeddîn en-Nesefî'nin tasnifinin etkisini gördüğümüz bir başka coğrafya Mısır'dır. Koyu bir Ḥanefî olan Ekmelüddin el-Bābertî'ye (ö. 786/1384) nispet edilen bir fırak risalesi, aslında baş ve son kısımları-

²⁶⁴ Örnek olarak bkz. *Cāmi' iḥtilāfi'l-meżābib* adıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1189/2, vr. 99b-144a; *Cāmi' iḥtilāfi'l-meżābib li-keşfi'l-meḳāşid ve'l-me'ārib* adıyla, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulucami, 3521/4, vr. 166b-180b. Şârihin zaman zaman bazı hatalarına rastlanmaktadır. Örneğin Ravāfiḍ altında zikredilen ve Necmeddîn en-Nesefî'nin “Namazda imamlar Hüseyin'in evladından olur” şeklinde bir görüş nispet ettiği Zeydiyye fırkası şârih tarafından Yezîd b. Üneyse'ye nispetle Yezîdiyye şeklinde anlaşılmış ve görüşü verilirken Nesefî'nin verdiği görüş ile birlikte yaygın fırak eserlerinde Ḥavāric altında zikredilen Yezîdiyye fırkasına nispet edilen görüşler de verilmiştir; bkz. Esad Efendi nüshası, vr. 124b-125a. Zeydiyye'nin Yezîdiyye olarak algılanması şeklindeki benzer hata ilerleyen satırlarda tasnifleri hakkında bilgi verilecek Ebū'l-Meḥāmid 'Ömer el-Çorumî ile Lütî Paşa'ya nispet edilen risalelerde de yapılmıştır.

na birtakım ilavelerle yapılmak suretiyle Necmeddîn en-Nesefî'nin tasnifinin tekrardan ibarettir.²⁶⁵ Molla Fenârî'nin Mısır'daki eğitim hayatında hocası olan Bâbertî'nin Osmanlı ulemasınca da iyi tanındığı malumdur. Muhtemelen fırak risalesi de bu yolla yaygınlık kazanmıştır.

Ebû Muṭî'ın tasnifinin muhtasar hâle getirilişi yalnızca Necmeddîn en-Nesefî ile sınırlı değildir. Bu konuda çok ilginç bir örneği ömrünü hac yolculuğu dışında Bağdat'ta geçirmiş, ünlü Hıanbelî âlim İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 591/1201) *Telbîsü İblîs*'inin başlarında naklettiği 6x12'lik tasnifte buluyoruz.²⁶⁶ "... İlim eblinden biri dedi ki.." şeklinde bir ifadenin ardından verdiği tasnifi bir müelliften alarak naklettiği anlaşılan İbnü'l-Cevzî, muhtemelen Hıanefî bir âlimin eserinde bu tasnifi görmüş olmalıdır. Zira Büyük Selçuklular ile birlikte 5./11. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan batıya doğru, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya ciddi bir Hıanefî ulema göçü yaşanmıştır ve Bağdat da Doğu Hıanefî ulemanın ilgi gösterdiği şehirlerin başında gelmektedir.²⁶⁷ Bu Hıanefî göç ile

²⁶⁵ Baş tarafındaki "Kim İslam'da yeni bir şey ihdas ederse, o helak olmuştur. Kim bir bid'at çıkarırsa o dalâlete düşmüştür ve kim de dalâlete düşerse o cehennemdedir" hadisi ile başlayan risale daha sonra altı ana fırkanın ve kollarının zikri ile devam eder. Bu kısım Nesefî'den aynen alınmadır. Akabinde Nesefî'den farklı olarak altı ana fırkanın karakteristik görüşü verilir ve risale noktalanır. Birçok yazma nüshada "Şeyh Ekmelüddîn'e aittir" şeklindeki not risalenin bu künye ile meşhur olan Bâbertî'ye ait olduğunu gösteren hususiyetlerden biridir. Risalenin Kemâlpaşazâde'ye aitmiş gibi gösterildiği yazma nüshası (*Risâle fî'l-fırakı'ı-d-dâlle* adıyla Kemâlpaşazâde'ye nispetle: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli, no. 3711/20, vr. 114b-116a) ve bu nüshaya dayanılarak yapılmış bir neşri (İbn Kemâl Paşa, *Risâle fî tafşîli'l-fırakı'l-İslâmiyye*, **Hamsu resâ'il fî'l-fırak ve'l-mezâhib**, thk. Seyit Bahçivan, Dâru's-Selâm, Kahire, 1425/2005, ss. 127-161) ile birlikte Dânişpejuh tarafından "müellifi meçhul" olarak yapılmış bir başka neşri bulunmaktadır; bkz. Muḥammed Takî Dânişpejuh, "Dü Risâleh der bâre-yi Heftâd u Dü Gürüh", **Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz**, C. LXXIX, Tebriz, 1345 HŞ, ss. 247-259, ss. 255-259. Risalenin yazma nüshaları, Bâbertî'ye ait olup olmadığı ve risaledeki fırka tasnifinin özelliklerinin detayı için bkz. Kadir Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. V, S. 1, 2012, ss. 7-33.

²⁶⁶ İlgili yer için bkz. Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî İbnü'l-Cevzî, **Kitâbu telbîsi İblîs**, I-III, thk. Ahmed b. 'Osmân el-Mezîd, C. I, Dâru'l-Vaṭan li'n-Neşr, Riyâd, 1423/2002, ss. 163-202. Muzaffer Tan, *Telbîs*'in tamamı incelendiğinde İbnü'l-Cevzî'nin eser boyunca bu tasnif sistemine riayet etmeyip aksine çok daha farklı bir tasnif içerisinde çalıştığını, "son derece eğreti duran" bu fırak bölümünün eserin orijinalinde olmayıp *Telbîs* yazarınca veya müstensihlerden birisi tarafından eserin başına sonradan ilave edilmiş olabileceğini dile getirir; bkz. Tan, "Geç Dönem Hıanefî-Mâturîdî Fırak Geleceği Bağlamında Bir Risale", a.g.m., ss. 185-186.

²⁶⁷ Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hıanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, ss. 393, 396.

birlikte 6x12'lik tasnifin de İslam dünyasının diğer coğrafyalarında tanındığını ve yaygınlık kazandığını, Hanefi olmayan ulemanın bile zaman zaman ilgi gösterdiğini söyleyebiliriz. İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği tasnif tıpkı Necmeddîn 'Ömer en-Nesefî gibi Ehlü'l-cemâ'a'nın itirazlarından arındırılmış ve her fırkanın görüşü olabildiğince kısa bir şekilde verilmiş mahiyettedir. Hatta Nesefî'nin de bir dönem Bağdat'ta bulunmuş olması onun İbnü'l-Cevzî'nin kaynağı olabileceğini akla getirmektedir. Fakat risaleler karşılaştırıldığında fırkaların görüşlerinin farklı şekilde özetlendiği, bu sebeple de İbnü'l-Cevzî'nin Necmeddîn 'Ömer en-Nesefî'den değil de başka birisinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Aslında İbnü'l-Cevzî, Ebü Muṭî' Mekḥûl en-Nesefî'yi tanımakta ve en azından onun *el-Lü'lü'yyāt*'ından haberdar olup alıntılar yapmaktadır.²⁶⁸ Belki İbnü'l-Cevzî, Ebü Muṭî'in *er-Redd*'ini bizzat incelemiş ve onun tasnifini özetleyerek *Telbîs*e dercetmiştir.²⁶⁹ İbnü'l-Cevzî vesilesiyle 6x12 Doğu Hanefi tasnifini eserine alan Hanefi olmayan bir başka müellif, tefsiriyle tanınan Mâlikî âlim Muhammed b. Aḥmed el-Ḳurṭubî'dir (ö. 671/1273). O, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân* adlı tefsirinde 3/Âl-i İmrân Suresi 103. âyetindeki "Allah'ın ipine topluca sarılın" ibaresinin tefsiri bağlamında İbnü'l-Cevzî'ye referansta bulunarak onun eserinde yer verdiği 6x12'lik tasnifi nakleder.²⁷⁰

Ebü Muṭî'in tasnifinin özet şekilde görünür olduğu eserlerden biri de Ethem Ruhi Fıḡlalı tarafından Burdur'da bulunan bir yazma nüshaya dayanılarak neşredilen ve bizzat müellifi tarafından *Tezkiretü'l-mezâhib* şeklinde adlandırılan firak risalesi-

---

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Şıfatü's-şafve*, (Beyrut, 1979) IV, 91-92'den naklen Salih Çift, a.g.e., s. 19.

²⁶⁹ *Telbîs*'i bir doktora çalışması çerçevesinde inceleyerek notlarla tahkik eden Aḥmed b. 'Osmân el-Mezîd, *Telbîs*'teki 6x12'lik firka tasnifini ilerleyen yerlerde ele alacağımız Ebü's-Senâ Şerafüddîn Muhammed b. el-Ḳâḍî Ḥamîdüddîn el-Maḥmûdî el-Belhî'nin *Şerḥu ve beyānu ve âsāru ve 'alāmātü'l-işneteyn ve seb'in firka* adlı eseri ile mukayese etmekte ve İbnü'l-Cevzî'nin kaynağının bu eser olduğunu sıklıkla dile getirmektedir. Ancak gerek Maḥmûdî'nin İbnü'l-Cevzî'den sonra yaşamış olma ihtimalinin güçlü oluşu gerekse de Maḥmûdî'nin tasnifinin özellikle malumat bakımından farklılıkları hâiz oluşu sebebiyle Maḥmûdî'nin İbnü'l-Cevzî'nin kaynağı olma ihtimali kanaati-mizce zayıftır.

²⁷⁰ bkz. Ebü 'Abdillâh Muhammed b. Aḥmed el-Enşârî el-Ḳurṭubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, I-XXI, tsh. Hişâm Semîr el-Buḡārî, C. IV, Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1424/2003), ss. 160-164.

dir.²⁷¹ Fiğlalı müellifin kimliğini risaledeki bir ifadeden hareketle yalnızca İbnü's-Serrâc olarak belirleyebilmiş, bunun dışında müellife dair herhangi bir bilgi tespit edememiştir. Van Ess'e göre müellif, ailesi Doğu İslam dünyasından Konya'ya göçtüğü anlaşılan ve kendisi de aslen Konyalı olup daha sonra Şam tarafına göç ederek orada Kâdî'l-kuçâtılık görevi de ifa etmiş olan Cemâleddin Ebû's-Senâ' (Ebû'l-Meḥâsin [?]) Maḥmūd b. Aḥmed b. Mes'ūd el-Konevî el-Ḥanefî (ö. 771/1369) olup künyesi İbnü's-Sirâc'tır.²⁷² Bu zatın *Keşfü'z-ẓünûn*'de pek çok eseri zikredilmiştir.²⁷³ Ancak bunlar arasında *Tezkiretü'l-mezâhib* bulunmamaktadır. Bununla birlikte eserin tespit ettiğimiz bazı nüshaları bu kişiye nispet edilmiştir.²⁷⁴

Öte yandan risaleyi “*ihvām*ndan birinin talebi” üzerine kaleme aldığını ibarede geçen *ihvân* kelimesinin sufi bir kullanım olabileceği ihtimali ve ileride işaret edilecek olan risaledeki sufi karakter risalenin müellifinin yukarıda hakkında bilgi verilen İbnü's-Sirâc ile aynı dönemlerde yaşayan kadılık görevinin yanı sıra Rifâ'îlik tarikatına müntesip olup hayatını Şam bölgesinde ve kadılık görevlerinde bulunduğu Anadolu'nun özellikle Doğu ve Güneydoğu şehirlerinde geçiren ve Kahta'da kadı iken 747/1346 senesinde vefat eden İbnü's-Serrâc/İbnü's-Sirâc künyeli Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed ed-Dimeşķî eş-Şâfi'î olabileceğini de akla gelmektedir.²⁷⁵ Bu

²⁷¹ Ethem Ruhi Fiğlalı, “Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale ‘Tezkiretü'l-Mezâhib’”, **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, C. II, Ankara, 1975, ss. 103-116.

²⁷² Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, ss. 1102-1103.

²⁷³ Kâtib Çelebî, a.g.e., C. I, ss. 20, 121, 249, 569; S. II, ss. 1148, 1168, 1229, 1357, 1632, 1680, 1693, 1732, 1749, 1850, 2032.

²⁷⁴ bkz. *Tezkirü'l-Mezâhib Müstainen Bi-Vabib* adıyla “Cemalüddin Mahmud b. Ahmed b. Mes'ud el-Konevi İbnü's-Sirac” adına kayıtlı nüsha, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Reşid Efendi, no. 998, vr. 178-181, müstensih: Mūsā b. el-Ḥâcî Muştafâ b. Mūsā Çelebî, ist. trh.: 1180; *Tezkiretü'l-Mezâhib Müstainen Bi-Vabib* adıyla “Cemalüddin Mahmud b. Ahmed b. Mes'ud el-Konevi İbnü's-Sirac” adına kayıtlı nüsha, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Pertev Paşa, no. 626, vr. 395b-399a.

²⁷⁵ Müellif ve günümüze ulaşan tasavvufî eseri hakkında bilgi için bkz. Eyüp Öztürk, İbnü's-Serrâc ve Müvelleh Dervişler (*Teşvîku'l-Ervâb ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Guyûb* isimli Eseri Bağlamında), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011; a.mlf., “Fukaha-Fukara Mücadelesi Bağlamında İbnü's-Serrâc'ın ‘Teşvîkü'l-ervâb ve'l-kulûb ilâ zikri Allâmi'l-guyûb’ isimli Eseri”, **Islamic University of Europa Journal of Islamic Research - İslam Araştırmaları**, C. IV, S. 2, 2011, ss. 141-153. Öztürk, anlaşıldığı kadarıyla Fiğlalı'nın söz konu-

müellifin de diğeri gibi maalesef eserleri arasında *Tezkiretü'l-mezâhib* zikredilmemektedir. Eser bu iki müelliften birine ait olabileceği gibi bunların dışında aynı künyeli bir başka müellife de ait olabilir.²⁷⁶

Risaledeki tasnife gelince, müellif tasnife geçmeden evvel kurtuluşa eren fırka olan Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ın benimsediği prensipleri listeler. Sekiz adet olarak verilen bu prensiplerden sonra müellif iman ile alakalı bazı tartışmaları ele alır. Burada hem Mâturîdî'ye referansta bulunması hem de imanla alakalı yaptığı bazı açıklamalardaki bâriz sufi karakter dikkat çekicidir. Müellif daha sonra 6 sapkın ana fırkanın alt kollarıyla birlikte tasnifine geçer. Ana fırka sıralamasında Ebû Muñî' den farklı olarak küçük sıra değişiklikleri görülmektedir. Dikkat çekici olan müellifin her bir sapkın ana fırkanın alt kollarına geçmeden önce ortak temel prensiplerini vermesidir. Müellif tıpkı Necmeddîn 'Ömer en-Nesefî ve İbnü'l-Cevzî gibi Ehl-i Sünnet'in reddiyelerini ver-

---

su ettiğimiz neşrinden habersiz olduğu için *Tezkiretü'l-mezâhib*in İbnü's-Serrâc'ın bir eseri olup olamayacağına dair herhangi bir tartışma yapmamaktadır.

²⁷⁶ Sönmez Kutlu, müellifin kimliğini "İbn Serrâc, Azîm ibn Abdilmecîd el-Azîmabâdî el-Bihârî el-Kâdirî (6/12. asırdan sonra)" olarak belirlemektedir; bkz. "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", **Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri**, a.g.e., s. 380. Bu tespiti anladığımız kadarıyla Keith Lewinstein'in W. Ahlwardt'ın Berlin'deki Kraliyet Kütüphanesi'ndeki el yazmaları üzerine hazırlamış olduğu katalogta tespit ettiği bilgiye dayanmaktadır; bkz. Lewinstein, a.g.tz., s. 185; a.mlf., "Notes on Eastern Hanafite Heresiography", **Journal of the American Oriental Society**, C. CXIV, S. 4, 1994, s. 589. Ancak Lewinstein verdiği bilgide müellifin künyesi İbnü's-Serrâc değil İbn Muhammed'dir. Risale hakkında verilen tasvirî ifadeler İbnü's-Sirâc'ın *Tezkiretü'l-mezâhibi* olduğunu ihsas etmektedir. Üstelik risalenin ismi de aynıdır. Lewinstein, müellifin isminin risalenin sonunda kaydedildiğini söyler; a.g.tz., 380, dn. 59. Aslında kanaatimizce "İbn Serrâc, 'Azîm ibn 'Abdilmecîd el-'Azîmâbâdî el-Bihârî el-Ķâdirî" muhtemelen eserin müellifi değil müstensihidir. Ancak en nihayetinde Lewinstein risalenin müellifi ile İbnü's-Sirâc (İbnü's-Serrâc olarak verir) el-Ķonevî (ö. 771/1369) arasında net bir ayırım yapmıştır; bkz. a.g.m., s. 590. Benzerliklerin bilgi karışıklığına sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Ahlwardt'ın hakkında bilgi sunduğu nüshayı ne Lewinstein ne de van Ess bizzat görememiştir; karş. Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1148.

Öte yandan risalenin tespit edebildiğimiz nüshalarının en erken 12./18. yüzyıla ait olup oldukça geç bir döneme işaret ettiğini de belirtmek gerekir. Bu nüshalar: 1. Fiğlalî'nin neşrine temel teşkil eden nüsha; Burdur Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur, no. 437, vr. 2a-6b, ist. trh: 1141 H. [1728]; 2. Antalya Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi, Antalya, no. 264/9, vr. 88b-91a, ist. trh. 1138 H. [1724]; 3. Burdur Yazma eserKütüphanesi, Burdur, no. 241/13, vr. 38a-41a, ist. trh. 1252 H. [1835]; 4. Burdur Yazma eserKütüphanesi, Burdur, no. 1653/3, vr. 21b-25a, İbn es-Serrâc adına "*Teshilü'l-metalib*" adıyla; 5. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Pertev Paşa, no. 626, vr. 395b-399a; 6. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Reşid Efendi, no. 998, vr. 178-181. ist. trh: 1180 H.; 7. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Tırnovalı, no. 1861/8, vr. 87b-90b, ist. trh. 1263? H.

meyip fırkaların görüşlerini tek cümle ile özetler, ancak ifadelendirmenin kimi zaman uyuşsa da zaman zaman her iki eserdekenden ve hatta Ebū Muṭī‘inkinden farklı olduğunu bildiği görülmektedir. Hāricī fırkalarından Mu‘tezile’yi anlatırken diğer fırkalara nazaran çok daha fazla görüş nispet eder, ancak burada bu fırkayı bildiğimiz meşhur Mu‘tezile olarak ele almıştır. Kaderiyye’nin altındaki Mu‘tezile ise Menziliyye şeklinde okunmuş/yazılmıştır. Tasnif bittikten sonra müellif ilginç bir şekilde Necmeddīn en-Nesefī’ninkine benzer bir şekilde tasnifte yer almayan 7 fırka zikreder. Ancak bunları İmam Ebū’l-Ḳāsim’ın (=Ebū’l-Ḳāsim Temmām b. Muḥammed er-Rāzī [ö. 414/1023]) eserinden naklettiğini belirtir.

İbnü’s-Sirāc’ın 6x12’lik tasnifi işleyiş tarzının büyük oranda bir benzeri Farsça bir fırak risalesinde de görünmektedir. Müellif *Ma‘rifetü’l-mezāhib* ismini verdiği risalede kendisini “Celāliyye Medresesi’nde Müderris Nizām (Nazẓām [?]) olarak bilinen Maḥmūd-i Ṭāhir Ğazālī” olarak tanıtmaktadır. ‘Alī Aşğar Hikmet, bu risaleyi Londra’daki Indian Office Library’deki çalışmaları sırasında keşfetmiş ve aynı kütüphanede bulunan 4 yazma nüshayı karşılaştırarak önce Farsça aslını tahkik etmiş (1957)²⁷⁷ ve daha sonra da Arapça tercümesini neşretmiştir (1986).²⁷⁸ Bulduğu nüshaların en eskisi 1044 [1634] tarihli olduğu için müellifin vefat tarihini bu tarihten önce ve yaşadığı coğrafyayı da Hint bölgesi olarak belirlemiştir. Ancak bizim Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulduğumuz bir nüshanın 960 [1553] tarihli olması müellifin yaşadığı dönemi biraz daha önceye çekmektedir.²⁷⁹ Ayrıca van Ess, Celāliyye Medresesi’nin Celāleddīn ed-Devānī (ö. 908/1502) ile irtibatlı olabileceği, dolayısıyla medresenin Şirāz’da bulu-

---

²⁷⁷ **Mecelle-i Dānişgede-i Edebiyyāt-ı Tebriz**, C. IV, S. 1, 1335 HŞ. [1957], ss. 1-17.

²⁷⁸ **el-Fikru’l-‘Arabī**, C. VII, S. 41, 1986, ss. 9-22.

²⁷⁹ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Ayasofya, no. 4766, vr. 231b-235a. Bunun dışında Millet Kütüphanesi’nde bir başka nüshasını daha tespit ettik: Millet Kütüphanesi, İstanbul, Ali Emiri - Farsi-, no. 827, vr. 1b-13b. Bu nüshanın istinsah tarihi kaydedilmemiştir. Eserin ayrıca Michigan Üniversitesi Kütüphanesi, 874 numarada bir başka nüshası daha mevcuttur; bkz. <http://www.lib.umich.edu/islamic/archives/8551>. Bu nüshanın sonunda risaledeki fırka tasnifi tablolaştırılmıştır.

nabileceği ihtimaline de dikkat çekmiştir.²⁸⁰ Müellif risalede öncelikle tıpkı İbnü's-Sirâc gibi Ehl-i sünnet'in temel prensiplerini zikreder. İbnü's-Sirâc sekiz madde sayarken o, on madde sayar ve bunları tek kelimelik akılda kalacak şekilde formüle eder.²⁸¹ Daha sonra 6x12'lik fırka tasnifi ve akabinde de tıpkı İbnü's-Sirâc'ta olduğu üzere Ebü'l-Kâsım er-Râzî'den alıntı yer almaktadır. Her iki kaynak arasında birtakım ifade farklılıkları bazı ilave veya eksik bilgiler olsa da²⁸² benzerliklerin çokluğu ve belirginliği bu iki eserden birinin diğerinden yararlandığı ve onun çevirisi olduğunu veyahut da her iki eserin ortak bir kaynağa dayandıklarını göstermektedir. Maḥmūd-i Ṭāhir'in tasnifinin sonraki dönemlerde Hint coğrafyasında kullanıldığı görülmektedir.²⁸³ Hint coğrafyasının bu anlamda Doğu Hanevî fırak geleneğinin yakinen tanındığı ve takip edildiği bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁴

²⁸⁰ Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1134.

²⁸¹ Bunlar Şeyḥayn-Şihreyn-Kıbleteyn-Huffeyn-Şehâdeteyn-İmâmeyn-Ḳadereyn-Cenâzeteyn-Farḍeyn-Emîreyn şeklidir. Örneğin "Şeyḥayn" Hz. Ebu Bekr ve Ömer'i üstün/*fâḍil* kabul etmek, "şehâdeteyn" Hiç kimsenin hakikaten cennet ehlinden olduğu veya hakikaten cehennem ehlinden olduğu şeklinde iki şahitlik yapmaktan kaçınmak, "ḳadereyn" Hayr ve şer, iki takdirin Allah'tan olduğunu kabul etmek gibi.

²⁸² Dikkat çekici bir farklılık, İbnü's-Sirâc'da iman tanımı Mâturîdî'ye dayandırılmış iken Maḥmūd-i Ṭāhir'de herhangi bir kimseye refere edilmemektedir.

²⁸³ Örnek olarak Ğiyâşüddin Muhammed b. Celâleddin b. Şerafeddin el-Muştafâbâdi er-Râmpürî'nin (13./19. yy) 1242/1827'de kaleme alıp 1277/1861'de ilk kez taşbaskısı yapılan *Ğiyâsü'l-lügâtı* verilebilir (bkz. Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1148). Eserdeki tasnifin Türkçe çevirisi Hakikat Yayınevi tarafından yayınlanan Türpüşti'nin *el-Mu'temed fi'l-mu'tekadın*ın Türkçe tercümesinde dipnot olarak verilmiştir; bkz. et-Türpüşti, a.g.e., ss. 175-177. Fırkaların isimlerinde ve verilen malumatta pek çok okuma ve çeviri hatası mevcuttur.

²⁸⁴ Nitekim Lewinstein, bizi hicrî 1125'te [1713 M.] Hindistan'da Mun'im Ḥân 'Abdülvehhâb el-Ḳudvâ'î el-Ḳannevcî tarafından kaleme alınmış *Baḥru'l-mezâhib* adlı bir eserden haberdar etmektedir. Eserin ikinci bölümü fırak malzemesini içerir ve kendi içinde iki kısımdan meydana gelir. İkinci kısımda İcî'nin *Mevâkıf*taki [Âmidî] tasnifi yer alırken ilk kısımda Ebü Muḥî' çizgisindeki Doğu Hanevî tasnifi yapılmaktadır. Bu risaleyi önemli kılan husus müellifin fırak müelliflerinin fırka tasnif metodlarını değerlendirmesidir. Bu bağlamda Doğu Hanevî gelenek içerisinde Ebü Muḥî'in, Pezdevî'nin ve Şadru's-şerî'a'nın *-Şerḥu'l-vikâye*sindeki Kitâbu's-şehâde bölümündeki- altı ana fırka tasnifi ile Maḥmūd Ğazâlî ve İbnü's-Sirâc'ın risalelerini konu eder; bkz. Lewinstein, a.g.tz., ss. 186-187; van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1147. Ḳannevcî gerçekten de önemli bir noktayı yakalamış görünmektedir. O da üç önemli Hanevî âlimin altı ana fırkayı farklılaşan tarzda belirlemesidir. Buna göre Ebü Muḥî' altı ana fırkayı Harûriyye, Râfiḳiyya, Ḳaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcî'e olarak belirlerken; Pezdevî Şî'a, Ḥavâric, Ḳaderiyye, Cebriyye, Mücessime, Mürcî'e; Şadru's-şerî'a ise Cebriyye, Ḳaderiyye, Ravâfiḳ, Ḥavâric, Mu'aḫḫıla, Müşebbihe şeklinde tayin eder.

Ebū Muṭī‘in tasnifi işaret edildiği gibi bazı Sünnî olmayan unsurlar içermektedir. Tasnifin yukarıda sunduğumuz örnekleri gibi özetlenmiş fakat bunun yanında Sünnî olmayan unsurlardan arındırılmış, tabir-i caizse Sünnileştirilmiş bir versiyonu da yazma nüshası Kahire Üniversitesi Kütüphanesi Yazmalar Bölümü 19495 numarada 3b-10b varakları arasında bulunup İmam Mâturîdî'ye nispet edilen bir risalede yer almaktadır.²⁸⁵ Ancak risalenin Mâturîdî'ye aidiyeti şüphelidir. Zira risalenin müellifi 6x12'lik tasnifi benimsemiş görünmektedir. Hâlbuki Mâturîdî'nin bir “maḳâlât”ı olduğunu söyleyen Pezdevî, onu tasnifinde belli bir sayıyı gözetmeyen Ka‘bî ve Eş‘arî ile birlikte zikretmekte, 6x12'lik tasnif için örnek olarak Mâturîdî'yi değil Ebū Muṭī‘i vermektedir.²⁸⁶ Bu da risalenin daha sonraki dönemde Mâturîdî'ye nispet edilme girişimi olarak görünmektedir.²⁸⁷ Bu risalede Ebū Muṭī‘in malumatı olabildiğince özetlenirken diğer özetlemelerden farklı olarak hak fırka olan Ehlü'l-cemā‘a veya kimi zaman Ehl-i

²⁸⁵ Bu nüshayı tespit ederek risaleyi sahaya tanıtan kişi Sönmez Kutlu'dur; bkz. “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, (Ensar Neşriyat neşri), s. 407. O, muhtemelen nüshanın hemen başında yer alan “Faşl fi beyâni gürûhi ehli'd-dalâle ve maḳâlâtihim” ibaresinden dolayı risaleyi *Risâle fî beyâni gürûbi ehli-d-dalâle ve maḳâlâtihim* şeklinde adlandırmıştır. “Ḳâle's-Şeyhu'l-imâm şâhibu'l-‘aḳâ'id...” ile başlayıp “Bid'at fırkaları altı sınıftır. Onların ilki Ḳaderiyye ve Mu‘tezile, ikincisi Cebriyye, üçüncüsü Râfiđiyye, dördüncüsü Ḥarûriyye, beşincisi Cehmiyye, altıncısı ise Mürciyye'dir” şeklinde devam eden risale, “şâhibu'l-‘aḳâ'id” olarak vasıflanmış bir müellife ait görünmektedir. Bu kişinin kimliği mecmuadaki bir önceki risalenin ilk cümlesinin “Ḳâle şâhibu'l-‘aḳâ'id Ebū'l-Manşûr el-Mâturîdî...” şeklinde başlamasıyla açıklığa kavuşmakta ve Mâturîdî olduğu anlaşılmaktadır. Bu risale söz konusu yazma nüshaya dayanılarak Türkçe'ye de kazandırılmıştır; bkz. Ahmet Ak, “Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 2, Sivas, 2008, ss. 287-310.

²⁸⁶ Pezdevî'nin Mâturîdî'nin eseri olarak bahsettiği *Mâḳâlât*’ından Ebū'l-Mu‘in en-Nesefî (ö. 508/1115) *Tebşiratü'l-edille* isimli eserinde üç yerde alıntı yapmaktadır. Bunlardan ikisi “mâ‘iyyet” meselesi (bkz. Ebū'l-Mu‘in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, **Tebşiratü'l-edille fî uşûli'd-dîn**, I-II, thk. C. 1: Hüseyin Atay; C. 2: H. Atay & Şaban Ali Düzgün, 2. b., C. I, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara, 2004, ss. 211, 532), diğeri de *mefḍülün imâmeti* meselesi (C. II, s. 443) hakkındadır. Alıntılarının kelâmın ince konularına (*daḳîḳu'l-keḷâm*) dair olması eserin Ebū Muṭī‘in tarzında kuru bir fırka anlatımından ziyade Pezdevî'nin de işaret ettiği üzere Ka‘bî ve Eş‘arî tarzında kelâm içeriği yoğun bir telif olduğu fikrini uyandırmaktadır.

²⁸⁷ Nüshada Mürci'e'nin altında zikredilen Mübârekiyye? fırkasının anlatımının sonunda “Onlara Ḥamzaviyye de denilir” denmektedir (vr. 9a). Ḥamzaviyye ile Osmanlı döneminde Bayramî Melâmî şeyhi olan ve Kemâlpaşazâde'nin fetvasıyla idam edilen Ḥamza Bâlî'ye (ö. 980/1573) nispet edilen “Ḥamzaviler” kastedilmiş olabilir. Yine Cebriyye'den “Ḥasebiyye (Ḥaşebiyye olmalı)” fırkası ile ilgili yerin kenarına “Onlar Ḥurûfiyye'dir” yazılmıştır (vr. 5b). Bu fırka da Faḳlullâh Ḥurûfi'ye (ö. 796/1394) nispet edilen fırka olmalıdır. Osmanlı döneminde kötülünen fırkalar sayılırken Ḥamzaviyye ve Ḥurûfiyye zaman zaman birlikte sayılmaktadır. Buna göre eserin müellifi Osmanlı döneminde ve en erken Ḥamza Bâlî'den yani 980/1573'ten sonra yaşamış olmalıdır.

Sünnet ve Cemaat'in görüşleri de öz bir şekilde metne dâhil edilmiş ve belirttiğimiz üzere Sünnî olmayan unsurlar arındırılmıştır. Bunun en bariz örneği Cebriyye ana fırkasının alt kolu olan Ma'ıyye'de görülür. Zira bu fırka Ebū Muṭī'ın Kerrāmī oluşuna işaret olarak sunulabilecek en güçlü delillerden birisidir. Ebū Muṭī' sapkın Ma'ıyye fırkasına "istitaatin fiille birlikte olduğu" görüşünü nispet etmekte ve Cemā'at'in "istitaatin fiilden önce olduğu" şeklindeki itirazını dile getirmektedir. Hâlbuki bu görüş Ehl-i Sünnet'in değil Kerrāmiyye ve diğer bazı Sünnî olmayan fırkaların görüşüdür. Bir Sünnî'nin bu görüşü kabullenmesi beklenemez. Nitekim Māturīdī'ye nispet edilen risalede de böyle yapılmış, fırkanın Cebriyye altında sayılan bir önceki fırka Ef'āliyye'nin "istitaatin her fiilden önce" olduğu görüşünü savunduğu belirtilmiştir. Müellif Ef'āliyye'den bahsederek bu görüşü nispet ettikten sonra "Cemaat der ki istitaat her bir fiille birlikte" demektedir (5a). Böylece Ebū Muṭī'ın ifadeleri tam anlamıyla ters yüz edilmiştir. Aslında bu noktada risalenin Māturīdī'ye nispeti göz önünde tutularak risalenin Māturīdī'ye ait olabileceği veya Ebū Muṭī'den daha önce yaşamış bir müellife ait olup ters yüz yapma işinin Ebū Muṭī tarafından yapılmış olabileceği de iddia edilebilir. Fakat "istitaatin fiilden önce olduğu" görüşünün nispet edileceği fırkanın ismi Ma'ıyye olmamalıdır. Ma'ıyye ancak istitaatin fiille birlikte (*ma'a*) olacağını savunan fırkaya ad olabilir. Bu da risalenin Ebū Muṭī sonrası yazılıp hem onun malumatının özetlendiği hem de Sünnî olmayan unsurlardan arındırıldığı anlamına gelmektedir. Bir diğeri yine Ebū Muṭī'ın Kerrāmī oluşuna delil olarak sunulabilecek Cehmiyye'nin Mültezilīyye fırkası hakkında gerçekleştirilir. Ebū Muṭī'e göre bu sapkın fırka "Allah'ın bir sınırı olmadığı"ni söylemekte ve Allah'a belirli bir mekân tahsis etmemektedir. Ebū Muṭī Cemā'at adına buna cevap verirken Allah'ın sınırsız oluşunu kabul etmekte ancak onun arşın üzerinde olduğunu söylemektedir. Bu Ehl-i Sünnet'in Allah için mekânsızlık görüşünün aksidir. Elimizdeki risalede bu durumun ters yüz edilip tashih edildiği görülmektedir. Muhtemelen okuma hatası sonucu Merfiyye şek-

linde isimlendirilen fırka “Allah’ın bir sınırı ve mekânı olduğu”nu savunmaktadır. Müellifin ifadelerine göre Cemâ‘at Allah’ın sınırı ve mekanı olmadığını onun bunlardan beri olduğunu söylemektedir (7b). Müellifin burada yaptığı bir diğer tasarruf da ana fırkalara 12’şer değil 11’er kol nispet etmesidir. Burada müellif 12 alt kolu ve ana fırkanın kendisi toplamda 13 fırka olup böylece 6 başlıkta sayılan 13’er fırkanın toplamda 78 fırka yapacağını ve bunun da hadisteki 72 sayısını aşacağını düşünmüş olmalıdır. Hâlbuki fırka tasniflerinde müellifler çoğu zaman ana fırkaları sayıya dahil etmez, alt kollarının sayısını esas alırlar. Ancak yazar bunu çelişik görmüş olacak ki, ana fırkaların da sayıya ilave edilmesi gereğini hissetmiştir. Fakat ortaya çözülmesi gereken bir problem çıkmıştır. O da 12 alt kol nasıl 11’e indirilecektir. Müellif bunu da garip bir yöntemle aşar: Her ana fırkanın ismini verdikten sonra Ebū Muṭî‘in tasnifinde alt kolların ilki olarak sayılan fırkayı ana fırkanın diğer adı olarak sunmakta ve Ebū Muṭî‘in nispet ettiği görüşü nispet etmektedir. Yani “Cebriyye’ye Muḍḍarriyye, Rāfıdıyye’ye Ğulviyye [=‘Aleviyye], Ḥarūriyye’ye Ezraḳıyye vb denir demektedir. Bu risaledeki dikkat çekici yönlerden birisi de Cehmiyye ve özellikle Ebū Muṭî‘in zikrettiği bazı fırkaların listeden çıkarılıp yerine yeni başka fırkaların konulmasıdır. Örneğin Ebū Muṭî‘in Cehmiyye altında zikrettiği “müminlerin asla cehenneme girmeyeceği”ni iddia eden Vāridiyye ile “lafz ile melfūzun bir olduğu”nu söyleyen Lafziyye fırkaları listeden çıkarılmış, yerine “şefaati inkâr” eden Münkiriyye ile “peygamberlerin, velilerin ve salih kişilerin şefaati edebileceği”ni söyleyen Rāveniyye (?) konulmuştur. Mürci‘e altında da “iman söz ve ameldir” diyen Şākkiyye, “iman yalnızca ameldir” iddiasında olan ‘Ameliyye, “iman artar ve eksilir” görüşünde olan Menḳūşıyye, “imanda *istişnā*’yı savunan” Müsteşniyye listedışı kalırken yerlerine “on dirhem çalıp birini sadaka verenin bu tasaddukunun geri kalanlar için kefareti olacağı”ni savunan Sāriḳıyye, “Allah’ın insanlara her şeyi mübarek kıldığını bu sebeple başkasının malını, eşyasını izinsiz almanın mahzuru olmayacağı”ni söyleyen Mübārekiyye, “Allah’ın ismiyle birlikte herhangi

bir yaratılmışın (Hz. Peygamber bile olsa) isminin birlikte anılmasının caiz olmadığı”nı iddia eden Rāsibiyye,²⁸⁸ “insanların amellerini yazan meleklerin varlığını inkâr” eden Mu‘aṭṭiliyye konulmuştur.

Yanlışlıkla Mâtürîdî’ye nispet edilen bu risaledeki tasnife benzer bir tasnif Kemâlpaşazâde’ye ait olduğu düşünülen bir fırak risalesinde de görülmektedir.²⁸⁹ Bu risale tıpkı Mâtürîdî’ye nispet edilen risalede olduğu üzere fırkaların görüşleri ile Eh-lü’l-Cemâ‘a’nın verdiği cevapların yer aldığı bir risaledir.²⁹⁰ Hatta Ebū Muṭî‘in metnine en sadık özetlemenin bu risale olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak tıpkı Mâtürîdî’ye nispet edilen risalede olduğu gibi Cehmiyye ve özellikle Mürçi‘e’de bazı fırkaların Ebū Muṭî‘inkinden farklı olması göze çarpmaktadır. Bu noktada risale Mâtürîdî’ye nispet edilen risaledeki tasnife yakınlaşmaktadır. Ancak ondan da farklılaştığı önemli bir nokta vardır. O da Cehmiyye’nin 13, Mürçi‘e’nin ise 11 alt kollu fırkalar olarak sayılması ve 72 sayısına $12+12+12+12+13+11=72$ formülüyle ulaşılmasıdır. Ayrıca ana fırkaların 11’er alt kol şeklinde sayılmamasıdır. Tasnifte Cehmiyye’ye tıpkı Mâtürîdî’ye nispet edilen risalede olduğu üzere Münkiriyye fırkası ilave edilmiş, ancak Ebū Muṭî‘in tasnifinde yer aldığı halde Mâtürîdî’ye nispet edilen risalede çıkartılan Vâridiyye korunmuş, bunun dışında Mâtürîdî’ye nispet edilen risalede “peygamberlerin, velilerin ve salih kişilerin şefaet edebileceği”ni söylediği belirtilen Râveniyye (?) yazılmayıp yerine “cennet ve cehennemin henüz yaratılmadığı, kıyamet günü yaratılacağı ve her bahçenin (*bustân*) cennet olduğu” görüşünde olan Bustâniyye konulmuştur. Mürçi‘e altında da Mâtürîdî’ye nispet edilen risalede değiştirilerek listeye dâhil

²⁸⁸ Çeviride yanlışlıkla “Dâsiyye” şeklinde; bkz. s. 308.

²⁸⁹ Kemâlpaşazâde, el-Maḳâlât fî beyâni ehli’l-bida‘ ve’ḍ-ḍalâlât, a.mlf., **Hamsu resâ’il fi’l-fırak ve’l-mezâhib**, ss. 81-124. Risalenin Kemâlpaşazâde’ye aidiyetini nâşire düşündüren husus, yararlandığı iki nüshanın unvan sayfalarında eserin Kemâlpaşazâde’ye ait olduğunu beyan eden ibarelerdir. Üstelik nüshalardan biri Ebussuud Efendi tarafından istinsah edilmiştir. Nüshaların tavsifi hakkında bkz. a.g.e., ss. 7-10. Bu risale, Kemâlpaşazâde’nin bir eseri olarak Türkçe’ye de kazandırılmıştır; bkz. Tan, “Geç Dönem Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale”, a.g.m.

²⁹⁰ Fırkaların görüşleri ile reddiye tarzındaki cevabın kısa tek cümle ile ifade ediliyor olması risalenin (kolay ezberleme gibi) pratik bir amacı gözettiği ile izah edilebilir; bkz. Tan, a.g.m., s. 187.

olan Sārikiyye, Rāsibiyye ve Mu‘aṭṭiliyye fırkaları zikredilmiş, ancak Mübārekiyye fırkası zikredilmeyerek Mürci‘e fırkaları 11’de tutulmuştur. Şekil ve ifadelerdeki büyük benzerlikle sebebiyle Ebū Muṭī‘in tam manasıyla muhtasarı olarak nitelenebilecek bu risalenin Kemālpaşazāde’den çok önceki bir döneme ait olabileceği düşünülebilir. Kemālpaşazāde bu tasnifin yalnızca bir nakledicisi olabileceği gibi risale yanlışlıkla kendisine nispet edilmiş de olabilir.²⁹¹ Her halükârda geriye önemli bir soru kalmaktadır. Ebū Muṭī‘in metni ile bu denli uygunluk arzeden bu risalelerdeki tasnif niçin Cehmiyye ve özellikle Mürci‘e’nin alt kollarında farklılaşmaktadır, bu farklılaşmanın

²⁹¹ “Bize el-Ḥüseyn b. Şa‘bān’ın şöyle dediği ulaştı: Bize Muhammed b. el-Müsenṅā, İbn Ebī ‘Adī, o da Muhammed b. ‘Amr, o da İbn Seleme, o da Ebū Hüreyre’den, o da Hz. Peygamber’den şöyle dediği nakledilmiştir...” şeklinde başlayan ve Türkiye kütüphanelerinde birkaç nüshasına rastlanan müellifi belli olmayan bir risale baş tarafındaki bu isnad zinciri ve akabinde gelen 73 fırka hadisi rivayeti dışında Kemālpaşazāde’ye nispet edilen risalenin hemen hemen aynıdır. Hz. Peygamber’e ulaşan isnad zincirinde altı kişinin bulunması hadis rivayetini nakleden kişinin erken dönemde yaşadığını göstermektedir. Nitekim, hadis bu ravi zinciriyle birlikte Muhammed b. el-Müsenṅā’dan (ö. 252/866) itibaren Ebū Ya‘lā’nın (ö. 307/919) Müsned’inde geçmektedir; bkz. Ebū Ya‘lā Ahmed b. ‘Alī b. el-Müsenṅā et-Temīmī el-Mevşilī, **Müsnedü Ebī Ya‘lā el-Mevşilī**, I-XIV, thk. Ḥüseyn Selim Esed, C. X, Dimeşk & Beyrut: Dāru’l-Me‘mūn li’t-Türās, 1407/1987, s. 502, hadis no: 6117.

Bu risale ile ilk karşılaşmamı elinde risalenin Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, no. 25, vr. 63a-71a’da bulunan bir yazma nüshasını benimle paylaşan Siddık Korkmaz’a borçluyum. Daha sonra yaptığımız araştırmalarla risalenin başka nüshalarını tespit ettik; bkz. *Fırak-ı İslamī* kaydıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, H Hüsnü Paşa, 1192/16, vr. 99b-108a; *Kitap fırak al-İslamī* kaydıyla, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuri Arlasez, 59/2, vr. 7b-15b; *Risale fi’l-fıraḳi’-d-dalle* kaydıyla, Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 338/5, vr. 74b-83b.

Bunun dışında Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Süleymaniye, no. 1033, vr. 242b-247a’da yer alan, *Risāle fi Beyāni Fırakı’-d-Dālle* adıyla kaydedilen ve risalenin ilk cümlesinden Ebū’l-Ferec ‘Abdullāh b. Muhammed eş-Şirāzī isimli bir kişiye ait olduğu anlaşılan fırak risalesi de incelendiğinde Kemālpaşazāde’ye nispet edilen risale ile benzerlik arzettiği, ancak her ana fırkanın 12 alt kolu olarak zikredildiği ve Ehlü’l-Cemā’a’nın reddiyelerinin metinde yer almadığı görülmektedir. Üstelik metinde pek çok okuma/yazım hatası ve birkaç fırkanın ve ilgili malumatın metinden düşmesi söz konusudur. Risalenin müellifi olarak belirtilen şahsın kimliğine araştırmalarımız sonucu ulaşamadık. Mehmet Toprak bu kişinin Ebū’l-Ferec ‘Abdülvāhid b. Muhammed ed-Dimeşkī (ö. 486/1093) olduğunu düşünmektedir; bkz. Süleymaniye Kütüphanesindeki Mezhepler Tarihi ile İlgili Eserlerin Tanıtımı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1992, s. 13. Ancak isminin ‘Abdullāh yerine ‘Abdülvāhid olması bir yana **Cüz’ün fihi imtihanü’s-sünni mine’l-bid‘i** isimli bir eserin yazarı olan (bkz. thk. Fahd ibn Sa’d ibn İbrāhīm el-Muḳrin, Dāru’l-İmām al-Mālik, Abu Dabi, ts.) ve bu eserinde Ḥanbelī kimliği belirgin şekilde hissedilen bu müellifin Ḥanefī tasnifini ele alan müstakil bir eser yazması için herhangi bir sebep yoktur. Ancak öte yandan İbnü’l-Cevzī örneği de akla gelmektedir. Nüshanın ilk sayfasının üst boşluğuna “*İbrāhīm el-Leḳānī, kendi eseri Cevheratü’l-tevhīd üzerine yazmış olduğu şerhi Telhīşu’t-tecrīd’de yetmiş üç fırkanın bepsini zikretmiştir.*” ibaresi yazılmıştır. Ancak bu ibarenin risale metni ile bir alakasının bulunmadığı, müstensihnin bir notu olduğu düşünülebilir. Zira Eş‘arī-Mālikī âlim İbrāhīm el-Leḳānī’nin (ö. 1041/1632) bu eserinde yer alan fırka tasnifi Āmidī tasnifidir. karşı. **Telhīşu’t-tecrī li ‘umdeti’l-mürīd Şerhu Cevhereti’t-tevhīd**, Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Kütahya, no. 1142, vr. 321b vd.

kaynağı kimdir? Şayet bu risaleler Ebū Muṭīʿin metnine dayanılarak oluşturulmuşsa o halde hangi saik Ebū Muṭīʿin tasnifinden bazı fırkaları liste dışı bırakıp yerine başka fırkalar ikame etmeye sevk etmiştir. Örneğin Mürçi'e altında iman-amel ilişkisi noktasında ameli iman ile eşleyen veya imandan cüz kabul eden Şakkiyye, 'Ameliyye, Menkūşıyye, Müsteşniyye gibi fırkaların liste dışı kalmasının özel bir anlamı var mıdır? Öte yandan bu risaleler Ebū Muṭīʿe değil de Ebū Muṭīʿin de kaynağı olabilecek daha erken tarihli bir kaynağa da dayanıyor olabilir. O halde farklılaşmanın kaynağı Ebū Muṭīʿ olmuş olur. Buna göre o, tasnifte şefaati inkâr eden fırkalar ile ameli imana eşleyen veya imandan cüz kabul eden fırkaları listeye dâhil etmiş olmaktadır. Bu durum ve soruların tatmin edici bir açıklamasını yapmak maalesef risalelerin yazıldığı tarihleri net bir şekilde belirlemeden, özellikle de Ebū Muṭīʿ öncesi geleneğin örneklerine, şayet varsa, sahip olmayışımızdan dolayı şimdilik mümkün görünmemektedir.

Ebū Muṭīʿ tasnifinin dikkat çekici bir başka örneği tasnifin doğduğu Doğu İslam dünyasında yaşadığı ve ilme teveccühleri ile meşhur olmuş "Maḥmūdî" sülalesinden²⁹² geldiği anlaşılan Ebū's-Şenā Şerafüddin Muḥammed b. el-Ḳāḍî Ḥamīdüddin b. Maḥmūd b. 'Ömer el-Maḥmūdî el-Belhî'nin (ö. 702/1302) fırak risalesidir.²⁹³ Altı ana

---

²⁹² Sem'ānî, Maḥmūdî sülalesinin Merv'de ilim ile şöhret bulduğunu, devlet idaresi ile bilinen Maḥmūdî sülalesinin ise Ğazne ve çevresinde bulunduğunu söyler; bkz. Ebū Sa'd 'Abdülkerim b. Muḥammed et-Temimî es-Sem'ānî, **el-Ensāb**, I-V, nşr. 'Abdullāh 'Ömer el-Bārūdî, C. V, Dāru'l-Cinān, Beyrut, 1408/1988, s. 219.

²⁹³ Müellifin vefat tarihi Bağdatlı İsmail Paşa tarafından hicrî 702 (1302 M.) olarak verilmektedir; bkz. a.g.e., C. II, s. 141. Bağdatlı'nın belirli bir isim vermeksizin "milel ve niḥal türü" eser kaleme aldığını söylediği müellifin fırak risalesi, biri Mısır diğeri Rabat nüshaları olmak üzere iki nüshaya dayanılarak *Şerḥu ve beyānu ve āşāru ve 'alāmātü'l-işneteyn ve seb'in fırka* adıyla Esmā' bintü Mübārek tarafından yüksek lisans çalışması çerçevesinde neşredilmiştir; bkz. dirāse ve thk. Esmā' bintü Mübārek b. 'Abdullāh Āli Seyf, Cāmi'atu'l-İmām Muḥammed b. Su'ūd el-İslāmiyye, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad, 1429/2008. Bu çalışmanın elektronik kopyasını benim için elde ederek gönderme nezaketinde bulunan değerli araştırmacı Saud al-Sarhan'a şükran borçluyum. Muhakkik müellifin eserine herhangi bir isim vermediğini, ancak kendisinin yayımlarken verdiği ismin eserin müstensihleri tarafından müellifin hamdele-salveleden sonraki ifadelerinden çıkarıldığını belirtir; bkz. s. 45. Muhakkikin görmediği bir başka nüshayı Sönmez Kutlu yine Mısır'da Dāru'l-Kütübi'l-Miṣriyye, no. 169, mikrofilm no: 5160, 187b-205a varakları arasında tespit etmiştir. Eser muhtemelen bu nüshanın ilk cümlesinden hareketle *Lā būdde min ma'rifeti uşūli'l-eşyā' ve furū'ihā* şeklinde adlandırılmıştır; bkz. Kutlu, "Ebū Mansūr el-Mātu'ridî ve Maturidi Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyograf-

firkayı Havāric-Ravāfid, Kaderiyye-Cebriyye, Cehmiyye-Mürçi'e olarak kendi içinde birbirine zıt iki firkadan oluşan üç grup şeklinde inceleyen Maḥmūdī, çok ilginç bir şekilde Mürçi'e'yi "teşbih" fikri ile tanımlamakta, sanki Müşebbihe'nin karşılığı olarak sunmaktadır.²⁹⁴ Müellif firkaların görüşünü aktardıktan sonra "buna verilecek cevaba gelince" diyerek önce âyet ve hadislerden argümanlar sunar, daha sonra da "kıyas yoluyla", "akıl aracılığıyla" vs diyerek aklî delillendirmelerde bulunur. Bu hâliyle Ebū Muṭî'ın eserini andırmakla birlikte firkalara cevap verirken Ebū Muṭî'ın farklı argümantasyon ve delillere başvurduğu görülmektedir. Bu da, Maḥmūdī'nin Ebū Muṭî'ın başka bir kaynağa dayanmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Maḥmūdī'nin tasnifini dikkat çekici kılan hususiyet, Ebū Muṭî'ın bazen firkalara nispet ettiği ancak tam olarak ne anlama geldiğini anlamamanın güç olduğu görüşlerin Maḥmūdī tarafından daha detaylı, net ve sistematik bir şekilde sunulmasıdır.²⁹⁵ Bunun dışında iki tasnifte farklılaşan birtakım yerler de mevcuttur. Örneğin Ebū Muṭî'ın Havāric firkalarından zikrettiği Mu'tezile'nin Maḥmūdī tarafından Vākıfiyye olarak isimlendirilmesi, Rāfiḍa'nın ilk fırkası olan 'Aleviyye'nin²⁹⁶ Maḥmūdī tarafından Gāliye olarak isimlendi-

---

ya", a.g.m., s. 458. Mısır'daki çalışmaları sırasında bu nüshanın baş tarafını ve Mürçi'e ile alakalı kısmını el yazısıyla kaydettiği notları paylaşma inceliği gösteren Sönmez Kutlu'ya müteşekkirim.

Maḥmūdī'nin eserinin muhakkiki Esmā' bintü Mübārek müellif hakkında Bağdatlı İsmail Paşa'nın verdiği bilgiden daha fazla bir bilgi tespit edememiştir. Zayıf sayılabilecek dirāse bölümünde muhakkike, müellifin (Māturīdī'den bahsetmemesine rağmen) "Māturīdī" kimliğini metinden seçtiği bazı ifadelerle delillendirir, Eş'arī olabileceği şeklinde akla gelebilecek soruyu da çürütmeye çalışır. Bunun yanı sıra müellifin fırka tasnifini 4x18 Yemen Sünnî Fırak Geleneği'nin bir temsilcisi olarak zikrettiğimiz el-Yāfi'ī'nin tasnifi ile aslında gereksiz olan bir karşılaştırmaya tabi tutar. Muhakkikin dirāse bölümü için bkz. ss. 11-60. Öte yandan *Telbisü İblis*'in muhakkiklerinden Aḥmed b. 'Uşmān el-Mezīd, İbnü'l-Cevzī'nin eserinde yer verdiği 6x12'lik fırka tasnifinde söylediği her şeyin, el-Maḥmūdī el-Belḥī'nin *Beyānu ve āsāru ve 'alāmātü'l-işneteyni ve seb'ine fırka* isimli eserinden naklettiğini iddia etmekte ve tasnif boyunca karşılaştırmalar yapmaktadır: bkz. İbnü'l-Cevzī, a.g.e., C. I, s. 164, dn. 4. Ancak Esmā' bintü Mübārek'in de belirttiği üzere Maḥmūdī, İbnü'l-Cevzī'den sonra yaşamıştır. Yine ona göre İbnü'l-Cevzī gibi bir adamın ilmi itibarıyla kendisinin altında birinden yararlanması uzaktır; bkz. s. 30 (dirāse). Ayrıca iki tasnif karşılaştırıldığında yer yer farklılaştıkları görülmektedir. el-Mezīd'in bu yargısının gerisinde 6x12'lik tasnifi bir tek Maḥmūdī'nin eserinde görmüş olması, tasnifin diğer örneklerinden haberdar olmaması yatabilir.

²⁹⁴ "Mürçi'e'ye gelince onlar *işbāf* hususunda o denli aşırıya gittiler ki, teşbih, teccim, mekân, cihet, keyfiyet ve hüdüdü [Allah hakkında] ispat ettiler."; bkz. ss. 25-28 (metin).

²⁹⁵ Bunun en güzel örneklerinden biri için iki eserin Ezrakıyye fırkasına dair yaptığı sunum karşılaştırılabilir.

²⁹⁶ Bu firkanın geleneğin orijinalinde Gūlviyye olabileceği de hatırdta tutulmalıdır.

rilmesi ve Ebū Muṭī'inkinden farklı bir görüşün nispet edilmesi, Ebū Muṭī'in 'Aleviyye'ye nispet ettiği görüşün Maḥmūdī tarafından Şi'yye'ye atfedilmesi, Ebū Muṭī'in Şi'yye'ye nispet ettiği görüşün Maḥmūdī tarafından Ebū Muṭī'in tasnifinde yer almayan yeni bir fırkaya 'Ahdiyye'ye atfedilmesi, Ebū Muṭī'in Kerrāmī kimliğinin en önemli göstergelerinden biri kabul edilebilecek Ma'yye fırkasının Maḥmūdī tarafından zikredilmeyip, yerine "insanı rüzgarın hareketi ile hareket eden, hareketsizliği ile hareketsiz kalan bir ağaca benzeten" Şeceriyye fırkası gibi yeni bir fırka konulması, Cehmiyye'nin altında Ebū Muṭī'deki Ğayriyye fırkasının yerine "Kevser havdı su havdıdır, sırat İslam, mizan ise adalettir." görüşünü benimseyen Havdıyye şeklinde bir fırkanın konulması gibi.

Başta zikredildiği üzere 6x12'lik tasnif içerisinde elimize ulaşan ilk örneği Ebū Muṭī'de görülen altı ana bid'at fırkasını Ḥarūriyye/Ḥavāric - Ravāfiḍ - Ḳaderiyye – Cebriyye – Cehmiyye - Mürçi'e şeklinde belirleyen ve yukarıda örneklerini sunduğumuz bir damar ile ana fırkaları Ebū Ḥanīfe'nin Ehl-i Sünnet ve Cemaat'i tanımladığı sözüne dayandırarak Ḥavāric/Nāşibiyye - Ravāfiḍ - Ḳaderiyye – Cebriyye - Mu'aṭṭıla - Müşebbihe şeklinde belirleyen ikinci bir damar bulunmaktadır. Burada bu ikinci damarın örneklerini sunmaya çalışacağız.

'Osmān el-Kirmānī el-'Irākī Tasnifi

Ebū Ḥanīfe'nin Ehl-i Sünnet ve Cemaat tanımına dayanarak ana fırkaları Ḥavāric - Ravāfiḍ - Ḳaderiyye – Cebriyye - Mu'aṭṭıla - Müşebbihe şeklinde belirleyen tasnifin tespit edebildiğimiz ilk örneği Ebū Şekūr Muḥammed b. 'Abdisseyyid b. Şu'ayb es-Sālīmī el-Keşşī el-Ḥanefī'nin (5./11. yyın ikinci yarısı) *et-Tembīd fī beyāni't-tevhīd* adlı eserinde görülmektedir. Eserin son bölümünde müellif Ehl-i sünnet ve Cemaat'in vasıfları ile bid'at fırkaların reddi için bir başlık açar ve burada 6x12'lik tas-

nif yapar.²⁹⁷ Diğer dinleri içermesi ile milel-nihal türü özelliği taşıyan bu fırak bölümünün²⁹⁸ en dikkat çekici özelliği altı ana fırkanın kollarının fırka isimleri altında sayılmayıp yalnızca “*Onlardan bazıları şöyle dedi: ...*” şeklinde sadece fikirlerinin verilmesiyle yetinilmesidir. Bu görüşlerin çoğunun Ebū Muṭī‘ ve ‘Irāqī’nin tasniflerinde birer fırka olarak ifade edildiği görülmektedir. Sālīmī’nin yalnızca Doğu Hānefī malzeme ile yetinmeyip Mu‘tezilī-Eş‘arī malzemeye başvurduğu da düşünülebilir.²⁹⁹ Zira “Hānefīler arasında Eş‘arīlerden ilk bahseden isim ise Ebū Bekr el-Fūrekī (ö. 478/1085) ile yaklaşık aynı tarihlerde yaşayan ve Keşşī olarak bilinen Ebū Şekūr es-Sālīmī’dir.”³⁰⁰ Belki de Sālīmī, Eş‘arī’nin *Maḳālāt*’ından da istifade etmiş olabilir.³⁰¹

Ebū Şekūr es-Sālīmī’nin tasnifinde olduğu gibi altı ana fırka arasında Cehmiyye ve Mürci‘e’nin yerine Mu‘aṭṭıla ve Mürci‘e’yi zikreden bir başka tasnif Ebū Muḥammed ‘Oşmān b. ‘Abdullāh b. el-Ḥasan (el-‘Irāqī) el-Ḥānefī’ye nispetle *el-Fıraku’l-müfterika beyne ebli’z-zeyğ ve’z-zendeḳa* adıyla neşredilmiş bir eserde yer almaktadır.³⁰² Araştırmalarımız sonucunda nüshalarını Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’nde³⁰³ ve

²⁹⁷ Bkz. es-Sālīmī, a.g.e., (Delhi baskısı), ss. 190-216; (Türkmen neşri), ss. 245-280.

²⁹⁸ Sālīmī’ye göre “İnsanlar [Berīyye/Zürriyye?] 13 fırkaya ayrılmıştır: Müslümanlar 1 fırka; Müşrikler 4 fırka; Mecūsiler 3 fırka; Yahūdiler 2 fırka; Hristiyanlar 3 fırkadır” (Delhi baskısı, s. 206; Türkmen neşri, s. 266).

²⁹⁹ Nitekim Sālīmī’nin “Rāfiḍiyye’den bazılarının “*Ali’nin bakkı olduğu balde bilafeti ve emirliḡi terk edip bakkı gizlediḡinde kāfir olduḡu*” görüşünü savundukları”na dair ifadesi diğer fırka tasnif geleneklerinde Şi‘a’nın altında sayılan Kāmiliyye fırkasına nispet edilen görüştür. Bu fırkaya Doğu Hānefī Fırak eserlerinde ise rastlanmaz.

³⁰⁰ Mehmet Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, s. 287.

³⁰¹ Ebū Şekūr es-Sālīmī’nin *Tembīd*’i Osmanlı müellifleri de dahil pek çok coğrafyadaki Hānefīler üzerinde etkili olmuştur. Bunlardan biri de Hint coğrafyasıdır. Philip Bruckmayer’in tespit ettiḡine göre, Nūreddīn er-Rānirī el-Gūcārātī eş-Şāfi‘ī (ö. 1068/1658) isimli Guceratlı bir âlimin yazdığı makalat ve fırak türü *et-Tibyān fī ma‘rifeti’l-edyān* isimli eser ağırlıklı olarak Ebū Şekūr es-Sālīmī’nin *et-Tembīd*’ine dayanır ve eserin yaklaşık dörtte biri *Tembīd*’in son bölümünde yer alan malzemenin bir tercümesidir; bkz. Philip Bruckmayer, “Mâturīdī Kelamının Yayılması, Kalıplaşması ve Temel Dinamikleri: Timurlular Döneminden 19. Asra Kadar”, çev. Sönmez Kutlu & Muzaffer Tan, **İmam Mâturīdī ve Maturidilik** içinde, s. 426.

³⁰² Sözkonusu risale Yaşar Kutluay tarafından Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Süleymaniye, 791 numaradaki 54 varaklık 904 [1498-9] istinsah tarihli nüshaya dayanılarak 1961’de neşredilmiştir.

³⁰³ Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, Kastamonu, no. 2890, 222 vr. Nüsha katalog kayıtlarında 0b-196a varakları arasında *el-Kenzü’l-ḫafī*, 196b-222b arasında da *Risāle fī zikri’l-fırak ve eşnāfi’l-*

Riyad Melik ‘Abdül‘azîz Kütüphanesinde³⁰⁴ bulduğumuz müellife ait *el-Kenzü'l-hafî* adlı eseri hem müellif hem de neşri yapılan fırak risalesine dair ilginç neticelere ulaşmamıza neden olmuştur. Örneğin müstakil bir eser olarak neşri yapılan fırak eseri aslında müellifin bizzat kendi isimlendirmesiyle³⁰⁵ *el-Kenzü'l-hafî fî ihtiyârâti ş-şafî* adlı tasavvufa dair eserinin son bölümü olan 115. babıdır.³⁰⁶ “İman” konusu ile başlayan eser, dört halifenin faziletleri, belirli gün ve ayların değeri, birtakım ibadetlerin fazileti, ahlakî erdemler vs konulara ayrılmış bablardan oluşur. Müellif her baba, son halkada kendisinin olduğu Buḥārî, Tirmizî gibi hadis müelliflerine ulaşan bir isnad zincirinin verildiği bir hadis zikrederek başlar. Bu râvî zinciri müellifin yaşadığı zaman dilimi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Örneğin bir yerde Sirâcüddîn Ebû'l-Fetḥ Naşr b. ‘Abdurrahmân b. İsmâ‘îl el-İskenderî en-Naḥvî’den hicri 566 senesinde işittiği bir rivayeti zikreder.³⁰⁷ En-Naḥvî’nin hicri 560’da Bağdat’a gelip hadis hocalarından hadis

---

kefere adıyla görünen aynı müellife ait iki farklı eser olarak görünmektedir. Ancak ilerleyen satırlarda ifade edileceği üzere ikinci eser aslında birinci eserin son kısmını oluşturmaktadır. Nüshanın temmet kaydı 766 veya 966 senesinin 21 Şevval’i Perşembe günü şeklinde kaydedilmiştir. Kayıttaki yıl 766 veya 966 şeklinde okunmaya müsaittir. 21 Şevval 766 tarihi 11 Temmuz 1365 Cuma gününe karşılık geldiği için 21 Şevval 966 (27 Temmuz 1559, Perşembe) tarihinin nüshanın temmet kaydı olarak kabul edilmesi daha doğru olacaktır.

Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’ndeki bu nüshayı elde etmemde gösterdiği nezaket ve ilgi için kütüphane müdürü Mehmet Öztürk’e müteşekkirim.

³⁰⁴ Riyad’daki el-Melik ‘Abdül‘azîz Kütüphanesi 3570 numarada yer alan bu nüsha altmış dördüncü bâbtan başlayan başı eksik bir nüsha olup yazısı gayet okunaklıdır. Nüshanın istinsahı Hüseyn b. ‘Abdirrahmân b. Muḥammed eṭ-Ṭîbî tarafından hicrî 774 [1373 M.] senesinde tamamlanmıştır; bkz. vr. 341 ve vr. 454. Bu nüshanın önemi son sayfasında farklı bir kalem ve yazı ile düşülen notta belirtildiğine göre Aḥmed b. İsmâ‘îl b. ‘Alî tarafından hicrî 806 (1404? M.) senesinde tamamı müellifin hattıyla yazılmış bir nüsha ile karşılaştırılmış ve hatalar düzeltilmiş olmasıdır; bkz. vr. 454. Bu nüshayı cömertçe paylaşan kütüphane görevlisi İbrâhîm el-Yaḥyâ’ya gerçekten müteşekkirim.

³⁰⁵ Kastamonu nüshası, vr. 1a.

³⁰⁶ Müellif, bu bâbın başında eserini (*el-Kenzü'l-hafî*) tamamladıktan ve üzerinden iki yıl geçtikten sonra bir gün eserini gözden geçirme fırsatı bulduğunu ve eserini yazmaya giriştiğinde Hz. Peygamber’in “Allah tektir, teki sever” hadisine ittiba etmek arzusuyla tek sayıda bâb başlığı içermesi yönündeki niyetinin aksine çift sayıda bâb başlığını (114 adet) içerdiğini fark ederek başlangıçtaki niyetine uygun olması için yeni bir bâbı ilave etmeyi uygun gördüğünü belirtir; bkz. Kastamonu nüshası, vr. 196b; Riyad nüshası, vr. 341. Buna göre, Yaşar Aydın’ı tarafından *el-Fıraku'l-müfterika* adıyla neşredilen fırak risalesi aslında müstakil bir eser olmayıp müellifin *el-Kenzü'l-hafî* adlı eserinin sonradan ilave edilmiş 115. bâbıdır. Ancak zaman içerisinde bu bâbın müstakil olarak istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Müellifin bu bölüm hakkında yukarıda verdiğimiz ifadeleri Kutluay’ın neşrini dayandırdığı nüshada bulunmamaktadır.

³⁰⁷ bkz. vr. 15a.

dinlediği daha sonra İşbehân'a geçtiği bilgisine³⁰⁸ dayanılarak müellifin en-Nahvî ile İşbehân'da görüştüğü varsayılabilir. Yine rivayet aldığı râviler arasında en sık zikrettiği ve raḥımeḥullâh- ifadesiyle andığı Şemseddin 'Ömer b. İbrâhîm b. 'Osmân et-Türkistânî/et-Türkî hicri 602 senesinde Şîrâz'da vefat ederken,³⁰⁹ bir diğeri olan Faḥreddin Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. el-Ḥasen es-Siczî/es-Sicistânî ise bizzat müellifin kendi ifadesiyle hicri 598 veya 599 senesinde vefat edinceye dek Mekke'de kalmıştır.³¹⁰ Buna göre, müellifimiz eserini hicri 602'den sonraki bir tarihte yazmış olup Ritter'in zannettiği gibi hicrî 500 civarlarında vefat etmiş değildir.³¹¹ Nitekim Keḥḥâle, Mu'înüddin el-Cüneyd b. Maḥmûd eş-Şîrâzî'nin (ö. 801/1399 [?]) "Şîrâz'da medfun 315 ünlü kişinin hâl tercümelerini ihtiva eden"³¹² *Şeddü'l-izâr fi ḥad-di'l-evzâr 'an züvvâri'l-mezâr* adlı eserine referansla *el-Kenzü'l-ḥafî fi ihtiyârati's-şafî* adlı eserin müellifi olan 'Osmân el-Kirmânî diye birinden bahseder.³¹³ Bu, bizim 'Irâkî olarak tanıdığımız müellifimizden başkası değildir. Keḥḥâle, müellifimizin ismini Ebû Muḥammed Şafiyüddin 'Osmân b. 'Abdullâh b. el-Ḥasen el-Kirmânî şeklinde

³⁰⁸ Suyûṭî, adı geçen en-Nahvî hakkında, onun 560 yılında Bağdat'a gelip hadis ulemasından hadis dinlediğini daha sonra İşbehân'a geçtiğini söyledikten sonra İbnü'n-Neccâr'ın "sanırım orada 561 senesinde vefat etti." şeklindeki ifadesini alıntılar; bkz. Suyûṭî, **Buğyetü'l-vü'ât fi ṭabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât**, I-II, thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm, 2. b., C. II, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1399/1979, s. 314. Ebû Muḥammed el-Ḥanefî'nin verdiği yukarıda zikrettiğimiz bilgiye göre en-Nahvî hicrî 566'da hayattadır, böylece İbnü'n-Neccâr'ın en-Nahvî'nin vefat tarihi hakkında verdiği bilgi yanlışlanmış olmaktadır.

³⁰⁹ İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245) verdiği bilgilere göre bu kişi Vâsiṭ halkından olup vaiz ve sufi bir kimliğe sahiptir. Birçok kez Bağdad'a gelip orada hadis dinlemiş, daha sonra Horasan bölgesine geçerek Bağdad'a dönmemiş, Herat ve Gazne arasındaki şehirlerde yaşamını sürdürmüştür. Hicri 602 senesinde 50 yaşlarındayken Şîrâz'da vefat etmiştir; Ebû 'Abdillâh Muḥibbuddin Muḥammed b. Maḥmûd İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, **Zeylû ta'riḥi Bağdâd**, I-V, thk. Muştafâ 'Abdülkâdir 'Aṭâ, C. V, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997, s. 7 (<http://shiaonlinelibrary.com> adresinden *Zeylû Ta'riḥi Bağdâd* araması, 02.02.2014).

³¹⁰ 'Osmân el-Kirmânî el-'Irâkî'nin kitabın 64. bâbının hemen başında kaydettiği bu bilgi için bkz. Kastamonu nüshası, vr. 116a-b; Riyad nüshası, vr. 2. Müellifimizin hacca gittiği bilgisinden hareketle Faḥreddin es-Siczî'den yaptığı bolca rivayetleri burada bulunduğu sırada aldığını düşünmemek için herhangi bir sebep yoktur.

³¹¹ Hellmut Ritter, "Philologika III: Muhammedanische Häresiographen", **Der Islam**, C. XVIII, 1929, s. 46.

³¹² bkz. Orhan Bilgin, "Cüneyd-i Şîrâzî", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 125. Eserin bu özelliği müellifimizin Şîrâz'da vefat ettiğini düşündürmektedir.

³¹³ 'Ömer Rıdâ Keḥḥâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin terâcimü muşannifi'l-kütübî'l-'Arabîyye**, I-IV, C. II, Mü'essesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993, s. 362.

vermekte ve onun 641/1243 senesinde hayatta olduğunu söylemektedir.³¹⁴ Ayrıca müellifimiz hadis, tasavvuf, kelâm ve edebiyat ilimlerinde âlim olup Hicaz'a ve Irak'a seyahatler yapmış ve birçok eser kaleme almıştır. Ancak Keḥḥâle eserlerinden yalnızca *el-Kenzü'l-baḥî*'yi zikreder. Keḥḥâle'nin müellifimizden yaklaşık bir buçuk asır sonra yaşamış el-Cüneyd eş-Şirâzî'ye referansla verdiği bilgiler doğruysa müellifimiz Kirmân'lı olup Irak bölgesine de seyahatte bulunduğundan ve muhtemelen bir süre orada ikamet ettiğinden kimi zaman 'Irâkî nisbesiyle tanınmış 6./12. yüzyılın ikinci yarısı ile 7./13. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir âlimdir. Burada "el-'Irâkî" nisbesinin yalnızca Süleymaniye nüshasında kaydedildiğini Kastamonu ve Riyad nüshalarında bulunmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Üstelik müellife yakın bir zaman diliminde yaşayan ve Bağdâdlı âlimleri kaydeden İbnü'n-Neccâr -ki bunlar içerisinde yukarıda zikrettiğimiz 'Osmân el-Kirmânî el-'Irâkî'nin bizzat rivayet aldığı kişiler de bulunmaktadır- eserinde müellifimizden bahsetmemiştir. Müellifin orijin olarak Irak coğrafyasından değil de Doğu İslam coğrafyasından olduğunu güçlendiren bir husus da İmam Mâtürîdî'yi tanıması ve eserinde zikretmesidir.³¹⁵ Ancak Keḥḥâle'nin el-Cüneyd eş-Şirâzî'den aldığı ifadelerle göre müellifimiz Irak'a seyahat etmiş ve muhtemelen orada bir müddet kalmıştır. Bu, 'Irâkî nisbesi ile anılmasını mümkün kılmaktadır. Biz de bu yüzden hem kökenine hem de 'Irâk'ta bulunması ve Süleymaniye nüshasındaki nota itibarla tanındığı şekliyle müellifimizi bundan sonra 'Osmân el-Kirmânî el-'Irâkî şeklinde anmayı tercih ediyoruz.³¹⁶

---

³¹⁴ İlginç bir şekilde Keḥḥâle'nin bu bilgileri verdiği yerin hemen üzerinde Brockelmann'a referansla "Osmân el-'Irâkî" hakkında bilgi verilmektedir ki, bu kişiyle hemen altında zikredilen "Osmân el-Kirmânî"nin aynı kişiler olduğu artık anlaşılmalıdır; bkz. a.y.

³¹⁵ Eserin ilk bâbı olan "iman" meselesi altında imanın tanımı konusundaki görüşleri zikrederken Mâtürîdî'nin görüşünü "İmâmü'l-hüdâ Ebû Maṣṣūr el-Mâtürîdî" ifadelerini kullanarak vermektedir; bkz. Kastamonu nüshası, vr. 1b. Aynı yerde müellif İmâm Eş'arî'nin de görüşünü vermektedir.

³¹⁶ Eserin hem Kastamonu hem de Riyad nüshasında görülebildiği üzere müellif her baba "*Müsevvidü'l-beyâḍ Ebû Muḥammed dedi ki...*" diyerek başlayarak kendisini Müsevvidü'l-beyâḍ [Beyazı siyaha çeviren] şeklinde tanımlamaktadır. Bu ilginç isimlendirmenin sebebine dair bazı tahminlerimiz bulunmakla birlikte kesin bir şey söylememiz şu an için mümkün değildir. Müellifin sufi kimliğinden hareketle ibarenin tasavvufî çağrışımları olan mecazî bir kullanım olabileceği akla gelmektedir. Zira

Müellifin fırka tasnifine gelince, 6x12'lik tasnifi takip eden müellif Ebū Muṭī'ın tasnifinden yalnızca ana fırkaların kimliği noktasında farklılaşmakla kalmadığı,³¹⁷ alt kollar ve özellikle de kullanılan fırak malzemesinde zaman zaman önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Hatta bazı fırkalarda 'Osmān el-Kirmānī el-'Irāqī aynı fırka hakkında Ebū Muṭī'ın zikrettiği malumatı hiç kullanmamakta, başka fırak malzemesinden istifade etmektedir. Örneğin Ebū Muṭī'ın Ḥarūriyye altında zikrettiği ilk fırka olan Ezraḳiyye'ye nispet ettiği "Hz. Peygamber vefat ettiği için mümin olan herhangi bir kimseyi tanımıyoruz (herhangi bir kimsenin mümin olduğuna dair bir şey söyleyemiyoruz)" görüşü 'Osmān el-Kirmānī el-'Irāqī'nin Ezraḳiyye'ye nispet ettiği beş görüş arasında yoktur. Ancak ilginç bir şekilde bu görüşü İbāḍiyye altında zikretmektedir. İbāḍiyye altında zikrettiği bir başka görüş Ebū Muṭī'ın İbāḍiyye hakkında verdiği görüşle benzeşmektedir. Bunun dışında bir de "Bunlar anne ve kız kardeşleri ile evlenmeyi tecviz ederler" şeklinde bir görüş nispet eder ki, bunu İbāḍiyye'ye nispet edebilmek çok güçtür. Genelde nikah ile ilgili benzeri görüşler diğer tasniflerde Meymūniyye'ye nispet edilir. Ancak bu görüşler arasında anne ve kızkardeş ile ev-

---

Kirmān'ın en büyük şehirlerinden olan Sircān'dan olan döneminin önemli sufilerinden Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. el-Ḥasen el-Kirmānī es-Sircānī (ö. 470/1077 civ.) beyaz ve siyah kelimelerinin geçtiği *Kitābu'l-beyāḍ ve's-sevād min başā'ışı ḥikemi'l-'ibād fī na'ti'l-mürīd ve'l-murād* isimli tasavvufa dair bir el kitabı mahiyetinde bir eser yazmış ve bu eserde "Beyaz bir kağıt ve üzerinde siyah yazı" gibi metaforlar kullanmıştır; bkz. Orfali & Saab, "Introduction", **Sufism, Black and White: A Critical Edition of Kitāb al-Bayāḍ wa-l-sawād by Abū l-Ḥasan al-Sirjānī (d. 470/1077)** içinde, ed. Bilal Orfali & Nada Saab, Brill, Leiden & Boston, 2012, s. 12. Editörlerin dayandıkları üç nüshadan birinin 746/1363 tarihli ketebe kaydında geçen Sircānī'ye dair sözler (s. 46), Sircānī'nin ölümünden üç asır sonrasına bile Kirmān'da veya en azından Sircān'da dikkate değer bir tanınmışlığının olduğunu göstermektedir. Bu yüzden 'Osmān el-Kirmānī el-'Irāqī'nin kendisini "Müsevvidü'l-beyāḍ" olarak adlandırmasının Sircānī'ye, eserine veya bu eser üzerinden siyah ve beyaz hakkında oluşmuş bir anlam dünyasına bir gönderme olduğu düşünülebilir. Hatta müellifin bölgenin şöhreti müselleme kişisi Sircānī'nin *Kitābu'l-beyāḍ ve's-sevād*ı istinsah ettiği ve bu sebeple kendisini *el-Beyāḍ*ı (yani *Kitābu'l-beyāḍ ve's-sevād*) kağıt üzerine aktaran (müsevvid) olarak adlandırmış olabileceği bile akla gelmektedir. Ancak tüm bunların doğrulanması ve müellifin niçin bu nisbeyi tercih ettiğinin belirlenmesi daha derinlemesine bir araştırmayı ve ilk adım olarak *el-Kenzü'l-ḥafī*nin baştan sonra taranmasını gerekli kılmaktadır. Müsevvidü'l-beyāḍ ibaresinin mümkün anlamlarına dair serdettiğimiz bu fikirleri müzakere ettiğimiz Bilal Orfali'ya teşekkür ederim.

³¹⁷ Ebū Muṭī'ın ana fırkaları Ḥarūriyye - Ravāfiḍ - Ḳaderiyye - Cebriyye - Cehmiyye - Mürci'e şeklinde iken 'Irāqī'de Nāşibiyye (Ḥarūriyye yerine) - Ravāfiḍ - Ḳaderiyye - Cebriyye - Mu'aṭṭıla - Müşebbihe şeklindedir.

lenmenin caiz oluşu yoktur. Aynı görüşün farklı fırkalara nispet edilmesi³¹⁸ dışında müellifin Ebū Muṭī‘in tasnifinden farklılaştığı hususlar aynı isimli bazı fırkalara farklı görüşlerin nispet edilmesi; Kāmiliyye, Sebe‘iyye, Manşūriyye, Ḥaṭṭābiyye, Mufavviḍa, Ḥamziyye, Şalṭiyye, Şeybāniyye-Yezidiyye, Hūzeyliyye, Ḥayyāṭiyye, Behşemiyye gibi Doğu Ḥanefî gelenekte bulunmayıp Mu‘tezili-Eş‘arî malzemede bulunan bazı fırkaların zikredilmesi; Vezniyye, Meyliyye, ‘İvaḍiyye, ‘Acziyye, Ḳavliyye-Mücerrede, Vālihiyye, ‘Amdiyye gibi Ebū Muṭī‘in zikretmediği halde ileride bahsi geçecek *Heftād u seb mille* gibi eserlerde bahsi geçen Doğu Ḥanefî malzemeye ait fırkaların zikredilmesi; bazı fırkaların isimlerinin gerekçesinin açıklanması; bazı fırkalara birden çok görüş nispet edilmesi; her bir ana fırkanın 12’şer alt kolu olduğunun söylenmesine rağmen Nāşibiyye altında 13, Ravāfiḍ altında 14, Müşebbihe altında 13 fırka zikredilmesi sayılabilir. Ayrıca ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāḳī, Ebū Muṭī‘in Kerrāmī kimliğine işaret kabul edilebilecek olan Ma‘iyye fırkasını zikretmezken³¹⁹ Mültezikiyye fırkasını ise Kerrāmiyye’yi nakzedecek şekilde ele alır.³²⁰ Onun tasnifinde Kerrāmiyye, Müşebbihe altında sapkın fırkalardan biridir.³²¹ ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāḳī tıpkı Ebū Muṭī‘ gibi fırkaların görüşlerini zikrettikten sonra cevaplar vermekte ve reddiye sadedinde ar-

³¹⁸ Bunun Ezraḳiyye dışındaki diğer örneklerine gelince mesela Ebū Muṭī‘in Ḥarūriyye’den Ḥāzimiyye altında zikrettiği görüşün Ḥamziyye’nin; Ravāfiḍ’dan ‘Aleviyye altında zikrettiği görüşün Gurābiyye’nin; Ḳaderiyye’den Mu‘tezile fırkası altında zikrettiği görüşün Vāşiliyye & ‘Amniyye’nin; Keysāniyye fırkası altında zikrettiği görüşün Hişāmiyye’nin; Cebriyye’den El‘āliyye’ye nispet edilen görüşün ‘Acziyye’nin altında zikredilmesi sayılabilir.

³¹⁹ Cebriyye’nin alt kollarının zikrinde iki eser arasındaki tek fark Ebū Muṭī‘de geçen Ma‘iyye fırkasının yerini ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāḳī’de “Allah’ın ismi ile birlikte (örneğin kurban keserken) bir başkasının isminin (burada özellikle kastedilen Hz. Peygamber’dir) anılmaması gerektiğini iddia eden” Münkiriyye fırkasının almasıdır. Nitekim o, Münkiriyye’yi zikrettikten sonra “*Eğer insanlar âyet ve delillerden gâfil olmayıp şüpheli ve bâtil şeylere sapmasalardı böyle bir bâba lüzum görmezdik, lakin boş fikirler onları kör ve sağır etmiştir. Allah onları irşad etsin ve hidayet versin.*” (Kutluay nşr, s. 72) diyerek bu fırkayı kendi zamanında mevcut olan bir yanlışlığı düzeltmek adına kendi inisiyatifi ile ilave etmiştir.

³²⁰ Fırkayı Ḥaddiyye adıyla ele alan ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāḳī, fırkanın görüşlerinden olan “Allah’ın arşın üzerinde olduğu” görüşünü Kerrāmiyye’nin ismini açıkça anarak onu reddedecek tarzda argümanlarla işler ve Kerrāmiyye’nin Allah’ın arşın üzerinde olduğuna delil sadedinde dayandığı “Allah’ın arşa istiva ettiği” âyetini mecâz olarak yorumlar; bkz. Kutluay neşri, ss. 77-78.

³²¹ Ayrıca Müşebbihe altında Kerrāmiyye’ye sıklıkla nispet edilen “iman salt sözden ibarettir” şeklindeki görüşü savunduğu belirtilen Ḳavliyye-Mücerrede isimli bir başka fırka da zikredilir.

gümanlar geliştirmektedir. Ancak bunlarda da çoğu zaman Ebü Muṭî' den farklılaştığı görölmekte ve kaynak olarak Ebü Muṭî' i kullanmadığı fikri uyanmaktadır. 'Ořmān el-Kirmānī el-'Irāķī' nin Ebü Muṭî' den farklılaşan bir yanı da diğer dinleri de inceleyen bir bölümü fırkaların tasnifini bitirdikten sonra ayrıyeten incelemesidir. 'Ořmān el-Kirmānī el-'Irāķī' nin ana fırkalarda uyuştuğu Ebü Őekür es-Sālimī' den de zaman zaman farklılaştığını tespit edilebilmektedir. Belki o, kaynak olarak Sālimī' den değil de başkasından yararlanmıştır.³²²

'Ořmān el-Kirmānī el-'Irāķī' nin fırka tasnifi kendisinden sonraki dönemde özellikle bir Osmanlı müellifi olarak Birgivi' ye nispet edilen *Tuḥfetü'l-müsterřidīn* de takip edilmiştir.³²³ İki eser arasında birtakım farklılıklar olsa da *Tuḥfe* deki tasnif Ebü Muṭî' in tasnifine nazaran 'Ořmān el-Kirmānī el-'Irāķī' nin tasnifine ziyadesiyle benzenmektedir. Müellifin risalesini oluştururken dayandığı kaynak merak konusudur. Tasni-

³²² Ebü Őekür es-Sālimī' nin fırka ismi vermeksizin zikrettiği görüşler çoğu zaman 'Ořmān el-Kirmānī el-'Irāķī' den ziyade Ebü Muṭî' ile uyuşabilmektedir.

³²³ Türkiye yazma eser kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası bulunan bu risale Avni İlhan tarafından Türkçe tercümesi ile birlikte neşredilmiştir.

Tuḥfetü'l-müsterřidīn' inin Birgivi' ye aidiyetini kesin bir dille ifade etmemizin önünde bazı engeller bulunmaktadır. Öncelikle *Keřfü'z-zunūn*' da Birgivi' nin eserleri arasında zikredilmeyen bu risalenin yazma nüshalarında da müellifin ismi geçmemektedir; bkz. Avni İlhan, "İmam Birgivi ve Tuḥfetü'l-Müsterřidīn", **İmam Birgivi** içinde, yay. haz. Mehmet Őeker, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 55. Öte yandan *Tuḥfetü'l-müsterřidīn*' da yapılan fırka tasnifi ile Birgivi' ye nispet edilerek *Dāmięatü'l-mübtedi' in* adıyla yayımlanan bir başka fırak eserindeki fırka tasnifi arasında, her ne kadar ikisi de 6x12' lik tasnifi yapmış olsalar da ciddi farklılık bulunmaktadır; karř. Birgivi, **Dāmięatü'l-mübtedi' in ve kaşifetü buḫlānī' l-mülḫudīn**, çabıt ve thk. 'Abdurrahīm es-Sāyilī & Tevfik 'Alī Vehbe, Dāru'l-Āfāķī' l-'Arabīyye, Kahire, 2010; Bu neşirden beni haberdar eden ve elektronik kopyasını gönderen Adem Arıkan' a müteşekkirim. Bu eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi' nde katalog kaydında müellifin isminin belirtilmediği, eserin isminin de *Risāle fi' l-'Aķā'id ve Zikru' l-fırakī' l-mübtedi' a* şeklinde verildiği bir yazma nüshasını tespit ettik; bkz. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Lala İsmail, no: 685/2, vr. 21b-84a. *Dāmięatü'l-mübtedi' in* deki 6x12' lik tasnif muhtemelen Necmeddin 'Ömer en-Nesefi üzerinden tanınan Ebü Muṭî' tasnifidir. Ancak *Tuḥfetü'l-müsterřidīn* deki tasnif yukarıdaki satırlarda kısmen bahsedileceği üzere 'Ořmān el-'Irāķī' el-Kirmānī' nin tasnifine daha çok benzeyen ilginç bir tasniftir. Her iki eserdeki tasniflerde hem ana fırkaların ve alt kollarının isimleri arasında hem de kullanılan fırak malzemesinde ciddi farklılıklar bulunmaktadır. O nedenle *Dāmięa* daki tasnifi benimseyen müellifin *Tuḥfe* deki tasnifi yapmaması beklenir. Kısacası bu haliyle iki eserden biri Birgivi' ye diğeri bir başkasına aittir veya her ikisi de Birgivi' ye ait olmayıp farklı müelliflerin kaleminden çıkmıştır. Veyahut da ikisi de Birgivi' ye aittir, ancak o, iki eserdeki tasniflerde başka kaynaklara dayanarak iki farklı tasnif yapmakta bir beis görmemiş olabilir.

finde ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāqī’nin tasnifinde yer almayan Cāhızıyye, Yemāmiyye,³²⁴ Muḥakkime, Ḥafşıyye, Ḥāzımiyye, Temāşüliyye/Tefvıdıyye, Muḳanna‘ıyye gibi fırkaların zikredilmesi, bunun mukabilinde ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāqī’nin zikrettiği bazı fırkaların *Tuḥfe*’de anılmayışı, bazen de aynı görüşün farklı fırkalara nispet edilmesi gibi farklılıklar, *Tuḥfe*’deki tasnifin ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāqī’den değil de onun dayandığı veya onun tasnifinin daha sonra değiştirildiği başka bir kaynaktan yararlanarak oluşturduğu ihtimalini akla getirmektedir.³²⁵ *Tuḥfe*’nin metninde yapılan bazı hatalar³²⁶ *Tuḥfe* müellifinin tasnifin bizzat sahibi olmayıp bir kaynağa dayandığını düşündürmektedir. Üstelik Kaderiyye’den Behşemiyye fırkasının görüşünü verdikten sonra “*Bugün Mu‘tezilī olanlar Ebū Hāşim’e mensuptur*” şeklinde kullandığı bir ifade Faḥreddīn er-Rāzī’nin kendi dönemine ait benzer tespiti hatırlatmakta, *Tuḥfe*’nin kaynağının 5./11. veya 6./12. yüzyıla ait olabileceğini göstermektedir. Bütün bunların yanında *Tuḥfe*’nin müellifinin Osmanlı’da, özellikle Necmeddīn en-Nesefi’den müphem olarak yaygın olan Ebū Muḫī‘ tasnifini değil de pek bilinmeyen ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāqī’nin tasnifini takip etmesi dikkat çekicidir. *Tuḥfe*’deki tasnifin belki de en dikkat çekici yönü ana fırkalardan Müşebbihe’nin Kerrāmiyye olarak zikredilmesi, Müşebbihe’nin onun alt kolu olarak sunulmasıdır. Kerrāmiyye’nin 6 ana fırkadan biri olarak sayılması 6x12’lik gelenek içerisinde nâdir –belki de tek- örnektir.

---

³²⁴ Aslında bu fırkaya *Tuḥfe*’de nispet edilen görüş ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāqī tarafından Kāsiyye fırkasının görüşünü verirken zikredilen argüman ile alakalıdır. Bu sebeple Kāsiyye fırkasının *Tuḥfe*’de Yemāmiyye adıyla görüldüğünü söylemek mümkündür. Fakat *Tuḥfe*’de bu fırkadan farklı olarak müstakil bir Kāsiyye fırkasının da bahsedilmesi kafaları karıştırmaktadır.

³²⁵ Nitekim Avni İlhan’a göre, *Tuḥfe* ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāqī’nin fırak risalesinin “kötü bir iktibas olan başka bir eserin bozuk bir özetinden ibaret”tir; bkz. Avni İlhan, “İmam Birgivi ve Tuhfetü’l-Müsterşidin’i”, a.g.m., s. 56.

³²⁶ Örneğin Mu‘aḫḫıla altında dördüncü sırada zikredilen Vākıfiyye fırkasına nispet edilen görüş Ebū Muḫī‘ ve ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāqī’nin tasniflerinde Merisiyye’ye nispet edilmiştir. ‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irāqī de dördüncü sırada Vākıfiyye’yi zikretmekte ancak *Tuḥfe*’de nispet edilen görüşü beşinci sıradaki Merisiyye’ye atfetmektedir. Üstelik nispet edilen görüşten hareketle fırkanın Vākıfiyye şeklinde adlandırılmasına imkân verecek bir durum söz konusu değildir. Burada *Tuḥfe*’nin müellifinin dayandığı kaynaktan faydalanırken bir kayma yaptığı tahmin edilebilir.

Müşebbihe ve Mu‘aṭṭıla’nın 6 ana fırka arasında sayıldığı fırka tasnifi Osmanlı coğrafyasında Ebū Şekūr es-Sālīmī yanında özellikle Şadru’s-Şerī‘a (ö. 747/1346) ve Cürċānī (ö. 816/1413) üzerinden -alt kollarına varan ayrıntılı bir tasnif şeklinde olmasa bile- yaygın bir şekilde kullanılmıştır.³²⁷ *Şerḥu’l-Mevākıf*’ında Īcī’nin takip ettiği Āmidī tasnifini uygulayan Cürċānī, terimler sözlüğü mahiyetindeki *et-Ta‘rifāt*’ında “ehvā” kavramını açıklarken Şadru’s-Şerī‘a’nın verdiği şekliyle 6x12’lik tasnifi ana hatlarıyla özetler.³²⁸

Doğu Hānefī fırka tasnif geleneği içerisinde yukarıda genişçe ele alıp, örneklerini verdiğimiz 6x12’lik tasnif gerçekleştiren bu iki ana damar dışında Doğu Hānefī frak geleneğine özgü fırkaları içerisinde barındıran ve 72 adet sapkın fırkayı ana kol-alt kol ayırımına gitmeksizin ard arda sıralayan bir tasnifin mevcudiyetini de tespit etmekteyiz.

³²⁷ karşı. Şadru’s-Şerī‘a ‘Ubeydullāh b. Mes‘ūd b. Maḥmūd el-Buḥārī el-Maḥbūbī el-Hānefī, **Şerḥu’l-vikāye**, Dr. Muḥammed Şalāh Ebū’l-Ḥacc’ın *Müntebā’n-nikāye ‘alā şerḥi’l-vikāye*’si ile birlikte, I-V (I. ciltte 1-3, II. ciltte 4-5. ciltler), C. IV, Mü’essesetü’l-Verrāk, Amman, 2006, s. 143. Şadru’s-Şerī‘a bu ifadeleri “şâhitlik kabulü veya geçersizliği [Bābu’l-Ķabūl ve ‘Ademihī]” başlığı altında kullanmıştır. Cürċānī aynı ifadeleri *Ta‘rifāt*’ında uygun bir yer olarak “ehvā” kavramının tanımına taşımıştır. Osmanlı ulemasının da fikhî eserlerinde şâhitlik meselesi ele alınırken aynı başlık altında Şadru’s-Şerī‘a’nın ifadelerinin tekrarladığı görülmektedir. Örnek olarak bkz. Meḥmed b. Ferāmūz Molla Ḥusrev, **Düreru’l-ḥukkām fī şerḥi Ğureri’l-ahkām**, (Yazma halindeki eser), Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, Fazıl Ahmet Paşa, no. 563, vr. 282a-282b, (Müellif hattı).

³²⁸ Cürċānī şöyle der: “*Ehl-i ehvā inançları Ehl-i Sünnet inancı olmayan Kible Ehl-i (Eblu’l-ķible) kimselerdir. Onlar Cebriyye, Ķaderiyye, Ravāfıd, Havāric, Mu‘aṭṭıla ve Müşebbihe’dir. Onların her biri 12 fırkaya ayrılmışlar ve böylece 72’ye ulaşmışlardır.*” bkz. Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. Muḥammed es-Seyyid eş-Şerīf el-Cürċānī, **Kitābu’t-ta‘rifāt**, Mektebetü Lübnān, Beyrut, 1985, s. 41.

Aslında Cürċānī’nin 6x12’lik Hānefī tasnifini tanıması garip bir durum değildir. Zira Mısır’daki talebelik hayatı sırasında ilim aldığı hocası Ekmelüddīn el-Bābertī’dir (ö. 786/1384) ve Bābertī’nin bizzat kendisinin yukarıda hakkında malumat sunduğumuz 6x12’lik tasnifi icra eden bir fırak risalesi bulunmaktadır. Ancak Bābertī’nin tasnifi Ebū Muṭī‘ çizgisindedir. O nedenle Cürċānī bu tasnifi hocasından değil Şadru’s-Şerī‘a’dan almıştır. Bir müellifin hem Āmidī tasnifini hem de Doğu Hānefī tasnifini kullanıyor olması alışıldık bir durum değildir. Ancak Cürċānī “Hānefī ve Şāfi‘ mezheplerinde eser vermiş olması sebebiyle bazı âlimlerce Hānefī, bazı âlimlerce Şāfi‘ sayılmıştır.”; bkz. Sönmez Kutlu, “Timur Dönemi ve Sonrası Kelamî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları”, **e-Makālāt Mezhep Araştırmaları**, C. III, S. 1, 2010, s. 34. Cürċānī’nin bu özelliği kullandığı fırka tasnifleri üzerinden de okunmuş olmaktadır.

Terceme-i Sevād-ı a'zam Tasnifi

Bu tasnifin tespit edilen ilk örneği Ebū Muṭī' ile çağdaş sayılabilecek el-Ḥakīm es-Semerḳandī'nin (ö. 342/953) meşhur eseri *es-Sevādü'l-a'zam*'in orijinalinde bulunmamakla birlikte hicri 370 senesinde yapılan Farsça tercümesinin sonunda yer almaktadır. Sāmānī emiri İsmā'īl b. Aḥmed'in (grv. 279-295/892-907) Müslümanlar arasında yayılan sapkın görüşleri reddetmek ve doğru inanç akidelerini ortaya koymak amacıyla el-Ḥakīm es-Semerḳandī tarafından henüz genç yaşlarında kaleme alınan ve Sāmānī Devleti'nin resmî akidesi olarak işlev gören *es-Sevādü'l-a'zam*, fırak edebiyatının vazgeçilmez referansı 73 fırka hadisi ile başlamakta, kurtuluşa eren fırkanın, esere de adını veren, *es-Sevādü'l-a'zam* olduğu söylenerek bu fırkadan olmanın kriterlerini/prensiplerini almış bir başlık altında inceleyen bir eserdir. Genel kabul ve rağbet görmüş bu eser zamanla birtakım müdahalelere/eklemelere maruz kalmıştır.³²⁹ Bunlardan biri de orijinal metinde bulunmamakla birlikte yazımından neredeyse bir asır geçmemişken bir başka Sāmānī emiri Nūḥ b. Maṣṣūr'un (grv. 366-387/976-997) talebiyle 370/980-81 senesinde Farsça'ya yapılan tercümesinin sonunda yer alan fırka tasnifidir. Müstakil bir risale tarzında da istinsah edilen³³⁰ bu fırak bölümünün *es-*

³²⁹ Eser hakkında bu ve benzeri tespit ve değerlendirmeler için bkz. Muhammed Aruçi, "es-Sevādü'l-a'zam", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 578-579.

³³⁰ *es-Sevādü'l-a'zam*'in Farsça çevirisinin 1348 HŞ [1969]'da Tahran'da 'Abdülḥayy Ḥabībī tarafından yapılan neşrine ulaşamadık. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi eserin fırak bölümünün Arapça çevirisi müstakil bir risale gibi istinsah edilmiş olup Türkiye yazma eser kütüphanelerinde de pek çok nüshası bulunmaktadır. Ayrıca böyle bir nüsha Dānişpejūh tarafından neşredilmiştir; bkz. Dānişpejūh, "Dü Risāleh der bāre-yi Heftād u Dü Gürūh", a.g.m., ss. 247-259. Dānişpejūh'un bu makalesi iki sayfalık girişten sonra iki fırak metninin neşrinden oluşmaktadır. Bunlardan ilki incelemekte olduğumuz *Terceme-i Sevād-i A'zam*'in fırak bölümü (249-254), diğeri ise daha önce bahis konusu ettiğimiz Ekmelüddīn el-Bāberti'ye nispet edilen fırak risalesidir (255-259).

Çalışmamız sırasında Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde bu tasnifin yer aldığı kısmın müstakil risale olarak istinsah edildiği pek çok nüshaya rastladık. Katalog kayıtlarında çoğu nüshası müellifi meçul olarak kaydedilen bu bölüm/risale ... اما طريق اهل البدعة و هم اثنان و سبعون نذكر اسمائهم و اقوالهم ... şeklinde başlamaktadır. Yararlandığımız nüshalar şunlardır: 1. *Risāle fī beyāni'l-fıraki'd-dāle* adıyla, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, İbrahim Efendi, no. 854/5, vr. 17b-20b; 2. *Esmā Ehl-i Bida* adıyla, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Esad Efendi, no. 1049, vr. 46b-50a; 3. *Ehl-i Bidat Fırkaları Hakkında Risale* adıyla, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Hacı Beşir Ağa, no. 304/3, vr. 85b-89a; 4. *Şerḥü ḥadisī setefteriku ümmeti 'alā isnā' ve seb'ine fırka* adıyla, Adana Yazma Eser Kütüphanesi, Adana, no. 365/6, vr. 172b-175a; 5. *Risālat fī asmā'*

Sevādü'l-a'zam'ın orijinalinde değil de tercümesinde yer alması tasnifin Semerķandî'ye mi yoksa kim olduğu belirsiz mütercimine mi ait olduğu meselesini gündeme getirmektedir. Sözkonusu yerdeki tasnifin ilginç özelliği 73 adet fırkanın ismen ard arda sıralanmasından sonra fırkaların görüşlerinin verildiği yerde 40 (bazı nüshalarda 41) fırkanın yer almasıdır. Bu hâliyle tasnif ya yarıda kesilmiş, ya da orijinalinde her ne kadar eserin başında Semerķandî 73 fırka hadisini zikretmiş olsa da- 73 fırka hadisini dikkate almayan 40 veya 41 fırkalık bir tasnif yapılmış, ancak daha sonra 73 fırka hadisine uygun olması için en azından firak bölümünün başındaki listede fırkalar 73'e tamamlanmıştır. Nitekim *es-Sevādü'l-a'zam*'ın Nakşibendî tarikatının kurucusu Muḥammed Behā'eddīn el-Buḥārī'nin önde gelen halifelerinden Muḥammed Pārsā tarafından 795 (1393) yılında gözden geçirildiği belirtilmiştir.³³¹ Bu hâliyle sanki tasnifin orijinali –*es-Sevādü'l-a'zam*'da veya tercümesinde- 40/41 fırkayı içerirken daha sonraki zamanlarda tasnif 73'e tamamlanmıştır.³³²

Tasnif Mürci'e fırkası ile başlamakta ve Mürci'e'nin üç gruptan oluştuğunu bazısının 'imandan sonra emredilen ve yasaklanan herhangi bir şey yoktur' derken, bazısının da iman ve dinlerinde şüphe ederek 'inşaallah müminim' dediklerini (*şükkāk*) aktarıp bunların sapkın olduğuna işaret ettikten sonra üçüncü bir sınıfın daha var olduğunu, bunların Ehl-i Ehvā' tarafından Mürci'e diye isimlendirildiklerini, hâlbuki Ehl-i Sünnet ve Cemaat olup görüşlerinin hak, iddiaların doğru olduğunu söyler. Onlar

---

ismâyn ve sab'inâ firkat adıyla, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Genel, no. 4555, vr. 115b-120a. Risalenin ayrıca Kemālpaşazâde'ye nispet edilmiş (www.yazmalar.gov.tr'de tespit ettiğimiz) nüshaları da mevcuttur. Örnek olarak bkz. 1. *Risâle fî Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle* adıyla, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum, no. 4714/4, vr. 15a-16a; 2. *Risâle fî Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle* adıyla, Amasya Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Amasya, no. 577/2, vr. 86b-89b; 3. *Risâle fî Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle* adıyla, Amasya Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Amasya, no. 1147/2, vr. 34b-38a; 4. *Risâle fî Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle* adıyla, Burdur Yazma Eser Kütüphanesi, no. 1533/7, vr. 126a-126b.

³³¹ Aruçi, a.g.md., s. 579. Pārsā'nın tasnifi elden geçirdiği şekli olan *Risâle-i 'akâ'id-i firak-ı İslâmî* isimli Farsça eserine ulaşamadığımız için Pārsā'nın tasnif üzerinde neler yaptığını net olarak söyleme imkânından mahrumuz.

³³² Nitekim hem *es-Sevādü'l-a'zam*'ın hem de tercümesinin zaman içerisinde orijinal hallerini koruyamadıkları, birtakım ilavelere maruz kaldıkları ifade edilmiştir; bkz. Aruçi, a.g.md., s. 579.

‘Biz yerde ve gökte hakiki müminleriz, bunda şüphe etmeyiz. İman kalp ile bilmekle (*ma‘rifet*) birlikte dil ile ikrardır. Onun pratikleri de erkanla ameldir. Kalp ve dil ile imanı terk eden kimse kâfir olur. Farz amelleri terk eden ise günahkar olur, kafir olmaz’ derler. Böylece tasnifteki Hânefî kimlik ortaya çıkmakta, Hânefîliğin başka fırkalarca Mürcî‘e diye isimlendirildiğine değinilmektedir. Ancak müellif burada Mürcî‘e ismini pek kabullenmiş görünmemekte, bir durum tespiti yaparak akabinde bu fırkanın Ehl-i Sünnet ve Cemaat olduğunu söylemektedir. Mürcî‘e ile başlayan tasnif fırkaların çoğu zaman mantikî olmayan bir sıralama içerisinde ard arda gelmesi şeklinde ilerlemektedir. Örneğin tasnifin başındaki fırka sıralaması şu şekildedir: Mürcî‘e, Kaderiyye, Şimrâhîyye, Ezrakîyye, Ahnesiyye, Sa‘lebiyye, Beyhesiyye, Meymûniyye, Mu‘tezile, Cebriyye ...³³³ Tasnifte fırkalara çoğu zaman tek görüş nispet edilir, ancak bu görüşlere yönelik reddiye yapılmaz ve karşı argüman sunulmaz. Yalnızca fırkaların görüşlerinin tasviri ile yetinilir. Ancak zaman zaman bazı fırkaların görüşü verildikten sonra “bu görüşleri sebebiyle saptılar, helâk oldular” denilir. Kimi fırkalara nispet edilen görüşler ile Ebû Mu‘tî‘î ve geleneğin diğer eserlerinde verilen bilgiler farklılaşabilmektedir. Ancak fırkalar Doğu Hânefî geleneğe özgüdür ve bu tasnif bu sebeple bu gelenek içerisinde ele alınmalıdır.³³⁴

³³³ Mürcî‘e-Kaderiyye-Şimrâhîyye şeklindeki sıralama bu risalenin ayırt edici bir özelliğidir ve isimsiz olarak kaydedilen pek çok yazma nüshanın bu risaleye ait olduğunu tespitinde bizim için önemli bir rol oynamıştır. Aslında Mürcî‘e ve Kaderiyye’den sonra zikredilen fırkaların Hârûriyye/Havâric fırkaları olduğu görülmektedir. Ancak sıralama her zaman tutarlı bir şekilde seyretmemektedir. Fırkaların sıralanış mantığına dair net bir şey söylemek pek kolay değildir. Nüshalar arasında özellikle fırka isimlerinde okuma/istinsah hatasından kaynaklanan pek çok yazım yanlışı da bulunmaktadır.

³³⁴ *Terceme-i Sevâd-ı A‘zamî*’de yer alan bu tasnifin risale formatında Türkiye’deki yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshasının bulunması Osmanlı ilim dünyasında tasnife yönelik rağbetin bir göstergesidir. Hatta Osmanlı müellifleri tasnifin istinsahının yanı sıra tasnifte birtakım değişiklikler yaparak geliştirmeye de çalışmışlardır. Bunlara biri Kanuni Sultan Süleyman’ın kız kardeşinin kocası olup bir dönem sadrazamlık görevinde de bulunan İşkodralı Luţfî Paşa’ya (ö. 970/1563) nispet edilen *Risâle fil’-l-fırakâ‘d-dâle* adıyla kaydedilen Türkçe risaledir; bkz. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Ayasofya, no. 2195, vr. 110b-122b, müs. Mûsâ b. Fağlullâh, ist. trh. 1111 H. [1700 M.]. Bir diğeri ise Ebû’l-Meĥâmid ‘Ömer el-Çorumî’nin (ö. 1207/1792) firak risalesinde yaptığı tasniftir; bkz. **el-‘Urvetü’l-münciye**, (Yazma halindeki eser), Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum, no. 1056/3, vr. 21b-56b. Bu yazmayı benimle paylaşma nezaketi gösteren Osman

Terceme-i Sevād-ı A'zam'da yer alan tasnife biçimsel olarak benzeyen bir başka tasnif müellifi belirsiz olan ve *Heftād u Seb Mille veya İ'tikādāt-ı Mezāhib* adıyla Muḥammed Cevād Meşkūr tarafından neşredilen Farsça risaledeki tasniftir.³³⁵ 887/1482 istinsah tarihini taşıdığı için risale bu tarihten önce kaleme alınmış olmalıdır. Meşkūr risaleyi hicri 8. yüzyıla ait olarak tarihlendirir. Risalede Mevlānā Celāleddīn er-Rūmī'nin (ö. 672/1273) *Dīvān-ı Şems-i Tebrīzī* adlı eserinden bir kıtalık şiir nakledilmesi³³⁶ bu tespiti doğrular niteliktedir. Bu, müellifin aynı zamanda Pārsā gibi bir sufi olduğunu göstermektedir. Risalenin müellifinin 8./14. yüzyıla ait olması tasnifin aslının da aynı yüzyıla ait olduğunu göstermemektedir. Zira risalenin dikkat çekici bir yönü her fırkanın görüşünün önce tek cümle ile Arapça olarak ifade edilmesi, daha sonra Farsça şerhinin yapılmasıdır ki, bu durum *Heftād u Seb Millē*'nin orijinali Arapça olan bir fırak risalesinin Farsça şerhi olduğunu göstermektedir. Nitekim Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan bir mecmuanın içerisindeki bir fırak risalesi³³⁷ *Heftād u Seb Millē*'nin dayandığı Arapça risalenin nüshası olabilir. *Heftād u Seb Millē*'deki Arapça ifadeler ile fırka isimleri ve büyük oranda sıralaması iki eserde uyuşmaktadır. Diyarbakır nüshasını *Heftād u Seb Millē*'nin dayandığı Arapça risale olduğunu kabul edersek her iki eserin *Terceme-i Sevād-ı A'zam*'da olduğu gibi ana kol-alt kol ayrımı yapmaksızın 73 fırkayı ard arda sıraladığı görülmektedir. Ancak fırka isimleri ve sıralaması farklıdır. Örneğin Diyarbakır'daki eser Cebriyye-Ḳaderiyye-Sūfistā'iyye-Vücūdiyye-Mu'aṭṭiliyye şeklinde başlamakta *Terceme-i Sevād-ı A'zam*'da üçüncü sırada zikredilen Şimrāhiyye bu tasnifte 72. sırada zikredilmektedir. Şimrāhiyye-

---

Aydınlı'ya teşekkür ederim. Osmanlı dönemine ait bu iki risalenin çalışmanın sınırlarını fazla aşmak gayesiyle detaylı incelemesini bir başka çalışmaya bırakıyoruz.

³³⁵ bkz. (mukaddime ve not.: Muḥammed Cevād Meşkūr, *Bungāh-i Maṭbu'ātī 'Atā'i*, Tahran, 1337 HŞ. [1958 M.]. Eserin nüshasını benimle paylaşma inceliğini gösteren Muzaffer Tan'a müteşekkirim.

³³⁶ bkz. s. 8, dn. 2.

³³⁷ Müellifi meçhul, **Risāle fi tafşīli'l-fırakı'd-dālle**, Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Diyarbakır, no. 553/14, vr. 84-97b, ist. trh. 1234 H. [1817 M.] gibi geç bir tarihe işaret etmektedir. Risalenin kimliğini tespit edebilmek bu nüshayı benimle paylaşan Mehmet Kalaycı sayesinde olmuştur.

ye fırkası özelinde Ebū Muṭī‘in tasnifi ile karşılaştırıldığında Ebū Muṭī‘in fırkaya dair verdiği bilgiler ve kullandığı ifadeler *Terceme-i Sevād-ı A‘zam*‘dakinden ziyade Diyarbakır’daki eserle daha fazla uyum içerisindedir. Bu da akla bu eserin Ebū Muṭī‘in kaynaklarından biri olabileceği veya Ebū Muṭī‘ ile aynı kaynaktan beslendiği veyahut da Ebū Muṭī‘in risaleye kaynaklık ettiği ihtimallerini akla getirmektedir. Ne var ki Diyarbakır’daki risalenin müellifini ve yazılış tarihini tespit edemediğimiz için bu ihtimallerden herhangi birini doğrulama imkânına sahip değiliz. *Terceme-i Sevād-ı A‘zam*‘daki tasnif ile mukayese ettiğimizde bu tasnifin Ebū Muṭī‘de olduğu üzere fırkaların görüşlerine karşı (“el-Cevāb...” formunda) cevap verildiği, karşı argümanlar geliştirildiği görülmektedir.

Yukarıda örneklerini sunduğumuz Doğu Hānefî Fırka Tasnif Geleneği tasnif biçiminin yanı sıra fırkaları ve sunduğu malumat ile kendine özgü bir gelenektir. Ancak kendi içinde de her zaman yeknesak bir mahiyet arz etmemekte tasvir etmeye çalıştığımız birkaç damara sahip bulunmaktadır. Tarihsel akışını ve örneklerini sunduğumuz bu geleneğin karakteristiklerini ortaya koymak yerinde olacaktır. Öncelikle özellikle Maveraünnehr Hānefileri arasında doğduğu ve benimsenerek takip edildiği anlaşılan bu tasnif geleneği 73 fırka hadisi ve 73 rakamı üzerinde şekillenmektedir. Sapkın fırkaların sayısını ifade eden 72 rakamına her biri 12 alt koldan oluşan 6 ana fırka belirleyerek 6x12’lik tasnifle ulaşır. Böylece insanî bir olgu olması hasebiyle çok yönlü ve karmaşık bir yapı arz etmesi gereken mezhepleşme sınırları son derece belirli ve şematik bir biçime büründürülmüş, her bir ana fırkanın niçin 12 fırkaya bölündüğü, bu sınırların nasıl bu denli net çizilebildiği soruları sorulmamış, 72 rakamına ulaşmak temel kaygı olmuştur. Bu nedenle tasnif çoğu zaman sunî kalmış, alt kollar ile ana fırka arasındaki bağı kurmak her zaman kolay olmamıştır. Zaten müellifin de böyle bir kaygısının olmadığı metinde buna dair bir yaklaşımın olmamasından anlaşılacak-

tadır.³³⁸ Örneğin iman-amel ayırımından hareketle ameli önemsizleştirdiği için sapkın ana fırkalardan biri sayılan Mürci'e'nin altında ameli imandan cüz kabul eden Aşhābu'l-ḥadīṣ fırkalarının bulunmasını açıklamak kolay değildir. Geleneğin en belirgin özelliklerinden birisi her bir alt kolun tek bir görüşle ifade edilmesidir. Bu görüş de çoğu zaman ana fırkanın temel fikri ile alakasız olabilmektedir. Örneğin kimin necis kimin temiz olduğu bilinemeyeceğinden kimseye dokunmamak gerektiğini söyleyen ve ayrıca yeryüzünün mescit kılınması sebebiyle toprağa bevl edilemeyeceğini iddia ederek kūz denilen küçük saplı testiler kullanan Kūziyye fırkasının Ḥarūriyye/Ḥavāric altında niçin yer aldığı sorusunun cevabını gelenekte bulmak zordur. Yine “*Seven sevdiğine azap etmez. Allah da bizim sevdiğimizdir.*” görüşünün nispet edildiği Ḥubbiyye/Ḥabībiyye fırkası, insanın müstakil bir iradesinin ve kudretinin olmadığı, cebr altında bulunduğu görüşünü savunun Cebriyye ana fırkasının altında zikredilmiştir. Ancak Ḥubbiyye/Ḥabībiyye fırkasına nispet edilen görüş ile Cebriyye'nin temel prensipleri arasında bir alaka kurulamamaktadır. Fakat bu tasarrufların gerisinde muhtemelen 12 alt kol ana fırkanın temel prensiplerinde ana fırka ile uyuşmakta iken kendine özgü farklı bir görüş ortaya koyarak ana fırkadan farklılaştığı ve müstakil bir fırka hâline geldiği şeklinde bir mantık gizli olsa gerektir. Ancak kimi zaman bu mantığın sınırı fazlasıyla zorlanmaktadır. Gelenek içerisinde başka tasnifleri tanıyarak etkilenen birkaç örnek hariç genel olarak fırkaların yalnızca tek bir görüş ile tanıtıldığı, isimlerinin kaynağı, liderleri, nasıl ortaya çıktığı, nerelerde mevcut olduğu gibi hususlarla ilgilenilmediği görülmektedir.³³⁹ Yani müellifin temel ilgisi 72 sapık fırka belirleyip her birine sapkın bir görüş nispet etmekten ibarettir.

Gelenekteki ana fırkalar arasında İslam düşünce tarihinde önemli etkiler bırakmış Mu'tezile gibi bir fırkanın yer almayı ancak öncülerinin konumunda kabul edile-

---

³³⁸ Benzer bir değerlendirme için bkz. Lewinstein, a.g.tz., s. 165.

³³⁹ bkz. Tan, “Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, a.g.m., s. 129.

bilecek olan Kaderiyye'nin bulunması tasnifin oldukça erken bir dönemde yapıldığını veya Mu'tezile'ye dair pek fazla ilgi ve bilgisi olmayan müelliflerin elinde ortaya çıktığı fikrini akla getirmektedir. Nitekim yukarıda hakkında bilgi verilen Ebū Hanīfe'ye nispet edilen bir risalede ana fırkaların tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışları esas alınarak tespit edildiği ve bu tarihsel sürecin yaklaşık olarak İslamın ilk 150 yılı ile sınırlı olduğu görülmektedir. Bu anlamda aradan geçen zaman diliminde teşekkül etmiş Mu'tezile, Kerrāmiyye, Eş'ariyye gibi fırkaların tasnife dahil edilmediği, müelliflerin erken dönemlerde yapılmış bu belirlenime sadık kalmayı tercih ederek güncelleme yapmaktan kaçındığı görülmektedir. Bu hâliyle özellikle ileride bahsedeceğimiz Eş'ari gelenekteki devinim ve dinamizmin bu gelenekte sözkonusu olmadığını söylemek gerekmektedir. Sanki erken dönemlerde yapılmış bu tasnif artık müntesibi kalmamış sürüyle mezhebi içermesine ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve İslam düşüncesine ciddi tesirleri olmuş birtakım fırkaları ihmal etmesine rağmen kutsal bir emanetmiş gibi korunup tekrar edilmiştir.³⁴⁰ Nitekim çoğu zamanda işlevsel bir mahiyeti kalmayan bu tasnifin inatla devam ettirildiği görülmektedir. Hatta Osmanlı döneminde bile bu tasnifin çokça tercih edildiğini müşahade etmek mümkündür.

Gelenekte zikredilen fırkaların çoğunun bu geleneğe özgü olup İslam dünyasının başlıca ilim merkezleri olan Irak, Suriye ve Mısır gibi bölgelerde üretilen fırak malzemesinden pek fazla yararlanmayıp oldukça farklı olması ve bu ilim merkezlerinin bu gelenekteki fırkalardan habersiz oluşları zikredilen fırkaların genellikle Maveraünnehr bölgesinde ortaya çıkmış gruplar olduğunu göstermektedir. Hatta bazen ortak fırka isimlerine rastlansa da bu gelenekte fırkaya çok farklı görüşlerin nispet edildiği görülmektedir. Hulasa 6x12'lik geleneğin özellikle İslam'ın ilk 150 yılında hususen Maveraünnehr bölgesinde ortaya çıkan fırkaları tasnif eden Hanefî bir müellif

---

³⁴⁰ Hatta bu müelliflerin bir kısmının farklı türdeki eserlerinde Mu'tezile, Kerrāmiyye, Eş'ariyye gibi birçok fırkaya eleştiriler yönelttiği, onlardan haberdar olduğu anlaşılırken fırak eserindeki 6x12'lik tasnifte bunları ele almaması son derece gariptir.

tarafından üretildiği, zaman içerisinde de Hanefi müelliflerce bazı ufak müdahalelerle tekrar edildiği söylenebilir. Fırkaların isimleri genel itibarıyla sonlarına -iyye nispet ekinin eklenmesi ile oluşturulmuştur. Hatta Mürçi'e, Rāfiḍa gibi bilindik ana fırkalar bile Mürçi'iyye, Rāfiḍiyye şeklinde pek yaygın olmayan tarzda isimlendirilmişlerdir.

Geleneğin bir karakteristiği de sapkın fırkaların belirlenmesi ve tasvir edilmesi ile yetinilmeyip onlara Kur'an, hadis, ilk nesillerin sözleri ve akıl yürütmelerle cevaplar ve karşı argümanlar sunulmasıdır. Böylece her fırkanın görüşü zikredildikten sonra niçin yanlış oldukları ve doğrusunun ne olması gerektiği zikredilmiştir. Bu bağlamda sahihlikleri çoğu zaman tartışmalı olan fiten ve melahim hadislerinin yoğunluklu olarak kullanıldığı görülmektedir. Bir başka dikkat çekici yön de geleneğin özellikle erken dönem örneklerinin sufi bağlantılı müellifler tarafından verilmiş olmasıdır. Ebū Muṭī' en-Nesefī ve Ebū Şekūr es-Sālimī gibi müelliflerin sufi kimliği malumdur. Hatta 'Osmān el-Kirmānī el-'Irāqī'nin fırka tasnifi, *el-Kenzü'l-ḥafī* isimli tasavvufa dair eserinin son bölümünde yer almaktadır.

1.3. Eş'arī Fırka Tasnif Geleneği

Lewinstein hicrî ikinci yüzyılın sonları ile üçüncü yüzyılda Irak'ta Mu'tezilî müelliflerce ortaya konulan ve daha sonraki dönemde başta Ebū'l-Ḥasen el-Eş'arī olmak üzere diğer Eş'arī âlimler tarafından kullanılan fırak malzemesine binaen bir Mu'tezilî-Eş'arī fırak geleneğinin mevcudiyetinden bahseder.³⁴¹ Fakat bu fırak geleneğinin takipçileri yalnızca Eş'arīler ile sınırlı olmayıp, pek çok farklı fırka mensuplarından da oluşmaktadır. Ona göre Doğu Hanefî fırak geleneği ile birlikte Mu'tezilî-Eş'arī fırak geleneği şeklinde iki ana gelenek bulunmaktadır. Lewinstein'in yalnızca fırak malzemesine dayanarak gerçekleştirdiği bu gelenek tasnifi tutarlı olmakla birlikte biz bu geleneklerin kendi içlerinde geleneklere ve damarlara sahip olduğunu, en azından

---

³⁴¹ Lewinstein, a.g.tz., s. 8.

buna dair gelenek önerileri yapılabileceğini düşünüyoruz. Bu nedenle Lewinstein'in Mu'tezilî-Eş'arî geleneğinin en başta Mu'tezilî ve Eş'arî gelenekler şekline ayrılabilceği kanaatindeyiz. Ancak bu noktada Eş'arî fırka tasnif geleneğini fırkanın lideri Ebû'l-Hasen el-Eş'arî ile değil, 'Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) ile başlatmanın daha doğru olacağını, Eş'arî'nin *Maqālât*'ının Mu'tezilî bir fırak eseri olduğunu ve Mu'tezilî fırka tasnif geleneği başlığı altında ele alınması gerektiğini öngörüyoruz. Zira Eş'arî'nin *Maqālâtı* aslında Eş'arî'nin hangi döneminde yazıldığı ihtilafli olsa da tam da Mu'tezilî gelenek içerisinde bir eserdir. Bağdâdî ise her ne kadar materyal bakımından Eş'arî'nin *Maqālât*'ından çokça yararlanmış olsa da şekil, üslup ve metot açısından Eş'arî'den çok farklı yeni bir tasnif sistemi ortaya koymuş ve daha sonraki Eş'arî fırak müelliflerinin prototipi olmuştur. Eş'arî'nin *Maqālât*'ının sistematik olmayışı, düzensizlik ve tekrarların çokluğu, kimi zaman bir fırak türü olmaktan çıkarak kelâm kitabı havasına bürünmesi gibi hususlar Bağdâdî'yi yeni ve özgün bir tasnif modeli ortaya koymaya itmiş görünmektedir. Kanaatimizce, Eş'arî kelâmının sistemleşmesi nasıl ki Eş'arî ile değil daha ziyade takipçilerinden Ebû Bekr el-Bâkıllânî (ö. 403/1013) sayesinde olmuşsa, Eş'arî fırak geleneğinin sistemleşmesi ve temel çatısının oluşumu da Eş'arî ile değil bir başka takipçisi 'Abdülkâhir el-Bağdâdî ile olmuştur.

Bağdâdî Tasnifi

Bağdâdî, fırka tasnifine geçmeden önce Hz. Peygamber'in vefatının hemen akabinde ortaya çıkan ashab arasındaki ilk ihtilafları zikreder. Bu, kendisinden sonra Eş'arî fırak geleneğinde takip edilen bir hususiyet olarak devam eder. Aslında fırkanın imamı Eş'arî de *Maqālât*'ın hemen başlarında Hz. Peygamber'in vefatından sonra ümmetin ilk ihtilafa düştüğü hususun imamet olduğunu söylemiş ve daha sonra imamet ile alakalı ortaya çıkan fikirleri ve grupları tarihsel süreç içerisinde aktarmıştı. Fakat Bağdâdî imamet ile yetinmez ve kırtas hadisesi, Üsame ordusu, Hz. Peygamber'in vefat edip etmediği, nereye defnedileceği, Fedek arazisi gibi diğer ihtilafları da zikre-

der. Bunlar daha sonra Şehristānī, Āmidī gibi müelliflerin fırka tasniflerinde de görülecektir.

Eş‘arī *Maḳālāt*ında 73 fırka hadisini zikretmediği gibi ele aldığı fırkaların sayısını da 73 rakamına göre ayarlamamıştı. Onun tasnifindeki fırka sayısı 73’ün üzerinde idi. Fakat Eş‘arī’yi imam kabul eden Bağdādī, fırak eserlerini (*el-Milel ve’n-nihāl* ve *el-Farḳ beyne’l-fırak*) oluştururken 73 fırka hadisini hem şeklen hem mana itibariyle hem de fırkalara yönelik bakış açısından merkeze oturtmuştur. Hadisin itikādî grupları kastettiğini, hadisteki 73 rakamının hakikat ifade ettiğini kabul etmiş ve tasnifteki fırka sayısını 73’e tamamlama gayreti içerisinde olmuştur. Ayrıca hadisin sunduğu manalardan biri olan bir fırka dışında 72 fırkanın cehenneme gidecek olması da Bağdādī’nin diğer fırkaları ele alış biçimini, onlara yaklaşımını doğrudan belirlemiştir. 72 fırka sapkın fırkalardır ve o, eserlerini onların sapkınlıklarını gösterme ve reddetme amacına matuf olarak ele almıştır. Böylece Bağdādī, imam kabul ettiği Eş‘arī’nin fırkalara dair tüm bilgileri eleştiri ve reddetmeye tabi tutmaksızın bir araya getirme ve bunu yaparken öteki fırkalara dair sağlıklı bilgiye ulaşma gayesini hedefe koyma idealinden oldukça uzaktır. Onun amacı kurtuluşa erecek olan tek fırkanın diğer sapkın fırkadan farklılıklarını ve üstünlüklerini ortaya koymaktır.

Bağdādī’den itibaren Eş‘arī fırak müellifleri imamları Ebū’l-Ḥasen el-Eş‘arī’nin zengin veri sunan *Maḳālāt*ından bilgilerini devşirirken kullanışsız tasnifini benimsememiş. onun yerine Bağdādī’nin temel usulünü takip ederek geliştirmeyi denemiştir. Eş‘arī gelenek aslında bu yönüyle de dikkat çekicidir. Yani 73 fırka hadisinin ve 73 rakamının belirleyiciliği genel anlamda benimsenirken neredeyse her Eş‘arī fırak yazarı kendinden önceki müelliflerin tasniflerini tekrarlamak yerine fırkaların yerlerinde, sıralanışlarında, ana fırka veya alt kol oluşlarında ve benzeri konularda kendince yeni tasnif denemelerine girişmeyi yeğlemiştir.

Bağdādī'nin 73 fırka hadisini ve 73 rakamını fırka tasnifinin merkezine yerleş-
tirmesi aslında onun sahaya getirdiği bir yenilik veya ilk defa ortaya konulan bir şey
değildir. Ömrünü geçirdiği Nīsābūr ve İsfērāyīn şehirlerinin içerisinde bulunduğu Ho-
rasan bölgesinde 73 fırka hadisini ve 73 rakamını esas alan tasnifler Bağdādī'den önce
farklı fırka mensuplarınca gerçekleştirilmişti. Bağdādī de bu tarzı kendi mezhebine
uyarlamak istemiş olmalıdır.

Bağdādī'nin ortaya koyduğu koyduğu bu gelenekte 73 sayısına değişik mate-
matik kombinasyonları ile ulaşılır. Örneğin *el-Farḳ*'ta uyguladığı sistem
 $20+20+20+5+3+1+1+1+1=72+(\text{fırka-i nâciye})=73$ şeklindedir. Daha sonraki Eş'arī mü-
ellifler daha başka düzensiz rakam kombinasyonları deneyerek tasnifi devam ettirmiş-
lerdir.

Bağdādī önce *el-Milel ve'n-nihāl*'i yazmış,³⁴² daha sonraki bir zamanda kendisi-
ne gelen bir istek üzerine *el-Farḳ beyne'l-fırak*ı kaleme almıştır.³⁴³ *el-Milel*'de fırkalar
çoğu zaman *el-Farḳ*'a göre daha geniş anlatılmış ve elde edilebilen materyalin bir ara-
ya getirilmesi amaçlanmıştır. Bu yönüyle Lewinstein'e göre "*el-Milel*, Eş'arī-Belhī çizgi-
sine daha yakındır ve *el-Farḳ*'a göre daha özgür davranmaktadır".³⁴⁴ Bağdādī, her ne
kadar diğer fırka mensuplarına karşı pek de hoşgörülü olmayan bir tavır sergilese de
kaynak bakımından onların literatüründen yararlanmaktan çekinmemiştir. Her iki ese-
ri de içerdiği zengin malumatla geniş bir kaynakçanın varlığına işaret etmektedir. Ö-
rneğin Mu'tezilî Kā'bi'den yararlandığını birçok yerde ismen belirtir. Hatta Kerrāmiy-

---

³⁴² Eser, elimize ulaşan bilinen tek yazma nüshası olan Bağdad Evkâf Kütüphanesi 6819 numaradaki baş tarafı eksik 127 varaklık nüshaya dayanılarak Albert Naşrī Nâdir tarafından neşredilmiştir: bkz. el-Bağdādī, **Kitābu'l-Milel ve'n-nihāl**, a.g.e. Nâdir neşrin baş tarafına yazdığı "Muḳaddime"de Bağdādī'nin *el-Milel ve'n-nihāl* adıyla bir eserinin bulunduğunu, nüshanın bu esere ait olduğunu ve bu eserin diğer fırak eseri olan *el-Farḳ*'tan daha önce yazıldığını örneklerle ortaya koymaktadır.

³⁴³ *El-Farḳ*'ın *el-Milel*'den daha önce yazıldığı, *el-Farḳ*'taki *el-Milel*'e yapılan referanslardan (bkz. Bağdādī, **el-Farḳ beyne'l-fırak**, a.g.e., ss. 109, 230, 271-272, 276, 336, 358) ve bu referansların neşredilen nüsha ile uyum arz etmesinden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nâdir bu karşılaştırmaları muḳaddimesinde ortaya koyar: bkz. "Muḳaddime", el-Bağdādī, **Kitābu'l-Milel ve'n-nihāl** içinde, ss. 22-40.

³⁴⁴ Lewinstein, a.g.e., s. 16

ye'yi anlatırken fırkanın lideri Muḥammed b. Kerrām'ın *'Azābü'l-ḳabr* adlı eserinden bazı alıntılar yapmayı ihmal etmez.³⁴⁵ Bağdādî'nin *el-Milel*e nazaran *el-Farḳ*'ta getirdiği dikkat çekici bir yenilik fırka-i nâciye dışında kalmakla birlikte İslam ümmeti içerisinde kabul edilen 72 sapkın fırka ile İslam'dan gibi görünen, menşe itibariyle İslam ümmeti içerisinde ortaya çıkan ancak benimsediği fikir ve inançlar açısından Müslüman kabul edilmesi mümkün olmayan fırkalar şeklindeki bir ayrımı belirginleştirmesi ve kapsamını genişletmesidir. Bağdādî, aslında *el-Milel*'de de buna benzer bir ayrım ve metot takip etmiştir. Ancak kapsamı dardır. Bu eserinde İslam'a müntesip olan 72 sapkın fırkayı saydığını ancak Bâtıniyye'yi 'İslam'ın itikâdî veya amelî prensiplerinden hiç birşeyi benimsemeyip Mecusilerin daileri' (bk. s. 153) oldukları için bunlar arasında saymadığını özellikle belirtir. Bağdādî'nin *el-Farḳ*'da İslam'dan görünen ancak İslamî fırka olarak kabul edilemeyecek olan fırkaları Bâtıniyye ile sınırlandırmak yerine genişleterek diğer fırkaların içerisinde yer alan, görüşleri itibariyle Müslüman kabul edilemeyecek olan fırkaları dâhil ettiği anlaşılmaktadır. Fakat Bağdādî'nin bu yaklaşımının daha sonraki Eş'arî fırak müelliflerince pek takip edilmeyerek onun Müslüman kabul edilemeyeceğini düşündüğü fırkaları İslam fırkalarının içerisinde saymayı tercih ettikleri, bu yönüyle *el-Farḳ* değil de *el-Milel* ile benzerlik arzettikleri söylenebilir.

Bağdādî, fırka-i nâciyeyi sadece itikâdî prensipleri bakımından Eş'arîliği takip eden grup olarak tanımlamamakta içerisinde dönemin kendini kabul ettirmiş fıkıh mekteplerinin imamlarını, belli bazı sufileri, dil âlimlerini vs. dâhil etmektedir. Eş'arî tarafından Mürci'e'nin bir alt kolunun lideri kabul edilen Ebū Ḥanîfe, Bağdādî tarafından önce Mürci'e içerisinde bir nevi farklılığı ortaya konularak aklanmaya çalışılmakta daha sonra da Ehl-i Sünnet ve Cemaat'in imamlarından biri olarak gösterilmektedir. Bu, aslında Bağdādî'nin yaşadığı Horasan coğrafyasında ve yaşadığı yüzyılda

---

³⁴⁵ el-Bağdādî, **el-Farḳ beyne'l-fırak**, a.g.e., s. 149.

Hanefilerin kendilerini Sünnî camiada kabul ettirdiklerini gösteren ve değişimi yansıtan bir örnektir.

Bağdādî özellikle *el-Farḳ*'ta kendisine yöneltilen 73 fırka hadisinin anlamı ve 72 sapkın fırka ile fırka-i nâciyenin farkını ortaya koyma talebine sadık kalarak eseri sapkın fırkaların reziletlerini, fırka-i nâciyenin ise faziletlerini göstermeyi hedeflemektedir. Bu nedenle sapkın fırkaların görüşlerini aktarmakla yetinmeyerek eleştiriler yöneltmekte, bazı fırkaları birtakım görüşleri dolayısıyla tekfir etmektedir.

Bağdādî, fırkaların sayısını 73'e denkleştirmek için özel gayret göstermiştir. Aslında ismini ve görüşünü andığı fırkalar sayılsa 73 rakamı fazlasıyla aşılmaktadır. Ancak o, zikrettiği bazı fırkaları tasnifin dışında tutarak bahsi gelmişken tarzında ele almaya ancak tasnifteki sıralamaya koymamaya çalışmıştır.

Bağdādî'nin tasnifi öğrencisi ve damadı olan Ebū'l-Muẓaffer el-İsferāyînî (ö. 471/1078) tarafından aynıyla benimsenmiş ve tekrar edilmiştir. İsferāyînî, Bağdādî'yi o denli taklit etmektedir ki Bağdādî'nin tasnifindeki bazı matematiksel tutarsızlıklarını bile tekrar etmektedir. Örneğin genel listede Mu'tezile'yi 20 fırka şeklinde listeleyen Bağdādî, fırkaların ayrıntılı anlatıldığı bölümde 18 fırkayı zikretmektedir. İsferāyînî bu karışıklığı düzeltmek yerine aynıyla tekrar etmeyi tercih etmiştir.³⁴⁶ İsferāyînî'nin *Tebşîr*'ı Bağdādî'nin *el-Farḳ*'ının bir tekrarı, zaman zaman kısaltılmış, bazı kısımlarının tashih edilmiş bir özeti mahiyetindedir.

Bağdādî'nin *el-Farḳ*'ı Abdürrezzâḳ er-Res'ânî (ö. 647/1249'den sonra) tarafından ihtisar edilmiştir.³⁴⁷ Hakkında mevcut kaynaklarda bilgi bulunmayan müellifin

---

³⁴⁶ karşı. Şehfūr Ebū'l-Muẓaffer Ṭāhir b. Muḥammed el-İsferāyînî, **et-Tebşîr fî'd-dîn ve temyîzül-fırkatî'n-nâciye 'anî'l-fırak'ül-hâlikîn**, thk. Kemâl Yūsuf el-Ḥüt, 'Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1983, ss. 63-95.

³⁴⁷ Cezîre yani Yukarı Mezopotamya'da yer alan Re'sü'l-'ayn (ras'ayn) bugünkü Urfa/Ceylanpınar'dan olduğu anlaşılan Res'ânî'nin bu muhtasarını müellif hattı nüshadan istinsah eden Philip Hitti, nüshadaki feraḡ kaydında eserin 8 Cemaziyevvel 647 [19 Ağustos 1249] tarihinde yazıldığını belirtir.

Ḥanbelî olduğu sanılmaktadır.³⁴⁸ Eğer böyleyse Bağdâdî'nin *el-Farq*'ı sonraki dönemlerde Ḥanbelî çevrelerde de ilgi görmüştür diyebiliriz.

Şehristânî Tasnifi

Bağdâdî ve İsferyânî sonrası Eş'arî fırak geleneğinin ve aslında tüm fırak edebiyatının en etkin ve yetkin ismi Ebû'l-Feth Muhammed b. 'Abdilkerîm eş-Şehristânî'dir (ö. 548/1153). Onun sadece İslam mezhepleri ile sınırlı olmayan, diğer din ve inanç sistemlerini de "Müslüman dinler tarihçiliğinin yüksek noktasını temsil edecek"³⁴⁹ şekilde ele alan *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eseri asırlar boyunca büyük takdir toplamış ve kendisinden sonraki yalnızca Eş'arî değil diğer birçok fırak geleneğine önemli etkilerde bulunmuş zirve bir eserdir. Tâcüddîn es-Sübkî'nin (ö. 771/1369) 'sahasında yazılanların en iyisi',³⁵⁰ İbn Teymiyye'nin de erken dönem İslam fırkalarının anlatımı bağlamında Eş'arî kadar hassas olmasa bile 'sahasında tasnif edilen kitapların pek çoğundan muhteva yönüyle daha kapsamlı ve nakil yönünden daha güzel olduğunu'³⁵¹ ifade ettiği bu eserin en önemli özelliği tarafsız üslubudur.³⁵² Kendisinden önceki ve sonraki fırak eserleri ile mukayese edildiğinde fırkaların görüşlerini olabildiği ölçüde tenkit ve kötülemeden kaçınma konusunda titiz olduğu, objektif ve tasvirî bir metot izlediği görülmektedir. Bu üslubu, ilerleyen satırlarda tartışılacağı üzere, onun

---

mektedir. bkz. 'Abdürrezzâk b. Rızkıllâh b. Ebî Bekr er-Res'anî, **Muhtaşaru Kitâbi'l-farq beyne'l-fırak**, nşr. Philip Khuri Hitti, Maṭba'atü'l-Hilâl, Kahire, 1924, s. 3.

³⁴⁸ Hitti, nüshanın yer aldığı mecmuanın bir sayfasında müellifin "el-Ḥanbelî" şeklinde vasıflandırıldığını belirtir. Zaten mecmuada yer alan eserlerden bir Ḥanbelî âlim İbnü'l-Cevzî'nin bir eseridir. bkz. a.g.e., s. 5.

³⁴⁹ Guy Monnot, "al-Shahrestānī", **The Encyclopaedia of Islam –Second Edition–**, I-XIII, C. IX, Leiden, 1997, s. 216.

³⁵⁰ Sübkî, a.g.e., C. IV, s. 78.

³⁵¹ İbn Teymiyye, **Minhâcü's-sünne**, C. VI, s. 304.

³⁵² Nitekim eserin bu özelliği ile alakalı olarak Wilferd Madelung şöyle demektedir: "... Her ne kadar önemli ölçüde İslamî bir bakış açısından yazılmış olsa da, bu eser cedelci olmayan objektifliği ve insanoğlunun inanç ve dinî düşüncesine dair akımlara yönelik geniş çaptaki incelemesi sebebiyle ilgi ve bayranlık uyandırmaya devam etmektedir."; bkz. Wilferd Madelung, "Introduction: Al-Shahrestānī, Isma'ilism and Philosophy", **Struggling with the Philosopher: A Refutation of Avicenna's Metaphysics –A New Arabic Edition and English Translation of Muḥammad b. 'Abd al-Karīm al-Shahrestānī's Kitāb al-Muṣāra'a**, thk. ve çev. Wilferd Madelung - Toby Mayer, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, London & New York, 2001, s. 1.

el-Milel ve'n-nihâl üzerinden mezhebî kimliğini tespit etmeyi güçleştiren bir hususiyettir.

Şehristânî Eş'ariler tarafından mezheplerinin en önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilmesine rağmen gerek kendi yaşadığı dönemde gerekse de daha sonraki zamanlarda bazı müellifler tarafından 'ilhada eğilimli', 'Şî'î veya 'İsmâ'îlî' olmakla vasıflandırılmıştır. Sünnî-Eş'arî bir çevrede ve bu kimlikteki hocaların nezaretinde yetişen ve Bağdat Nizamiyye medresesinde 3 yıl ders veren, Selçuklu hükümdarı Sencer'in sarayında belli bir dönem bulunan Şehristânî'nin bu hususiyetleri onun Sünnî-Eş'arî olduğuna dair kolaylıkla bir hükme varmayı mümkün kılarken buna ulaşmayı güçleştiren en önemli engel çağdaşlarının aksi şahadetlerinin yanı sıra bizzat kendi eserlerinde farklı mezhebî duruşlar sergilemesidir. Örneğin *Nihâyetü'l-aqdâm* adlı eserinde karşımızda Eş'arî bir kelâmcı bulunmakta iken *Mefâtihü'l-esrâr ve meşâbîhu'l-ibrâr* adlı ömrünün son yıllarında yazdığı tefsiri bir Sünnî âlimin asla dillendiremeyeceği Şî'î tandanslı nakil ve yorumlar barındırmaktadır.

Şehristânî ile aynı dönemde yaşamış ve genel olarak Şehristânî'ye dair bilgilerin ana kaynakları konumunda olan müelliflerden Ebû Sa'd 'Abdülkerîm b. Muḥammed es-Sem'ânî (ö. 562/1167) Şehristânî hakkında "ilhada ve mülhidlere meyletmek ile itham edildiği ve Şî'î neşvede (*teşeyyü*) aşırı gittiği"³⁵³ bilgisini verirken, Muḥiruddîn Maḥmûd b. Muḥammed el-Ḥârizmî (ö. 568/1172) de "ilhada meylettğini" ve "felsefe ile işgalinin onu şeriatin nurundan uzaklaştırdığı"nı söylemekte ve "*Şayet itikatta tökezlememiş olsaydı ve ilhada meyletmemiş olsaydı 'imâm' olurdu*" şeklinde hayıflanmaktadır.³⁵⁴ Bir başka çağdaşı meşhur mantıkçı Zeynüddîn 'Ömer b. Sehlân es-Sâvî

³⁵³ es-Sem'ânî, **el-Müntehab min mu'cemi şüyühi Ebî Sa'd es-Sem'ânî**, I-IV, thk. Muvaffaq b. 'Abdullâh b. 'Abdülkâdir, C. III, Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1417/1996, s. 1503.

³⁵⁴ Ḥârizmî'nin Şehristânî hakkındaki yorumlarını Yakût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinin "Şehristân" maddesinde Ḥârizmî'nin günümüze ulaşmayan *Ta'rîhu'l-Ḥârizm* isimli eserinden alıntulamaktadır; bkz. Şihâbüddîn Ebû'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh el-Ḥamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I-V, C. III, Dâru Şâdir, Beyrut, 1397/1977, s. 377.

(ö. 540/1145) de Şehristânî'den “ehl-i hall ve ‘ağd arasında mezhep ve meşrebi makbul sayılmayan bir kişi” olarak bahsetmektedir.³⁵⁵ Zehebî (ö. 748/1348) de yine Sem‘ânî'den nakilde bulunarak “*Ne var ki o, Kale (قلعة) Ehli'ne meyletmek, onlara davette bulunmak ve onların fecaatlerini desteklemekle itham edilmiştir.*” demekte³⁵⁶ Şehristânî'nin meylettği grubu “Kale Ehli” olarak nitelemektedir. Bu tabirle muhtemelen Alamüt Kalesi'nin halkı Nizârî İsmâ‘îlîler'i kastetmektedir. Zira bir başka eserinde Zehebî, Şehristânî'nin “*Bâṭınıyye mezhebinden olmakla itham edildiğini*” belirtmektedir.³⁵⁷ Şehristânî'nin Bâṭını/İsmâ‘îlî olduğu yönündeki bir başka iddia Naşîruddîn eṭ-Ṭūsî tarafından da dillendirilmektedir. O *Seyr u Sülûk* adlı eserinde kendisinin ilmî yetişmesinden bahsettiği bir pasajda babasına atıfta bulunurken onun eğitimini “Dā‘îd-du‘āt” olan Tâcüddîn eṣ-Şehristânî'nin halkasına katılan ve öğrencilerinden olan dayısından aldığı belirtmiştir.³⁵⁸ Şehristânî'nin İsmâ‘îlî davette yüksek bir mevkii ifade eden “Dā‘îd-du‘āt [Dā‘îlerin dā‘isi/Baş dā‘î]” olarak vasıflandırması dikkat çekicidir.³⁵⁹ Şehristânî'nin mezhebî kimliği hakkında yapılan bir başka ilginç iddia da İbn Teymiyye'ye aittir. O, İmâmî âlim İbnü'l-Muṭahhar el-Ḥillî'nin (ö. 726/1325) *Minhâcü'l-kerâme*'sine red sadedinde kaleme aldığı *Minhâcü's-sünne*'sinde Ḥillî'nin Şehristânî hakkında “*İmâmiyye'nin en sıkı aleyhtarlarından*” olduğu şeklindeki tespitini doğru bulmaz. Hatta Şehristânî çoğu zaman onların görüşlerine meyleder. Fakat za-

³⁵⁵ el-Kâḍî Zeynüddîn ‘Ömer b. Sehlân es-Sâvî, **Cevâbü'l-İṭtirâdât ‘alâ kelâmi İbn Sînâ** (el-Cavâb [ilâ Şahristânî fi hakk kalâm ibn sinal adıyla), (Yazma halindeki eser), Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Genel, no. 4363, vr. 125a. Bu referansı Veysel Kaya'ya borçluyum.

³⁵⁶ ez-Zehabî, a.g.e., C. XX, s. 288.

³⁵⁷ Zehebî, **el-İber fi haberî men gaber**, I-IV, thk. Ebū Ḥacer Muḥammed es-Sa‘îd b. Besyünî Zağlûl, C. III, Dâru'l-Kütübî'l-‘İlmiyye, Beyrut, 1405/1985, s. 7.

³⁵⁸ Ebū Ca‘fer Naşîruddîn Muḥammed b. Muḥammed eṭ-Ṭūsî, **Contemplation and Action: The Spiritual Autobiography of a Muslim Scholar**, thk. ve ing. çev. S. J. Badakhcahni, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, Londra, 1998, s. 6 (Farsça metin), s. 26 (İng. çeviri).

³⁵⁹ W. Madelung, Ṭūsî'nin Şehristânî hakkında yaptığı bu *dā‘îd-du‘āt*lık nitelemesini hakikat değil onursal bir anlam taşıdığını söylemektedir. “... *buradaki dā‘îd-du‘āt ünvanı şüphesiz tamamıyla onursal olarak anlaşılmalıdır. Şehristânî İsmâ‘îlî da‘vânın bir üyesi olmamışken bu pasaj onun öğretisinin ve eserlerinin İsmâ‘îlî düşünce içerisinde yayıldığını ve Ṭūsî'nin Nizârî topluluğa katılmasını teşvik ettiğini göstermektedir.*” bkz. Madelung, “Introduction: Al-Shahrastâni, Isma‘ilism and Philosophy”, s. 6.

man zaman Bâṭinî-İsmâ'îlilerin bazı görüşlerini zikretmesi sebebiyle onlardan olmadığı halde öyle zannedilmiştir. Yine ona göre Şehristânî *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eserini dönemin Şî'î önderlerinden Nakîbü'l-eşraf Ebû'l-Ḳāsım Mecdüddîn 'Alî b. Ca'fer el-Müsevî için kaleme almıştır. Fakat daha sonra diğer eserlerinde İmâmiyye'yi eleştirdiğine dikkat çekerek onun dalkavukluk olsun diye bu eseri yazdığı sonucuna ulaşır.³⁶⁰ İbn Teymiyye, Şehristânî'nin bazen Şî'î bazen de Eş'arî olduğunu, bu durumun kelâmcılarda ve vaizlerde sıkça görüldüğünü de belirtir.

Şehristânî hakkında Şî'î veya İsmâ'îlî olduğu yönünde yapılan bu iddialara rağmen Eş'arî müelliflerin Şehristânî'nin 'Eş'arîliğini' kabul edip tartışmadıkları veya bu yöndeki iddiaları çeşitli argümanlarla reddettikleri görülmektedir. Örneğin Tâceddîn es-Sübki (ö. 771/1370), Sem'ânî'ye dayandırılarak ileri sürülen iddiaları onun *Zeylû ta'rîhi Bağdâd* isimli eserinde göremediğini bu yüzden *et-Taḥbîr*'deki ifadelerinin ona ait olamayacağını ve esere yapılmış bir sokuşturma ihtimalini dillendirir ve Şehristânî'nin eserlerinin bu iddianın hilafına olduğunu söyler.³⁶¹

1960'lı yıllardan bu yana Şehristânî üzerine onun İsmâ'îlî kimliğine dair çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle *Mefâtîḥu'l-esrâr* adlı tefsirinde yorumları, tefsir vecihleri, kullandığı kavramlar vs açısından belirgin bir Şî'î kimlik ortadadır. *Mefâtîḥu'l-esrâr* üzerinden Şehristânî'nin mezhebî kimliğini araştırmaya koyulan Mustafa Öztürk, dikkat çekici sonuçlara ulaşmıştır. Ona göre, Şehristânî hakkında yapılan tespitler içerisinde doğruya en yakını olanı İbn Teymiyye'ye aittir. Zira bu eserde ortaya konan kimlik Bâṭinî-İsmâ'îlî olmaktan ziyade Şî'î-İmâmî-Aḥbârî bir kimliktir. Elbette tefsirde mevcut olan birtakım bâṭinî ve ḥurûfî teviller, bazı tefsir vecihleri, kullanılan birtakım kavram çiftleri İsmâ'îlî nitelik taşımakla birlikte, burada aslolan Aḥbârî-İmâmîliğe felsefî bir derinlik kazandırmak amacıyla İsmâ'îlî terimlerin birer enstrüman olarak kul-

³⁶⁰ İbn Teymiyye, **Minhâcü's-sünne**, a.g.e., C. VI, ss. 305-307.

³⁶¹ es-Sübki, a.g.e., C. VI, s. 130.

lanılmasıdır.³⁶² Yine Öztürk, Şehristânî'nin *Nihāyetü'l-aḳdām*'daki Eş'arî kimliğinin de farkındadır. O, bu durumu takiyye, yalakalık veya fırsatçılık olarak değil Ğazālî'de olduğu gibi bir hakikat arayışının yansıması olarak görür. Böylece o, herhangi bir fırkaya bağlı kalmaksızın, kime ait olup olmadığını önemsemeden doğru gördüğü fikirleri savunan bağımsız bir âlim olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶³ Nitekim *el-Milel ve'n-nihāli* Fransızca'ya çeviren Daniel Gimaret'ye göre de, Şehristânî'nin farklı konularda farklı bir 'yüzünü' göstermesi, Ğazālî ve Rāzî'de de olduğu gibi esasen İslam düşünürlerinde genellikle rastlanılan bir durumdur. Ona göre Şehristânî, aynı anda hem kendine göre bir Eş'arî kelâmcısı, hem kendine göre bir Şî'î, hem de yine kendine göre bir filozof veya sufidir. İsmâ'îlî olduğu iddialarına gelince, belki bir zamanlar 'İsmâ'îlî' çevrelerle irtibatı olmuştur, fakat bu durum onun kesinlikle Sünnî olduğu gerçeğini gölgelememektedir.³⁶⁴ Wilferd Madelung da Şehristânî'yi 'toplumsal ve topluluk anlamında Sünnî, fakat bazı temel inanç ve dinî düşüncelerinde Şî'î ve İsmâ'îlî' olarak nitelirmektedir.³⁶⁵ Diane Steigerwald Şehristânî düşüncesini Eş'arîlik, İbn Sînâcılık ve İsmâ'îlîlik şeklindeki üç düşünce sisteminin etkilediğini, bunlardan yalnızca birine indirgemenin yanlış olacağını belirtir. Ona göre Şehristânî İsmâ'îlîlikle uzlaşabilen belli Eş'arî ve İbn Sînâcî görüşleri savunmuştur. Şehristânî'nin düşüncesi "İsmâ'îlîlik boyasıyla boyanmış felsefî bir arkaplana sahip bir kelâm" olarak tanımlanabilir.³⁶⁶

---

³⁶² Mustafa Öztürk, "The Different Stances of al-Shahrastānî: A Study of the Sectarian Identity of Abū l-Fatḥ al-Shahrastānî in Relation to his Qur'ānic Commentary, *Mafātīḥ al-asrār*", **İlahiyat Studies**, C. I, S. 2, Bursa, 2010, ss. 195-239, s. 233; Makalenin daha sonra gözden geçirilerek yapılmış Türkçe çevirisi için bkz. "Mefâtīḥu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebū'l-Feth eş-Şehristānî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 1, Adana, 2012, ss. 1-41.

³⁶³ Öztürk, "The Different Stances...", a.g.m., s. 234.

³⁶⁴ Shahrastānî, *Livre des religions et des sectes*, fransızcaya çev. Daniel Gimaret - Guy Monnot, C. I, Leuven, 1986, ss. 59, 63'den naklen İsmail Taşpınar, "Şehristānî'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserinde Dinler Tarihine Dair Kullandığı Metodlar", **Milel ve Nihal**, C. V, S. 1, İstanbul, 2008, ss. 42-43.

³⁶⁵ Madelung, "Introduction", **Struggling with the Philosopher**, a.g.e., ss. 3-4.

³⁶⁶ Diane Steigerwald, "Al-Shahrastani's Contribution to Medieval Islamic Thought", **Inspiration in Islam**, ed. Todd Lawson, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, London & New York, 2005, ss. 262-263.

Şehristānî'nin mezhebî aidiyeti üzerine bu tespitleri aktardıktan sonra konumuz olan *el-Milel ve'n-nihâl*deki fırka tasnifine bu fırka tasnifinin gerisinde hangi mezhebî aidiyetlerin bulunabileceği konusuna geçebiliriz. Şehristānî bu eseri Eş'arîler içerisinde Eş'arî fırak geleneğinin bir ürünü olarak algılanmış ve daha sonraki Eş'arî fırak müelliflerince en çok başvurulan fırak türü eseri olarak kabul görmüştür. Ancak dikkat çekici bir durum olarak genellikle Eş'arî fırak müellifleri tasniflerinde malzeme yönüyle Şehristānî'den yoğunluklu olarak istifade etmiş olmalarına rağmen biçim olarak onun tasnifini benimsememiş, yeni terkip arayışı içerisinde olmuşlardır. Zira Şehristānî'nin Eş'ariyye'yi Kerrāmiyye ve Müşebbihe ile birlikte Şifātiyye'nin altında sayması aslında Bağdādî'nin tarzına alışan Eş'arîler için garipsenecek bir durumdur. Çünkü Bağdādî, sapkın İslam fırkaları, Müslüman olmadığı halde İslam'dan görünen fırkalar ve fırka-i nâciye şeklinde bir fırka sıralanışı gerçekleştirmiş, önce sapkın fırkaları

Türkiye'de Öztürk'ün referansta bulunduğumuz hususi çalışması hariç Şehristānî'nin mezhebî kimliğini tartışan pek fazla çalışma bulunmamaktadır. Onun İsmâ'îli olduğu şeklindeki iddialar çoğu zaman küçümsenmekte ve önemsizleştirilmektedir. Şaban Kuzgun, eserlerinde yer yer Şî'î izlere rastlansa da Şehristānî'ye Şî'î demenin "hele hele İsmâ'îli veya Bâ'nî" demenin mümkün olmadığını zira onun sahabe-i kiram, imamet, on iki imam ve benzeri Şî'îliğin esasını teşkil eden konularda Ehl-i Sünnet'in görüşünü kabul edip Şî'a'nınkini reddettiğini belirtir. Bu ithamların gerisinde zaman zaman politikaya girmiş olduğu için politik kıskançlıkların etkisi, eserlerinde bazı konu ve gruplardan bahsederken tarafsız bir üslup kullanmasının tasvip anlamında yorumlanması ve hür fikirli bir ilim adamı olup felsefe ile ilgilenmiş olması yüzünden akla önem vermesinin kendisini zaman zaman Ehl-i Sünnet dışı bazı mezheplerin paraleline getirmesi gibi sebepler düşünülebilir; bkz. Şaban Kuzgun, "Şehristānî'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve "el-Milel ve'n-Nihâl" İsimli Eserinin Dinler Tarihi İle İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. II, Kayseri, 1985, ss. 183-184. Ömer Faruk Harman, yazdığı ansiklopedi maddesinde Şehristānî'nin eserlerinde kendisini itham edenlerin iddialarını temellendirecek deliller bulmanın zor olduğunu, bu suçlamaların sebeplerini onun eserini yazarken takip ettiği usul ile felsefî ilimlere olan alaka ve derin vukufunda aramanın daha doğru olacağını söyler. Nihaî olarak ona göre, bütün ithamlara rağmen Şehristānî bir Sünnî olup Ebü'l-Hasen el-Eş'arî taraftarıdır; bkz. Ömer Faruk Harman, "Şehristānî", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 468. Yine Şehristānî'nin *Muşāra'attü'l-felâsif*'nin tahkik ve İngilizceye tercüme edildiği *Struggling with the Philosopher* isimli esere dair yazdığı değerlendirme yazısında, Sait Özervarlı esere giriş yazan Madelung'un Şehristānî hakkında faydalı bilgiler sunduğunu ancak üzerinde tartışılması gereken bazı noktaların ve zayıf argümanların bulunduğunu söylemektedir. Ona göre Şehristānî'nin Sünnî çağdaşlarının onun İsmâ'îliyye'ye bağlı olduğunu söylememiş olmaları ve *el-Milel ve'n-nihâl*'de Hasan b. el-Şabbāh'ın hareketini eleştiriyor olmasını ileri sürerek Madelung'un tezlerini eleştirir. Şehristānî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'de Şî'î ve Bâ'nî grupları eleştirmedeki eksikliği, onlara olan bağlılığı ile değil 'bir dinler tarihçisinin akademik objektifliği' ile açıklanmalıdır; bkz. M. Sait Özervarlı, "Kitap Değerlendirme: al-Shahrastānî, *Struggling with the Philosopher*, trans. and ed. Wilferd Madelung - Toby Mayer", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. X, İstanbul, 2003, ss. 160-161.

zikrederek en sona fırka-i nâciyeyi yani kendisinin mensup olduğu fırkayı zikretmişti. Bir Eş‘arî müellifi olarak Şehristânî’den de aslında bu tarz beklenirdi. Ancak onun böyle bir yola gitmediği, Eş‘arîliği tasnifinin 3. sırasında saydığı Şifâtiyye fırkasının altında Bağdâdî’nin ve genel olarak Eş‘arîlerin en çok yüklendiği fırkalardan biri olan Kerrâmiyye ve bunun yanında Müşebbihe ile birlikte zikretmeyi tercih ettiği âşikârdır. Şehristânî’nin bu tasnifi, mezhebine bağlı Eş‘arîler için Bağdâdî’nin sunduğu model kadar cazip gelmemesi anlaşılabilir bir şeydir. Bu nedenle olsa gerek Şehristânî sonrası onun bu tercihi devam ettiren fırak müellifi çok azdır. Onun yerine malumat konusunda özellikle Şehristânî’ye dayanmakla birlikte tasnifte Bağdâdî’yi takip etmeye ve zaman zaman her ikisini de mezcetmeye çalışan tasniflerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Şehristânî’nin farklı eserlerinde farklı mezhebî kimlikler sergilediği gerçeği acaba *el-Milel ve’n-nihâl*deki kimliğin ne olduğu sorusunu akla getirmektedir. Şehristânî’nin eserde tarafsız bir üslup kullanması net bir hüküm vermeyi zora sokmaktadır. Eseri tahkik eden ve bazı bölümlerini İngilizceye çeviren Alfred Guillaume’e göre, Şehristânî *el-Milel* ile Eş‘arî kimliğinin baskın olduğu *Nihâyetü’l-aqdâm*’ı birbirini tamamlayan bir dizinin parçaları olarak tasarlamıştır. Zira *Nihâye*’de sık sık *el-Milel*e atıflar bulunur. Ona göre, Şehristânî *el-Milel*deki objektif üslubunun kendisi hakkında bir takım ithamlara kapı açtığı farkındadır ve *Nihâye* ile tarafını belli etmiştir.³⁶⁷ Fakat Guillaume’nin bu kanaatini savunmak pek kolay değildir. Zaten kendisi de Şehristânî’nin İsmâ‘îlîliği yönündeki iddiaların gündeme geldiği ve bu iddiaları güçlendiren *Mefâtiḥu’l-esrâr* ve *Meclis* gibi eserlerinin basıldığı tarihten çok önce bu tespiti yapmıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi, Şehristânî’nin, Bağdâdî’yi takip eden bir Eş‘arî müellif olarak Eş‘ariyye’yi fırka-i nâciye olarak müstakillen zikretmesi beklenir-

---

³⁶⁷ Alfred Guillaume, “Introduction”, **The Summa Philosophiae of al-Shahrastānī: Kitāb Nihāyetü’l-İqdām fī ‘İlmī’l-kalām**, Oxford University Press, London, 1934, s. ix.

ken bunu yapmayarak Şifātiyye'nin altında Kerrāmiyye ve Müşebbihe ile birlikte alade bir fırka olarak zikretmesi acaba tasnifte açıkta olmasa da zımnen İsmā'īli veya Şī'ī kodların bulunup bulunmadığı sorgulamasını gerekli kılmaktadır. *El-Milel*de İsmā'īli unsurların bulunup bulunmadığını hususen araştırmaya girişen Adam Gaiser, buna dair bazı bulgulara ulaşmıştır.³⁶⁸ Şehristānī öncesi İsmā'īli kimliği ile tanınan fırak müellifleri Ebū Temmām ve Ebū Hātīm er-Rāzī'nin eserleri ile *el-Milel*'in özellikle baş tarafındaki mukaddimelerle mukayese ederek çalışmasını oluşturan müellif bazı benzerlikleri tespit etmiştir. Yazarın *el-Milel*'in bütününden ziyade mukaddimelerine yönelmesinin gerisinde Ebū Temmām ve Ebū Hātīm'de olduğu üzere İsmā'īli yazarların kendi kimliklerini fırkaların anlatımında ortaya koymadıkları, daha ziyade eserlerinin mukaddimesinde kimliklerini ifşa ettikleri tespiti bulunmaktadır.³⁶⁹ Müellif mukayese edilen eserlerin mukaddimelerini gizli İsmā'īli öğeleri bulmak üzere araştırma alanı seçerek birtakım benzerlikler yakalamıştır. Örneğin Ebū Temmām ile Şehristānī'de ortak bir 'şeytan' metaforu kullanılmaktadır. Ebū Temmām 72 sapık fırkanın liderlerini şeytan olarak isimlendirirken Şehristānī fırkalaşmanın kaynağını Âdem'e secde etmeyen Şeytan'ın meleklere sorduğu yedi soru ile açıklamaktadır.³⁷⁰ Ancak kanaatimizce iki eser Şeytan kavramını kullanmasında ortak olsalar da Şeytan ile fırkalar arasında kurulan bağlantıda birbirlerinden oldukça farklılık arz etmektedirler. Bu yönüyle sadece fırkalar ile Şeytan arasında bağlantı kurmayı İsmā'īli bir yaklaşım olarak görmek sıkıntılıdır. Zira yazarın da işaret ettiği gibi Hānbelī müellif İbnü'l-Cevzī de *Telbīsü İblīs* adlı eserinde Şeytan ile sapkın fikir ve gruplar arasında ilişki kurmaktadır.

Gaiser'in *el-Milel*deki İsmā'īli bir unsur olarak gördüğü bir başka husus bazı sayıların hususen tercihidir. Örneğin Şehristānī'nin Şeytanın aldatici sorularının sayısı-

---

³⁶⁸ Adam Gaiser, "Satan's Seven Specious Arguments: al-Shahristānī's *Kitāb al-milal wa-l-niḥal* in an Isma'īli Context", **Journal of Islamic Studies**, C. XIX, S. 2, 2008, ss. 178-195.

³⁶⁹ Gaiser, a.g.m., s. 184.

³⁷⁰ Gaiser, a.g.m., ss. 185-188.

nı yedi olarak belirlemesi ve beşinci mukaddimede ‘aritmetiğin mertebeleri’ni (*merātibü’l-hısāb*) birden yediye kadar sıralarken sayıları yedili bir tasnife tabi tutması İsmā‘îlî kozmoloji ve numerolojideki yedi sayısına yüklenen özel anlamları hatırlatmaktadır.³⁷¹ Bu gerçekten dikkat çekici bir husustur. Aslında Şehristānî’nin önem verdiği sayı yalnızca yedi değildir. Onun dört sayısına da özel bir anlam yüklediği hissedilmektedir. Örneğin detaylı anlatımda altı ana fırka saymasına rağmen fırkaların ortaya çıkmasına sebep olan ana meselelerin dört adet olduğunu ve bunlardan ortaya çıkan mezheplerin dört tane olduğunu söylemesi dikkat çekicidir. Ebū Temmām’da da fırka-i nâciyenin üç yanlış görüşünü kendisinde telif eden dördüncü görüş, on bir yanlış fırkayı kendisinde telif eden on ikinci fırka olduğu özellikle vurgulanmış, yediden daha ziyade dört ve on iki rakamlarına hususi önem verilmişti. İsmā‘îlî düşüncede dört, yedi ve on iki sayılarının hususi bir değer taşıdığı malumdur.³⁷² O nedenle biz *el-Milel*deki İsmā‘îlî öğeleri ararken sadece yedi rakamı ile yetinilmemesi gerektiğini özellikle dört rakamına dikkat çekilmesinin yerinde olacağını düşünüyoruz. Bu ve benzeri bazı hususiyetler *el-Milel*de bazı İsmā‘îlî öğelerin gizil de olsa mevcudiyetini ortaya koyabileceği gibi yanıltıcı da olabilir. Üstelik Şehristānî’nin Ebū Temmām ve Ebū Hâtim’den istifade ettiği hususu da şüphelidir. Bu iki eser bile aralarında benzerlik arz etmekten ve bir İsmā‘îlî fırak edebiyatının ürünleri olarak görülebilecek bir yakınlık taşımaktan uzaktırlar. Ayrıca Ebū Temmām’ın tasnifi ile Şehristānî’nin tasnifi fırkaların isimleri, sıralanışı vs gibi yönlerden pek benzerlik kesbetmemektedir. *El-Milel*de bazı İsmā‘îlî öğelerin bulunması Şehristānî gibi çok yönlü bir âlimden beklenebilecek bir durumdur.

---

³⁷¹ Gaiser, a.g.m., ss. 189-194.

³⁷² “... *Mazdekiyye’nin aşağı ve yukarı âlem arasındaki ilişkiyi açıklamak için dört, yedi ve on iki sayılarına yüklediği anlamın İsmā‘îlî itikadında da özel bir yer işgal ettiğini görmekteyiz. İsmā‘îlilikte dördüncü nâtığın diğerlerinden üstün olduğunu iddia eden bazı görüşler olduğu gibi, yedi devir nazariyesi ve on iki nakîb düşüncesi geliştirilmiştir*” bkz. Avcu, a.g.tz., s. 53.

Burada Şehristānī'nin *el-Milel*de İsmā'īlî kimliğinin yakalanabileceği ilginç bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Şehristānī en son sıradaki ana fırkası Şī'a'nın alt ana kolu olan Ğulāt fırkasının kollarını zikrettikten sonra "*İslam fırkalarını tamamladım. Geriye yalnızca Bāṭıniyye fırkası kaldı. Maḳālāt kitaplarında tasnif yapanlar (Aşḫābu't-teşānif) onları ya fırkaların dışında ya da içinde tutmuşlardır. Genel olarak onlar 72 fırkaya muhalefet eden/onlardan farklı olan bir topluluktur.*" demektedir.³⁷³ Bu ifadelere göre Şehristānī, Bāṭıniyye'yi İslam ümmetinin bölüneceği bildirilen 73 fırkanın değil 72 fırkanın yani cehenneme giderek kurtulamayacağı belirtilen fırkaların dışında tutar. O halde Bāṭıniyye Şehristānī'ye göre nerede durmaktadır ve niçin müstakil olarak zikredilmeyi hak etmektedir? 73. fırka yani fırka-i nâciye olduğu için mi, yoksa İslam fırkaları içerisinde sayılamayacak bir fırka oluşundan dolayı mı? Ancak ikinci ihtimal kabul edildiğinde o zaman 73. fırkanın kim olduğu sorusu hâlâ cevapsız kalmaktadır. Bunun Eş'ariyye olduğunu söylemek kolay değildir. Zira Eş'arilik Şifâtiyye içerisinde çoktan sayılmıştır ve bu hâliyle 72 fırkanın içerisinde görülebilir. Bu hususta Şehristānī'nin Bāṭıniyye'yi sona saklamakla aslında onu 73. fırka olarak gördüğü düşünülebilir. Fakat bunu kesin bir dille ifade etmek kolay değildir. Çünkü fırak müelliflerinin zaman zaman hadisteki sayıyı tuttururken başarılı bir matematik becerisi ortaya koyamadıkları, hatalar yaptıkları da malumdur. Fakat yine de Şehristānī'nin beş mukaddimesinden sonuncusunu matematik ve sayılara ayırmış olması da akıldan uzak tutulmamalıdır.

Şehristānī'nin *el-Milel*deki tasnifinde İsmā'īlî unsurlar bulunup bulunmadığı konusunu daha derinlikli araştırmaları gerekli kılacağı için bir kenara bırakırsak malzeme olarak Bağdādî'den epey yararlandığı hususunu³⁷⁴ göz önünde tutarak Eş'ari

³⁷³ Şehristānī, *el-Milel ve'n-nihāl*, a.g.e., C. I, s. 222.

³⁷⁴ Hatta Fahreddin er-Rāzī, Şehristānī'yi *el-Milel ve'n-nihāl*inde İslam fırkalarını tasnif ederken 'Abdülkâhir el-Bağdādî gibi muhataplarına karşı büyük bir taassuba sahip olan ve bu yüzden de onların görüşlerini doğru bir şekilde aktarmayan bir müellifin eserinden, yani *el-Farḳ beyne'l-fırak*tan yararlandığı için onun eserini itimada şayan bulmadığını belirtmiştir; bkz. Rāzī, **Munāzarāt**, s. 39.

gelenek içerisindeki yerini tasnifi üzerinden mukayeselerle ortaya koymak yerinde olacaktır. Zira sonraki Eş'arî fırak müellifleri tarafından Şehristânî'nin tasnifi geleneğin önemli bir ögesi olarak görülmüş ve Eş'arî gelenek Şehristânî'nin baskın etkisi ile kendisine yön tayin etmiştir.

Şehristânî'nin Bağdâdî'nin tasnifi ile mukayese edildiğinde birtakım farklılaştığı noktalar göze çarpmaktadır. Öncelikle ana fırka sıralaması farklılık arzeder. Bağdâdî Şî'a ile başlayıp Hâvâric ile devam etmekte, akabinde Mu'tezile ve Mürci'e'yi zikretmekteydi. Şehristânî ise fırkaları belirlerken ortaya koyduğu dört kaide gereğince ilk sırada sıfatlar ve kader konusunda taraf olan fırkaları zikreder. Her iki kaide konusunda özgün görüşler ileri sürmüş olan Mu'tezile başlangıçtır. Daha sonra kader konusunda farklılaşan Cebriyye, akabinde de sıfatlar konusunda farklılaşan Şifâtiyye gelir. Bunu iman konusunda belirginleşen Hâvâric ve Müci'e takip eder. En son da imamet konusunda ayrışan Şî'a gelir. Ana fırkalar hakkında farklılık yalnızca sıralamada değil, kimliklerinde de görülmektedir. Bağdâdî'ye göre ana fırkalar: Şî'a - Hâvâric - Mu'tezile - Mürci'e - Neccâriyye - Cehmiyye - Bekriyye - Dırâriyye - Kerrâmiyye şeklindedir. Şehristânî'nin listesinde Şî'a - Hâvâric - Mu'tezile - Mürci'e mevcudiyetini korurken geriye kalan fırkaların iki ana grubun altında toplandığı görülür. Cehmiyye - Neccâriyye - Dırâriyye Cebriyye'nin altında; Kerrâmiyye ise Şifâtiyye'nin altındadır. Şehristânî'nin tasnifini dikkat çekici kılan husus fırkalardan birinin Şifâtiyye oluşudur. Tıpkı Cebriyye'de olduğu gibi Şifâtiyye de alt fırkalarıyla birlikte homojen bir fırka olmaktan ziyade Allah'ın ezeli sıfatları olduğunu kabul eden grupları altında toplayan bir çatı isimdir. Nitekim altında Eş'ariyye, Kerrâmiyye ve Müşebbihe'yi toplamaktadır.

Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*inin sahanın zirve eseri olarak kendisinden sonraki zamanlarda fırak geleneğinde ve fırka tasniflerinde ciddi etkiler bıraktığı ortadadır. O nedenle Şehristânî etkili/esinli tasniflerden ve Eş'arî geleneğin Şehristânî sonrası süreçteki evriminden bahsetmek gereklidir.

Şehristānī'nin kendisinden sonraki müelliflere özellikle materyal anlamında ciddi kaynaklık ettiğini, fakat fırkaların tasnif biçimi açısından pek takip edilmediğini belirtmiştik. Bunun gerisinde kanaatimizce Eş'ariyye'yi müstakil olarak fırka-i nâciye kapsamında ele almak yerine tasnifin sıradan bir yerinde ve Şifâtiyye içerisinde saymasının etkili olduğunu düşünebiliriz. O nedenle biçim olarak yeni tasnif arayışları Şehristānī sonrası Eş'arî gelenekte devam etmiştir. Fakat Şehristānī'nin Eş'ariyye'yi Şifâtiyye içerisinde ele alan tasnifinin asla takip edilmediğini söylemek mümkün değildir. Bu tasnifi Eş'ariler içerisinde devam ettiren en azından bir fırak müellifinin varlığından haberdarız. Bu, Hāmā Kadısı olarak meşhur olmuş İbn Ebî'd-Demm yani Ebū İshāk Şihābüddīn İbrāhīm b. 'Abdillāh b. 'Abdülmun'im el-Hāmevī el-Hemdānī eş-Şāfi'ī el-Kāḍī'dir (ö. 642/1244). İbn Ebî'd-Demm *el-Fıraḳu'l-İslāmiyye* adlı eserinde³⁷⁵ Eş'ariyye ve Kerrāmiyye'yi içine alan Şifâtiyye ile Cehmiyye-Neccāriyye-Ḍirāriyye gibi fırkaları kapsayan Cebriyye fırkasını Şehristānī'dekine benzer şekilde ana fırkalar arasında zikretmiştir. Fakat İbn Ebî'd-Demm'in Şehristānī'nin tasnifini aynıyla tekrarladığını söylemek doğru değildir. Ana fırkaların sıralamasından alt fırkalarına kadar ken-

---

³⁷⁵ Bu eserin şu anki tespitlerimizle eldeki tek yazma nüshası Ca'fer b. Ḥarb'e nispet edilen *Kitābu'l-uşūl*'ün tek nüshasının bulunduğu Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraççioğlu 1309 numaradaki mecmuanın içerisinde. *Kitābu'l-uşūl*'ün sondan eksik olan bu nüshasının hemen peşine sanki aynı esermiş gibi herhangi bir ayırıcı işaret olmaksızın, birbirini takip eden sayfalar şeklinde iliştilmiş olan eserin bu nüshası baştan eksiktir. 52a-162b varakları arasında yer alan nüshanın istinsah tarihi İbn Ebî'd-Demm'den yaklaşık bir asır sonra 25 Şa'bān 740 [25 Şubat 1340] tarihidir. Bu nüsha mecmuanın ilk eseri *Kitābu'l-uşūl* (en-Nāşi el-Ekber'e nispetle) ile birlikte neşredilmiştir; bkz. Seyit Bahçıvan, **Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet Problemi "Usūlu'n-nihal ve el-Fıraḳu'l-İslāmiyye" Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği**, y.y., Konya, 2007, ss. 67-195. İbn Ebî'd-Demm hakkındaki ansiklopedi maddesinde Sabri Hizmetli Brockelmann'a dayanarak eserin eksik bir başka nüshasının Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih 3153/1'de ve tam bir nüshasının da Adana Yazma Eser Kütüphanesi, 1686 numarada bulunduğunu belirtmiştir; Sabri Hizmetli, "İbn Ebü'd-Demm", **T.D.V. İslām Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XIX, İstanbul, 1999, ss. 455-456. Ancak Fatih nüshasında İbn Ebî'd-Demm'in ismi geçmekte ve *el-Fıraḳu'l-İslāmiyye*'den pek çok alıntı yapılmaktadır. Fakat içerisinde İbn Ebî'd-Demm'den daha sonraki dönemde yaşamış müelliflerin isimleri anılmaktadır. Bu haliyle eser İbn Ebî'd-Demm'in *el-Fıraḳu'l-İslāmiyye*'sinden oluşturulmuş olup sonraki dönemlerde yaşamış bir müellife ait olmalıdır. Adana nüshasına gelince (bu nüshanın Millî Kütüphanede ve yazmalar.gov.tr'deki numarası 880/8'dir), bu müellifin nüshanın sonunda belirttiği üzere (vr. 185a) Cürcānī'nin *Şerhu'l-Mevālif*'inden derlenmiş bir eser olup İbn Ebî'd-Demm'e ait değildir.

dince tasarruflarda bulunmuş ve Eş'arî fırak geleneğine kendine özgü bir katkı sunmuştur.

İbn Ebî'd-Demm ana fırkaların sıralamasında kendince bir usul takip etmiştir. Şehristânî gibi Mu'tezile veya Bağdâdî gibi Şî'a ile değil Hâvâric ile tasnifine başlar. Bunda tarihçi kimliği sebebiyle fırkaların kronoloji olarak ortaya çıkışı bakımından Hâvâric'in ilk sırada yer alması etkili olmuş olabilir. Hâvâric'in alt kollarında Şehristânî ile büyük benzerlikler mevcuttur. Hâvâric'i Şî'a takip eder. Zira Hâvâric'in zıddı Şî'a'dır.³⁷⁶ Şî'a başlığı altında sayılanlar aslında Keysâniyye ve Zeydiyye fırkalarından başkası değildir. Bu fırkalar Şehristânî ile aynıdır. Ancak farklı ve açıklanması garip olan Keysâniyye ve Zeydiyye'nin Şehristânî'deki alt kolları ile birlikte müstakil fırkalar gibi sayılarak sayının dokuzaya tamamlanmasıdır. Şehristânî'de geçen İmâmiyye, Gulât ve İsmâ'iliyye/Bâṭıniyye fırkalarının burada sayılmamasının sebebi eserin fırka tasnifinin akabinde imâmet meselesine ve Bâṭıniliğe uzunca bir bölüm ayırması sebebiyledir. O nedenle bu fırkaların zikri sona ertelenmiş görünmektedir. Şî'a'dan sonra Kaderiyye/Mu'tezile zikredilir. Bunu bu fırkanın zıddı olan Cebriyye ve Şifâtiyye takip eder. Cebriyye Şehristânî'de Cehmiyye-Neccâriyye-Dırâriyye şeklinde alt gruptan oluşmakta iken İbn Ebî'd-Demm, Cebriyye'yi önce Cebriyye-i Hâlişa ve Cebriyye-i Mütevessit olarak ikiye ayırır. İkinci grup da kendi içinde Cehmiyye, Neccâriyye, Dırâriyye-Hafşiyeye olarak üç alt gruptan oluşmaktadır. Neccâriyye Şehristânî'de olduğu gibi üç gruptan değil Merisiyye'nin ilavesiyle dört gruptan oluşur. Fakat en nihayetinde 73 rakamının aşılması için Cebriyye yalnızca iki fırka olarak kabul edilir. Aynı durum Şifâtiyye için de geçerlidir. Şehristânî'de Eş'ariyye, Kerrâmiyye, Müşebbihe şeklinde üç gruptan oluşan Şifâtiyye, İbn Ebî'd-Demm'in tasnifinde Eş'ariyye ve Kerrâmiyye olarak iki gruptan oluşur. Müşebbihe'yi ise Eş'ariyye altında fırkanın görüşleri verilirken haber-i sıfatlar konusunda oluşan üç gruptan bahsettiği yerde zikre-

---

³⁷⁶ İbn Ebî'd-Demm, a.g.e., (Haraçcioğlu Nüshası), vr. 60a.

der. Müellifin zikrettiği bir sonraki ana fırka Mürci'e'dir ve alt kollarıyla Şehristānī'nin tekrarından ibarettir. Daha sonra İmāmiyye fırkasına geçer. Çünkü artık eserin imāmet konusuna ve Bāṭıniyye'ye adanmış bölümüne sıra gelmiştir. Bu hâliyle eser sanki İslam fırkaları ile imamet ve Bāṭıniyye bölümlerinden oluşan fırak-keḷām karışımı bir mahiyet arz etmektedir. İmāmiyye'nin alt kolları incelendiğinde ilginç bir şekilde hem İmāmiyye'nin hem de Ğulāt'a nispet edilen fırkaların mezcedildiği görülmektedir. Burada müellif Bağdādī'nin İmāmiyye fırkaları ile Şehristānī'nin Ğulāt fırkalarını tek bir başlıkta birleştirmiş, iki eserden seçki oluşturmuştur. Bāṭıniyye altında da fırkanın diğer isimleri alt fırkalarmış gibi verilmiş ve fırkaya dair bilgiler serdedilmiştir. Eserin sonunda felsefeciler için de bir bölüm açılmış, bunu fırka-i nāciyeyi dair bölüm takip etmiştir. Şehristānī etkisinin baskın olduğu İbn Ebī'd-Demm'in fırka tasnifi bir tekrardan ibaret olmayıp hem Bağdādī hem de Şehristānī'den istifadeyle oluşturulmuş yeni bir tasnif ve terkip denemesidir.

Şehristānī yalnızca Eş'arī müellifler üzerinde değil başka coğrafya ve fırkalara mensup müellifler üzerinde de ciddi tesirler bırakmıştır. Bunlardan biri de Uman İbādīlerinden Uman-Ḳalhāt şehrine nispetle Ḳalhātī olarak anılan Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Sa'īd el-Ezdī el-Ḳalhātī'dir. 6/12. yüzyılın sonları ile 7/13. yüzyılın başlarında yaşamış olduğu tahmin edilen Ḳalhātī'nin,³⁷⁷ *el-Keşf ve'l-beyān* adlı her biri elli babtan oluşan iki ciltlik eserinin ilk cildi ihtilafli itikâdi meseleleri ele alan mesele/konu merkezli bir keḷām eseri niteliğindedir. Ele alınan bir konuda yazar bir yandan Ehlü'l-istiḳāme diye isimlendirdiği doğru yoldaki fırkanın görüşünü ortaya koymaya çalışırken yeri geldikçe de farklı görüşleri beyan eden fırkaları reddeder. Eserin

---

³⁷⁷ Ḳalhātī'nin hangi zaman diliminde yaşadığı araştırmacılar tarafından tartışılmış ve bu konuda birbirinden farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bu görüşler ve onların değerlendirilmesi için bkz. Kadir Gömbeyaz, "İbādī Fırak Literatüründe Şehristānī Etkisi: Ḳalhātī Örneği", **İslami İlimler Dergisi İbādīlik Özel Sayısı**, C. X, S. 1, Ankara, 2015, ss. 149-168; a.mlf., "Sources and Characteristics of al-Ḳalhātī's Heresiological Classification in his *al-Kašf wa-l-bayān*", **Today's Perspectives on Ibadī History and the Historical Sources**, ed. Reinhard Eisener, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 2015 (yayın aşamasında).

ikinci cildi ise yaratılıştan ve Hz. Âdem'den başlayan bir genel tarih formatında olup yirmi beşinci bâbından itibaren İslam fırkaları ve diğer dinler ele alınır. İslam fırkaları böylece tarihsel bir akış içerisinde kendilerine yer bulurlar. Buna göre Hz. 'Osmân'ın öldürülmesinden sonra ümmet, onu öldüren "Ehlü'l-İstiḳāme"; Hz. 'Osmân'ın durumu hakkında susan Vāḳıfe-i Şükkāk, ki bunlar Ḳaderiyye, Mu'tezile ve Cehmiyye'nin özüdür; Hz. 'Osmân'ın kanını talep eden 'Osmāniyye, ki bunlar da Şifātiyye, Müşebbihe ve Haşviyye'nin esasıdır, şeklinde üç gruptan oluşmuş, Hz. Ali'nin hakeme gitmesiyle de Şi'a ve Havāric ortaya çıkmıştır. Böylece dört ana fırka bulunmaktadır. Ḳaderiyye, Şifātiyye/Haşviyye, Şi'a ve Havāric. Aslında Ḳalhātī'ye göre sadece İslam'ın değil, Mecusîlik, Yahudîlik ve Hristiyanlık dinlerinin fırkalarının da aslı her zaman 4'tür ve bunlar sırasıyla hadiste bildirilen 70, 71, 72 ve 73 fırkaya ulaşılmıştır.³⁷⁸ Bu noktada Şehristānī'nin İslam fırkalarının aslını dört ana fırka olduğu görüşü ile bir uyum arzettiğini görmekteyiz. Ancak Şehristānī detaylandırma da Cebriyye ve Mürçi'e fırkalarını da ilave etmişti. Ḳalhātī ise, hem başta hem de detaylandırmada dört ana fırka esasını sürdürmektedir. Buna göre Ḳalhātī, sırasıyla Ḳaderiyye, Şifatiyye/Haşviyye, Havāric ve Şi'a fırkalarını zikre geçer. 73 fırka hadisini ve hadisteki 73 rakamını esas alan Ḳalhātī³⁷⁹ bu rakama Ḳaderiyye (15) + Şifātiyye/Haşviyye (15) + Havāric (1 [Fırka-i nāciye=Vehbiyye] + 15) + Şi'a (27) = 73 şeklinde ulaşır. Ḳalhātī'nin gerek fırkaların isimleri gerekse de görüşlerine dair sunduğu malzemedeki Şehristānī'den genişçe yararlandığı görülmektedir.³⁸⁰ Özellikle Ḳaderiyye-Mu'tezile'nin fırkaları Şehristānī'deki

³⁷⁸ Ḳalhātī, a.g.e., C. II, s. 325.

³⁷⁹ Ḳalhātī, 73 fırka hadisinin naklettiği rivayetinde kurtuluşa eren fırkayı " benim sîretim üzere bulunan ve Allah'ın kitabı ile sünnetime sarılanlar [النّاجي من سار بسيرتي و اخذ بكتاب الله و سنتي] olarak nitelenmiştir; bkz. C. II, s. 263, ayrıca ss. 309, 323.

³⁸⁰ Muhtemelen *el-Keşf*'in muhakkiki Kāşif'in ve hocası Cook'un tespitlerine güvenen Lewinstein, Şehristānī'nin *Mile'i* ile Ḳalhātī'nin *Keşfi* arasındaki benzerliklere dikkat çekip Ḳalhātī'nin bir dereceye kadar Şehristānī'nin eserinin özeti olduğunu dile getiren Rieu'ya (bkz. Charles Rieu, **Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum**, Longmans & co. [v.dğr.], London, 1894, s. 122) katılmayarak Ḳalhātī'nin Şehristānī'ye değil, Şehristānī'nin Ḳalhātī'ye veya Ḳalhātī'ye dayanan bir kaynağa dayandığını iddia eder; bkz. Lewinstein, a.g.tz., s. 29, dn. 51; Lewinstein'in Şehristānī'nin Ḳalhātī'ye dayandığını ispat sadedinde dile getirdiği bazı örnekler için

aynı isim ve sıra ile verilmiş, ancak buna Şehristānî'nin müstakil bir fırka olarak saydığı Cebriyye'nin üç alt kolu Ẕaderiyye fırkalarına ilave edilerek on beş fırka olarak sayılmıştır.³⁸¹ Ẕalhātî'nin tasnifinin en garip olan bölümü ikinci ana fırka olan Şifātiyye-Ḥaşviyye'nin fırkalarıdır. Ẕalhātî'nin bu başlıkta fırkanın alt kollarını on beşe tamamlama konusunda olağanüstü bir gayret sarfettiği görülmektedir. Örneğin Ḥanefiyye, Şāfi'yye, Mālikiyye, Ḥanbeliyye gibi Sünnî fıkıh ekolleri listeye dâhil edilmiş, Dāvüdiyye sayılmış iken bir de Zāhiriyye diye bir fırka ilave edilmiş, ayrıca Şehristānî'nin Kerrāmiyye'nin altı alt kolu olarak isimlerini saydığı fırkalar listede Kerrāmiyye ile birlikte nüshadan veya muhakkikten kaynaklanabilecek bol yazım yanlışları ile birlikte yer almıştır. Sünnî fıkıh ekollerinin fikhî görüşlerine bolca yer verildiği görülmektedir. Ḥavāric fırkaları yazar tarafından "Ehlü'l-İstiḳāme" ve "hak fırka/el-fırkatü'l-muḫıḳḳa" olarak nitelenen 'Alî b. Ebî Ṭālib'ten sonra kendisine tâbi olunan ilk imam 'Abdullāh b. Vehb er-Rāsibî el-Ezdî'ye nispet edilen Vehbiyye ile 'Abdullāh b. İbāḍ'a uyan İbāḍiyye –ki bunlar tek bir fırka olup 'hak fırka'yı temsil etmektedirler-³⁸² ile Vehbiyye-İbāḍiyye'den ayrılmak suretiyle dalâlete düşen on beş Ḥavāric fırkasından oluşmaktadır. Örneğin Ezraḳiyye "*Eblü'l-istikāme'nin itikadına ilk muhalefet eden, Müslümanların asalarını ilk kıran ve cemaatlerini ilk bölen fırka*"dır.³⁸³ Şi'ca fırkalarında da ciddi anlamda Şehristānî'deki malzemedен yararlanılan Ẕalhātî sayıyı yetmiş üçe tamamlamak için Şi'î fırkaların sayısını yirmi yediye denk düşürmeye çalışmış, Şehristānî'nin yaptığı Keysāniyye ve alt kolları, Zeydiyye ve alt

---

bkz. ss. 76, 77, 107, 114, 149, 150. Ancak ne var ki, Şehristānî gibi Milel-Nihal sahasında zirve kabul edilen ve tesirleri âşikâr olan bir müellifin Ẕalhātî'den önemli ölçüde yararlandığını iddia etmek, eserinin birçok bâbını çeşitli kaynaklardan derleyerek oluşturan Ẕalhātî'nin Şehristānî'den istifade ettiğini düşünmeye nazaran ispat edilmesi pek kolay olmayacaktır.

³⁸¹ Ẕalhātî'nin Mu'tezile'nin on beş fırka olduğunu birkaç kez söylemesine rağmen metinde on dört fırkanın sayıldığı görülmektedir. Buradan metinde bir fırkanın düştüğü anlaşılmaktadır. Şehristānî'nin metni ile karşılaştırıldığında dokuzuncu fırka olan Hişāmiyye'nin Ẕalhātî'nin metninde düştüğünü tespit etmek mümkündür.

³⁸² Ẕalhātî, a.g.e., C. II, s. 423.

³⁸³ Ẕalhātî, a.g.e., C. II, s. 423. Ẕalhātî'nin Şehristānî'ye referansta bulunmayışının muhtemel sebepleri ile Ẕalhātî'nin tasnifindeki Şehristānî tesirinin daha detaylı bir analizi için bkz. Gömbeyaz, "İbādî Fırak Literatüründe Şehristānî Etkisi: Ẕalhātî Örneği", a.g.m.

kolları şeklindeki ana fırka-alt kol tarzı tasnifi terkedip hepsini ayırım yapmadan Şî‘a’nın alt kolları şeklinde işlemiştir.

Şehristānī’den fazlasıyla yararlanmış Qalhātī, ne var ki onu ismen anmaz. Ayrıca Şehristānī’nin objektif üslubu Qalhātī’de yoktur. Qalhātī diğer fırkaların görüşlerini getirdiği âyet ve hadisler ve birtakım delillerle çürütmeye çalışır. Hulasa, Şehristānī’nin fırka tasnifi Uman’a ve İbāḍī müelliflere dahi etki etmiş ve Qalhātī üzerinden İbāḍī fırak eserlerine etkide bulunmuştur.³⁸⁴

Şehristānī’nin tasnifi Şî‘ī ulema tarafından da kullanılmıştır. Örneğin İlhanlılar döneminin âlimlerinden İmāmī-Şî‘ī Şemseddīn Muḥammed b. Maḥmūd el-Āmulī (ö. 753/152) Farsça kaleme aldığı ve 160 ilmi ihtiva eden *Nefā’isü’l-funūn fī ‘arā’isi’l-‘uyūn* adlı ilimler tasnifine dair eserinin³⁸⁵ ikinci cildinin 7 *fenn*den oluşan dördüncü makalesinin dördüncü *fenni* olarak dinleri ve İslam fırkalarını tıpkı Rāzī gibi “Maḳālāt-ı Ehl-i ‘Ālem” başlığı altında ele almış, dinleri ve fırkaları tasnif etmek suretiyle milel-nihāl türünün küçük bir örneğini vermiş,³⁸⁶ ve burada Şehristānī’den fazlasıyla istifade etmiştir. Bölüme tıpkı Şehristānī gibi Şeytan’ın yedi sorusu ile başlamış daha sonra Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik ve İslam dinlerinin fırkalarını tasnif ederek devam etmiş ve Şehristānī’nin *nibal* kısmında ele aldığı beşerî kaynaklı dinî grupları, filozofları ve Hint dinlerini ele alarak tamamlamıştır. İlginç olan Āmulī’nin 73 fırka hadisini

³⁸⁴ Şehristānī etkisinin Qalhātī üzerinden görüldüğü bir eser de Sirḥān b. Sa‘īd b. Sirḥān b. Muḥammed b. Belḥasen b. Sirḥān Embū ‘Alī el-İzkevī tarafından miladi 1728 senesinde kaleme alınan *Keşfü’l-ğummeti’l-cāmi‘ li aḥbāri’l-ümme* adlı eserdir: thk. Muḥammed Ḥabīb Şāliḥ & Maḥmūd b. Mübārek es-Selīmī/es-Süleymī?; I-IV, Saltanatu ‘Umān Vizāretü’t-Türāşi’l-Qavmī ve’s-Şekāfe, Maskat, 1433/2012; Eseri tanımama sebep olan Orhan Ateş’e müteşekkirim.

³⁸⁵ Ali Ertuğrul, “Kitap Değerlendirme: Şemseddīn Muḥammed b. Maḥmūd el-Āmulī / *Nefā’isü’l-funūn fī ‘arā’isi’l-‘uyūn*,” **Marife Bilimsel Birikim**, C. VI, S. 1, Konya, 2006, ss. 247-255. Ertuğrul eserin 8./14. asırda yazılmış olduğunu söyleyerek geniş bir tarih vermekte iken (bkz. a.g.m., s. 248), Çağrıncı 1342’de [=742 veya 743] (bkz. Mustafa Çağrıncı, “Āmulī, Şemseddin”, **T.D.V. İslām Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. III, İstanbul, 1991, s. 100); van Ess de 740/1340 civarlarında tamamlandığını söyler (bkz. van Ess, a.g.e., II, 1077).

³⁸⁶ Karş. Şemsüddīn Muḥammed b. Maḥmūd el-Āmulī, **Nefā’isü’l-funūn fī ‘arā’isi’l-‘uyūn**, tsh. Seyyid İbrāhīm Meyāncī, 2. b., C. II, İntişārāt-i İslāmiyye, Tahran, 1381/2002, ss. 264-287. Esere dikkatimi çeken Müstakim Arıcı’ya ve eserin dinler ve İslam fırkalarının tasnifinin yapıldığı bölümün dijital kopyasını benim için hazırlayıp gönderen Ali Ertuğrul’a teşekkür ederim.

zikretmemiş olması ve tasnifinde fırka sayısının –şayet farkedemediğimiz kendince gerçekleştirdiği bir matematiksel formülasyon yoksa- 73’ü aşmış olmasıdır. İslam fırkalarının tasnifinde Şehristānī’nin tasnifini kullansa da bazı yerlerde dikkate değer tasarruflarda bulunmaktadır. Örneğin Şehristānī Mu‘tezile, Cebriyye, Şifātiyye, Havāric, Mürci‘e ve Şī‘a şeklinde altı ana fırka tasnif ederken Āmulī bunlara Va‘idiyye fırkasını ekleyerek yedi ana fırkanın bulunduğunu belirtmiştir.³⁸⁷ Bunun yanı sıra Mu‘tezile fırkalarının tasnifinden sonra Kāḍī ‘Abdülcebbār’a nispeten Kaḍaviyye ve Ebū’l-Ḥüseyn el-Baṣrī’ye nispeten Ebū’l-Ḥüseyniyye şeklinde iki fırkadan bahsetmesi,³⁸⁸ Zeydiyye fırkalarına yaşadığı topraklarda (Āmul ve Deylem) etkili olan Nāşiriyye ve Kilā Ebū’l-Ḥüseyniyye olarak adlandırdığı iki fırkayı ilave ederek bir nevi tasnifi güncellemesi, Şehristānī’nin Ġulāt fırkalarından ‘Albā’iyye altında müstakil fırka olarak zikretmeyip “onlardan şöyle diyenler...” şeklinde görüşlerini verdiği ‘Ayniyye, Mimiyye ve [Muḥammise] fırkalarını ilave etmesi ile Havāric’ten Bide‘iyye, İmāmiyye’den Şumeyṭiyye/Semṭiyye (?), Ġulāt’tan Yūnusiyye gibi fırkaları liste dışı bırakması Āmulī’nin Şehristānī’den farklı olarak gerçekleştirdiği tasarruflardır.

Āmidī Tasnifi

Şehristānī sonrası Eş‘arī fırak geleneği yeni tasnif denemelerinde bulunmaya devam etmiştir. Şehristānī’yi özellikle fırkalara dair materyal bakımından fazlaca kullanmakla birlikte bazı fırak müellifleri diğer başka fırak eserlerini de dikkate alarak yeni tasnifler geliştirmek suretiyle Eş‘arī fırak geleneğini zenginleştirmişlerdir. Bu yönüyle Eş‘arī fırak geleneği çoğu zaman birbirini tekrarlayan geleneklere nazaran di-

---

³⁸⁷ Āmulī, a.g.e., C. II, s. 270. Son sırada tasnif ettiği Şī‘a’dan hemen önceye yerleştirdiği ve yalnızca “mürtebib-i kebirenin kâfir olup ebedi cehennemde kalacağı” görüşünde olduğunu söylediği Va‘idiyye’nin diğer ana fırkalarda olduğu gibi herhangi bir alt kolu yoktur. Bu haliyle müellifin Va‘idiyye’yi niçin zikretme ihtiyacı duyduğu sorusu akla gelmektedir. Bu noktada onun ana fırkaların sayısını özellikle “yedi”ye tamamlama gibi bir amacının olabileceği düşünülebilir. Ancak buna dair herhangi bir açıklamada bulunmadığı için kesin bir şey söylemek güçtür.

³⁸⁸ Bu iki fırka müellifin Rāzī’den faydalandığını göstermektedir. Bu hususa ilerleyen satırlarda işaret edeceğiz.

namik ve özgün bir yöne sahiptir. Şehristānī sonrası bu tasnif denemelerinin en dikkat çekenlerinden birisi de Eş'arī düşüncede felsefî kelâm döneminin parlak isimlerinden Seyfüddīn el-Āmidī'dir (ö. 631/1233). Aslında bir fırak müellifi olmayan Āmidī kelâma dair *Ebkāru'l-efkār* isimli eserinin son kısmında bir fırka tasnifi geliştirerek Eş'arī fırak geleneğine kendisinden sonra ciddi etkiler bırakacak şekilde katkıda bulunmuştur.³⁸⁹

Āmidī'nin tasnifinde tıpkı Bağdādī ve Şehristānī'de olduğu gibi 73 fırka hadisi ve hadiste zikredilen 73 rakamı merkezî bir role sahiptir. Tasnife baktığımızda ana fırka sayısının sekiz adet olduğu görülmektedir. Bağdādī ve İsferyānī'de on bir, Şehristānī'de altı iken Āmidī sekiz olarak belirlemiştir. Bunlardan Hāvāric - Şī'a - Mu'tezile - Mürci'e her üç eserde ortaktır. Āmidī, tıpkı Bağdādī gibi Neccāriyye'yi müstakil ana bir fırka olarak zikreder. Şehristānī bu fırkayı Cebriyye'nin altına yerleştirmişti. Āmidī'de Cebriyye Şehristānī'de olduğu gibi ana fırkadır, ancak alt kolları yoktur. Bağdādī'nin ana fırka saydığı Bekriyye - Dırāriyye – Kerrāmiyye - Cehmiyye kendisine Āmidī'nin listesinde yer bulamamıştır. Āmidī listeye hem Bağdādī'den hem de Şehristānī'den farklı olarak Müşebbihe'yi ana fırka olarak koymuştur. Hâlbuki Şehristānī bu fırkayı Şifātiyye ana fırkasının alt kolu kabul etmişti. Āmidī ana fırkaların kimliklerinde yaptığı bu tasarrufları sıralamada da yapar. Tıpkı Şehristānī gibi sıralamaya Mu'tezile ile başlar, ancak Şehristānī gibi Cebriyye ile değil Şī'a ile devam eder. Mu'tezile'nin yirmi alt kolunun isimleri ve sıralaması Bağdādī'nin *el-Milel ve'n-nihālī* ile neredeyse aynıdır. Tek önemli farklılık Bağdādī'deki Hımāriyye fırkası Āmidī'de yoktur, Āmidī'deki Şālihiyye de Bağdādī'de bulunmamaktadır. Şī'a'ya gelindiğinde onu Ġulāt – Zeydiyye - İmāmiyye şeklinde üç ana koldan müteşekkil toplamda yirmi iki fırka olarak zikreder. Bu hâliyle Şī'a'ya beş ana kol nispet eden Şehristānī'den ve Ġulāt'ı İslam'dan olmadığı halde öyle görünenler kategorisinde sayarak İslam fırkaları içerisinde zikretmeyen Bağdādī ve İsferyānī'den ayrılarak kendine özgü bir yol takip

³⁸⁹ Āmidī'nin tasnifi için bkz. el-Āmidī, a.g.e., C. V, ss. 37-106.

eder. Āmidī'nin Şī'ca tasnifindeki en orijinal şey İmāmiyye'nin alt kolları olmayan tek müstakil bir fırka olarak sayılmasıdır. Hâlbuki bu fırka daha önceki müelliflerce yedi ila yirmi dört arasında alt kol ile birlikte tasnif edilmiştir. Belki de Āmidī 73 rakamının tutturulmasında müşkil oluşturacağı veya kendi döneminde artık İmāmiyye'nin İšnā'ı Şerīyye şeklinde tek fırka hâline gelip daha önce ortaya çıkan fırkaların artık hayatiyetlerini kaybetmeleri gibi sebeplerle alt kol saymaya girişmemiştir. Şī'ca tasnifindeki bir başka dikkat çekici husus Ġulāt'ın son fırkası olarak zikredilen İsmā'iliyye'ye çok geniş bir bölümün ayrılmasıdır. Aslında bu, Bāṭınilerin İslam dünyasında etkin bir aktör olduğu yüzyıllarda yaygın olan bir durumdur. Nitekim daha önce Bağdādī, Şehristānī ve İbn Ebī'd-Demm gibi müellifler de İsmā'iliyye/Bāṭıniyye'ye genişçe yer ayırmışlardı. Āmidī daha sonra yirmi alt koldan oluşan Ḥavāric fırkasını zikreder. Burada aslında yirmi iki fırka sayılmasına rağmen Āmidī yirmi fırka olduğunu belirtmektedir.³⁹⁰ Ardından zikrettiği Mür-ci'e fırkası beş alt koldan oluşmaktadır ve Şehristānī'nin altıncı fırkası olan Şāliḥiyye hariç –ki Āmidī bu fırkayı Mu'tezile içerisinde saymıştı– aynıyla zikreder. Daha sonra Āmidī Cebriyye'yi ele alır. Onun Cebriyye-i Ḥālīşa ile Cebriyye-i Mütevessit olarak ikiye ayrıldığını, ikinci grubun Eş'ariyye, Neccāriyye, Dırāriyye-Ḥafşıyye gibi gruplardan oluştuğunu söyler. Ancak onun hedefi Cebriyye-i Ḥālīşa'yı zikretmek olduğu için bu başlıkta yalnızca onun, yani diğer adıyla Cehmiyye'nin görüşlerini zikreder. Āmidī tasnifinin ilginç bir başka yönü Müşebbihe'nin müstakil bir fırka hâline gelmesi ve bunun altında Kerrāmiyye'den de bahsedilmesidir. Sonuçta Āmidī 72 sapkın fırkaya $20+22+20+5+3+1+1=72$ formülüyle ulaşmaktadır. Āmidī en son olarak da tıpkı Bağdādī'nin yaptığı gibi fırka-i nāciyeyi zikreder. Bu, Şehristānī'nin fırka-i nāciyeyi –şayet Eş'arilik olarak zannedilirse– en sona koymayan

³⁹⁰ Bu hesap hatasını tasnifi daha sonraki dönemde kullanan İcī ve onun şārihleri Kırmānī ile Cür-cānī çözmeye ve bir açıklama getirmeye uğraşmışlardır. Ancak Cür-cānī, İcī tarafından getirilen açıklamayı tatmin edici bulmamaktadır; bkz. el-Cür-cānī, **Şerḥu'l-Mevākıf**, I-VIII, tsh. Muḥammed Bedreddīn Ebū Firās en-Na'asānī, 2. b., C. VIII, İntişārātu'ş-Şerīf er-Raḍī, Kum, 1994 [Mısır 1907 baskısından ofset], s. 396.

usulünün benimsenmediğini, Bağdâdî'nin yolunun tercihe daha şâyân bulunduğunu göstermektedir. Âmidî'ye göre fırka-i nâciye “Eş‘ariyye, muhaddislerin ilk nesilleri [*es-Selef mine'l-muhaddisîn*] ve Ehl-i Sünnet ve Cemaat”dır. Âmidî'nin fırka-i nâciyeyi yalnızca Eş‘ariliğe inhisar etmemesi Eş‘arî öncesi dönemi dışarıda bırakacağı için onları da içine alacak şekilde genişletildiği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Âmidî, Eş‘ariyye yanında Eş‘ariliğin öncesinde Sünniliğin öncülleri olarak görülebilecek Mâlik b. Enes, Aḥmed b. Ḥanbel, Süfyân eṣ-Şevrî, Dâvūd el-Işfehânî gibi Ashab-ı Hadis'in ilk nesillerini ifade etmek üzere “Muhaddislerin ilk nesilleri”³⁹¹ ve Ashab-ı Hadis'i görüşleri bakımından takip eden ancak bunları kelâm metodu ile savunmaya çalışarak Sünnî kelâmın müjdecileri olan Ḥâriş el-Muḥāsibî, Ebū'l-‘Abbās el-Ḳalânîsî, İbn Küllâb el-Başrî gibi şahısları kastetmek üzere “Ehl-i Sünnet ve Cemaat” ibarelerini de ilave etmiştir. Nitekim Eş‘ariliğin teşekkül dönemine ait bu üçlü grupta Şehristânî'nin Eş‘ariyye anlatımında görülmektedir. Âmidî de bu anlatımdan esinlenerek fırka-i nâciyeyi belirlemiş olabilir. Âmidî tasnifini bu şekilde noktaladıktan sonra tasnifin altında yer aldığı başlığın ana konusu olarak bid‘at ehlinin dinî hükmü konusuna geçer. Burada Âmidî'nin diğer fırkaları tekfir etmeyi zorlaştıran birtakım argümanlar ileri sürdüğü görülmektedir.³⁹²

Âmidî'nin geliştirdiği bu tasnif kendisinden sonraki dönemde özellikle ‘Aḳudüddîn el-İcî'nin (ö. 756/1355) aynıyla tekrarlama ile şöhret bulmuş³⁹³ ve Eş‘arî camia içerisinde yeni tasnif modelleri deneme ameliyesi yerini Âmidî'nin tasnifinin

---

³⁹¹ İşaret ettiğimiz gerekçe sebebiyle “*es-selef mine'l-muhaddisîn*” ibaresinin Selef Muhaddisler veya Muhaddis Selefiler veyahut da Muhaddislerin Selefileri şeklinde dilimize aktarılmasını doğru buluyor, ‘selef’ kelimesinin sözlük anlamına uygun olarak Eş‘arî öncesi Sünniliğin temsilcilerine işaret olmak üzere “önceki muhaddisler” veya “muhaddislerin ilk nesilleri” şeklinde ifade edilmesini daha isabetli olduğunu düşünüyoruz.

³⁹² Âmidî tasnifinin ayrıntıları için bkz. Kadir Gömbeyaz, “İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri”, **Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri**, ed. Ahmet Erkol - Abdurrahman Adak - İbrahim Bor, Ensar Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 269-302.

³⁹³ bkz. Ebū'l-Faḳl ‘Aḳudüddîn ‘Abdurrahmân b. Aḥmed el-İcî, **el-Mevâkıf fî ‘ilmi'l-keḷâm**, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire, ts.

tekrarlanmasına bırakmıştır. İcî *el-Mevâkıf* isimli meşhur eserinin en sonunda ek mahiyetinde *tezeyil* başlığı ile Âmidî'nin tasnifini muhtevasını özetlemek suretiyle alıntulamıştır. Daha sonra *el-Mevâkıf*'in şârihleri olan Şemsüddîn el-Kirmânî (ö. 786/1374-5)³⁹⁴ ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) de şerhlerinde bu tasnifi İcî'nin Âmidî'den alıntılarken kullanmadığı malumatın yanı sıra Şehristânî'nin *Milel*'inden de istifadeyle malumat bakımından zenginleştirmişlerdir. Her iki şârih İcî'nin bu tasnifi Âmidî'den aldığıнын farkındadırlar ve bazı yerlerde Âmidî'nin ismini açıkça zikrederler.³⁹⁵

Âmidî'nin tasnifi, eserleri İslam dünyasının pek çok yerinde en çok okunan ve okutulan İcî ve şârihleri, özellikle de Cürcânî tarafından tekrar edilmesiyle birlikte İslam coğrafyasında yayılmış ve sonraki dönemde en çok kullanılan tasniflerden biri olmuştur. Tasnif çoğu zaman İcî veya Cürcânî üzerinden tanınmış,³⁹⁶ tasnifin mucidi Âmidî görülme-yebilmiştir.³⁹⁷ Çoğu fırak müellifi Âmidî'nin tasnifini özellikle Cürcânî üzerinden tanımış ve onun verdiği malumatlarla tasnifi tekrarlamıştır. Bu tasnifin etkili olduğu dönem ve coğrafyalardan biri Osmanlı dönemi ve coğrafyasıdır. Bir çok Osmanlı müellifi fırka tasnifi yapmaya giriştiklerinde çoğu zaman Cürcânî üzerinden

---

³⁹⁴ bkz. Şemsüddîn Muḥammed b. Yûsuf el-Kirmânî, **el-Fıraku'l-İslâmiyye - Zeylû Kitâbi Şerḥi'l-Mevâkıf li'l-Kirmânî**, thk. Selime 'Abdürresûl, Maḥba'atü'l-İrşâd, Bağdad, 1973.

³⁹⁵ İcî'nin *Akâ'id*'ini şerheden İftihâruddîn Muḥammed ed-Dâmegânî (ö. 774/1372) de şerhinde Âmidî'nin tasnifini muhtemelen İcî üzerinden genel hatlarıyla kullanmaktadır; bkz. İftihâruddîn Muḥammed ed-Dâmegânî, **el-Kavâ'idu's-Şemsiyye fî şerḥi'l-'akâ'idî'l-'adüdiyye**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Ayasofya, no. 2307, vr. 3b-4a.

³⁹⁶ Örneğin Sa'eddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) bile tasnifi "*el-Mevâkıf*'ta nakledildiği üzere..." sözleriyle özet bir şekilde nakleder; bkz. Sa'eddîn Mes'ûd b. 'Ömer et-Teftâzânî, **Şerḥu't-Teftâzânî 'ale'l-eḥâdişî'l-erbe'ini'n-nebeviyyeli'n-Nevevî**, thk. Muḥammed Ḥasen Muḥammed Ḥasen İsmâ'îl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/2004, s. 178. Yalnız Teftâzânî fırka-i nâciyyeyi "*Eblû's-sünneti'l-beydâ'i'l-Muḥammediyye ve't-tarîkati'n-naḥıyyeti'l-Aḥmediyye [Mubammedî aydınlık sünnetin ve Ahmedî temiz yolun eblî]*" olarak nitelemektedir. Teftâzânî'nin bu eserine dikkatimi çeken Mehmet Sever'e müteşekkirim.

³⁹⁷ Nitekim Lewinstein de Mu'tezilî-Eş'arî Fırak Geleneğinin Şehristânî sonrası dönemin temsilcisi olarak İcî'yi göstermekte ve onun tasnifini "Şehristânî'nin kaynağı belirtilmemiş bir özet" olarak nitelemektedir; bkz. Lewinstein, a.g.e., s. 52, dn. 53. Lewinstein'in tezini bitirdiği zamanda (1989) henüz Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ı basılmadığı için onun Âmidî'yi atlayarak İcî'yi öne çıkarması anlaşılabilir bir durumdur.

Âmidî tasnifini kullanmışlardır.³⁹⁸ Bu tasnifi kullanan Osmanlı müellifleri arasında Fenârîzâde Meḥmed Şâh (ö. 839/1435-6),³⁹⁹ Huseyn el-Erzurumî (ö. 1159/1746),⁴⁰⁰ Akkirmânî (ö.1174/1760),⁴⁰¹ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî (ö. 1309/1893),⁴⁰² Sırrî Giridi

³⁹⁸ Osmanlı uleması kâhir ekseriyetle bu tasnifi Âmidî'ye ait olarak değil de İcî'nin tasnifi olarak tanı-
mıştır. Nitekim Taşköprizâde maḳâlât ilmini (*‘ilmu maḳâlâti'l-fırak*) ilmini tanımlarken 72 fırkanın
itikadının açıklamasını İcî'nin üstlenerek *el-Mevâkıf*inin sonunda yaptığını belirtir; bkz. Taşköp-
rizâde Ebû'l-Ḥayr İṣâmu'ddîn Ahmed b. Muştafâ, **Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi
mevdu'âti'l-‘ulûm**, I-III, C. I, Dâru'l-Kütübî'l-‘İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 298.

³⁹⁹ Meḥmed Şâh, bazı kaynaklarca Osmanlı'nın 'ilk şeyhülislami' kabul edilen meşhur âlim Molla
Fenârî'nin (ö. 834/1431) oğludur. Fahreddin er-Râzî'nin 60 ilmi incelediği *Ḥadâ'ıku'l-envâr* adlı
Farsça eserine 40 ilim daha ilave etmek suretiyle ilim sayısını 100'e tamamladığı eseri *Ünmüzcü'l-
‘ulûm*'da ilimlerden biri olarak saydığı "‘İlmu maḳâlâti'l-fırak" başlığı altında Âmidî tasnifi yapar;
bkz. a.g.e., vr. 202a-205a. *Ünmüzcü'l-‘ulûm* bazı kaynaklarda Meḥmed Şâh'a değil, yanlışlıkla ba-
bası Molla Fenârî'ye nispet edilir. Eserin Meḥmed Şâh'a aidiyeti ve delilleri için bkz. Kadir Gömbe-
yaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası",
Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler-, ed. Tefvik Yü-
cedoğru ve diğerleri, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2010, ss. 504-506. Meḥmed
Şâh'ın Râzî'nin eserinden faydalandığını belirtmesine rağmen Râzî'nin söz konusu ilim altında yaptı-
ğı fırka tasnifini değil de Cürçânî'nin tasnifini tekrarlamış olması dikkat çekicidir. Bu, Cürçânî'nin
Osmanlı'nın ilk dönem âlimleri üzerindeki etkisini göstermesi bakımından anlamlıdır. Cürçânî zaten
Meḥmed Şâh'ın babası Molla Fenârî'nin Mısır'da talebelik arkadaşıdır.

⁴⁰⁰ Osman Aydınlı, müellifin ismini Huseyin b. Yûsuf el-Erzurumî ve vefat tarihini 1159/1746 olarak
belirler; bkz. Aydınlı, a.g.e., s. 136. Müellif risalesinde kendi ismini "Hüseyn el-Erzenurrumî" olarak
vermektedir. Beş başlıktan (*maḳlâb*) müteşekkil olan risalesinde müellif fırka-i nâciyeyi Ebû'l-Ḥâsen
el-Eş'arî'ye tabi olan Eş'ariyye ile Ebû Maṣûr el-Mâturîdî'ye tabi olan Mâturîdiyye olarak belirle-
mekte ve üç başlıkta bid'at fırkalarını "alfabetik" şekilde sıralamaktadır. Fakat alfabetik olarak liste-
lenen fırkaların isimlerine bakıldığında Âmidî tasnifindeki fırkalardan ibaret olduğu ve bu haliyle
müellifin tasnifinin "Âmidî tasnifinin alfabetik formu" olduğu söylenebilir. Muhtemelen müellifin
tasnifteki kaynağı Cürçânî'nin *Şerḥu'l-Mevâkıf*'dir. Risalenin bir yazma nüshası için bkz. Huseyin el-
Erzenurrumî (=el-Erzurumî), a.g.e. Fırkaların sayısının 73'ü geçmiş olması ana fırkaların da alfabetik
listede rakama dahil edilmesi sebebiyledir, yoksa Âmidî tasnifindeki fırkaların dışında herhangi bir
fırkaya yer verilmemiştir.

⁴⁰¹ Meḥmed b. Kefevî Ḥâcî Ḥâmid Muştafâ el-Akkirmânî, *Risâle fi beyâni'l-fırakı'd-dâlle* şeklinde isim-
lendirilebilecek fırak risalesini her ne kadar Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*inden derleyerek
(*müntehab*) hazırladığını iddia etse de, Mu'tezile fırkasının anlatımında alt kolların sıralamasında
yaptığı küçük tasarruflar dışında Âmidî tasnifini tekrar ettiği görülmektedir; bkz. **el-Fıraku'd-dâlle**
kaydıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Hacı Mahmut
Efendi, no. 1310, vr. 91b-99a. Osman Aydınlı risalenin Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5353/4, vr.
18a-19a'da yer alan nüshasından yararlanmış ve tasnif hakkında bilgiler vermiştir. Tasnifin Âmidî
tasnifi olduğu âşikârdır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde yaptığımız araştırmalar sırasında bu nüsha-
nın görüntülenemediğini, yerine başka bir nüshanın elektronik görüntüsünün çıktığını gördük. O
nedenle yararlanamadık.

Bazı yazma eser kütüphanelerinde Birgivi'ye nispet edilen *Tuhfetü'l-müsterşidîn* adlı fırak risalesi-
nin nüshaları Akkirmânî adına kaydedilmiştir (örn. *Risâle fi fırak dâlle* şeklinde Çorum Hasan Paşa
Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum, no. 4334/2, vr. 32-34; bir başka nüsha müellifi belirtilmeksizin
Müntehabü'l-Milel ve'n-nihâl adıyla Ürgüp Tahsin Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, Nevşehir, no.
151/11, vr. 162b-165b'de bulunmaktadır). Bu sebeple bazı çalışmalar Akkirmânî'yi 6x12'lik Doğu
Ḥanefî Fırak Geleneğini takip eden fırak müellifleri arasında göstermek durumunda kalmışlardır
(örn. bkz. Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, a.g.e., s. 86).

(ö. 1310/1894),⁴⁰³ Hasan b. Ömer es-Sunkurî,⁴⁰⁴ ‘Abdurrahmân Aktepeî (ö. 1910),⁴⁰⁵ Ahmed Feyzi el-Çorumî (ö. 1327/1909)⁴⁰⁶, Abdüllatîf Harpûti (ö. 1332/1914),⁴⁰⁷ Şeyh Cü-

⁴⁰² Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolu şeyhlerinden olan Ahmed Dıyâ’üddîn el-Gümüşhânevî’nin Âmidî tasnifini kullandığı iki eseri vardır: *Câmi’u’l-mütün* ve *Netâyicü’l-i’tikâdiyye fî usûli’l-fırakî’l-İslâmiyye*. Bkz. Aydınli, a.g.e., ss. 196-200. Gümüşhânevî, *Câmi’u’l-mütün* adlı eserinin üç ana bölümünden ikincisini oluşturan “Elfâz-ı Küfür” bahsinde fırak-ı dâlle’yi söz konusu ederek metnin hâşiyesinde oldukça öz bir şekilde Cürçânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıfı* üzerinden tanıdığı Âmidî tasnifini kaydeder; bkz. Gümüşhânevî, **Câmi’u’l-mütün fi hakki envâ’i’s-şifâti’l-ilâhiyye ve’l-akâ’idi’l-Mâtürîdiyye ve elfâzi’l-küfr ve taşhîhi’l-a’mâli’l-acibiyye**, Dârü’l-Tıbbâ’ati’l-Âmire, İstanbul, 1273 H. [1856 M.], s. 30, sayfa kenarı. Mevcudiyetini müridi Hasan b. ‘Ömer eş-Şunqurî’nin eserindeki ifadelerinden öğrendiğimiz (karş. el-Hâc Hasan b. ‘Ömer eş-Şunqurî [=Sungurlulu], **Zübdetü’l-akâid nuhbetü’l-fevâid**, İbrahim Hakkı Litoğrafya Destgâhı, İstanbul, 1281 H. [1864 M.], s. 3) ve yakın zamanlara kadar herhangi bir nüshası bilinmeyen ve kayıp olarak kabul edilen Gümüşhânevî’nin *en-Netâyicü’l-i’tikâdiyye* adlı eserinin bir nüshası tarafımızdan Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi’nde (no. 3121, vr. 100a-108b) bulunmuştur. Bu eserde de Âmidî tasnifi tekrar edilmiştir. Müellif eserini Cürçânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıfı*’ndan hareketle oluşturduğunu hususen belirtir. Risale ve tasnif hakkında daha detaylı bir bilgi için bkz. Kadir Gömbeyaz, “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî’nin Kayıp Fırak Risalesi: *en-Netâyicü’l-i’tikâdiyye fî usûli’l-fırakî’l-İslâmiyye*”, **I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî Sempozyumu (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane) -Bildiriler Kitabı-**, ed. İhsan Günaydın - Ali Kuzudişli - Adem Çatak, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2014, ss. 741-755.

⁴⁰³ Sırrî Girîdî, **Ârâ’ü’l-milel**, Şirket-i Mürettibiyye Matba’ası, İstanbul, 1303 H. Eserin fırak ilmindeki yeri ve özellikleri hakkında bkz. Murat Önder, Giritli Sırrı Paşa, Arâ’ü’l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006.

⁴⁰⁴ Gümüşhânevî’nin müridi olan el-Hâc Hasan b. ‘Ömer eş-Şunqurî veya bir başka deyişle Sungurlulu Ömer oğlu Hacı Hasan Efendi, *Zübdetü’l-akâ’id nuhbetü’l-fevâ’id* isimli eserini, kendi ifadelerine göre Gümüşhânevî’nin *Netâyicü’l-i’tikâdiyye* isimli küçük hacimli Arapça eserinin bazı kelâm ve fırak kitaplarından yapılan ilave tercümelemlerle birlikte yeni bir eser haline getirilmesi olarak takdim etmiştir; eş-Şunqurî, a.g.e., s. 3. Eser Türkçedir. Bu tasnifte ilginç olan her bir alt fırkanın başına “şeytan” ifadesinin konmuş olmasıdır. Mesela ‘Mu’tezile fırkalarından Şeytan-ı Vâsiliyye’, ‘Şeytan-ı Nazzâmiyye’, ‘Havâric fırkalarından Şeytan-ı Muhakkime’ gibi. Bkz. Aydınli, a.g.e., ss. 200-206; Gömbeyaz, “İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Amidî’nin Yeri”, a.g.m., s. 295, dn. 71.

⁴⁰⁵ Aktepeî, 1303/1886 yılında yazmış olduğu *Keşfü’z-zalâm fî akâ’idi fırakî’l-İslâm* isimli eserinde Âmidî’nin tasnifini kullanmıştır; bkz. ‘Abdurrahmân Şemsüddîn er-Rûhî el-Aktepeî, **Keşfü’z-zalâm fî akâ’idi fırakî’l-İslâm**, thk. Metin Bozan, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır, 2011. Ayrıca bkz. Metin Bozan, “Osmanlılar’ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepeî Örneği”, **Marife Bilimsel Birikim**, C. 11, S. 1, Konya, 2011, ss. 115-135.

⁴⁰⁶ Ahmed Feyzi b. ‘Alî ‘Ârif el-Çorumî Leblebîci-zâde, Şi’î İmâmî âlimlerden Ebû’l-Fütûh er-Râzî’ye (ö. 552/1157) nispet edilen *Husniye* adlı eserindeki Şi’î görüşlere cevap vermek üzere kaleme aldığı *Feydu’r-Rabbânî* adlı eserinde Âmidî tasnifini kullanmıştır. Ancak pek çok alt fırkayı zikretmemiştir; bkz. Aydınli, a.g.e., ss. 206-211. Ayrıca karşı. Sayın Dalkıran, **Ahmed Feyzî Çorumî’nin el-Feyzî’r-Rabbânî’si Işığında Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Sünnet’in Şi’î Akidesine Tenkidleri**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000, ss. 228-253. Ahmed Feyzî Çorumî’nin bu eserinde, genelde Âmidî tasnifinde pek fazla yer tutmayan İmâmiyye’ye geniş bir yer ayrıldığını ve burada değişik hikâyelerin aktarıldığını görmek mümkündür. Dalkıran, a.g.e., ss. 245-249; Gömbeyaz, “İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Amidî’nin Yeri”, a.g.m., s. 295, dn. 72.

⁴⁰⁷ Dârü’l-Fünûn’da kelâm hocası olan ‘Abdüllatîf el-Harpûti *Ta’rih-i ‘İlm-i Kelâm* adlı eserinde Âmidî tasnifini icra eder. Aydınli, a.g.e., ss. 238-241. Ayrıca karşı. ‘Abdüllatîf el-Harpûti, **Kelâm Tarihi**, sadeleştiren ve not.: Muammer Esen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005. Bu sadeleştirmede bir takım problemler göze çarpmaktadır. Tasnifin daha başında Mu’tezile’nin 20, Şia’nın 22, Havâric’in 7,

neyd ez-Zokaydî (ö. 1963)'yi⁴⁰⁸ sayabiliriz. Bunlardan Sırrî Giridî, Şunķūrî gibi müellifler fırka-i nâciyeyi Āmidî tasnifindekinden farklı olarak “Ebū'l-Ĥasen el-Eş'arî'ye tâbi olanlar ve Ebū Mañşūr el-Māturidî'ye tâbi olanlar” şeklinde tanımlamışlardır. Bu durum Māturidîliğin Osmanlı toplumundaki etkisini ve müelliflerin kendi mezhebî aidiyetlerini fırka-i nâciye kapsamının dışında tutmaya razı olmamaları ile alakalı bir durumdur. Tasnif her ne kadar Eş'arî fırak geleneğine ait olsa da Ĥanefî-Māturidî olan Osmanlı uleması tarafından kabul görmüştür. Zira Osmanlı düşüncesi her iki düşünce sistemini bir potada buluşturabilmiş bir düşüncedir

Āmidî tasnifinin kısa sürede İslam dünyasının pek çok yerine ulaştığını görmek mümkündür. Bunun en ilginç örneklerinden biri Endülüslü meşhur Mâlikî âlimi Ebū İshâķ İbrâhîm b. Mūsâ eş-Şâtîbî (ö. 790/1388)'dir. Şâtîbî, bid'atlerle alakalı olarak kaleme aldığı *el-İ'tisām* adlı eserinin “Ehl-i Sünnet Cemaatinden Ayrılan Bid'atçilerin Fırkalarının Ayrılma Sebebi” ismini verdiği dokuzuncu babında 73 fırka hadisini ve İslam'da fırkalaşmanın sebeplerini irdelerken bir de fırka tasnifi yapar.⁴⁰⁹ Bu tasnif Āmidî tasnifinden başkası değildir. Şâtîbî fırkaların ana ve alt kollarının yalnızca isimlerini vermiştir.⁴¹⁰ Hayatı boyunca Ġrnâta'dan çıkmadığı anlaşılan⁴¹¹ Şâtîbî'nin Āmidî tasnifini hangi kaynaktan naklettiği merak konusudur. Bu kaynak bizzat Āmidî veya Īcî olabileceği gibi bir başkası da olabilir. Şâtîbî aslında Āmidî'nin tasnifini benimseye-

---

Mürcie'nin 5, Neccâriyye'nin 3, Cebriyye'nin 2 ve Müşebbihe'nin 13 fırkaya ayrıldığı söylenmektedir (s. 33) Bu, Āmidî tasnifiyle uyuşmayan bir durumdur. Ancak fırkaların ayrıntılı anlatımına geçildiğinde hem tasnif hem de içerik -her ne kadar ismini zikretmese bile- Āmidî tasnifinin aynıdır. karşı. Ss. 36-78. Bu karışıklığın nüshadan veya sadeleştirenden kaynaklandığı düşünülebilir. Ayrıca fırka-i nâciye Selef ve Eş'ariler olarak verilmiş (s. 78), Māturidiyye zikredilmemiştir; bkz. Gömbeyaz, “İtkadî Fırka Tasnifçiliğinde Amidî'nin Yeri”, a.g.m., ss. 295-296, dn. 73.

⁴⁰⁸ Dedesinin dedesi Molla Ĥalîl es-Siirdî'nin *Te'sisü kavâ'idü'l-akâ'id* adlı eserine yazdığı hâşiyede o da Āmidî tasnifini kullanır; bkz. Metin Bozan, “Şeyh Cüneyd ez-Zokaydî ve 73 Fırka'ya Dair 'Haşiyesi'”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, S. VIII, 2012, ss. 3-16.

⁴⁰⁹ Tasnifin yer aldığı bölüm için bkz. eş-Şâtîbî, a.g.e., C. III, ss. 185-201.

⁴¹⁰ Şâtîbî'nin Āmidî tasnifini naklinde göze çarpan bir hususiyet, fırka-i nâciyeden bahse sıra geldiğinde bu fırkanın kimliğini Āmidî'nin belirlediği tarzda vermekten kaçınmasıdır.

⁴¹¹ Ahmed er-Reysûnî - Ali Hakan Çavuşoğlu, “Şâtîbî, İbrâhîm b. Mūsâ”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 373.

rek kitabına almamıştır. O, 73 fırka hadisindeki 73 rakamını esas alarak fırka tasnifi yapan müelliflerin tasnif şekillerine örnekler sunmak istemektedir. Bu örneklerden biri kime ait olduğunu belirtmediği Āmidī tasnifidir. Üstelik Şāṭibī, bu tasnifi aktardıktan sonra 73 adet fırka ile sınırlandırılan bu tasnif usulünü hadiste bildirilen 73 fırkanın bunlar olduğunu söylemenin ve 73 fırkayı bu listedeki fırkalarla sınırlandırmanın ne aklî ne de şerî bir dayanağı bulunmadığı gerekçesiyle eleştirir.⁴¹² Şāṭibī'nin Āmidī tasnifini nakletmesi tasnifin Endülüs coğrafyasına kısa bir süre içerisinde ulaştığını ve tanınırlık kazandığını göstermektedir.

Āmidī tasnifinin Şī'î ulema tarafından da kullanılmış olduğunu görmek dikkat çekicidir. Hılle şehrinin doğusunda bulunan “el-‘Atā’ik” köyünden olduğu için İbnü'l-‘Atā’ikî olarak bilinen Kemāleddīn ‘Abdurrahmān b. Muḥammed (ö. 790/1388)⁴¹³ *er-Risāletü'l-fârıka ve'l-mülḥatü'l-fā’ika* adlı fırak eserinde Āmidī'den bizzat ismini anaarak geniş alıntılar yaptığı gibi onun tasnifini kullanmış, ancak fırka-i nâciye'nin İmāmī İsnā ‘Aşeriyye olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁴ Yine Şafevî coğrafyasından Ġiyāseddīn Mansūr b. Şadreddīn Muḥammed el-Ḥuseynī ed-Deşteki (ö. 948/1541) *Risāle fî beyāni'l-mezāhib ve'l-fırak* isimli küçük hacimli risalesinde⁴¹⁵ *Şerḥu'l-Mevākıf*tan alıntıladığını belirterek Āmidī tasnifi yapar. Burada ana fırkaları, temel görüşlerini ve kaç alt kola ayırdıklarını söylemekle yetinerek alt kollarının tasnifini yapmaz. İlginç bir hususiyet, fırka-i nâciye'yi *Mevākıf*yazarı dedi ki diyerek “Eş‘ariler, Muhaddislerin ilk nesilleri ve Ehl-i Sünnet ve Cemaat” olarak verirken risaleyi sonlandırdığı yerde risalesinin “ma-sum imam Muḥammed b. el-Ḥasen el-‘Askerî'ye bir hediye olduğu”nu ifade etmesidir.

---

⁴¹² Şāṭibī, a.g.e., C. III, s. 201.

⁴¹³ Muḥammed Cevād Meşkūr, “İbnü'l-Ataiki'nin Hayatı, Eserleri ve *er-Risāletü'l-Fârıka ve'l-milhetü'l-fâika* Risālesi”, Türkçeye çev. Şahin Ahmetoğlu, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. VI, S. 1, 2013, s. 148.

⁴¹⁴ Meşkūr, a.g.m., s. 157. Risalenin içeriği hakkında bkz. Şahin Ahmetoğlu, **Şii-İmamiyye'nin Mezhepler Tarihi Yazıcılığı** (yayın aşamasında). Yayın aşamasındaki bu eserini benimle paylaşan Ahmetoğlu'na müteşekkirim.

⁴¹⁵ Bu risale Muḥammed Taḳī Dānişpejūh tarafından tahkik edilmiştir: **Neşriyye-i Dānişgede-i Edebiyyât-ı Tebriz**, C. LXXX, Tebriz, 1345 HŞ [1966 M.], ss. 390-393.

Van Ess bu durumun müellifin yeni idarecileri olan Şafevîlere yönelik siyasî bir tavır olarak düşünölebileceğini belirtir.⁴¹⁶

Hulasa, Āmidî'nin kendisinden önceki fırak malzemesine özellikle de Şehristānî'nin tasnifine dayanarak oluşturduğu fırka tasnifi kendisinden sonraki dönemde en çok kabul gören ve tekrarlanan bir tasnif olmuştur. Şayet Āmidî bu tasnifi bir başkasından almadıysa –ki onun öncesinde bu tasnifi kullanan bir başka müellife henüz tesadüf etmedik-⁴¹⁷ tasnifinin sonraki dönemlerdeki etkisine ve tekrarlanır oluşuna nazaran bir “Āmidî fırka tasnif geleneği”nden bahsetmek mümkündür.

Eş'arî fırak müellifleri denilince akla gelen önemli bir isim de Faḥreddin er-Rāzî'dir (ö. 606/1209). O, günümüzde fırak sahasında *İ'tikādātu fırakı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn* adıyla bilinen risalesi ile tanınmaktadır. Bu sebeple esasen Eş'arî fırak geleneğinde Şehristānî sonrası dönemde hususen zikredilmesi gereken bir isimdir. Ancak fırka tasnifinde Eş'arî fırak geleneğinin karakteristikleri diyebileceğimiz bazı hususlarda farklı bir tutum sergilemesi ve tasnifte getirdiği birtakım ciddi değişiklikler sebebiyle onu malzeme olarak Eş'arî fırak literatüründen beslenmekle birlikte gele-

---

⁴¹⁶ Van Ess, **Der Eine und Das Andere**, a.g.e, C. II, s. 1137.

⁴¹⁷ Bu noktada araştırmalarımız sırasında rastladığımız İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1200) nispet edilen *Keydū'ş-Şeytān* adlı bir eserde Āmidî tasnifinin yapıldığını tespit ettik. (bkz. Ebü'l-Ferec Cemälüddin İbnü'l-Cevzî (-yanlışlıkla-), **Keydū'ş-Şeytān li nefsihikable halkı Adem 'aleyhisselām ve ma'ahū beyānu mezāhibi'l-fırakı'd-ḡālle**, thk. Ebü'l-Eşbāl ez-Züheyri, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1420/1999; eserin diğer bir tahkiki **el-Burhān fi ma'rifeti 'akā'idi ehli'l-edyan** içinde (birkaç eserle birlikte), thk. Aḥmed Ferid el-Mezidî, Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, ss. 135-200. Bu durum Āmidî tasnifinin kendisinden daha önce yaşamış olan İbnü'l-Cevzî tarafından geliştirildiği anlamına gelmektedir. Ancak eserin metni yakından incelendiğinde içerisinde İbnü'l-Cevzî'den sonra yaşamış Faḥreddin er-Rāzî (ö. 606/1209), İbn 'Arabî (ö. 638/1240), İbn Seb'ın (ö. 669/1270) gibi bazı şahısların ve hatta Āmidî ve Cürçānî'nin isimlerinin zikredilmiş olması, (bkz. Züheyri tahkiki ss. 64, 83, 85, 109, 124, 129, 163; Mezidî tahkiki ss. 152, 160, 161, 174, 182, 185, 199), eserin İbnü'l-Cevzî'ye ait olamayacağını açıkça ortaya koymakta ve hatta Cürçānî sonrasına ait olduğunu göstermektedir. Böylece şu anki tespitlerimize göre Āmidî'nin tasnifinin bizzat kendisi tarafından ilk kez ortaya konduğu ve İbnü'l-Cevzî'ye nispet edilen sözkonusu eserin ise Āmidî tasnifini tekrarlayan bir eser olduğu anlaşılmalıdır. Maalesef eserin gerçekleştirilen her iki tahkikinde de bu hususların farkına varılmamış olması; eserin aidiyeti konusunda ciddi bir araştırmanın yapılmayıp sadece yazma nüshasının başında İbnü'l-Cevzî'nin isminin yer almasından hareketle ona nispet edilmesi ciddi bir dikkatsizlik ürünüdür. Bu tespit için ayrıca bkz. Gömbeyaz, “İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Āmidî'nin Yeri”, a.g.m., s. 296, dn. 74.

nekten farklılaşan bir fırak müellifi olarak anmanın daha doğru olacağını düşünüyö-
ruz.⁴¹⁸ Bu nedenle geleneğin bir parçası olarak ele almamayı, gelenekteki bir farklı-
laşmayı ifade eden, geleneğin dışına çıkan istisnâî bir örnek olarak müstakillen ince-
lemeyi tercih ediyoruz.

Fahreddin er-Râzî Tasnifi

Râzî'yi dikkate değer bir fırak müellifi yapan bilinen fırak eserleri içerisindeki tasnifine geçmeden önce onun ilimlere dair *Hadâ'ıku'l-envâr fi haqâ'ıku'l-esrâr* adlı Farsça eserinde, ele aldığı 60 ilimden biri olan “ilm-i maqâlât-ı ehl-i ‘âlem” başlığı altında gerçekleştirdiği Şehristânî tasnifinin kısmî değişiklikler içeren bir tekrarı ve dolayısıyla Eş‘arî fırak geleneğinin tipik bir örneği olarak görebileceğimiz fırka tasnifinden de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.⁴¹⁹ *Hadâ'ıku'l-envâr* adlı eserindeki fırka tasnifi, aslında Râzî'nin bahis konu etmiş olduğu ilmin bir ilgi konusu olarak ortaya koyduğu fırka tasnifleri ameliyesine bir örnek teşkil etmek amacıyla yaptığı, fırkaların tasnifi meselesine pek fazla kafayı yormadan hayatının nispeten erken döneminde⁴²⁰ gerçekleştirdiği bir etkinliktir. Râzî, sözkonusu ilmi dokuz alt başlık altında incelerken üç ila sekizinci başlıklar arasında İslam fırkalarını, dokuzuncu başlıkta ise diğer dinleri ele alır. Fırka tasnifi 73 fırka hadisinin ve hadisteki 73 rakamının esas alındığı, fırkaların

---

⁴¹⁸ Hatta Râzî'nin Mu‘tezilî fırka tasnif geleneği içerisinde bile ele alınması mümkündür. Nitekim ilgili bölümde buna yönelik bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Ancak Mu‘tezilî geleneğin erken dönem kaynakları elimize ulaşmadığı veya henüz neşredilmediği için kesin bir yargıda bulunmak doğru olmayacağından Râzî'yi Eş‘arî fırka tasnif geleneği başlığı altında ancak geleneğin dışına çıkan istisnâî bir örnek olarak incelemeyi tercih ediyoruz.

⁴¹⁹ Râzî'nin bu eseri, aynı sahada yazdığı, kırk ilmin tanıtıldığı *Câmi‘u'l-‘ulûm* adlı eserinden farklı olarak altmış ilmi içeren ve bu yüzden de bazen “Sittîni”, bazen de *Cami‘u'l-‘ulûm*'un tamamlayıcısı olarak görüldüğü için “Tetimme” şeklinde anılan bir eserdir. Eserdeki ilimlerin elli dördüncüsü olarak sayılan “maqâlât-ı ehl-i ‘âlem” yani “Dünya üzerinde yaşayan insanların din ve mezhepleri”ne dair olan ilim altında hem İslam fırkaları hem de diğer din ve inançlar tasnif edilmiştir. Bu ilim *Cami‘u'l-‘ulûm*'da yer almamaktadır.

⁴²⁰ Eserin İran Milli Meclis Kütüphanesi, 815171 numarada bulunan yazma nüshasının ferağ kaydında geçen 6 Zülhicce 574 [15 Mayıs 1179] şeklindeki istinsah tarihine dair kayıt (vr. 236b) eserin bu tarihten önce yazılmış olması gerektiğini ortaya koymuştur; karşı. <http://dl.nlai.ir/UI/ImageLayers/04974091-7321-4807-bc2c-e2eaf49b4b65/index.html> (erişim 18.08.2013). Böylece Râzî bu eserini ve dolayısıyla fırka tasnifini 574 [1179] tarihinden yani 30 yaşından önce kaleme almış olmalıdır. Bu kaynak ve önemli tespiti Eşref Altaş'a borçluyum.

görüşlerine değinilmeyip çoğu zaman sadece ismen zikredildiği bir tasniftir. Bu tasnif, genel olarak Şehristānī tasnifinin bir tekrarı olmakla birlikte birtakım tasarrufları da içermektedir. Örneğin Şehristānī'nin Mu'tezile altında saydığı on iki fırkaya Kāḍī 'Abdülcebbār'a nispetle Kaḍaviyye ve Ebū'l-Ḥuseyn el-Başrī'ye nispetle de Ebū'l-Ḥuseyniyye fırkalarını ilave etmesi,⁴²¹ Şehristānī'nin Şifātiyye ana fırkasının üç alt koluna Selefiyye⁴²² fırkasını dâhil etmesi, Şehristānī'nin Şī'a başlığı altında saydığı Keysāniyye, Zeydiyye, İmāmiyye, Ğāliyye, İsmā'iliyye şeklindeki beş ana kolu Keysāniyye ile bazı kollarını ve İsmā'iliyye'yi İmāmiyye'nin altına yerleştirerek üç ana kol şeklinde zikretmesi ve bazı fırkaları çıkartması veya ilave etmesi veyahut da sıralamada birtakım değişiklikler yapması buna örnek olarak gösterilebilir.⁴²³ Kısacası Rāzī'nin *Ḥaḳā'ıku'l-envār*'da yaptığı fırka tasnifi ile tam da Eş'arī fırak geleneğinin içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür. Lakin onun burada kendi birikim ve anlayışıyla hususen İslam fırkalarını tasnif etme gibi bir amaç gütmeyeceği anlaşılmaktadır. O nedenle fırak müellifi olarak kimliğini ortaya koymak için bu tasnife değil, daha sonraki zamanlarda kaleme aldığı *Taḥşilul-ḥaḳḳ/İ'tikādāt* ve *er-Riyāḍu'l-mūniḳa* adlı fırak eserlerine bakmak daha doğru olacaktır.⁴²⁴

⁴²¹ Daha önce ele aldığımız üzere Şehristānī tasnifini kullanan İlhanlılar dönemi İmāmi-Şī'î âlimlerde Şemseddin el-Āmulī, yüz altmış ilim dalını ele aldığı *Nefā'isü'l-fünūn ve 'arā'isü'l-uyūn* adlı eserinde tıpkı Rāzī gibi "maḳālāt-ı ehl-i âlem" başlığı altında fırka tasnifi yapmış ve yine tıpkı Rāzī gibi Şehristānī tasnifini birtakım tasarruflarda bulunmak suretiyle kullanmıştır. Āmulī'nin Mu'tezile fırkalarını zikrederken Şehristānī'deki on iki alt kola "Başra Mu'tezilesi'nden" diye nitelediği Kaḍaviyye ve Ebū'l-Ḥuseyniyye fırkalarını ilave etmesi tasnifini oluştururken Rāzī'nin tasnifinden etkilendiğini göstermektedir. Ancak geneli itibarıyla Rāzī'den ziyade Şehristānī'nin tasnifine daha çok bağlı kalmıştır.

⁴²² Bu ifade günümüzde bildiğimiz anlamda Selefiyye'yi değil Şehristānī'de geçtiği üzere Ehl-i Sünnet kelâmının önceki dönemlerindeki ulemayı ifade etmek üzere kullanılan Selef kelimesinin Farsça ifade edilmesidir.

⁴²³ bkz. Rāzī, **Ḥadā'ıku'l-envār fi ḥaḳā'ıku'l-esrār**, a.g.e., vr. 216a-218a; a.mlf., a.g.e., (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Ayasofya, no. 1759, vr. 168a-169b; a.g.e., (*Kitāb-ı Müstetāb-i Sittinî: Mevsūm bi-Cāmi'rı'l-ʿulūm* adıyla) (Taşbaskı), Maḥba'atu'l-Muzafferî, Bombay, 1323 H. [1905 M.], ss. 199-201.

⁴²⁴ Rāzī'nin sözkonusu ettiğimiz *Ḥadā'ıku'l-envār*, *Taḥşilul-ḥaḳḳ/İ'tikādāt* ve *er-Riyāḍu'l-mūniḳa* adlı eserlerinin aidiyeti, yazma ve matbu nüshaları, genel özellikleri, içeriği, tasniflerin mukayesesi gibi konular çalışmayı fazlasıyla uzatacağı için bir başka çalışmanın konusu olmak üzere bırakılmış ve mümkün olduğu ölçüde gereken hususların zikriyle yetinilmiştir.

Rāzī'nin özgün bir fırka tasnifi gerçekleştirdiği eseri *İ'tikādātu fırakı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn* olarak bilinen risaledir.⁴²⁵ Bu küçük hacimli risale, aslında müstakil bir eser olmayıp Rāzī'nin iki ana bölümden oluşan *Tahşîlu'l-hakık* adlı eserinin ikinci bölümünden ibarettir.⁴²⁶ *Tahşîlu'l-hakık*, Rāzī'nin itikatta Eş'arî'ye, fıkhıta Şafi'î'ye ulaşan ilim silsilesini verdiği bir giriş ile Ehl-i Sünnet'in prensiplerinin 8 ana başlıkta ele alındığı birinci bölüm ve İslam fırkaları ve diğer dinlere dair tasnifinin yer aldığı ikinci bölümden oluşmaktadır. Araştırma konumuz itibariyle bizim için önem arzeden bölüm *İ'tikādāt* olarak tanıdığımız işte bu ikinci bölümdür. Rāzī, burada her bir fırkayı ekseriyetle tek bir görüşle tanıttığı özet bir tasnif gerçekleştirir. On ana başlıktan oluşan tasnifin ilk sekiz başlığı sekiz ana fırkaya, dokuzuncu başlığı "İslam dininden görünüp aslında öyle olmayan fırkalar"a, yani Bâtınîlere ve onuncu başlık da İslam'ın tamamen dışında kalan diğer bazı dinlere ve felsefecilere ayrılmıştır. Bu hâliyle Bağdādî'nin İslam fırkaları ile İslam'dan görüldüğü halde öyle olmayan fırkalar şeklindeki ayırımını akla getirmektedir. Rāzī fırka tasnifine Mu'tezile ile başlayarak

⁴²⁵ *İ'tikādāt* farklı zamanlarda farklı nâşirler tarafından müteaddit defalar neşredilmiştir. Bu neşirler, aslen 'Alî Sāmî en-Neşşâr'ın 1938 yılında yaptığı neşre, bu neşir de biri Kahire diğeri Leiden olmak üzere iki yazma nüshaya dayanmaktadır; bkz. Rāzī, **İ'tikādātu fırakı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn**, a.g.e. Bu iki nüshanın dışında eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bir başka nüshası daha bulunmaktadır; bkz. **Kitâb fı'l-fırakı'l-İslâmiyye ve gayrihâ** kaydıyla (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Murad Buhari, no. 171/2, vr. 313a-320a.

⁴²⁶ *İ'tikādāt*'ın *Tahşîlu'l-hakık*'in ikinci bölümü olduğunu gösteren bir yazma nüsha örneği için bkz. *Tahşîlü'l-hakık fı ilmi'l-keîâm* adıyla Amasya Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Amasya, no. 1407/2, vr. 231b-250a; matbu nüsha örneği için bkz. *Kitâb fı uşûli'd-dîn ve'l-müel ve'n-nihâl* adıyla, **Sefîne-i Tebrîz** içinde, istinsah: Ebû'l-Mecd Muḥammed b. Mes'ûd et-Tebrîzî, Merkez-i Neşr-i Dânişgâh-ı Tehrân, Tahran, 1381 HŞ. [2003 M.], ss. 314-322. *Sefîne-i Tebrîz*, hicri 721-723 yılları arasında Ebû'l-Mecd et-Tebrîzî tarafından istinsah edilen Tebrîz ile bir şekilde bağlantısı olmuş çeşitli müelliflerin kaleme aldığı 209 risaleden oluşan bir mecmuadır. Mecmuanın Rāzī'den yaklaşık bir asır sonra derlenmiş olması *İ'tikādāt*'ın müstakil bir eser olmadığını gösteren güçlü bir delildir. *Sefîne-i Tebrîz*'i benim için erişilebilir kılan Turgay Şafak'a müteşekkirim.

Tahşîlu'l-hakık'in elimize ulaşan bu ve diğer yazma ve matbu nüshaları Farsça'dır. Bu nedenle *İ'tikādāt*'ın aslı Farsça olan *Tahşîlu'l-hakık*'in ikinci bölümünün müstakil olarak Arapça'ya tercüme edilerek oluşturulduğunu düşünmek makuldür. Ancak yine de bu hususta kesin bir hükme varmak daha uygun olacaktır. Zira *Tahşîlu'l-hakık*'in önce Arapça yazılıp daha sonra Farsça'ya çevrildiğini ortaya koyabilecek bir yazma nüsha da ileride bulunabilir. Fakat her şeye rağmen *İ'tikādāt*'ın müstakil bir eser olmadığı *Tahşîlu'l-hakık*'in ikinci bölümü olduğunu rahatlıkla ifade etmemizi temin eden yeteri kadar delil bulunmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda bu eseri hem eserin orijinal halinin hem de günümüzde tanınır olduğu şeklinin her ikisine de işaret etmek üzere *Tahşîlu'l-hakık/İ'tikādāt* şeklinde göstermeyi tercih ediyoruz.

Bağdādî'yi değil de Şehristānî'yi takip ettiğini göstermektedir. Mu'tezile fırkalarını tasnif ederken Şehristānî'yi genel hatlarıyla takip etse de dikkat çekici tasarruflarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin kendisinden önceki ve sonraki Eş'arî fırak müelliflerinin Mürci'e içerisinde ismini ve görüşünü andığı Ğaylān ed-Dimeşķî'yi, kendisine Ğaylāniyye ismiyle bir fırka nispet ederek Mu'tezile'nin ilk fırkası olarak zikretmesidir. Rāzî'nin burada Ğaylān'ı Mu'tezile'nin dördüncü tabakasında Vāşıl b. 'Aṭā'ın evvelinde sayan Kāḍī 'Abdülcebbār'ın⁴²⁷ etkisinde olduğu düşünülebilir. Rāzî'nin yaptığı bir başka ciddi tasarruf, yine kendisinden önceki ve sonraki Eş'arî fırak yazarları gibi Mu'tezilî fırka tasnifinin Ebū Hāşim el-Cübbā'ı'ya nispet edilen Behşemiyye fırkası ile noktalamayarak daha sonraki döneme ait İbnü'l-İḥşid'e nispetle İḥşidiyye ve Ebū'l-Ḥuseyn el-Başrî'ye nispetle Ebū'l-Ḥuseyniyye fırkalarını ilave etmesidir. Rāzî daha önce *Ḥadā'ik*te de Ebū'l-Ḥuseyniyye fırkasını ilave etmiş, ancak onun yanında İḥşidiyye'yi değil Kāḍī 'Abdülcebbār'a nispetle Kāḍaviyye fırkasını zikretmişti. Anlaşılan o ki, Rāzî Kāḍaviyye hakkındaki kanaatini daha sonra değiştirmiştir. Rāzî'nin Şehristānî etkisi bir çok yerde hissedilse de tasnifte önemli değişiklikler gerçekleştirdiği de gözden kaçmamaktadır. Örneğin Şehristānî'nin Şifātiyye altında zikrettiği Müşebbihe ve Kerrāmiyye'yi müstakil fırka hâline getirmesi gibi. Rāzî'nin tasnifte yaptığı en dikkat çekici tasarruflardan biri de Şūfiyye'nin tasnife dâhil edilmesidir. Burada Rāzî, Şūfiyye altında altı alt kol zikreder. Bu kollardan bazısına yönelik Rāzî'nin tavrı oldukça müspettir. Hatta onlardan Aşḥābu'l-ḥaķīķa'yı Müslümanların en hayırlı fırkası olarak niteler. Rāzî, Şūfiyye ile İslam fırkalarının tasnifini bitirir. Daha sonra İslam'dan olmadığı halde öyle görünen fırkalar başlığı altında Bāṭniyye ve onun aslında farklı bölgelerdeki farklı isimlendirmeleri mahiyetinde olan altı alt kolunu zikreder. Bu bölümü diğer dinlerin tasnif edildiği bölüm ile Felsefecilere ayrılan kısım gelir. Rāzî bu bölümde

⁴²⁷ bkz. el-Kāḍī 'Abdülcebbār, **Faḍlu'l-i'tizāl...**, a.g.e., ss. 229-233.

muhtemelen felsefe ile işigali sebebiyle kendisinin Sünniliğine yöneltilen ithamlara cevap vermeye ve kendisini savunmaya çalışır.

Rāzī'nin bir fırak müellifi olarak kimliğini ortaya koymadan önce onun diğer fırak eseri *er-Riyādu'l-mūniqa*'yı tanıtmak ve değerlendirmelerimizi her iki eser üzerinden yapmak daha isabetli olacaktır. Rāzī'nin *er-Riyādu'l-mūniqa* adlı eseri, tıpkı Eş'arī'nin *Maḳālātı* gibi yalnızca fırak türü bir eser olmayıp kelâm ve fırak türlerini cem eden bir mahiyete sahiptir.⁴²⁸ Nitekim van Ess, *er-Riyādu'l-mūniqa* Ka'bī'nin *Maḳālātı*ndaki sistemi takip eden bir eser olarak değerlendirmektedir.⁴²⁹ Rāzī'nin *er-Riyādu'l-mūniqa* ana hatlarıyla üç kısma ayırmak mümkündür. İlk kısımda Rāzī, itikâdî meseleleri ve bu konularda ortaya çıkan farklı görüşleri ele alırken (ss. 3-167), diğerlerine nazaran oldukça muhtasar olan ikinci bölümde Ehl-i Sünnet'in yani Eş'ariyye'nin tarihçesi, fikirleri ve kendisine kadar ulaşan Eş'arī âlimler silsilesini işlemekte (ss. 173-184), son kısımda da itikâdî fırkaları detaylarıyla incelemektedir (ss. 187-447). Eser maalesef elimize ulaştığı şekliyle sondan eksiktir. Zira Mu'tezile ve Şī'a'nın işlenmesinin akabinde Hāvāric'e geçilen kısmın hemen başlarında eser sona ermektedir. Rāzī'nin bu eserinde takip ettiği temel örgü Eş'arī'nin *Maḳālātı* ve van Ess'in tespitiyle Ka'bī'nin *Maḳālātı* ile uyuşmaktadır. Rāzī eserine bilgi problemi ekseninde insanları gruplandırarak ve bu bağlamda bilginin elde edilebilirliğini inkâr eden Sofitsler ile başlamaktadır. Bunun anlamı ve değeri üzerinde birazdan durulacaktır. Daha sonra gelen dikkat çekici bir bölüm de Rāzī'nin fırkaların isimleri ve isimlendirilme süreçleri ile alakalı önemli tespitlerinin bulunduğu yerdir (ss. 29-40). Daha sonra Rāzī'nin Şehristānī'den ne denli etkilendiğini gösteren "Mahlukat arasındaki ilk şüphe" ve "İslam tarihindeki ilk ihtilaf- lar"ın işlendiği bölümler gelir ki, bunlardaki temel referans Şehristānī'nin *el-Milel*deki

---

⁴²⁸ karşı. Fahreddin er-Rāzī, **er-Riyādu'l-mūniqa fī ārā'i ehli'l-ilm**, thk. Es'ad Cum'a, Külliyyetü'l-Ādāb ve'l-'Ulūmü'l-İnsāniyye bi'l-Ķayravān & Merkezü'n-Neşri'l-Cāmi'i, el-Ķayravān/Tūnus, 2004, Rāzī'nin pek bilinmeyen bu eserini tanımamı sağlayan Heidrun Eichner'a müteşekkirim.

⁴²⁹ van Ess, **Der Eine und Das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1068.

mukaddimeleridir. Akabinde Rāzī, Allah'ın bilinmesinden imamete uzanan on ana konu başlığında itikādî tartışma konularını ve bunların her birinde ortaya çıkan görüşleri işler. Daha sonra tıpkı *Taḥşīlu'l-ḥaḳḳ*'ta yaptığı gibi Eş'ariyye'den kendisinin ilmî silsilesinden bahsettiği bölüm gelir. Akabinde de diğer fırkaları işlemeye başlar. Burada ilk sırada yine Mu'tezile yer almaktadır Ancak Rāzī'nin Mu'tezile'yi işleyişi klasik fırak tarzında olduğu gibi fırka fırka olmayıp önemli Mu'tezilî şahsiyetlerin neredeyse her yönleriyle tanıtıldığı tabakat tarzında akmaktadır. Bu anlatımda Ğaylān'ın bulunmaması dikkat çekicidir. İkinci bid'at fırkası Şī'a'nın anlatımında da Rāzī son derece faydalı bir metot uygular ve Şī'î fırkalarını kronolojik ve imam merkezli bir tarzda inceler. İlginç olan Ğulāt'ı *Taḥşīlu'l-ḥaḳḳ*'ta olduğu gibi İslam fırkalarının dışında değil, Şī'a'nın içerisinde incelemesidir. Eser daha sonra gelen Hāvāric fırkasının anlatımının hemen başlarında sona ermektedir. Bu hâliyle *er-Riyāḍu'l-mūniḳa* ile *Taḥşīlu'l-ḥaḳḳ* arasındaki uyum dikkati çekmektedir. Bu sebeple *er-Riyāḍ*'ın *Taḥşīl*'in geniş hâli veya *Taḥşīl*'in *er-Riyāḍ*'ın muhtasar şekli olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Rāzī'nin iki eserinde fırkaların sunumunda farklı metotlar denendiğini de göz önünde bulundurmak ve *er-Riyāḍ*'ın eksik oluşu sebebiyle eksik olan kısımda Rāzī'nin ne gibi tasarıflarda bulunduğu dair bir fikir yürütemeyeceğimizi kabul etmek durumundayız. Yine de bu iki eser üzerinden Rāzī'nin fırak ilmindeki yeri ve değeri konusunda birtakım değerlendirmeler yapabiliriz.

Öncelikle Rāzī'nin özellikle *Taḥşīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*'ta gerçekleştirdiği fırka tasnifinin her ne kadar Eş'arî fırak literatüründen, özellikle de Şehristānî'den beslendiğini kabul etsek de⁴³⁰ tasnifte getirdiği bazı yenilikler ile Eş'arî tasnifinin karakteristiklerinden farklılaştığını ve dışına çıktığını söyleyebiliriz. Zira Rāzī'nin bu tasnifi kendi-

---

⁴³⁰ Her ne kadar Rāzī, Şehristānî'nin *el-Mile*'ini mezhep taassubu sebebiyle muhaliflerinin görüşlerini doğru bir şekilde aktarmayan 'Abdülkâhîr el-Bağdādî'ye dayanması sebebiyle itimada şâyân bulmadığını bir vesileyle bir muhatabına söylemiş ve bunu bir eserinde kaydetmiş olsa da (bkz. Rāzī, **Munāzarāt**, a.g.e., s. 39) fırak eserlerinde özellikle materyal bakımından Şehristānî'ye epeyce dayandığı aşikârdır.

sinden sonraki dönemde Eş‘arî fırak literatüründe pek etki bırakmamış,⁴³¹ Eş‘arî fırak geleneğinin karakteristikleri üzerinde yaptığı değişiklik ve tasarruflar benimsenmeye- rek Rāzî öncesi tarz devam ettirilmiştir.

Rāzî'nin *Tahşīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*taki tasnifinin en ayırt edici niteliklerinden biri tasnifteki fırka sayısının 73'ü aşmasıdır. Bu özellik, Rāzî tasnifini Eş‘arî fırak geleneğinden bir ayrılma ve farklılaşma olarak algılamamızın da gerekçesini oluşturan en önemli sebeplerden birini teşkil etmektedir. Zira ‘Abdülkâhir el-Bâğdādî’den itibaren Eş‘arî fırak literatürünün en belirgin niteliklerinden biri fırka tasnifinde 73 fırka hadisinin ve hadisteki 73 rakamının esas alınmasıdır. Çünkü bu hadis, bir nevi Hz. Peygamber’in olacağını önceden haber verdiği bir durumun gerçekleşmesi tarzında bir mucizesi olarak görülmüş ve müellifler de bu mucizeyi 73 adet fırka zikretmek suretiyle gözler önüne serme gibi bir misyonu üstlenmişlerdir. Fakat Rāzî bu çizginin dışına çıkmıştır. O, İslam fırkalarını tasnif ettikten sonra fırka sayısı konusunda kendisine yöneltilebilecek eleştirilerin farkında olarak 73 fırka hadisinin ve hadisteki 73 rakamının anlamı üzerine bir değerlendirmede bulunarak özgün yorumlar ortaya koyar. Rāzî’ye göre, hadisteki 73 rakamı ana fırkaları işaret ediyor olabilir. Buna göre Rāzî'nin 73'ü aşan fırkaları aslında ana fırkalar olmadığı için esasen Rāzî 73 rakamını aşmış olmamaktadır. Bir diğer ihtimal de 73 rakamının alt sınır oluşudur. Yani İslam fırkaları en az 73 fırka olmak üzere bu sayının üzerinde fırkaya bölünecektir. Nitekim Rāzî’ye göre yalnızca İmāmiyye fırkasını bile 73 fırkaya bölen eserlerin varlığı İslam fırkalarının 73 ile sınırlandırılmayacağını göstermektedir. Rāzî, vakıadaki durumu esas almış ve vakıa ile hadis arasında görülen çelişik durumu bu yorumlarla aşmaya çalışmış ve Eş‘arî fırak geleneğinin alışık olmadığı bir yaklaşım sergilemiştir. Rāzî'nin tasnifini öz-

---

⁴³¹ Rāzî'nin fırak eserlerinin ve fırka tasnifinin niçin kendisinden sonraki dönemde pek ciddi tesirlerinin olmadığı sorusunun cevabı, tasnifin Eş‘arî fırak geleneğinin karakteristiklerine uyum sağlamayan yapısında aranabileceği gibi, kanaatimizce, Farsça olması hasebiyle *Tahşīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*ın İslam dünyasında yaygınlık ve tanınırlık kazanamamasında bulunabilir.

gün kılan ve Eş'arî gelenekten farklılaştıran bir başka hususiyet de Şüfiyye'nin fırka tasnifine dâhil edilmesidir. Bu çalışmanın ilgili bölümlerinde işaret edileceği üzere, Râzî öncesinde Muṭahhar el-Maḳdisî ve Ebū'l-Me'âlî gibi bazı müellifler de Sufileri fırka tasniflerine dâhil etmişlerdir. Ancak Râzî'nin bu tasarrufu rasyonel bir gerekçeye dayanmaktadır. Ona göre, Sufiler bilginin elde edilmesi noktasında “onun *taşfiye* ve *tecrîd* ile mümkün olduğu” şeklinde bir görüş ileri sürdükleri için fırka tasnifine dâhil edilmelidir. Çünkü insanları gruplandırırken esas alacağımız kriterlerden biri, hatta birincisi epistemoloji, yani bilgi meselesidir. Bu meselede görüşü olan her grup tasnif içerisinde kendisine yer bulmalıdır. Bu nedenle Felsefeciler de, İslam fırkaları dışında tasnif edilmiş olsalar bile, bu tasnifin bir parçasıdır. Râzî'nin bu tasarrufları onun meseleye yalnızca İslam fırkalarının sıralanması ve sayılması şeklinde değil de olabildiğince üst ve kuşatıcı noktadan bakmayı prensip hâline getiren sistematik düşünce yapısından kaynaklanmaktadır. Bu nedendir ki, Râzî, gerek *Tahşîlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikâdâtta*, gerekse de *er-Riyâḍu'l-mūniḳâ*'da İslam fırkalarını hemen tasnife girişmeyip önce tüm insanlığı epistemoloji ekseninde sınıflandırarak İslam fırkalarına ulaşmayı metod olarak benimsemiştir. Buna göre, insanları önce *bissî* ve *bedîbî* bilginin gerçekliğini kabul eden çoğunluk ve etmeyen Sofistler şeklinde ikiye ayırır, daha sonra bu tür bilgilerin gerçekliğini kabul edenleri kendi içinde sınıflandırır. Bu büyük kümeden içerdiği küçük kümelere doğru giden tümdengelimci yaklaşım âlemin başlangıcını kabul edenler-etmeyenler, başlangıcı fâil-i muhtar bir varlığa dayandıranlar-dayandırmayanlar, fâil-i muhtarın peygamber göndereceğini kabul edenler-etmeyenler şeklinde ilerleyerek ilahî dinlere ve dolayısıyla İslam'a ulaşmakta ve böylece İslam fırkalarının tasnifine geçilmektedir.⁴³² İşte Râzî'nin bu tümdengelimci ve bütüncül bakış açısı, yaptığı her fırka tasnifini insanlığın tasnifiyle başlatmasının, tasnifinin İslam fırkalarıyla sınırlı

---

⁴³² Râzî bu yaklaşımını özlü bir şekilde 11/Hûd suresi 118. âyetin izahı bağlamında da serdetmiştir; bkz. Fahrüddin er-Râzî, **Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî**, a.g.e., C. XVIII, ss. 78-79.

kalmayıp diğer din ve inançları da içine almasının ve tasnifinde Şüfiyye'nin ve Felsefelerinin de kendilerine yer bulmalarının açıklayıcı sebebidir.⁴³³ Ayrıca bu, *Tahşîlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*ın ve *er-Riyādu'l-mūnīka*'nın niçin yalnızca fırak türü olmayıp hem kelâm ve hem de fırak unsurlarını barındıran bir yapıda olmasını da açıklamaktadır. Rāzî'nin tasnifinin milel-nihal türü olmasının bir Şehristānî taklidi olmaktan ziyade, onun başka bir tarza imkân vermeyecek sistematik ve bütüncül bakışından kaynaklandığının altını çizmek gerekmektedir.⁴³⁴

Rāzî'nin 73 fırkayı aşan ve Şüfileri ihtiva eden fırka tasnifinin kendisinden sonraki dönemde özellikle Eş'arî gelenek içerisinde etki edemediğini söylemek durumundayız. Rāzî sonrası dönemde Eş'arî fırak geleneğinde Rāzî'nin tasnifi değil, tasnifini Şehristānî'nin tasnifinden hareketle oluşturmuş ve Eş'arî tasniflerinin karakteristiklerini yansıtan, hakkında yukarıda bilgiler verdiğimiz Āmidî tasnifi yaygınlık kazanmış ve en çok benimsenen tasnif modeli olmuştur.⁴³⁵ Rāzî tasnifinin benimsenmemesinde, tasnifin genel Eş'arî usulden farklılaşan yönlerinin mevcudiyeti, İslam dünyasında geniş etkiye sahip olan Īcî ve Cürçānî'nin Āmidî tasnifini tekrarlamaları gibi muhtemel sebeplerin yanı sıra belki bunlardan daha önemli olarak Rāzî'nin *Tahşîlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt* ve *er-Riyādu'l-mūnīka* adlı fırak eserlerinin yaygınlık ve tanınırlık kazanmaması etkili görülebilir. Zira *er-Riyādu'l-mūnīka*'nın günümüze yalnızca sondan eksik iki nüshasının, yine Arapça olarak *İ'tikādāt*ın ancak on yedinci yüzyılda istinsah edilmiş

---

⁴³³ Bu, Rāzî'nin daha önce kaleme aldığı *Ḥadā'ıku'l-enwār*'ında bile gözettiği bir durumdur. Nitekim hem İslam fırkalarını ele aldığı ilmi tüm insanlığı kuşatacak tarzda "maḳālāt-ı ehl-i 'alem" olarak isimlendirmesinde hem de tasnifin diğer din ve inançları da içerecek biçimde seyretmesinde bu hususu gözlemlemek mümkündür.

⁴³⁴ Yukarıda verdiğimiz Rāzî tasnifinin özellikleri ve bunun gerisindeki düşünce alt yapısına dair bilgi ve tespitler ile daha detaylı ve derinlemesine bir araştırma için bkz. Kadir Gömbeyaz, "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Rāzî", **İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Rāzî**, ed. Ömer Türker - Osman Demir, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 347-378.

⁴³⁵ Bu bağlamda 'Osmanlı'da etkili olan Eş'arî fırak geleneğinin en etkin modelinin Rāzî'nin *İtikādāt*ı olduğu' yönündeki görüşe (bkz. Aydınli, a.g.e., ss. 66-76) katılmıyoruz. Zira Osmanlı'da Eş'arî fırak geleneğinin etkisi şüphe götürmez bir gerçektir. Ancak bunun en çok kabul gören modeli Rāzî'ye değil daha ziyade Īcî ve Cürçānî üzerinden tanınan Āmidî'ye aittir ve Āmidî tasnifinde Rāzî etkisi görülmemektedir. Bu noktada Āmidî'nin Rāzî'nin fırak eserlerini görmediği kanaatindeyiz.

üç nüshasının ulaşması bu duruma işaret etmektedir. Şayet Rāzī'nin bu eserleri tanınır olsaydı ne derece etki bırakırdı veya benimsenir miydi, yoksa Āmidī'nin yaptığı tarzda bir arayışa gidilir miydi şeklindeki sorulara, tahmin ve öngörülerden öte sunabileceğimiz bir cevap da yoktur.

Rāzī tasnifinin daha sonraki dönemlerde hiç etki yapmadığını söylemek de doğru değildir. Örneğin Rāzī'nin hemşehrisi ve ona yakın bir zaman diliminde yaşamış olan Cemāleddīn Murtaḍā er-Rāzī'nin (7./13. yy),⁴³⁶ her ne kadar kendisi bir İmāmī olsa ve eserini de İmāmī düşünce merkezinde telif etmiş olsa da, *Tebşiratü'l-‘avāmm fi maḳālāti'l-enām* adlı Farsça eserinde yaptığı tasnifte Rāzī'nin izlerini görmek mümkündür. Rāzī'yi ismen üç yerde zikreden⁴³⁷ müellif, bunlardan birinde Rāzī'nin *Tahşilu'l-ḥaḳḳ*ından alıntı yapmaktadır.⁴³⁸ Murtaḍā er-Rāzī'nin eserini 630/1233 yılında yazdığı şeklinde bazı araştırmacıların yaptığı tespit esas alındığında⁴³⁹ Rāzī'nin fırka tasnifi yaptığı Farsça eseri *Tahşilu'l-ḥaḳḳ/İ'tiḳādāt*ın kendisinden hemen sonraki zaman dilimlerinde İmāmī çevrelerde bilindiğini göstermektedir. Murtaḍā er-Rāzī, eserini oluştururken İmāmī bir çizgiyi takip etmekle ve muhteva olarak özellikle bir başka İmāmī müellif 'Abdūlcelīl el-Ḳazvīnī er-Rāzī'nin (ö. 560/1164'den sonra) *Kitābu'n-*

---

⁴³⁶ Modern çalışmalarda İbn Dā'ī er-Rāzī veya Ḥasen-i Rāzī olarak da zikredilen müellifin tam ismi, van Ess'in tespitine göre, Cemāleddīn el-Murtaḍā Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. el-Ḥasen er-Rāzī şeklindedir; bkz. van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e, C. II, s. 1020. Ancak bazı araştırmacılar, bu kişinin *Tebşiratü'l-‘avāmm* adlı eserin yazarı olduğu konusunda mütereddittirler. Örneğin Patricia Crone, *Tebşiratü'l-‘avāmm*'ı "7/13. yüzyılın ilk yarısında bilinmeyen bir müellif tarafından telif edilmiş ve Ḥasen-i Rāzī'ye nispet edilmiş bir eser" olarak tanımlamaktadır; bkz. "Abū Tammām on the Mubayyiḍa", **Fortresses of the Intellect: Ismaili and Other Islamic Studies in Honour of Farhad Daftary**, ed. Omar Alī-de-Unzaga, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, London & New York, 2011, s. 177.

⁴³⁷ Cemāleddīn Murtaḍā er-Rāzī, a.g.e., ss. 120-121, 175, 253.

⁴³⁸ Bu alıntı babasından naklen verdiği Ebū İshāḳ el-İsferāyīnī'den gelen bir rivayettir; karşı. *Tebşiratü'l-‘avāmm*, ss. 120-121; Faḫreddīn er-Rāzī, **Tahşilu'l-ḥaḳḳ**, (Amasya yazması), vr. 240a; a.g.e., (*Sefīne-i Tebrīz* içinde), s. 318. Bu bölüm *Tahşilu'l-ḥaḳḳ*'ın ilk bölümünün son kısmıdır. Bu cümlelerin bitiminde eserin ikinci kısmına yani *İ'tiḳādāt* olarak bildiğimiz kısma geçilmektedir.

⁴³⁹ Van Ess bu tespit için 'Alī Behrāmiyān isimli bir araştırmacıya işaret etmektedir; bkz. Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1021, dn. 158.

naḳḳ adlı eserinden çokça yararlırsa bile⁴⁴⁰ fırka tasnifinin kimi bölümlerinde Rāzī'nin *Tahşīlu'l-ḥaḳḳ*ından yararlandığı bariz bir şekilde belli olmaktadır. Öncelikle Murtaḳā er-Rāzī'nin tasnifi de tıpkı Faḥreddīn er-Rāzī gibi Şūfiyye fırkalarını içermektedir. Tıpkı Rāzī gibi altı alt kol altında tasnif ettiği Şūfiyye başlığı altında verdiği malumat Rāzī ile mukayese edilmeyecek kadar fazladır ve farklı kaynaklardan beslenir. Ancak özellikle Nūriyye fırkası altında zikrettikleri Rāzī'nin *Tahşīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*ındaki ifadelerle neredeyse aynıdır.⁴⁴¹ Murtaḳā er-Rāzī'nin Faḥreddīn er-Rāzī'nin *Tahşīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*ından istifade ettiği anlaşılan diğer yerlere gelince bunların başında Mu'tezile gelmektedir. Mu'tezile'yi Rāzī'nin *er-Riyāḍu'l-mūniḳa*'sındaki gibi tabakat tarzında, fırka fırka değil isim isim, ele almayı tercih eden Murtaḳā er-Rāzī'nin bilgilerini özellikle *Tahşīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*tan oluşturduğu görülmektedir. Bunun en tipik görüldüğü yer Rāzī'nin tasnifi dışında fırka tasniflerinde pek görülmeyen İbnü'l-İḥşīd ve Ebü'l-Ḥuseyn el-Başrī ile alakalı kısımda görülebilir. Hatta müellif, Faḥreddīn er-Rāzī'nin Mu'tezile fırkalarından kendi zamanına ulaşan iki fırkanın, Behşemiyye ve

⁴⁴⁰ Bu tespit için bkz. Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1017. Ḳazvīnī'nin *Kitābu'n-naḳḳ* adlı eserinin bir başka adı *Ba'ḍu meşālibi'n-Nevāşib fi naḳḳi Ba'ḍi fedā'ihī'r-Ravāfiḍ* dir. Adından anlaşılacağı üzere Şī'a'yı eleştirmek için yazılan bir esere (anlaşıldığı kadarıyla bu eser *Ba'ḍu fedā'ihī'r-Ravāfiḍ* dir) karşı yazılmış bir reddiyedir. İçeriğinde özellikle coğrafyacı Muḳaddesī tarzında mezhep coğrafyası ile alakalı önemli bilgiler bulunmaktadır. Murtaḳā er-Rāzī'nin *Tebşiratü'l-'avāmmi*' ile karşılaştırıldığında bu eserden epey yararlandığı görülmektedir; karşı. Naşirüddīn Ebü'r-Reşīd 'Abdülcelil el-Ḳazvīnī er-Rāzī, **Naḳḳ-i Ma'rūfe ba'ḍi meşālibi'n-Nevāşib fi naḳḳi ba'ḍi fedā'ihī'r-Ravāfiḍ**, tsh. Celālüddīn-i Muḥaddis, 2. b., Encümen-i Āşār-i Millī, Tahran, 1358 HŞ. [1980 M.]. Ancak Ḳazvīnī bu eserde Murtaḳā er-Rāzī gibi sistematik bir fırka tasnifi gerçekleştirmemiştir. O nedenle bu eseri fırka tasnifleri üzerine yoğunlaşan bu çalışmamızda inceleme konusu etmiyoruz. Bu eser, muhtevası ve müellifi hakkında dataylı bilgi için bkz. Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, ss. 998-1007.

⁴⁴¹ karşı. Cemāleddīn Murtaḳā er-Rāzī, **Tebşiratü'l-'avāmm**, a.g.e., s. 130; Faḥrüddīn er-Rāzī, **Tahşīlu'l-ḥaḳḳ**, (Amasya Yazması), vr. 246b; a.g.e., (*Sefine-i Tebriz* içinde), s. 321. Murtaḳā er-Rāzī'nin ilk fırkası Ḥallāc'ın reisi olarak gösterildiği, itilḥād fikrini savunan fırkadır ve bu, muhtemelen Faḥreddīn er-Rāzī'nin zikrettiği Ḥulūliyye'ye karşılık gelmektedir. Zira Rāzī bu fırkayı anlatırken "İslam'da bu görüşü ilk ortaya atanlar Rāfiḳilerdir" demektedir. Ancak Murtaḳā er-Rāzī bu fırkayı çok farklı kaynaklardan geniş bir şekilde ve Sünnilerin de saygı duyduğu Bāyezīd-i Bistāmī gibi bazı Süfilerden bahisler açarak işlemektedir. Bunun dışında saydığı diğer Süfi gruplarda Rāzī'yi andıran bazı ifadeler olsa da farklılıklar epey fazladır. Süfilerle alakalı bölümü için bkz. Cemāleddīn Murtaḳā er-Rāzī, **Tebşiratü'l-'avāmm**, a.g.e., ss. 122-133.

Ebû'l-Huseyniyye, kaldığı ifadesini de paylaşır.⁴⁴² İki eser arasındaki bir başka benzerlik İsmâ'iliyye/Bâtıniyye fırkalarının anlatımında görülür.⁴⁴³

Fahreddin er-Râzî'nin fırka tasnifinin diğer başka kaynaklardaki etkilerine gelince, araştırmalarımız sonunda bulduğumuz bir yazma eserde Râzî tasnifinin etkisini tespit ettik. Bu eser, Şemsüddin ed-Dâmeğânî'ye (ö. 782/1381)⁴⁴⁴ ait olup *el-Mezâhib ve'l-milel* adlı eserdir.⁴⁴⁵ Müellif eserin giriş kısmında 73 fırka hadisinin anlamı hususunda -ismini anmayarak- Râzî'nin özgün yorumlarını naklettikten sonra İslam fırkalarını değil, Ğulât fırkaları ve diğer dinleri incelemektedir. Risale incelendiğinde müellifin Râzî'nin *Tahşîlu'l-hakık/İ'tikâdât*ından hareketle eserini oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁶

Fahreddin er-Râzî'nin *Tahşîlu'l-hakık* adlı eserinin özellikle ikinci bölümü olan *İ'tikâdât*ı büyük ihtimalle Arapça hâli ile tanıyarak buradaki tasnifi benimseyip birtakım tasarruflarla geliştiren müelliflerin olduğunu görmek de mümkündür. Örneğin

⁴⁴² karşı. Cemâleddin Murtaçâ er-Râzî, **Tebşirâtü'l-avâmm**, a.g.e., ss. 55; Fahrüddin er-Râzî, **Tahşîlu'l-hakık**, (Amasya Yazması), vr. 241b; a.g.e., (*Sefîne-i Tebrîz* içinde), s. 318.

⁴⁴³ Murtaçâ er-Râzî, Şi'a'nın on dokuzuncu kolu olarak saydığı İsmâ'iliyye'nin altında beş alt kol zikrederken bunların hem isimlerinin hem de sıralamasının Fahrüddin er-Râzî'nin 'Müslüman olmadıkları halde öyle görünenler' şeklinde müstakil bir başlık olarak Bâtıniyye ismi altında zikrettikleri ile uyum arzettiği görülmektedir. Tek farklılık Râzî'nin "Seb'iyye" adıyla altıncı bir alt kol ilave etmiş olmasıdır. Murtaçâ er-Râzî özellikle Nâşiriyye, Karamîta ve Bâbekiyye başlıklarında anlattıklarını Râzî'den almıştır. Şabbâhiyye ve Muğanna'yye başlıklarında da ifade benzerlikleri olmakla birlikte Murtaçâ'nın anlatımı daha geniştir.; karşı. Cemâleddin Murtaçâ er-Râzî, **Tebşirâtü'l-avâmm**, a.g.e., ss. 181-185; Fahrüddin er-Râzî, **Tahşîlu'l-hakık**, (Amasya Yazması), vr. 247a-248b; a.g.e., (*Sefîne-i Tebrîz* içinde), s. 321.

⁴⁴⁴ Nüshanın ferağ kaydında müellif tanıtılırken zikredilen "iftihâru'l-vüzerâ' ve's-selâtin" ibaresi, bu kişinin Delhi Sultanlığı'nda Fîrûz Şâh zamanında (1351-1388) 1377'de [h. 778-9?] Gujarat'a vali olarak atanan ancak 1380'de (h. 782?) sultana karşı isyan eden ve 1381'de (h. 782?) vefat eden Şemsüddin Muhammed ed-Dâmeğânî olduğunu akla getirmektedir; hakkında bkz. İqtidar Alam Khan, **Historical Dictionary of Medieval India**, Scarecrow Press, Lanham, Md, 2008, s. 54; Peter Jackson, **The Delhi Sultanate: A Political and Military History**, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 1999, s. 303. Carl Ernst bu şahsı Nizâmüddin Evliyâ'nın (ö. 725/1325) yanında dinî ilimler tahsilini tamamlamış tanınmış Delhi'li bir âlim olarak tarif etmektedir; bkz. Carl W. Ernst, **Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center**, State University of New York Press, Albany, NY, 1992, s. 309, dn. 7.

⁴⁴⁵ Bkz. Şemsüddin ed-Dâmeğânî, **el-Mezâhib ve'l-milel**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Hüsrev Paşa, no. 758, vr. 39a-46a.

⁴⁴⁶ Böylece Râzî tasnifinin Râzî'den yaklaşık bir buçuk asır sonra en azından Gujarat'ta tanındığı söylenebilir.

11./17. yüzyıldaki bir Osmanlı müellifi olan Meḥmed Emīn b. Şadreddīn eṣ-Şīrvānī (ö. 1036/1627)⁴⁴⁷ *Tercümānū'l-ümem* adıyla tanınan Türkçe fırak risalesinde⁴⁴⁸ birtakım tasarruflarda bulunmak suretiyle Rāzī'nin *Taḥşīlu'l-ḥaḳḳ/İ'tikādāt*taki tasnifini kullanmıştır. Müellif, eserini tıpkı *İ'tikādāt*ta olduğu gibi on başlık altında dizayn etmektedir. Ancak o, Rāzī gibi diğer dinleri tasnifine dâhil etmez. Rāzī'nin Cebriyye altında zikrettiği Neccāriyye'yi müstakil bir fırka yaparak ve onun için müstakil bir başlık açarak sayıyı ona tamamlar. Şīrvānī'nin tasnifi Rāzī'nin *İ'tikādāt*taki tasnifinin bir kopyası değildir. O, birtakım tasarruflarda bulunarak tasnifi geliştirir. Örneğin Rāzī'nin “Müslüman Olmadıkları Halde İslâm'dan Gibi Görünen Fırkalar” ismi altında dokuzuncu başlıkta incelediği Bāṭıniyye ve alt kollarını, Şīrvānī İslâm fırkaları içerisinde dördüncü başlık olarak “Melāḫıde” ismi altında incelemektedir. Şīrvānī'nin Rāzī'den ayrıldığı en önemli nokta Şūfiyye'nin tasnifidir. Rāzī Şūfiyye'yi altı alt kola ayırmış ve bunlardan yalnızca ikisini kötülemiştir. Ancak Şīrvānī, Şūfiyye'yi yedi alt kola ayırır ve bunların hepsi sapkın gruplardır, hatta fırkayı incelediği başlığın ismini bile “Melāḫıdü's-Şūfiyye” şeklinde koymuştur. Burada Şīrvānī kendi döneminde hoşnut olmadığı Sufi grupları zikretmiştir. Bu ve bazı küçük tasarruflar dışında Şīrvānī, pek tanınmayan Rāzī tasnifini benimsemiştir. Onun bu tasnife nasıl ulaştığını bilemiyoruz. Ancak risalesinde

---

⁴⁴⁷ Hayatı hakkında bkz. Abdülkadir Karahan, “İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: *Tercümānū'l-ümem*”, **İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi**, C. I, S.1, İstanbul, 1963, ss. 7-14; Ethem Ruhi Fiğlalı, “İbn Sadru'd-Din eṣ-Şīrvānī ve İtikādī Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXIV, Ankara, 1981, ss. 249-254; Ramazan Altıntaş, “Şīrvānī, Sadreddinzāde”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 208-209.

⁴⁴⁸ Bu risaleye ilk önce Abdülkadir Karahan bir önceki dipnotta zikrettiğimiz çalışmasıyla dikkatleri çekmiş ve bulduğu nüshanın tıpkı basımını gerçekleştirmişti. Daha sonra bulduğu yeni nüshalarla karşılaştırmak suretiyle Ethem Ruhi Fiğlalı, risalenin neşrini gerçekleştirmiştir: bkz. Fiğlalı, “*Tercümānū'l-ümem*”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXIV, Ankara, 1981, ss. 277-335.

ismen zikrettiği tek müellif Rāzī'dir.⁴⁴⁹ Fakat Şīrvānī'nin tasnifinin de tıpkı Rāzī'nin tasnifinde olduğu gibi sonraki dönemlerde pek etkili olduğunu görememekteyiz.⁴⁵⁰

---

⁴⁴⁹ Fığlalı, "Tercümânü'l-ümem", a.g.m., ss. 307 ve 314.

⁴⁵⁰ Bu noktada Meḥmed Emīn b. Şadreddīn eş-Şīrvānī'nin soyundan geldiği anlaşılan Meḥmed Nūrī b. 'Alī eş-Şīrvānī'nin hicrī 1164 [1751 M.] senesinde telif ettiği ferağ kaydında belirtilen ve Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli, 2237 numarada 1b-27b varakları arasında yer alan bir fırak risalesinden de bahsetmek gerekmektedir. Dili Arapça olan bu risale Meḥmed Emīn eş-Şīrvānī'nin risalesindeki benzer hamdele-salvele ifadeleri ile başlamakta, bir süre aynı kelime ve cümlelerle devam etmekte olup sanki Meḥmed Emīn eş-Şīrvānī'nin risalesinin Arapça tercümesi gibi durmaktadır. Ancak yakından bakıldığında ilk yedi bâbtaki fırka tasnifi Āmidī tasnifidir ve Meḥmed Emīn'in fırka tasnifi ile alakası yoktur. Fakat "Melâhıde Fırkaları ve Şūfiyye'nin Fırkaları" başlığını taşıyan sekizinci bâb Meḥmed Emīn eş-Şīrvānī'nin risalesindeki ilgili bâbların Arapça tercümesi gibidir. Fırkalar ve anlatılanlar aynıdır. Bu bâbı Meḥmed Emīn eş-Şīrvānī'de olmayan Kerrāmiyye fırkalarına ayrılmış kısa bir bâb takip eder. Akabindeki "Hâtime" bölümü Meḥmed Emīn eş-Şīrvānī'deki muadil bölümün Arapça tercümesi gibidir. Ancak sondaki Meḥmed Emīn eş-Şīrvānī'ye ait şahsî ifadeleri içeren kısım çıkartılmıştır. Muhtemelen büyük dedelerinden biri olan Meḥmed Emīn eş-Şīrvānī'nin fırak risalesinden yararlanarak eserini oluşturduğu anlaşılan Meḥmed Nūrī b. 'Alī eş-Şīrvānī'nin ilk yedi bâbda Meḥmed Emīn eş-Şīrvānī'nin Rāzī'den mülhem oluşturduğu fırka tasnifini değil de Āmidī tasnifini dercetmesi son derece dikkat çekici bir durumdur.

1.4. Hōrāsān Mu‘tezili-Şī‘ī Fırka Tasnif Geleneği

Bu tasnif geleneğinin ilk örneğine Horasan’ın İsmā‘īlī dā‘isi Ebū Temmām’ın muhtemelen 4/10. asrın ortalarında yazdığı *Kitābu’ş-şecere* adlı eserinin ilk cildinin firak bölümü olan “Bābu’ş-şeytān”da ve yine yakın dönemde ve yakın coğrafyada yaşayan ve Sāmānī Devleti’nde kâtiplik yapan Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. Yūsuf el-Ḥārizmī’nin (ö. 377/987) yaklaşık 366/977 yılı civarında kaleme aldığı ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki *Mefātīḥu’l-‘ulūm* adlı eserinin kelām ilmi ile ilgili bölümünde rastlamaktayız. Yaklaşık bir asır sonra Gazneliler döneminde Ebū’l-Me‘ālī Muḥammed b. ‘Ubeydullāh’ın muhtemelen Ġazne’de 485/1092’de kaleme aldığı *Beyānū’l-edyān* adlı eserinde aynı tasnifi birtakım tasarruflarla kullandığını görmekteyiz. Son olarak büyük ihtimalle Ebū’l-Me‘ālī’nin eserinden istifadeyle Şī‘ī/İmāmī âlim el-Ḥāfız Receb el-Bursī de tasnifi 8/14. asrın sonlarında telif ettiği *Meşāriku envāri’l-yakīn* adlı eserinde kullanmıştır. Ayrıca meşhur Mısır tarihçisi Şāfi‘ī Maḳrīzī’nin de *el-Ḥuḩaḩ*’ında verdiği bazı bilgilerden hareketle bu tasniften haberdar olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tasnif geleneğine uygun bir isim bulmak kolay bir iş değildir. Zira elimizde bulunan tasnifin ilk örneği Ḳarmaṩī-İsmā‘īlī bir daiye ait olsa da diğer örnekleri İṣnā ‘Aşerī ve hatta Sünnī olma ihtimali bulunan müelliflerdir. Üstelik Ebū Temmām’ın tasnifi ilk kez ortaya koyan kişi olup olmadığı tartışılmış, başka bir kaynaktan aldığı yönünde ciddi tezler öne sürülmüştür. Ebū Temmām’ın İsmā‘īlī kimliğinden hareketle tasnifin İsmā‘īlī vasatın bir ürünü olarak görülüp geleneğin “İsmā‘īlī” olarak adlandırılması da uygun değildir. Zira Ebū Temmām’dan daha önce yaşamış olan İsmā‘īlī dai Ebū Ḥātīm Aḩmed b. ḩamdān er-Rāzī’nin (ö. 322/934) *Kitābu’z-zīne* adlı eserindeki firak bölümü hem firak malzemesi hem de firkaların isimleri açısından Ebū Temmām’inkinden farklıdır. Zaten Ebū Ḥātīm, Ebū Temmām’ın aksine Fāṩimī hilafetini kabul eden bir Fāṩimī-İsmā‘īlī olup Ebū Temmām’ın hocası Muḩammed en-Nesefī’ye reddiye yazmış birisidir. Ebū Temmām hocası Nesefī’nin liderlik ettiği Hora-

san İsmā‘ilî ekolüne mensup olup hocası gibi Fāṭımî hilafetini kabul etmeyen bir İsmā‘ilî (yani Ẓarṃatî) olarak kalmıştır.

Bu tasnifi eserlerinde kullanan Ebū Temmām’ın çağdaşı Ḥārizmî ile daha sonraki dönemde Ebū’l-Me‘ālî’nin tasniflerinde İsmā‘iliyye’yi Ğulāt fırkaları içerisinde sayması onların bu tasnifi İsmā‘ilî bir tasnif olarak görmediğini gösterir. Dahası tasnife şekil ve muhteva açısından bakıldığında İsmaili bir duruşun olmadığı, daha ziyade Mu‘tezilî ve Şî‘î karakterin hissedildiği görülmektedir. Bu sebeple her ne kadar tasnifin kaynağı konusunda netliğin olmaması sebebiyle ihtiyatla kullanmakla birlikte geleneğin “Mu‘tezilî-Şî‘î” olarak nitelenmesi mümkündür.

Ebū Temmām’ın Horasan’da etkinlik gösteren bir dā‘î olması, Ḥārizmî’nin Buhara’da, Ebū’l-Me‘ālî’nin ise Ğazne’de eserlerini kaleme almaları tasnifin Horasan bölgesinde cāri olduğu intibamı ihsas etmektedir. Bu nedenle yetersiz kalsa da zorunlu nedenlerle geleneğe “Horasan Fırka Tasnif Geleneği” ismini vermeyi tercih ediyoruz. Nitekim Ebū Temmām’ın *Kitābu’ş-şeceré*’si üzerine araştırmalar yapan ve eserin fırak bölümü olan Bābu’ş-şeyṭān’ı İngilizce tercümesini de muhtevi olarak W. Madelung ile birlikte neşreden⁴⁵¹ Paul E. Walker da Ebū Temmām’ın ve Ḥārizmî’nin tasniflerinde dayandıkları ortak kaynağın Şî‘î olduğu kadar Mu‘tezilî olduğunu ve muhtemelen Horasan kaynaklı olduğunu belirtir.⁴⁵²

Tasnifin Mu‘tezilî karakterini yansıtan hususiyetlere gelince, örneğin Ebū Temmām insan fiilleri konusunda ‘cebr’ görüşünü savunan ve çoğu zaman Cebriyye/Mücbire olarak adlandırılan fırkayı Ẓaderiyye şeklinde isimlendirmesi Mu‘tezilî bir tavırdır ve bu, Mu‘tezile’nin Ẓaderiyye isminin ‘kader’i inkâr edenlere değil, kabul edenlere verilmesi gerektiğini öne sürerek bazı hadis rivayetlerinde kötülen bu

⁴⁵¹ Wilferd Madelung - Paul E. Walker, **An Ismaili Heresiography: The “Bāb al-shayṭān” from Abū Tammām’s *Kitāb al-Shajara***, Brill, Leiden, 1998.

⁴⁵² Walker, “Introduction”, **An Ismaili Heresiography ...** içinde, s. 12.

isimden kendisini temizleme çabası çerçevesinde sıkça kullandığı bir söylemdir.⁴⁵³ Yine ana fırkalardan biri olarak sayılan “Müşebbihe” altında verilen gruplar ve onlara nispet edilen görüşlere bakıldığında da Müşebbihe isimlendirmesinin genellikle Mu‘tezile tarafından sıfatları Allah’ın zâtıyla aynı görmeyen (ayrı görenler ve ne aynı ne ayrı diyenler) gruplar için kullanılmasına uygun düştüğü görülmektedir. Bunun yanında el-Ḥasen el-Başrî’ye nispet edilen Ḥaseniyye fırkasının Mu‘tezile’nin ilk fırkası olarak zikredilmesi de Mu‘tezilî tabakat kitaplarında el-Ḥasen el-Başrî’ye yer verilmesi ile uyum arz etmektedir.⁴⁵⁴ Ana fırkalardan biri olarak kabul edilen Mürci‘e fırkası da İsmâ‘îlî bağlamda kabul edildiği “Ebū Bekr ve Ömer’i Ali’nin önüne geçiren, Ali’den üstün tutan” şekliyle değil de,⁴⁵⁵ Mu‘tezile’nin kullandığı “iman ile ameli ayırıp ‘iman amel olmaksızın sözdür’ diyen” şeklinde kullanılması tasnifin Mu‘tezilî karakterine işaret eden bir başka husustur.

Tasnifin Şî‘î karakterini yansıtan durumlara gelince, tasnifi kullanan Ḥārizmî ve Ebū’l-Me‘ālî’nin net bir dille ifade etmeseler bile kurtuluşa eren fırkanın İmâmiy-

---

⁴⁵³ Nitekim Ebū Ḥâtim er-Râzî, “el-Belhî” olarak bilinen [muhtemelen Ebū’l-Kâsım el-Ka‘bî’yi kastediyor] Kaderiyye’nin reislerinden birinin telif ettiği bir kitapta ‘Kaderi inkâr değil, kabul edenlerin yani Mücbire’nin Kaderiyye olarak isimlendirilmesi gerektiğini’ söyleyerek delillendirmelere giriştiğini nakleder; Ebū Ḥâtim, a.g.e., s. 273. Mu‘tezilî müellif Kādî ‘Abdülcebbar da Ka‘bî’nin bu yöndeki tezelerine referansta bulunmuş ve konuyu tartışmıştır; **Faḍlu’l-i‘tizâl**, a.g.e., ss. 167, 200.

⁴⁵⁴ Karş. Ebū’l-Kâsım ‘Abdullâh b. Ahmed el-Ka‘bî el-Belhî, **Bâbu zikri’l-Mu‘tezile min Makâlât’l-İslâmiyyîn**, Faḍlu’l-i‘tizâl ve ṭabaḳātu’l-Mu‘tezile içinde, s. 86; Kādî ‘Abdülcebbar, **Faḍlu’l-i‘tizâl**, a.g.e., ss. 215-225. El-Ḥasen el-Başrî’nin Mu‘tezile’den sayılması genelde Mu‘tezilî olmayan kaynaklarda Mu‘tezile’nin ortaya çıkış hikayesi olarak anlatılan Vâşıl’ın kebîre konusundaki farklı görüşü sebebiyle hocası Başrî’nin halkasını terk etmesi ile çelişmektedir. Fakat Mu‘tezile bunu kabul etmemekte ve kendilerini el-Ḥasen el-Başrî meclisinin devamı olarak görmektedir. Ebū Ḥâtim de Mu‘tezile’nin ortaya çıkış hikâyesini anlatırken ‘Amr b. ‘Ubeyd’in (Vâşıl değil) hocası Ḥasan Başrî’nin ölümü üzere onun halkasını terk edip kendi halkasını kurması şeklinde sunar. Bu hikâyeye göre Ḥasan Başrî’yi Mu‘tezile dışına çıkarmanın anlamı ve gereği kalmamaktadır; bkz. Ebū Ḥâtim, a.g.e., s. 274.

⁴⁵⁵ Mürci‘e isminin dilsel analizini yapan Ebū Ḥâtim er-Râzî, Mürci‘e hakkında yapılan tanımları değerlendirir ve Mürci‘e’nin tanımı noktasında son noktayı koyar: “Mürci‘e Ebū Bekr ve ‘Ömer’i ‘Ali’den üstün tutan herkese verilmesi gereken bir lakaptır, tıpkı teşeyyü‘un ‘Ali’yi Ebū Bekr ve ‘Ömer’den üstün tutan herkese verilmesinin gerekli olduğu gibi.” (Ebū Ḥâtim, a.g.e., s. 263). Ayrıca Ebū Ḥâtim, tezini desteklemek için dikkat çekici şu bilgiyi verir: “Kendisine ‘Mürci‘î-Şî‘î’ veya ‘Mürci‘î-Râfîdî’ denen bir kimseyi görmedim.” (a.g.e., s. 264) “... Bu, İmâmiyye’ye göre âşikâr bir hükümdür: Mürci‘î olan Şî‘î olamaz, Şî‘î olan Mürci‘î olamaz.” Böylece ona göre hangi fırkadan olursa olsun Ebū Bekr’i Ali’den üstün tutan herkes Mürci‘îdir (a.g.e., s. 265).

ye/İşnâ ‘Aşeriyye olduğunu ihsas eden tavırları ve mutaassıp Şî‘î/İmâmî el-Ḥâfız el-Bursî'nin bu tasnifi kullanması tasnifin Şî‘î vecehsine bir işaret sayılabilir.

Tasnifin İsmâ‘îlî olmaktan uzak, Mu‘tezilî ve Şî‘î karakteri Ebû Temmâm'ın tasnifin mucidi olmayıp daha öncesi olduğuna işaret etmektedir. Üstelik Ḥârizmî'nin tasnifinde alt kollarin isimleri ve sıralaması tıpatıp aynı olsa da ana şablondaki farklılık⁴⁵⁶ ve İsmâ‘îliyye'nin fırka-i nâciye olarak değil Ğulât içerisinde sayılması Ḥârizmî'nin tasnifini Ebû Temmâm'dan değil başka bir ara kaynaktan veya ortak bir ana kaynaktan almış olma ihtimalini güçlü kılmaktadır. Nitekim Ḥârizmî'nin fırka tasnifini Ebû Temmâm'dan değil de bir başka kaynaktan almış olmasını neredeyse kesin bir şey olarak gören Walker,⁴⁵⁷ tasnifin dayandığı muhtemel ana kaynak hakkında birtakım tahminlerde bulunur. Bunların başında *Maḳālâtı* ile tanınan Ebû'l-Ḳâsım el-Ka‘bî el-Belḥî (ö. 319/931) gelmektedir. Ebû Temmâm'ın metnini neşreden Madelung ve Walker metinde kullanılan materyali özellikle Belḥî'nin *Maḳālâtı* (elbette yalnızca matbu olan Mu‘tezile bölümü) ile bu eserin yoğun bir şekilde kullanıldığını öngördükleri Eş‘arî'nin *Maḳālātu'l-İslâmiyyîn*'i ve Neşvân el-Ḥımyerî'nin *el-Ḥûru'l-İn*'i ile mukayese etmişler ve ciddi benzerliği dipnotlarda ortaya koymuşlardır.⁴⁵⁸ Ancak Walker'ın da dikkat çektiği gibi kullanılan malzemedeki benzerlik fırka listesinde yoktur. Yani Ka‘bî'den malzeme anlamında Ebû Temmâm fazlasıyla yararlanmış olsa bile tasnifin şematik yapısı/fırka listesi farklıdır⁴⁵⁹ ve farklı bir kaynağa, hatta birkaç istisna dışında bırakıldığında zikredilen fırkaların oldukça erken döneme ait olmalarından hareketle Ka‘bî'den daha erken bir kaynağa, işaret etmektedir. Örneğin Mu‘tezilî fırkaların sonuncusu 255/869 yılında vefat eden Cāhız'a nispet edilen Cāhızıyye'dir. Ebû'l-

---

⁴⁵⁶ Birazdan işaret edileceği üzere Ebû Temmâm, tasnif şablonunu fırka-i nâciye hariç 3 ana meselede 24'er fırka ve toplamda 11 ana kol etrafında şekillendirirken Ḥârizmî bu şablonu 7 ana kol üzerinde gerçekleştirir.

⁴⁵⁷ Walker, "Introduction", **An Ismaili Heresiography ...** içinde, s. 12.

⁴⁵⁸ Ka‘bî'nin tesirine dair bkz. Walker, "Introduction", **An Ismaili Heresiography ...** içinde, ss. 10-11.

⁴⁵⁹ Walker, "Introduction", **An Ismaili Heresiography ...** içinde, s. 11.

Me‘ālī’nin bu listeye Ka‘bī’ye (ö. 319/931) nispetle Ka‘biyye fırkasını ekleyerek nispeten güncellediği görülür. Ancak bu güncelleme tasnifi ilk kullanan Ebū Temmām ve Hārizmī’den yaklaşık bir asır sonra yapılmıştır. Yine İmāmiyye fırkalarının Mūsā b. Ca‘fer’in (ö. 183/799) ölümünden sonra ayrılan fırkalarla sınırlı olması ve en sonuncusunun Mūsā’nın oğlu Aḥmed’i imam olarak kabul edenleri ifade eden Aḥmediyye ile son bulup daha sonraki imamların ölümleriyle ortaya çıkan fırkalardan bahsetmemesi yine tasnifin erken tarihine işaret etmektedir. O halde daha erken tarihli bu kaynak kimdir? Walker bu kişinin Zūrḳān (ö. ykl. 278/891) veya Ebū Temmām’ın Müşebbihe’nin alt kollarından biri olarak saydığı Hıbbiyye fırkasının anlatımında referansta bulunduğu Ebū’l-Hasen en-Nāşī el-Aşğar (271-365/884-975) olabileceğini söyler.⁴⁶⁰ Zūrḳān olarak bilinen Ebū Ya‘lā Muḥammed b. Şeddād b. ‘İsā el-Misme‘ī’nin *Kitābu’l-maḳālāt* adlı bir eserinden bahsedilir⁴⁶¹ ve bu eser Ka‘bī ve Eş‘arī’nin kaynaklarından biri olarak zikredilmiştir. Böylece Ebū Temmām’ın metni ile Ka‘bī ve Eş‘arī arasındaki benzerlikler daha önceki bir kaynağa, yani Zūrḳān’a dayanması düşünülebilir.

Walker’ın bir başka kaynak önerisi Hārizmī’nin *Mefātīhu’l-‘ulūm*’una benzer ilimler tasnifine dair *Kitābu aḳsāmi’l-‘ulūm* adlı bir eser kaleme almış olan filozof Ebū Zeyd Aḥmed b. Sehl el-Belḫī (ö. 322/934)’dir.⁴⁶² Ebū Zeyd Horasan’da İsmaili emir el-Mervezī için bir dönem çalışmıştır ve aynı zamanda Ebū’l-Ḳāsım el-Belḫī’nin de yakın bir arkadaşıdır. Bir dönem o, Muḥammed en-Nesefī, Emīr Mervezī ve muhtemelen Ebū Temmām aynı şehirde ve aynı çevrenin mensupları idiler.⁴⁶³ Ebū’l-Me‘ālī eserinde bir yerde Ebū Zeyd’i ismen kaynağı olarak zikretmektedir. Fakat bu yer “putlara ta-

---

⁴⁶⁰ Walker, “Introduction”, **An Ismaili Heresiography ...** içinde, ss. 11-12.

⁴⁶¹ Ḳāḏī ‘Abdülcebbār, **Faḏlu’l-i‘tizāl**, a.g.e., s. 285, İbnü’l-Murtaḏā, **Kitābu’l-Münye ve’l-Emel**, a.g.e. s. 169.

⁴⁶² bkz. Walker, “An Isma‘ili Version of the Heresiography of the Seventy-Two Erring Sects”, **Medieval Isma‘ili History & Thought**, ed. Farhad Daftary, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 164, Walker bu ihtimalin kendisine W. Madelung tarafından ifade edildiğini belirtir s. 176, dn. 19.

⁴⁶³ Walker, a.g.m., s. 167.

panlar”la alakalıdır.⁴⁶⁴ Muhtemelen bu eser, *Kitābu aḫsāmi'l-‘ulūm* değil, *er-Redd ‘alā ‘abedeti'l-evṣān* ismiyle Ebū Zeyd’e nispet edilen eser olsa gerektir.⁴⁶⁵ Ebū'l-Me‘ālī bu eseri görmüş olsaydı ve tasnifini oradan almış olsaydı, kaynağını açıkça zikretmekten çekinmezdi. Muhtemelen bu kaynağı görmemiştir veya görmüş ise eser, sözkonusu fırka tasnifini içermemektedir. Ebū'l-Me‘ālī, tasnifini muhtemelen Ḥārizmī’den almıştır. Ḥārizmī’nin de tasnifini kendisinden daha önce aynı türde eser yazmış olan Belhī’den almış olması düşünülebilir.

Burada bir hususa daha dikkat çekmek yerinde olacaktır. Tasnifte her ne kadar fırkaların çoğu artık müntesibi kalmamış oldukça erken döneme ait olsa da bazı fırkaların istisna teşkil ettiğini belirtmek gerekmektedir. Bunun en dikkat çekici olanı hiç kuşkusuz Eş‘ariyye’dir. Eş‘arī’nin (ö. 324/935-6) vefatından pek fazla geçmemişken ve Eş‘ariyye diye teşekkül etmiş bir mezhepten bahsetmenin henüz güç olduğu bir dönemde Müşebbihe’nin altında Küllābiyye’yi takiben ve Küllābiyye’den farklı bir grup olarak Eş‘ariyye’nin zikredilmesi çok ilginçtir. Belki de Ebū Temmām, tasnifini aldığı erken tarihli kaynakta bulunmayan Eş‘ariyye fırkasını bu tasnife dâhil etmiştir.⁴⁶⁶ Nitekim Ebū Temmām Eş‘ariyye’yi alt kolu olarak saydığı Müşebbihe altında hesabın tutması için toplam on üç fırka bulunduğunu belirtmiş olsa da Nābite ve Feḏā’iyye isimli

⁴⁶⁴ Ebū'l-Me‘ālī, a.g.e., (el-Ḥaṣṣāb çevirisi), s. 29.

⁴⁶⁵ İlhan Kutluer, “Belhī, Ebū Zeyd”, **T.D.V. İslām Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. V, İstanbul 1992, s. 414.

⁴⁶⁶ Eş‘ariyye diye bir fırkanın Eş‘arī’nin vefatından pek fazla bir süre geçmemişken bilindiği diğer bazı eserlerdeki ifadelerden de anlamaktayız. Örneğin Re’y şehrinde farklı zamanlarda on yılı aşkın bir süre kalan ve daha sonra 370/981 senesinde Bağdat’a dönerek burada dostu Ebū'l-Vefā el-Buzcānī vesilesiyle Büveyhī veziri İbn Sādān’ın sarayında geceleri iştirak edilen toplantılarda ele alınan meseleleri *el-İmtā‘ ve'l-mu‘ānese* adlı eserinde ele alan Ebū Ḥayyān et-Tevhīdī (ö. 414/1023?) (bkz. Mahmut Kaya, “el-İmtā‘ ve'l-Muānese”, **T.D.V. İslām Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 239), “20. Gece”ki mesele ile alakalı bir yerde insanların fırkalara bölünmüş olmasından şikayet bağlamında “... *kimi Cübbā’i kimi Eş‘arī...*” ibaresini kullanır; bkz. E Ebū Ḥayyān ‘Alī b. Muḥammed b. ‘Abbās et-Tevhīdī, **Kitābul-İmtā‘ ve'l-mu‘ānese**, I-III, tsh. ve not. Aḫmed Emīn - Aḫmed ez-Zeyn, C. II, Dāru Mektebeti'l-Ḥayāt, Beyrut, ts., s. 77. Eserin 370/981 yılından kısa süre sonra yazılmış olduğu göz önüne alındığında Eş‘ariyye’nin ne kadar erken bir dönemde tanındığı anlaşılmaktadır. Tevhīdī’nin Eş‘ariyye’yi bir mezhep olarak tanıması Re’y şehrindeki uzun süreli ikametinin bir neticesi midir, yoksa Bağdat’ta da Eş‘ariyye diye bir mezhep kabul edilmekte midir bilemiyoruz. Ayrıca metinde Eş‘ariyye’nin Cübbā’iyye ile birlikte zikredilmesi de kayda değerdir ve bu eser her iki fırkanın birlikte anıldığı en eski kaynaklardan biridir; bkz. Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. I, s. 412.

iki farklı fırkanın ikisini de Müşebbihe'nin yedinci kolu olarak zikretmiş, on üç fırka saydığını belirtirken aslında on dört fırka saymıştır. Bu durumu fark eden Hârizmî veya dayandığı kaynağı Nâbite'yi listedişi bırakarak çelişik durumu çözmüştür. Bu durum sanki Ebû Temmâm'ın tasnifi aldığı kaynağa Eş'ariyye'yi ilave ettiği fakat bunun yol açtığı sayı aşımını iki fırkayı tek başlıkta sayarak aşmaya çalıştığını gözler önüne sermektedir. O halde Eş'ariyye'yi tasnifte zikreden Hârizmî, tasnifini ya Ebû Temmâm'dan veya Ebû Temmâm'ın tasnifini kullanan bir başka ara kaynaktan almıştır.

Tasnifin ilk kez Ebû Temmâm tarafından kullanılmayıp öncesinin olduğu yönündeki tezi destek sadedinde Walker'ın dikkat çektiği bir husus da Ebû Temmâm'ın zaman zaman "*Kitabın yazarı der ki* [kâle şâhibu'l-kitâb]"⁴⁶⁷ ifadesiyle kendine ait bazı yorumları esere dercediyor intibai vermesidir.

Hulasa, tasnifin elimize ulaşan ilk örneği Kârmaî-İsmâ'îli dai Ebû Temmâm'a ait olsa da tasnifin genel Mu'tezilî-Şî'î karakteri ve tasnifi kullanan bir başka müellif Hârizmî'nin eserine alacağı bir tasnifi İsmâ'îli bir çevreden seçmeyi tercih etmeyeceği öngörüsü tasnif için daha erken bir kaynak arayışına bizi yöneltmiştir. Ayrıca tasnifteki fırkaların genel olarak 3./9. asrın ortalarına kadar gelmesi bu dönemdeki Mu'tezilî-Şî'î temayüllere sahip müelliflere gözleri çevirmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, şayet tasnif 3./9. asrın ilk yarısı veya ortalarında ortaya çıkmış olsa bile daha sonra Eş'ariyye gibi geç tarihli bir fırka tasnife ilave edilmiştir. Bu ilave Ebû Temmâm tarafından yapılmış olabilir. Nitekim Eş'ariyye'nin ilavesi ile sayıda meydana gelen aşma iki fırkanın tek başlıkta sunulmasıyla aşılmaya çalışılmıştır. Bu çaba Ebû Temmâm'a ait değilse ona çok yakın tarihli bir kaynak tarafından serdedilmiş ve Ebû Temmâm da tekrarlamıştır. Eş'ariyye ilaveli liste Hârizmî tarafından da kullanılmış, ancak iki fırka-

---

⁴⁶⁷ bkz. Ebû Temmâm, *Bābu's-Şeytān min Kitābi's-Şecere*, a.g.e., ss. 115, 128 (Arapça metin).

nın tek fırka sayılması şeklindeki çelişik durum düzeltilmiştir. Bu çerçevede Hârizmî-Ebû Temmâm arasındaki kaynaklık ilişkisi ve daha geniş çerçevede tasnifin kaynağı meselesi muamma olarak önümüzde durmaya devam edecektir. O nedenle burada tasnifin özellikleri ve tasnifi eserlerinde kullanan müelliflerin yaptığı birtakım tasarruflar ekseninde tasnifin gelişim sürecini izlemek uygun olacaktır.

Tasnifin elimize ulaşan ilk örneği, yalnızca künyesi ile tanıyıp ismini bilemediğimiz, hayatı hakkında neredeyse yok denecek kadar çok az bilgiye sahip olduğumuz Ebû Temmâm'ın *Kitābu'r-rāḥa* isimli bir kitabı okuyarak kafası karışan bir meslekdaşından gelen isteğe cevap vermek üzere, melekler, cinler, şeytanlar, iblisler ve insanlar gibi varlık türlerini açıklamak için kaleme aldığı⁴⁶⁸ *Kitābu'ş-şecere* adlı eserinin “şeytanlara” ayırdığı “Bābu'ş-şeytān” başlıklı fırak bölümüdür. Ebû Temmâm, *Kitābu'ş-şecere*'de sık sık referansta bulunduğu Horasanlı meşhur dā'ī Muḥammed en-Nesefî'nin (ö. 332/943) öğrencisidir. Fāṭimî imamlarını imam olarak tanımayan bir Karmatî olarak kalan Nesefî'nin liderlik ettiği Horasan İsmā'îlî ekolüne mensup olup hocasından sonra da bu çizgiyi takip etmiştir. Hocası Nesefî'nin *el-Maḥşûl* adlı eseri bir Fāṭimî-İsmā'îlî olan Ebû Hâtim er-Râzî tarafından nakzedilmiş, buna karşılık da Ebû Ya'qûb es-Sicistânî, Nesefî'yi savunan bir eser kaleme almıştır. Sāmānî elitleri arasında etkili bir şahıs olan Emîr Huseyn el-Mervezî, Muḥammed en-Nesefî'ye ve İsmā'îlî davaya Horasan'da sahip çıkmış, yayılmasında ve etkili olmasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak 332/943'te Emîr ölünce işler tam aksine dönmüş ve Nesefî'nin idam edilmesi gibi İsmā'îlîler için Horasan'da zor bir dönem başlamıştır. Ebû Temmâm'ın İsmā'îliye içerisinde bile tanınmaması ve eserlerinin yayılmamasının Karmatî olarak kalmaya devam etmesinin ötesindeki en önemli sebebi yazmış olduğu *Kitābu'l-burbān* isimli eseri hakkında Fāṭimî halifesi el-Mu'izz'in (gör. 341-365/953-

---

⁴⁶⁸ Walker, “Abū Tammām and His *Kitāb al-Shajara*: A New Ismaili Treatise from Tenth-Century Khorasan”, *Journal of the American Oriental Society*, C. CXIV, S. 3, 1994, s. 347.

975) ağır tenkididir. Ancak Ebū Temmām, farklı ve uzak bir coğrafyada Yemen'deki Tayyibī İsmā'îlileri arasında tanınır olmuş ve eserlerine referanslarda bulunulmuştur. Nitekim *Kitābu'ş-şecerē*'nin nüshası da Yemen'de bulunmuştur.⁴⁶⁹

Kitābu'ş-şecerē'de Fātimī halifesi el-Mu'izz tarafından eleştirilen *Kitābu'l-burbān*'ına yapılmış atıfların mevcudiyeti⁴⁷⁰ *Şecerē*'nin yazılış tarihi olarak yine Mu'izz dönemini (gör. 341-365/953-975) işaret etmektedir.⁴⁷¹

Ebū Temmām “Bābu'ş-şeytān”da ilginç bir fırka tasnifi yapmaktadır. 73 fırka hadisini ve hadisteki 73 rakamını tasnifin merkezine oturtan müellif, 73 rakamına $3 \times 24 + 1 = 73$ şeklinde ulaşmaktadır. Ancak bu her biri 24 alt koldan oluşan 3 ana fırka şeklinde değildir. Buna göre hadiste bildirilen cehenneme gidecek olan 72 fırka 3 temel görüş üzerinde 24'er fırkaya ayrılmaktadır. Bunlar “Taatlerin imandan olduğunu kabul edenler”, ki bunlar kendi içinde Mu'tezile (6) + Havāric (14) + Hādīsiyye (4) şeklinde 3 ana fırkaya ve toplamda 24 alt kola (6+14+4) ayrılır, “Şeri uygulamaların imandan olmadığını kabul edenler”, ki bunlar da kendi içinde Kaderiyye (=Mücbire) (5) + Müşebbihe (13) + Mürci'e (6) şeklinde 3 ana fırkaya ve toplamda yine 24 alt kola (5+13+6) ayrılır; “Hz. Peygamber'den sonra imamın Hz. Ali olduğunu kabul edenler”, ki bu fırka da kendi içinde Zeydiyye (5) + Keysāniyye (4) + 'Abbāsiyye (2) + Ğāliyye (8) + İmāmiyye (5) şeklinde 5 ana kola ve toplamda yine 24 alt kola (5+4+2+8+5) ayrılır.⁴⁷² Ebū Temmām fırkaları öncelikle üç ana görüş ekseninde ayırmıştır. Bunlardan

---

⁴⁶⁹ *Kitābu'ş-şecerē*'nin ilk cildinde yer alan firak bölümü/Bābu'ş-şeytān'ın yayımına esas olan nüsha, Prof. Abbas Hamdani'nin aile koleksiyonu içerisinde bulunan esasen oldukça geç bir tarihte (Şevvāl 1310 [Mayıs 1893]) istinsah edilmiş bir nüshadır. Ebū Temmām ve *Kitābu'ş-şecerē* hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Walker, “Introduction”, **An Ismaili Heresiography ...** içinde, ss. 1-14.

⁴⁷⁰ Walker, “Introduction”, **An Ismaili Heresiography ...** içinde, s. 6.

⁴⁷¹ Walker, “Abū Tammām and His *Kitāb al-Shajara*”, a.g.m., s. 351.

⁴⁷² Gerek Ebū Temmām'ın tasnifinde gerekse de geleneğin tümünde dikkat çeken bir hususiyet Hānefilik (Mürci'e altında Aşhābu'r-re'y olarak), Şāfi'ilik, Mālikilik, Hānbelilik ve Dāvūdilik'in (bu dördü Aşhābu'l-hādīş altında) itikādî fırkalar olarak ele alınmasıdır. Bunun gerisinde bu fırkaların Horasan/İran coğrafyasında itikādî duruşları olan fırkalar şeklinde teşekkül etmiş olmaları yatmaktadır. Nitekim hemen hemen aynı dönemlerde eser kaleme almış o coğrafyanın diğer müelliflerin eserlerinde de bu durum gözlemlenebilmektedir. Örnek olarak bkz. Ebū'l-Hasen Muḥammed b.

ikisi iman-amel ilişkisinde takınılan iki karşıt tavrı ifade ederken diğeri imamet konusunda Hz. ‘Alî’nin Hz. Peygamber’den imametini kabul eden görüştür. Ebū Temmām bu üç meseleyi seçmesini “*Allab’a itaat edin, Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin*” (4/Nisā 59) âyetine bağlamaktadır. Âyette bildirilen Allah’a itaat “iman”, Peygambere itaat “şeri uygulamaların kabulü”, emir sahiplerine (ülül-emr) itaat de “Yeryüzünün Allah’ın hucetinden yoksun kalmaması”dır.⁴⁷³

Ebū Temmām’ın bu tasnifine göre üç ana görüş içinde yirmi dörder fırka ve toplamda on bir ana fırka bulunmaktadır. Tıpkı, İsmaili kozmojiye göre, Esās-Nāṭıḳ-Levḥ’i kendisinde telif eden Ḳalem’in bulunması gibi bu üç görüşü kendisinde telif eden dördüncü bir görüş vardır. O da “‘ilmu’l-bâṭın”dır.⁴⁷⁴ Ebū Temmām tasnifini kendi düşünce sisteminde değer ifade eden dört ve on iki rakamları üzerine temellendirmek istemiş gibidir. Üç yanlış ve onları kendisinde telif eden dördüncü; on bir sapkın fırka ve onları kendisinde telif eden hak on ikinci fırka, yetmiş iki sapkın ve onları kendinde telif eden yetmiş üçüncü fırka. Ana fırkaların sayısının fırka-i nâciye ile birlikte on iki olması bir rastlantı değildir. İsmâiliyye’de bazı sayıların anlamları vardır. On iki sayısı bunlardandır. Müellif, mezheplerin on iki tane oluşunu, on iki burç ve on iki bölgenin (cezîre) varlığı ile on iki asır gibi hem dış hem iç alemde (âfâk ve enfüs) varlıklarda varolduğunu söylediği on ikili düzenle ilişkilendirir.⁴⁷⁵ Hatta Ebū Temmām ana fırkaların sayısını on ikiye tamamlamaya o denli özen göstermiştir ki, firak eserlerinde Şî‘a’nın altında sayılan Zeydiyye-Keysâniyye-‘Abbâsiyye-Ġulât-İmâmiyye fırkalarını beş müstakil ana fırka yapmak şeklinde alışık olunmayan bir tavır sergilemiştir. On ikinci fırka yani fırka-i nâciye, Ehl-i Bâṭın’dır. Ehl-i Bâṭın, birbirlerini lanetleyen ve

---

Yūsuf en-Nisābūrī el-‘Āmirī, **el-Emed ‘ale’l-ebed**, thk. E. K. Rowson, Dāru’l-Kindī, Beyrut, 1979. Ayrıca bu bilgi için bkz. Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. I, s. 78.

⁴⁷³ Ebū Temmām, **Bābu’ş-Şeytân min Kitābi’ş-Şecere**, a.g.e., s. 128 (Arapça metin).

⁴⁷⁴ Ebū Temmām, **Bābu’ş-Şeytân min Kitābi’ş-Şecere**, a.g.e., s. 129 (Arapça metin).

⁴⁷⁵ Ebū Temmām, **Bābu’ş-Şeytân min Kitābi’ş-Şecere**, a.g.e., s. 134 (Arapça metin). Ebū Temmām’ın on iki ana fırkalı sistemini bazı şeylerin on iki adet olması ile irtibatlandırması coğrafyacı el-Muḳaddesî’nin dörtlü tasnifini adeti dört olan şeylerle irtibatlandırmasını hatırlatmaktadır.

birbirlerinden teberri eden Ehl-i Zâhir'in aksine aralarında bir ihtilafın, çekişme ve şüphelerin olmadığı firkadır.⁴⁷⁶

Her ne kadar Ebū Temmām, eserinde varlık türlerinden bahsetmeyi amaç edindiği için firkaların görüşlerini *īcāz ve ihtisār* yoluyla aktardığını söylese de,⁴⁷⁷ geneğin en detaylı eseridir. Çoğu erken döneme ait firkalar hakkında önemli bilgiler derlemiştir. el-Ka'bi'nin *Maḳālāt*'ındaki malzemeye büyük oranda uyussa da başka kaynaklara da başvurduğu anlaşılmaktadır. Hatta bazı firkaların anlatımında bizzat kendi gözlemlerini vermeyi de ihmal etmez.⁴⁷⁸

Bu tasnifin elimize ulaşan diğer örneği Ebū Temmām ile yakın dönemlerde yaşamış Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Yūsuf el-Ḥārizmī'nin (ö. 387/997) "kâtiplerin idarî işleri görürken ihtiyaç duyacakları teknik terimleri açıklayan küçük bir ansiklopedi" mahiyetindeki ilimler tasnifine dair *Mefātīḥu'l-'ulūm* adlı eserinde 'kelām' ilmi başlığı altında yer almaktadır. Sāmānī sarayında bir kâtip olarak çalıştığı anlaşılan Ḥārizmī, eserini devlet kademelerinde görevli kâtipler için bir başvuru kitabı olması amacıyla Sāmānī veziri Ebū'l-Ḥasen 'Ubeydullāh b. Ahmed el-'Utbī'ye (ö. 387/997) ithâfen yazmıştır.⁴⁷⁹ Kitap, el-'Utbī'nin vezirliğe başladığı 366/977 ve civarında yazılmış olmalıdır.⁴⁸⁰ Ebu Temmām'ın aksine, Ḥārizmī'nin mezhebini tespit etmek zordur. Müellifin firkalarla ilgili çok kısa bilgiler verdiği eserinde, firkaların sayısı toplamda 73 olmakta, ayrıca bir fırka-i nâciyeden bahsedilmemektedir. Ancak fırka tasnifinin hemen aka-

⁴⁷⁶ Ebū Temmām, **Babu's-Şeytân min Kitābī ſ-Şecere**, a.g.e., s. 8 (Arapça metin).

⁴⁷⁷ Ebū Temmām, **Bābu's-Şeytân min Kitābī ſ-Şecere**, a.g.e., s. 90 (Arapça metin).

⁴⁷⁸ Ebū Temmām'ın Müşebbihe ana fırkası altında ele aldığı Mübeyyiḍa fırkasını odak alan çalışmasında Crone, Ka'bi'nin *Maḳālāt*'ında yer almayan bu fırka hakkında Ebū Temmām'ın anlattıklarının üç farklı kaynağına işaret eder: 4/10. yüzyılın ortasından önce İbrāhīm b. Muḥammed isimli biri tarafından yazılmış bir eser, kendi kişisel gözlemleri ve İran'ın batısındaki Ḥurremilerle ilgili bilinmeyen bir metin; bkz. Patricia Crone, "Abū Tammām on the Mubayyiḍa", a.g.m., s. 182.

⁴⁷⁹ Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Ahmed b. Yūsuf el- Ḥārizmī, **Mefātīḥu'l-'ulūm**, 2. b., Mektebetü'l-Külliyāti'l-Ezher, Kahire, 1401/1981, s. 1

⁴⁸⁰ C. E. Bosworth, "Al-Khwārazmī on Theology and Sects: The Chapter on Kalām in the Mafātīḥ al-'ulūm", **Bulletin d'Etudes Orientales**, C. XXIX, Damas, 1977, ss. 85-95, s. 85.

binde, yazarın on iki imamın saygı ifade eden lakaplarıyla birlikte (sâdık, kâzım, rızâ, hâdî vb.) isimlerini saydığı kısa bir bölümün yer alışına binâen, yazarın İmâmiyye müntesibi veya sempatzanı olarak anlaşılması ve 73. fırkanın yani fırka-i nâciyenin İmâmiyye olarak fırka listesinin içerisine gizlenmiş olması mümkündür.⁴⁸¹ Hârizmî fırka tasnifinin akabinde diğer din ve inanışlardan da yine muhtasar bir şekilde bahseden bablar açmıştır. Böylece onun tasnifi milel-nihal tarzındadır.

Hârizmî'nin fırka tasnifi Ebû Temmâm'ın ana şablonunda yaptığı değişiklik dışında gerek fırkaların sıralaması gerekse de fırkaların isimleri bakımından tıpatıp aynıdır. Yaptığı en önemli şekilsel değişiklik Ebû Temmâm gibi üç mesele altında yirmi dörder fırka şablonunu terk edip yine Ebû Temmâm'ın Şî'a altında saymayıp on iki rakamına ulaşmak için müstakil fırka olarak saydığı beş fırkayı Şî'a başlığı altında birleştirip fırka-i nâciye dışındaki ana fırkaların sayısını on birden yediye indirmesidir. Bunun haricinde fırka listesi tıpatıp aynıdır. O nedenle ana fırkaları üçer üçer gruplandırıp alt kollarını saydığımızda yirmi dörder fırkanın olduğunu görmemiz ve Ebû Temmâm'ın tasnifini hissetmemiz mümkün olmaktadır. Bir önemli müdahale de Ebû Temmâm'ın fırka-i nâciye olarak belirleyip on ikinci fırka olarak ele aldığı Ehl-i Bâ'tın yani İsmâ'îliyye'yi Şî'a'nın Ğulât ana kolunun en son fırkası olarak yerleştirmesidir. Bu nedenle, Hârizmî'nin İsmâ'îliyye'yi Ğulât içerisinde saymasından hareketle onun fırka listesini İsmâ'îlî bir kaynaktan alamayacağı, tıpkı Ebû Temmâm gibi, Horasan bölgesinde bulunması muhtemel, Mu'tezilî olduğu kadar Şî'î olduğu da belli olan bir başka kaynaktan aldığı iddia edilmektedir.⁴⁸² Fırka listesinde yaptığı bir ufak değişiklik de Ebû Temmâm'ın Müşebbihe'nin yedinci fırkası olarak Nâbite ve Feğâ'iyeye şeklinde

---

⁴⁸¹ Bu hususa dair bir sorgulama için bkz. Walker, "Introduction", **An Ismaili Heresiography ...** içinde, s. 12. İlhan Kutluer, dört halife ve Abbasoğulları hakkındaki olumlu tavrının, onun bugünkü yaygın anlamıyla bir Şî'î (İsnâ 'Aşeriyye veya İsmâ'îliyye) olmadığını gösterdiğini belirtir. Kutluer, "Bir Bürokratin Gözüyle Kelâm ve Felsefe", a.mlf., **Akıl ve İtikad** içinde, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 221. Fakat bu durumun Ebû'l-Me'âlî hakkında da işaret edileceği üzere takıyye gereği olması düşünülebilir.

⁴⁸² Walker, "Introduction", **An Ismaili Heresiography ...** içinde, s. 12.

saydığı iki fırkadan Nābite'yi listeden atması ve böylece Ebū Temmām'ın tasnifindeki bu anlaşılması güç durumu (iki ayrı fırkanın tek fırka gibi sunulması) çözüme kavuşturmasıdır. Şeklen yaptığı bu değişikliklerin dışında fırkalar Hārizmī'nin tasnifinde fazlasıyla muhtasar bir şekilde yalnızca fırka isimlerinin kaynağına işaret eden bilgiyi (ya fırka liderinin ismi ya da fırkanın temel görüşü) içeren tek cümle ile tanıtılmasıdır. Ne ana fırkaların temel prensipleri ne de alt fırkaların görüşleri konu edilmemiştir.

Tasnifin bir başka örneği, Hārizmī'den yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Ebū'l-Me'ālī'nin (ö. 485/1092'den sonra) *Beyānū'l-edyān der şerḥ-i edyān ve mezāhib-i cābili ve İslāmī* isimli eserinde yaptığı fırka tasnifidir. Bu eser şu ana kadar bilinen ilk Farsça maḳālāt/fırak eseri olarak kabul edilmektedir.⁴⁸³ Ebū'l-Me'ālī hakkında bilinen tek eseri *Beyānū'l-edyān*'da verdiği bilgiler dışında pek fazla bir şey bilinmemektedir. Müellif eserde ismini Hz. Huseyin kanalıyla Hz. 'Alī'ye ulaşacak şekilde, ayrıca emirlik ve niḳābet görevlerini üstlendiğini ifade edebilecek⁴⁸⁴ "Emīr" ve "Seyyid" nitelemeleriyle vermektedir.⁴⁸⁵ Eserini onikinci imamın doğduğu tarihten (255/869) iki yüz otuz sene sonra yazdığını belirttiği⁴⁸⁶ için eserin 485/1092 tarihinde yazıldığı kabul edilmiştir. Müellif Gazne sarayındaki sultanın⁴⁸⁷ meclisinde gündeme gelen 73 fırka hadisi ile alakalı meseleler üzerine "sapık fırkalar ve onların sapkınlıkları bilinsin ve Ehl-i Sünnet de Allah'ın kendisini bu tür sapkınlıklardan koruduğunun kıymetini anlansın" diye bu eseri kaleme almıştır. Eser yalnızca fırkaları tasnif etmemek-

---

⁴⁸³ Van Ess, "Abū'l-Ma'ālī", **Encyclopædia Iranica** (<http://www.iranicaonline.org/articles/abul-maali-mohammad-b>, erişim 22.07.2013). Ebū'l-Me'ālī'nin bu eseri Arapça, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Danca gibi birçok dile kısmen veya tamamen çevrilmiş, yakın zamanlarda da eserin fırak bölümü olan üçüncü ve dördüncü bölümleri Türkçe'ye kazandırılmıştır. Türkçe çevirisi için bkz. Doğan Kaplan, a.g.m.

⁴⁸⁴ 'Abbās İḳbāl, "Önsöz", *Beyānū'l-edyān*, 9, naklen Kaplan, a.g.m., s. 48.

⁴⁸⁵ "Emīr Seyyid Ecell İmām Ālim Ebū'l-Me'ālī Muḥammed b. 'Ubeydullāh b. 'Alī el-Ḥāsen b. el-Ḥuseyn b. Ca'fer b. 'Ubeydullāh b. el-Ḥuseyn b. 'Alī b. el-Ḥuseyn b. 'Alī b. Ebī Ṭālib"; bkz. Ebū'l-Me'ālī, a.g.e., (el-Ḥaṣṣāb çevirisi), s. 13.

⁴⁸⁶ Ebū'l-Me'ālī, a.g.e., (el-Ḥaṣṣāb çevirisi), s. 46.

⁴⁸⁷ Eserin yazıldığı tarih dikkate alındığında sözkonusu sultan, 451-492/1059-1099 yılları arasında Gazne Sultanlığı yapmış olan İbrāhīm b. Mes'ūd olmalıdır; bkz. van Ess, "Abū'l-Ma'ālī", a.g.md.

te, Hārizmī'deki gibi diğer din ve inanışları da ele alarak milel-nihal türünün bir örneğini teşkil etmektedir.

Ebū'l-Me'ālī hakkındaki en önemli problem müellifin mezhebinin tespiti noktasındadır. Huseynī oluşuna, Emīr ve Seyyid lakaplarına özellikle dikkat çeken müellifin kitabı yazma amacını belirtirken yukarıda işaret edildiği üzere Ehl-i Sünnet ismini öne çıkarması, Ehl-i Sünnet ile ilgili başlıkta Müslümanların orta yolunu ifade ettiğini vurgulaması⁴⁸⁸ gibi hususiyetler Sünnī oluşuna işaret sayılmıştır. Yine Sünnī bir devlet olan Ġaznelilerin sarayına yakın çevreden oluşu, eserin bir yerinde Hz. İbrahim'in beş vakit namazda anıldığını belirtmesi⁴⁸⁹ gibi hususlar da Sünnī kimliğinin delilleri sayılmış⁴⁹⁰ hatta Hānefī olabileceğine dikkat çekilmiştir.⁴⁹¹ Fakat eserdeki bazı durumlar müellifin Sünnī olarak nitelenmesini zora sokmaktadır. Örneğin fırkaları ele aldığı üçüncü bölümün hemen başında zikrettiği 73 fırka rivayeti Ġadīr-i Hūmm olayı ile irtibatlandırılmış ve tam anlamıyla anlatı Şī'ī bir formatta sunulmuştur.⁴⁹² Bu, müellifin

⁴⁸⁸ Ebū'l-Me'ālī, a.g.e., (el-Haṣṣāb çevirisi), s. 35.

⁴⁸⁹ Ebū'l-Me'ālī, a.g.e., (el-Haṣṣāb çevirisi), s. 14. Kaplan Ca'ferī fikhında namazlarda teşehhütte sallıbarik duaların okunmadığına bunun Sünnī fikhında mevcut bir uygulama olduğuna dikkat çeker; Kaplan, a.g.m., s. 50.

⁴⁹⁰ Eseri Arapça'ya çeviren Yahyā el-Haṣṣāb müellifin Sünnī olduğunu söyler; bkz. Yahyā el-Haṣṣāb, "Muḳaddime" Ebū'l-Me'ālī, a.g.e. içinde, (el-Haṣṣāb çevirisi), s. 11.

⁴⁹¹ Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihinin Giriş**, a.g.e., s. 187. Daha önce yüksek lisans tezimizde el-Haṣṣāb'ın ifadesine dayanarak müellifin Sünnī olduğunu kabul etmiş, hatta "Hānefī Maḳālāt Yazarları" başlığı altında zikretmiştik; bkz. Gömbeyaz, a.g.tz., ss. 42-43. Nitekim birazdan işaret edileceği gibi açıkça söylemese de müellifin İsnā 'Aşerī görüşlere sahip olabileceğini söyleyen van Ess, müellifin fikhî bakımdan da yaşadığı bölgeden bekleneceği üzere Hānefī mezhebine müntesip olduğunun anlaşıldığını söyler; bkz. agmd.

Müellifin kuvvetle muhtemel "Sünnī" olduğunu belirten Doğan Kaplan, Hānefī olduğunu söyleyebilmek için elde yeterli kanıtın olmadığına dikkat çeker. Ona göre, müellifin Hānefī olabileceğine dair tek somut örnek, kitabında ehl-i islāmın orta yolunun temsilcisi olarak gördüğü Sünnet ve Cemaat ashābından bahsederken adı geçen imamlardan sadece Ebū Hānife için "raḳıyallāh" 'anl" şeklinde rahmet ifadesini kullanmasıdır. Müellifin Hānefī olduğunu düşünenlerin delilleri onun Sünnī-Hānefī çizgide olan Ġazneliler döneminde (963-1186) Horasan'da yaşamış olması gibi görünmektedir; bkz. Kaplan, a.g.m., s. 49.

⁴⁹² bkz. Ebū'l-Me'ālī, a.g.e., (el-Haṣṣāb çevirisi), ss. 31-32. Van Ess'in başka herhangi bir kaynakta bulunmadığını belirttiği (bkz. **Der Eine und Das Andere**, a.g.e., C. II, s. 808) bu 73 fırka rivayeti, Ebū'l-Me'ālī'ye göre "gelen rivayetler içerisinde en iyisi olduğu için zikrettiğini söyler. bkz. a.g.e., (el-Haṣṣāb çevirisi), s. 32. Bu rivayet Ġadīr-i Hūmm, 73 fırka ve 'şeḳaleyn' rivayetlerini birleştiren bir rivayettir. Bu rivayette kurtuluşa eren fırka, 7/A'rāf Suresi 157. âyetinde geçen "الذین يتبعون الرسول النبي الذي يأتيهم بالبينات" [O elçiye, ümmi peygambere uyanlar] ifade ile tarif edilmiştir. 73 fırka rivayetlerini inceleyen

mezhebi hakkında ciddi anlamda kafa karıştırıcı bir durumdur. Nitekim bazı araştırmacılar bu ifadelerden hareketle müellifin Şî‘î olabileceğini öne sürmüşlerdir.⁴⁹³ Kaplan, sadece bu ifadelerle dayanarak müellifin Şî‘î olduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmekte ancak bunun eserin genelinde hâkim olan Sünnî duruş ile de çelişkili bir durum arzettiğini dile getirmektedir. Hatta ona göre, bu çelişkili durum Ebū'l-Me‘ālî'den kaynaklanmıyorsa ‘esere müdahale’ edildiğini göstermektedir.⁴⁹⁴ Ancak eserdeki Şî‘î unsurlar yalnızca 73 fırka rivayetiyle sınırlı değildir. Çeşitli bağlamlarda dile getirilen bazı ifadelerin (örneğin eserin hamdele-salvele bölümünün hemen akabinde ‘ulu’l-emre itaat’ ile ilgili âyetin (4/Nisâ 59) dile getirilmesi⁴⁹⁵ ve bu bağlamda zikredilen cümleler gibi) satır aralarında müellifteki Şî‘î eğilimler görülmektedir. Bu bağlamda van Ess orta yollu bir yaklaşım sergileyerek müellifin açıkça dile getirmese de İsnâ ‘Aşerî görüşlere sahip olabileceğini, fikhî bakımdan da yaşadığı bölge göz önüne alındığında Hânefi mezhebine müntesip olduğunun anlaşıldığını belirtir.⁴⁹⁶

Bütün bunlar bir yana müellif, birazdan işaret edileceği üzere, her ne kadar bir takım dikkat çekici değişiklikler yapmış olsa da Ebū'l-Me‘ālî, Mu‘tezilî-Şî‘î kaynaklı bir fırka tasnifini eserine taşımıştır. Eserde fırka-i nâciyenin Ehl-i Sünnet olduğu yönünde ifadeler sunulsa da tasniften bu sonucu çıkarmak güçtür. Zira Ehl-i Sünnet altı fırkasıyla birlikte 73 fırkanın içindedir. Hâlbuki kurtuluşa eren fırka tektir. Hânefilîğe karşılık gelen Aşhâbu'r-re'y'in Ehl-i Sünnet içerisinde tek başına zikredilmiş olmasından hareketle fırka-i nâciyenin Hânefilik olarak belirlendiği yargısına varmak da kolay değildir.

Eren, Ebū'l-Me‘ālî'nin zikrettiği bu rivayetin Şî‘î kaynaklarda bile bu isnad ve lafızla geçmediğini ve tespit edebildiği kadarıyla bu hadisi *Ğadîr-i Humm* hadisesi bağlamında nakleden tek kaynak ve rivayet olduğunu belirtir; bkz. Eren, a.g.tz., s. 116.

⁴⁹³ Bunun örneklerine dair bkz. Kaplan, a.g.m., s. 51.

⁴⁹⁴ Kaplan, a.g.m., s. 52.

⁴⁹⁵ Nitekim yukarıdaki sayfalarda işaret ettiğimiz gibi Ebū Temmâm da tasnifinin çatışını üç ana mesele üzerine kurmasını gerekçelendirirken Allah'a, Peygamber'e ve ülü'l-emre itaati emreden 4/Nisâ 59. âyet ile irtibatlandırmış, ülü'l-emre itaati yeryüzünün Allah'ın hüccetinden [bu, Şî‘î düşüncede “imam”ı ifade eder] yoksun kalmaması” olarak açıklamıştı; bkz. yuk.

⁴⁹⁶ Van Ess, “Abū'l-Ma‘ālî”, a.g.md.

Çünkü müellifin Ehl-i Sünnet'i bölerek Hanevîliği müstakil değerlendirdiğini yansıtan herhangi sarih bir ifadesi yoktur. Öte yandan müellif Sünnî kaynaklı tasnifler dururken niçin Mu'tezilî-Şî'î kaynaklı bir tasnife başvurmuştur? Bizim bu husustaki önerimiz şudur: Müellifin Hüseynî soydan gelişi ve sahip olduğu 'emîr' ve 'seyyid' künyeleri bazı araştırmacıların tespit ettiği gibi onun devlet tarafından saygıyla karşılandığına ve 'nağîblik' görevinde bulunduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle Ebū'l-Me'ālî'nin Sünnî değil İsnâ 'Aşerî olması makuldür. Ancak Sünnî-Hanevî kimliğe sahip bir coğrafyada yaşaması ve bu kimliğe sahip bir devletin sarayına yakın bir isim olması onun en azından dışarıya yansıyan ifadeler bazında Sünnîliğe karşı yakın bir duruş sergilemeye özen göstermeye sevk etmiş olabilir. Kanaatimizce müellifin Ehl-i Sünnet'e yönelik müspet yargıları kendisine yönelik taltifte bulunan bir vasata yönelik Şî'î bağlamda müspet bir duruş olan takıyye kapsamında değerlendirilebilecek jest ifadeleridir. Müellifin aslında Mu'tezilî-Şî'î bir tasnifi kullanması, tek fırkanın kurtuluşunu öngören 73 fırka hadisi çerçevesinde oluşturulmuş bir tasnifte Ehl-i Sünnet'i tek fırka olarak değil de altı fırka olarak zikretmesi, öte yandan benimsediği tasnifi daha önce kullanan Ebū Temmām ve Hārizmî'nin aksine İmāmiyye'yi beş alt koldan oluşan bir fırka olarak değil de tek fırka olarak zikrederek onun "tek fırka olduğu"nu belirtmesi, on iki imam için hususi bir tablo yapması, eserinin yazılış tarihini on ikinci imamın doğum tarihine göre belirlemesi, Ehl-i Sünnet'in anlatımının hemen başında "Müslümanlardan her kime sorarsan kendi mezhebinin Sünnet ve Cemaat mezhebi olduğunu söyler" sözü gibi pek çok ifade ve tutum müellifin İsnâ 'Aşerî kimliğine işaret etmektedir. Ehl-i Sünnet'e yönelik ifadeler ise kanaatimizce jest mahiyetindedir ve tepki çekmemek içindir. Nitekim birazdan hakkında bilgi vereceğimiz gibi mutaassıb İmāmî/Şî'î müellif Hāfız el-Bursî'nin Ebū'l-Me'ālî'nin kullandığı şekliyle tasnifi eserine alması da bu hususu kuvvetlendirmektedir.

Ebū'l-Me'ālî, beş bâbtan oluşturduğu eserinde zikrettiği hususların "kendi ta-

sarrufları olmayıp öğrendiği ve okuduğu şeyler” olduğunu belirtir.⁴⁹⁷ Nitekim fırka tasnifi de daha önce Ebū Temmām ve Hārizmī tarafından kullanılmıştır. Ancak tasnifin Ebū'l-Me'ālī'de yer aldığı şekilde önemli değişikliklere uğradığı görünmektedir. Tasnifteki bu müdahale ve değişikliklerin bizzat kendisi tarafından mı yoksa bir başka aracı kaynak tarafından mı yapıldığını şu an itibarıyla net olarak tespit edemiyoruz. Fakat bunların Ebū'l-Me'ālī tarafından yapıldığını kabul etmemizin önünde de herhangi bir engel bulunmamaktadır.

Ebū Temmām'ın kullandığı malzeme ile mukayese edildiğinde Ebū'l-Me'ālī'nin tasnifini Ebū Temmām'dan almadığı öngörülebilir. Hatta bazı yerlerde aynı hatayı tekrarlamaları itibarıyla Ebū'l-Me'ālī'nin kaynağı Hārizmī gibi görünmektedir.⁴⁹⁸ Fakat Ebū'l-Me'ālī, tasnifi Hārizmī kadar muhtasar şekilde bırakmamış, çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilerle zenginleştirmiştir. Özellikle ana fırkaların alt kollarının uzlaştığı temel prensipleri genişçe vermeye çalışmış, alt kollarda ise Hārizmī gibi yalnızca fırkanın isminin kaynağına işaret eden bilgiyi vermekle yetinmiştir. Geleneğin üç eseri fırkalara dair verilen malumat bakımından karşılaştırıldığında Ebū Temmām hem ana fırkaların temel prensiplerini hem de alt kolların tüm görüşlerini verme konusunda mümkün olduğu ölçüde cömert davranırken Hārizmī ana fırkaların temel prensiplerini hiç vermemiş, alt kolların ise sadece isimlerinin kaynağına işaret eden tek cümlelik bilgiler ile yetinmiş, tasnifi Hārizmī'den aldığı anlaşılabilir Ebū'l-Me'ālī ise orta bir yol tutarak alt kolların zikrinde Hārizmī'yi tekrarlarken ana fırkaların tasvirinde Ebū Temmām'ın yolunu takip etmiştir. Ancak buradaki materyali Ebū Temmām'dan farklı

---

⁴⁹⁷ Ebū'l-Me'ālī, a.g.e., (el-Haşşāb çevirisi), s.15.

⁴⁹⁸ Örneğin Ebū'l-Me'ālī, Şī'a'nın Zeydiyye kolunun ilk fırkası olarak zikrettiği Muğiriyye fırkası hakkında “Onlar Keşīru'n-Nevā'nın ashabıdır. Onun lakabı el-Ebter'dir ve ismi de el-Muğire b. Sa'īd'dir” demektedir. Hārizmī de Ebteriyeye olarak adlandırdığı aynı fırkayı “Keşīru'n-Nevā'ya nispet edilirler. Onun ismi el-Muğire b. Sa'īd'dir ve lakabı da el-Ebter'dir.” şeklinde tanımlamıştı. Hâlbuki ifadenin doğrusu Ebū Temmām'da geçtiği şekilde olmalıdır: “Onlar Keşīru'n-Nevā'nın ashabıdır... el-Muğire b. Sa'īd, Keşīru'n-Nevā'ya 'el-Ebter' lakabı takmış ve bu sebeple fırka 'Betriyye' şeklinde isimlendirilmiştir”; karşı. Ebū'l-Me'ālī, .g.e., (el-Haşşāb çevirisi), s. 15; el-Hārizmī, a.g.e., s. 25; Ebū Temmām, a.g.e., ss. 91-92.

olup müellifin başka kaynaklardan beslendiği anlaşılmaktadır.

Ebū'l-Me'ālī'nin tasnifte yaptığı şeklî değişimlere gelince öncelikle Hārizmī'nin yedi ana fırkasını, Şūfiyye'yi ilave etmek suretiyle sekize çıkarmıştır. Şūfiyye'nin fırka tasniflerinde yer alması fırak geleneğinde pek rastlanan bir durum değildir. Bu noktada müellifin, kaynaklarında biri olarak açıkça zikrettiği el-Muṭahhar b. Ṭāhir el-Maḫdisī'yi takip ettiği öngörülebilir. Zira Maḫdisī, *el-Bed' ve't-ta'riḫ* adlı eserinde yaptığı fırka tasnifinde Şūfiyye'yi ana fırkalardan biri olarak zikretmiştir. Ebū'l-Me'ālī'nin tasnifte yaptığı diğer bir değişiklik ana fırkaların sıralamasındadır. Ebū Temmām ve Hārizmī'deki sıralama Mu'tezile - Havāric - Aşhābu'l-Ḥadīs – Mücbire – Müşebbihe - Mürçi'e - Şī'a şeklinde iken Ebū'l-Me'ālī'de Ehl-i Sünnet ve Cemaat - Mu'tezile - Şī'a - Havāric – Mücbire – Müşebbihe - Şūfiyye - Mürçi'e şeklindedir. Ebū Temmām ve Hārizmī'nin başlı başına ana bir fırka olarak zikrettiği Aşhābu'l-ḥadīs'i Ehl-i Sünnet'in altına yerleştirmiş, Aşhābu'r-re'y ile birlikte fırkanın iki ana kolundan biri olarak zikretmiştir. Ayrıca Aşhābu'l-ḥadīs'e beşinci fırka olarak Eş'ariyye'yi ilave etmiştir. Böylece Ebū Temmām ve Hārizmī'nin Mürçi'e altında zikrettiği Ḥanefiliğe karşılık gelen Aşhābu'r-re'y ile Müşebbihe altında zikrettiği Eş'ariyye Ehl-i Sünnet'e dâhil edilmiştir. Ḥanefiliğin güçlü ve belirleyici bir kimlik olduğu Sāmānilerin sarayına yakın bir kişi olarak Aşhābu'r-re'y'i Mürçi'e'den uzaklaştırması anlaşılabilir bir durumdur.

Ebū'l-Me'ālī'nin tasnifte yaptığı diğer değişikliklere gelince Ebū Temmām ve Hārizmī'de altı fırkadan oluşan Mu'tezile'ye bölgenin önde gelen Mu'tezilî âlimi Ebū'l-Ḳāsim el-Ka'bī el-Belhī'ye nispeten Ka'biyye fırkasını ilave ederek fırka sayısını yediye çıkarmıştır. Şī'a'nın ana kollarını sayarken Ebū Temmām ve Hārizmī'deki Zeydiyye-Keysāniyye-Abbāsiyye-Ġulāt-İmāmiyye şeklindeki fırka listesinden 2 alt kolu bulunan Abbāsiyye'yi çıkarmış yerine Nāşiriyye ve Şabbāhiyye'den oluşan Bāṭıniyye ana kolu-

nu eklemiştir.⁴⁹⁹ Onun bu tasarrufu çok önemli ve değerlidir. Zira diğer fırkalara nazaran daha geniş ve detay bilgiler verdiği Bâṭıniyye'nin iki alt kolunun kurucusu olarak zikrettiği Nâşır-ı Hüsrev ve Hasan Şabbâh ile aynı dönemde yaşamış ve yaşadığı dönemin önemli gündem maddelerinden biri olan Bâṭıniler hakkında güncel bilgiler vermiştir.⁵⁰⁰ Bir başka güncel bilgi de Ğulât fırkalarına eklediği Ezderiyye isimli bir fırkadır. Bu fırka hakkında duyduğu ilginç bir anekdotu da nakleder. Ebū'l-Me'ālî Ğulât ana kolunun dokuz fırkadan oluştuğunu söylemesine rağmen sekiz fırka ismi zikreder görünmektedir. Nitekim risaleyi Arapça ve Türkçe'ye çeviren araştırmacılar bu hususa dikkat çekerler.⁵⁰¹ Fakat Ebū Temmām ve Hārizmî'nin tasnifi ile karşılaştırıldığında Ebū'l-Me'ālî'nin aslında dokuz fırka zikredip bir tanesinin ismini yazmayı unuttuğu ve iki farklı fırkaya ait bilgilerin tek bir fırka altında görüldüğü için sekiz fırkadan bahsettiğinin zannedildiği söylenebilir. Şöyle ki, Ebū'l-Me'ālî Ya'fūriyye⁵⁰² fırkasından bahsedilirken “*Muḥammed b. Ya'fūr'un ashabıdır. Onlar Ali'nin dünyaya geldiğinde bulutların arasından çıktığını söylerler.*”⁵⁰³ bilgisini vermektedir. Normalde Ebū'l-Me'ālî'nin alt kollar hakkındaki genel uygulamasına göre bir fırka eğer ismini liderinden almışsa “*falancanın ashabıdır*” şeklinde liderin ismini vermesi, eğer fırka ismini sahip olduğu bir görüşte kullanılan dikkat çekici bir kelimedden alıyorsa bu görüşü zikretmesi beklenirken bu fırkada hem lideri hem de fikri zikretmiş görünmektedir. Ancak aslında durum böyle değildir. Ya'fūriyye fırkası bağlamında verilen ilk bilgi [*Muḥammed b. Ya'fūr'un ashabıdır*] Ya'fūriyye fırkasına aittir. Fakat ikinci bilgi [*Onlar Ali'nin dünyaya geldiğinde bulutların arasından çıktığını söylerler*] içinde geçen

⁴⁹⁹ Van Es, Ebū'l-Me'ālî'nin 'Abbāsiyye'yi listedışı bırakmasını fırkanın o dönem artık güncelliğini kaybetmiş olmasında bağlar; bkz. **Der Eine und Das Andere**, a.g.e., C. II, s. 820.

⁵⁰⁰ Eseri Arapça'ya çeviren el-Ḥaṣṣāb, eserin Nâşır-ı Hüsrev'den ilk bahseden kaynak olduğuna dikkat çeker; bkz. a.g.e., (el-Ḥaṣṣāb çevirisi), s.11.

⁵⁰¹ Ebū'l-Me'ālî, a.g.e., (el-Ḥaṣṣāb çevirisi), s. 33; Kaplan, a.g.m., s. 67.

⁵⁰² Metinde Ya'kūbiyye şeklinde zikredilmiştir. Doğrusu Ya'fūriyye olmalıdır; bkz. Ebū'l-Me'ālî, a.g.e., (el-Ḥaṣṣāb çevirisi), s. 3; Kaplan, a.g.m., s. 67.

⁵⁰³ Ebū'l-Me'ālî, a.g.e., (el-Ḥaṣṣāb çevirisi), s. 40; Kaplan, a.g.m., s. 75.

bulut/*ġamām*⁵⁰⁴ kelimesi sebebiyle, Ebū Temmām ve Hārizmī'nin Ğamāmiyye ismiyle zikrettikleri fırkanın temel fikridir. Hulasa, muhtemelen müstensih hatası sonucu Ğamāmiyye fırkasının görüşü Ya'fūriyye fırkası altında verilmiş ve iki ayrı fırkadan bahsedildiği halde tek fırkadan bahsediyor zannedilmiştir. Böylece Ebū'l-Me'ālī, belirttiği gibi, dokuz fırkadan bahsetmektedir. Nitekim tasnifi Ebū'l-Me'ālī'den alan Hāfiz el-Bursī de Ya'fūriyye'den sonra Ğamāmiyye fırkasını zikretmektedir.⁵⁰⁵ Ebū'l-Me'ālī'nin Ebū Temmām ve Hārizmī'nin listesindeki Ğulāt kolunda yaptığı tek değişiklik Ezderiyye fırkasını eklemek ve sayıyı denkleştirmek için onun yerine Tayyāriyye fırkasını çıkarmaktır. Fakat Ğulāt listesinde garip bir durum göze çarpmaktadır. Listede yer alan İsmā'iliyye fırkasını "İsmā'il b. 'Alī" diye birine nispet etmekte ve sanki Bāṭıniyye'den farklı imiş gibi zikretmektedir. Hâlbuki Hārizmī, İsmā'iliyye'nin Bāṭıniyye olduğunu belirtmişti. Ebū'l-Me'ālī ise, Bāṭıniyye'yi müstakil bir fırka yapmış ve hakkında genişçe bilgi vermiş, Ğulāt listesinde yer alan İsmā'iliyye'nin oluşturacağı çelişkiyi farklı bir fırka imiş gibi göstererek aşmaya çalışmıştır. Aslında bunun yerine İsmā'iliyye'yi listeden çıkarıp liste dışı bıraktığı Tayyāriyye'yi alabilirdi. Ebū'l-Me'ālī'nin Şī'a ile alakalı yaptığı önemli bir değişiklik de Ebū Temmām ve Hārizmī'nin beş alt kol nispet ettiği İmāmiyye'ye herhangi bir alt kol nispet etmeyip tek bir fırka olduğunu belirtmesidir. Bu, kesinlik ifade etmemekle birlikte onun İmāmiyye'yi fırka-i nāciye olarak kabul ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Ebū'l-Me'ālī'nin tasnifte yaptığı bir değişiklik de Hāvāric fırkalarının sayısını on dörtten on beşe çıkarmasıdır. Cerūdiyye isminde bir fırka ekleyen Ebū'l-Me'ālī Hāvāric fırkalarını saydıktan sonra Cerūdiyye'nin görüşünü vermiş ve onun hakkında daha detaylı bilgi için *Aḥsenü'l-kibār* isimli şu an için kime ait olduğunu tespit edemediği-

⁵⁰⁴ Arapça çeviride yine bulut anlamına gelen "*seḫāb*" kelimesi kullanılmıştır. Ancak doğru kelime "*ġamām*" olmalıdır.

⁵⁰⁵ el-Bursī, a.g.e., s. 211. Eserin neşri bir sürü yanlış okuma ve hatalarla doludur. Burada da Ğulāt'ın dokuz fırka olduğu söylenip listeye Mufavviḍa ve Mücessime şeklinde iki fırka yanlışlıkla sokulmuş, Ğamāmiyye fırkasının ismi de 'Ammāmiyye şeklinde yazılmıştır.

miz bir esere göndermede bulunmuştur. Ebū'l-Me'ālī'nin fırkalara dair verdiği detaylı bilgiler maalesef Ḥavāric'te son bulmaktadır. Bu, muhtemelen yazma nüshalardan kaynaklanan bir durum olabilir. Geriye kalan fırkaları yalnızca bölüm başında verdiği listeden takip edebiliyoruz. Buna göre Ebū'l-Me'ālī'nin diğer fırkalarda da yaptığı bir-takım değişiklikler vardır. Örneğin Ebū Temmām ve Ḥārizmī'nin listesinde beş fırka-dan oluşan Mücbire'ye Ebū'l-Me'ālī, "Nevāşibe" fırkasını ekler. Bu isim, Hz 'Alī gibi Allah tarafından nass ve tayinle belirlenmiş bir halife varken insanların kendi arzularına dayanarak başka birini halife nasb etmelerinden mülhem genellikle Şī'a'nın muhalifleri için kullandığı, bazen de Ḥāricileri karşılamak üzere kullanılan ve Hz. Ali'ye buğzedenlere işaret eden bir isimdir. Burada hangi manada kullanıldığını detay verilmediği için bilemiyoruz. Ancak tasnifi Ebū'l-Me'ālī'deki şekliyle kullanan Ḥāfiz el-Bursī, fırkayı "*Onlar Zeyd b. 'Alī ile savaşanlardır. Onlara göre bir genç Ali'ye buğzetedikçe Sünnī olamaz.*"⁵⁰⁶ şeklinde tanıtmaktadır.

Ebū'l-Me'ālī Müşebbihe listesinde de bazı tasarruflarda bulunur. Ebū Temmām ve Ḥārizmī'nin on üç fırka nispet ettiği bu ana fırkanın alt kollarının sayısını on olarak belirler. Eş'ariyye'yi Ehl-i Sünnet'in altındaki Aşhābu'l-ḥadīş'in altına dercedip, ayrıca listeden Cevālīkiyye,⁵⁰⁷ Feḍā'iyye ve Ḥubbiyye fırkalarını çıkarıp yerine muhtemelen Şeytānu't-ṭāk olarak bilinen Muḥammed b. en-Nū'mān'a nispet edilen Nu'māniyye fırkasını ilave eder. Yine Mür-ci'e fırkalarında da Ebū'l-Me'ālī'nin önemli tasarrufları bulunmaktadır. Öncelikle Ḥanefiliğe karşılık gelen Aşhābu'r-re'y fırkasını listeden çıkarıp Ehl-i Sünnet'in altına yerleştirmiştir. Gaylāniyye, Şālihīyye, Şemiriyye, Caḥde-riyye fırkalarını korurken listeye Tūmeniyye'yi ve isminden emin olamadığımız bir

---

⁵⁰⁶ Ḥāfiz el-Bursī, a.g.e., s. 205.

⁵⁰⁷ Aslında Ebū'l-Me'ālī'nin Cevālīkiyye fırkasını listedışı bırakmayıp tıpkı daha sonra Şehristānī'nin Şī'a'nın Ğulāt fırkalarının içerisinde Hişām b. el-Ḥakem ve Hişām b. Sālim el-Cevalīkī'nin grubunu muhtemelen aynı ismi taşımaları sebebiyle Hişāmiyye şeklinde tek bir fırka olarak zikretmesi gibi Hişāmiyye başlığı altında birleştirdiği düşünülebilir. Ancak bu fırka hakkında detay bilgilerin neşirde yer almaması bu konuda kesin bir şey söylememizi engellemektedir.

fırkayı⁵⁰⁸ sokmuştur.

Ebū'l-Me'ālī'nin tasnifte yaptığı en önemli değişikliklerin biri de Şūfiyye başlığıyla müstakil bir fırka ilave etmesidir. Bu firkanın altında Nūriyye ve Hūlūliyye fırkaları yer almaktadır. Bu iki fırka daha sonra tasnifinde Şūfiyye'yi kullanan bir başka müellif Faḥreddīn er-Rāzī tarafından da zikredilmiştir.⁵⁰⁹

Görüldüğü üzere Ebū'l-Me'ālī, tasnifte önemli değişiklikler yapmış ve tasnifi geliştirmiştir. Tasnif müstakil bir deneme olmayıp Horasan Mu'tezilī-Şī'ī Fırak Geleneği şeklinde isimlendirdiğimiz geleneğin bir örneğidir. O nedenle geleneğin ilk örnekleri Ebū Temmām ve Hārizmī ile karşılaştırılarak ele alınması önemlidir. Bu, aynı zamanda Ebū'l-Me'ālī'nin eserinin neşrindeki birtakım hatalı okuma/yazımların da düzeltilmesini temin etmektedir.⁵¹⁰

Irak bölgesinde Hille ile Kufe arasındaki Burs/Birs Nimrud şehrinden olduğu için Bursī olarak anılan ve koyu bir Şī'ī/İmāmī olan Raḍiyyüddīn Receb b. Muḥammed b. Receb el-Ḥillī el-Bursī (8./14. yy),⁵¹¹ *Meşāriku envāri'l-yakīn fī ḥaḳā'iki esrāri emīri'l-mü'minīn* adlı eserinin bir yerinde Ebū'l-Me'ālī'nin fırka tasnifini kullanmaktadır.⁵¹² Bursī, Ehlü's-sünne - Mu'tezile – Müşebbihe – Cebriyye - Havāric kısmını naklederken, geri kalan kısmı nakletmemiştir. 73 fırka hadisinin Ebū'l-Me'ālī'deki şeklini kullanmayan Bursī, fırkayı nâciyeyi “Benim ve Ehl-i Beytimin üzerinde olduğu yola

⁵⁰⁸ Firkanın ismi Rizāmiyye veya Kaplan'ın okuduğu şekliye Rezzāmiyye şeklinde (الرزامية) görünmektedir. Bursī'den de bu konuda yeterli bir yardım alamıyoruz. Onun eserinin neşrinde de fırka الدرامية biçiminde görünmektedir; bkz. a.g.e., s. 205.

⁵⁰⁹ Rāzī, **İ'tikādāt**, a.g.e., s. 73.

⁵¹⁰ Örneğin Zeydiyye'den Zūkeyriyye'nin Dükeyniyye; Gulāt'tan Ya'qūbiyye'nin Ya'fūriyye; Mücbire'den Eftāhiyye'nin Biṭṭihīyye, Şifātiyye'nin Şabbāhiyye; Müşebbihe'den Şeybāniyye'nin Beyāniyye, Mu'tezile'nin Muğriyye; Mürci'e'den Cehmiyye'nin Caḥderiyye olarak değiştirilmesi gerekmektedir.

⁵¹¹ Van Ess, **Der Eine und Das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1089.

⁵¹² bkz. Raḍiyyüddīn Receb b. Muḥammed b. Receb el-Ḥillī el-Ḥāfız el-Bursī, **Meşāriku envāri'l-yakīn fī ḥaḳā'iki esrāri emīri'l-mü'minīn**, Mü'essesetü'l-A'lemī li'l-maḥbū'āt, Beyrut, ts., ss. 204-205. Bu neşir fazlasıyla okuma hataları ile doludur. Özellikle fırka isimleri baştan savmadır ve ancak Ebū'l-Me'ālī'nin metni ile karşılaştırıldığında doğrusu anlaşılabilir.

tabi olanlar” şeklinde ifade eden rivayet formunu kullanmaktadır.⁵¹³ Bu durum Bursî'nin tasnifini Ebû'l-Me'âlî'den değil de Ebû'l-Me'âlî'nin yararlandığı veya Ebû'l-Me'âlî'den yararlanan başka bir kaynaktan mı aldı sorusunu akla getirmektedir. Zira Ebû'l-Me'âlî'nin Ğadîr-i Ğumm rivayeti ile birleştirilen 73 fırka rivayeti Bursî gibi koyu bir Şî'î/İmâmî için cazip bir rivayet olması gerekirdi. Bursî eserinin bir yerinde Şî'a'nın kendi içinde 73 firkalık bir tasnifini de verir. Buna göre, Zeydiyye (15 fırka) + Sebe'iyye (23 fırka) + Mufavvıda (20 fırka) + Kinâniyye (13 fırka) + Muḥammediyye (4 fırka)⁵¹⁴ şeklindedir. Her ne kadar firkaların sayısının toplamda 73'ü bulmasında güçlük olsa da Şî'a'yı kendi içinde 73 fırkaya bölen bir eserden faydalandığı anlaşılmaktadır.

Van Ess'in verdiği bilgiye göre Bursî'nin bu eseri Sebzevâr ve Meşhed'de yaşamış Kârî lakaplı Ḥasen-i Ḥaṭîb-i Kirmânî tarafından 1090/1680 senesinde *Meṭâli'u'l-esrâr* adıyla Farsça'ya tercüme edilmiştir. Van Ess, eserin 500 varağı aşkın yazma nüshasının elimize ulaştığı bilgisini verir.⁵¹⁵

Bu tasnifin meşhur Mısır tarihçisi Sünnî âlim Maḳrîzî (ö. 845/1442) tarafından da bilindiği anlaşılmaktadır. Onun Mısır tarihi üzerine kaleme aldığı *el-Ḥuṭaṭ* adlı eserinin bir bölümünde Mısır'daki itikâdî grupları incelemeye girişir. Aslında burası Mısır'daki firkalardan ziyade 73 fırka hadisine göre İslam firkalarının tasnifi şeklindedir. Öncesinde dinleri on grupta tasnif eden Maḳrîzî daha sonra İslam firkalarını on grup altında tasnif eder. Esasen onun burada gerçekleştirdiği tasnif Ebû Temmâm-Ḥârizmî-Ebû'l-Me'âlî tasnifi değildir. Ancak her bir fırkanın akabinde alt kollarını saydıktan sonra “bu fırka içinde ayrıca şu firkalar da mevcuttur” diyerek bir yandan Ebû

---

⁵¹³ el-Bursî, a.g.e., s. 202. Bursî rivayetin devamında “*Bir başka rivayette 'Benim ve ashabımın yoluna tabi olanlardır' şeklindedir. Bu da kurtuluşa eren firkanın âl olduğunun bir beyan ve te'kididir. Zira âl ashabdır, ancak ashab âl değildir.*” diyerek Şî'î kimliğini öne çıkarmaktadır.

⁵¹⁴ el-Bursî, a.g.e., ss. 210-213.

⁵¹⁵ Van Ess, **Der Eine und Das Andere**, a.g.e., C. II, s. 1091 ve dn. 569.

Temmām-Ḥārizmī-Ebū'l-Me'ālī geleneğine bir yandan da Doğu Ḥanefi fırak geleneğine özgü fırkaları ismen ve/veya çok kısa bilgilerle verir.⁵¹⁶ Böylece onun Temmām-Ḥārizmī-Ebū'l-Me'ālī tasnifini tanıdığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tasnifi hangi müellif üzerinden tanıdığını bilemiyoruz.

---

⁵¹⁶ bkz. el-Maqrizī, a.g.e., C. III, ss. 391-419.

2. Sayıya Endekli Olmayan (Serbest) Fırka Tasnif Gelenekleri

Bu başlık altında 73 fırka hadisini ve hadisteki 73 rakamını fırka tasnifi için esas almayan, böylece fırka sayısını 73 gibi belli bir sayıda tutma endişesi taşımayan fırka tasnif geleneklerini ele almak istiyoruz. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, 73 fırka hadisi özellikle 4./10. yüzyıldan sonra hemen her mezhepten ulema nezdinde geniş kabul görmüş, fırka tasnifleri için temel bir referans kabul edilmiş ve dolayısıyla yukarıda örneklerini sunduğumuz 73 Şubeli Fırka Tasnif Gelenekleri oluşmuştur. O nedenle 73 fırka hadisini ve 73 rakamını esas almayan fırka tasnifleri genel olarak erken döneme ait olup bu döneme ait eserlerin çoğunun günümüze ulaşmaması sebebiyle de sınırları iyi çizilmiş ve örnekleri net olarak belirlenmiş fırka tasnif geleneklerinden bahsetmek kolay değildir. Bu sebeple bu başlık altında yeterince fırka tasnif geleneği belirleme imkânından mahrumuz. Fakat yine de bir örnek olarak Mu‘tezilî fırka tasnif geleneğinden bahsetmek istiyoruz.

2.1. Serbest Mu‘tezilî Fırka Tasnif Geleneği

Böyle bir fırka tasnif geleneği önermemizin gerisinde Bağdad Mu‘tezile’sinin önemli isimlerinden Ebū’l-Ḳāsım el-Ka‘bī el-Belhī’nin (ö. 319-931) fırak eseri *Kitābu’l-makālāt*ının Başra Mu‘tezile’sinin sonraki dönemlerdeki önemli ismi Ḳāḏī ‘Abdülcebbār, Doğu Zeydilerinden el-Ḥākım el-Cişumī,⁵¹⁷ Yemen Zeydilerinden Neşvān el-Ḥımyerī⁵¹⁸ ve İbnü’l-Murtaḏa gibi müelliflerin eserlerinde temel referans

⁵¹⁷ Yakın zamanlara kadar müellifin ismi el-Ḥākım el-Cüşemî şeklinde okunmakta ve yazılmakta idi. Ancak müellifin nisbesi Ḥazrec kabilesine bağlı Cüşem kabilesinden dolayı değil müellifin yaşadığı İran coğrafyasında Beyhaḡ ile Sebzevār arasında yer alan Cişum beldesinden olması dolayısıyla Cişumî şeklinde okunup yazılması daha doğru olacaktır; bkz. van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. II, s. 761.

⁵¹⁸ Neşvān el-Ḥımyerī, Mu‘tezilî fikirlere sahip Zeydî bir müelliftir, ancak imameti iki *baṭna* yani Hz. Hasan ve Hüseyin’in soyuna hasreden Zeydî düşünceye katılmaz. Bu noktadan “Zeydiyye-Hādeviyye’den Muṭarrif eş-Şihābî’ye nispetle Muṭarrifiyye diye tanınan fırkanın görüşüne uyarak soyu, ırkı ve rengi ne olursa olsun İslam ümmeti içerisinde takva, fazilet ve ilimde en yüksek derecede bulunan kimsenin imamete en layık kişi olduğunu, Hz. Ebu Bekr’in bu yönleriyle halife seçildiğini” söyler, hatta bunu bizzat kendi hayatında pratiğe dökerek ömrünün sonlarına doğru imametini ilan etmiştir; bkz. İsmā‘il b. ‘Alī el-Ekvā’, “Neşvān el-Ḥımyerī”, **T.D.V. İslām Ansiklopedisi**, I-XLIV, C.

olarak kullanılması ve elimize ulaşan erken dönem fırka eserlerinden Ebū'l-Hasen el-Eş'arî'nin *Maḳālātu'l-İslāmiyyîn*'deki fırka tasnifinin Ka'bî'den veya her ikisinin ortak kaynak(lar)ından mülhem olduğu tezi gibi hususlar rol oynamaktadır. Bu geleneğin sınırlarını daha net çizmemizin önündeki en önemli engel Ka'bî öncesi kaynakların günümüz ulaşmaması, hatta Ka'bî'nin *Maḳālāt*'ının bile yalnızca Mu'tezile bölümünün neşredilip geri kalan kısmının henüz yayımlanmamış olmasıdır.

Bu fırka tasnif geleneğinin en önemli özelliklerinden birisi 73 fırka hadisine herhangi bir referansta bulunmayıp firkaların sayısını 73'e tamamlama gibi bir kaygı ve çaba içerisine girmemeleridir. Bu, 73 fırka hadisinin erken dönem Mu'tezilî çevrelerde bilinmediği anlamına hamledilebilir. Nitekim sahih-zayıf veya uydurma ayrımı yapmaksızın itikâdî firkaların birbirlerine karşı delil olarak kullandıkları çoğu zaman zıt mahiyetteki hadis rivayetlerini *Kitābu't-tahrîş* isimli eserinde ele alan Basra âlimlerinden Dırâr b. 'Amr'ın (ö. 200/815 [?]) 73 fırka hadisini zikretmemektedir.⁵¹⁹ Özellikle eserin "Ümmet içerisinde ihtilafın nasıl başladığı" ile alakalı ilk bâbında Hz. Peygamber'e nispetle rivayet edilen ümmetin ihtilafa düşeceği ile ilgili rivayetler arasında rahatlıkla zikredileceği beklenirken 73 fırka hadisinin zikredilmemesi hadisin en azından onun tanıyıp bildiği çevrelerde kullanılmadığına işaret etmektedir. Yine Ka'bî'nin *Maḳālāt*'in mukaddimesinde eserini yazarken gerek şifahi gerekse de yazışma şeklinde kendisinden istifade ile eserini oluşturduğunu söylediği hocası el-Ḥayyât (ö.

XXXIII, İstanbul, 2007, s. 25. Bu görüşleri sebebiyle yaşadığı dönemde ve ölümünden sonra Yemen'deki Zeydî gruplar tarafından eleştirilmiştir. Neşvân'ın bir başka özelliği de imameti Hz. Ali ve soyuna, dolayısıyla da Kureyş'e ait kılarak Güney Arapları'nı, Yemenlileri, Hımyerileri ve Kahtânileri küçümseyen Şî'a'ya karşı mücadele vermesi ve Kahtâniliği ile çokça övünmesi, buna dair eserler kaleme almasıdır; bkz. a.g.md., ss. 25-26. Görünen o ki, Neşvân'ın imamet konusundaki görüşünü de bu özelliği belirlemiştir.

⁵¹⁹ Karş. Dırâr b. 'Amr, *Kitābu't-tahrîş*, a.g.e.; a.mlf., *Kitābu't-Tahrîş: İlk Dönem Siyasî ve İtikâdî İhtilâflarında Hadîs Kullanımı*, a.g.e.

300/913 [?] da⁵²⁰ itikâdî konuları tartışıp çeşitli fırkalara cevaplar verdiği *Kitābu'l-intişār*'da bu hadisi zikretmez.⁵²¹

Burada elimize ulaşan en erken fırak eseri kabul edilen Bağdāt Mu'tezile'sinden Ca'fer b. Hārb'e (ö. 236/850) nispet edilen *Kitābu'l-uşūl*'de 73 fırka rivayetinin zikredilmiş olması kafaları karıştırmaktadır. Ancak Neşvān el-Hımyerī'nin nakillerinden hareketle Ka'bī'nin *Maḳālāt*'ındaki tasnifi ile ve yine Ebū'l-Ḥāsen el-Eş'arī'nin tasnifinin Ca'fer b. Hārb'e nispet edilen eserdeki tasnifle mukayese ettiğimizde Ka'bī ve Eş'arī'nin bu eserden yararlanmadığı gerek biçim gerekse de malzeme açısından epey farklılık arzettikleri söylenmelidir.⁵²² Bu da eserin bir Mu'tezilî olarak Ca'fer b. Hārb'e ait olmadığı şüphesini kanaatimizce arttırmaktadır. Öte yandan şayet eser Ca'fer b. Hārb'e ait ise Mu'tezile içerisinde bu hadisin farkında olan bir kesimin de varlığını kabul etmek durumunda kalacağız demektedir. Ancak her hâlükârda Ka'bī ve Eş'arī bu eseri görmemiş/kullanmamıştır.

Ka'bī'nin fırka tasnifleri açısından ele alacağımız eseri tam hâli günümüze ulaşmış⁵²³ olsa bile Fu'ād Seyyid tarafından yalnızca Mu'tezile ile ilgili kısmı neşredilen⁵²⁴ *Kitābu'l-maḳālāt* adlı eseridir.⁵²⁵ Ka'bī'nin hicrî 290'lı yıllarda yazmaya başladığı

⁵²⁰ Fu'ād Seyyid, "Muhakkikin Önsözü", **Faḍlu'l-i'tizāl ve Ṭabakātu'l-Mu'tezile** içinde, s. 27.

⁵²¹ Karş. Ebū'l-Ḥüseyn 'Abdurrahīm b. Muḥammed b. 'Oşmān el-Ḥayyāt, **Kitābu'l-intişār ve'r-redd 'alā İbni'r-Rāvendī el-Mülhid**, thk. ve fransızcaya çev. Albert Nasri Nader, Maḥba'atu'l-Katolikiyye, Beyrut, 1957.

⁵²² Lewinstein, a.g.tz., s. 15.

⁵²³ Nitekim Hüseyin Hansu, eserin Ürdün Üniversitesi Usûlu'd-Dîn Fakültesi öğretim üyelerinden Râciḥ Kurdî'nin özel kütüphanesinde bulunan tam yazma nüshasını inceleme imkânı bulmuştur; bkz. Hüseyin Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004, s. 26.

⁵²⁴ el-Ka'bī, a.g.e. el-Ka'bī'nin *Maḳālāt*'ını haber veren kaynaklar, eserin ismini '*Kitābu'l-maḳālāt*' şeklinde vermektedirler. (İbnü'n-Nedīm, a.g.e., s. 364, Kâtib Çelebî, a.g.e., C. II, s. 1782). Fu'ād Seyyid de bulunduğu yazma nüshanın baş sayfasını kitapta yayınlamıştır (s. 57). Bu sayfada, eserin ismi, '*Kitābu'l-maḳālāt*' olarak görüldüğü halde, muhakkikin eserin Mu'tezile kısmını '*Bābu zikri'l-Mu'tezile min Maḳālāti'l-islāmiyyin*' başlığıyla naklederek eserin adını '*Maḳālātu'l-islāmiyyin*' olarak yazması ilginçtir. Bu tasarrufu neye dayanarak yaptığına dair bir bilgi vermemektedir. Bunun yanında, eserin Ürdün Üniversitesi Uşûlu'd-Dîn Fakültesi öğretim üyelerinden Râciḥ Kurdî'nin özel kütüphanesinde bulunan yazma nüshasını inceleyen Hüseyin Hansu da, eserin ismini "*Kitābu'l-maḳālāt*" olarak vermektedir. bkz. Hansu, a.g.e, s. 26.

Maḳālāt'ındaki⁵²⁶ fırka tasnifi ve firak malzemesi Ka'bi'nin bu eserini kendi firak eseri için temel kaynak kabul eden ve büyük oranda nakleden Yemen Zeydilerinden Neşvân el-Ḥımyerî'nin (ö. 573/1178)⁵²⁷ *el-Ḥürü'l-în* ve bu eserine bizzat kendisinin yazdığı *Şerḥ*⁵²⁸ ile yine Yemen Zeydilerinden el-Mehdî li-Dinillâh Aḥmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtaḳâ'nın (ö. 840/1437) *el-Milel ve'n-niḥal* ile bu esere yine kendisinin yazdığı *el-Münye ve'l-emel fî şerḥi'l-Milel ve'n-niḥal* isimli şerhinde⁵²⁹ korunmuştur. Buna göre Ka'bi ana fırkaları Mu'tezile - Mürci'e - Şi'a - Ḥavâric - Ḥaşviyye ve 'Ämme şeklinde altı adet olarak belirlemiştir. İbnü'l-Murtaḳâ, Ka'bi'nin Mücbire'yi Mürci'e içerisinde dâhil ettiğini, başkalarının Mücbire'yi ayırarak yedinci fırka olarak zikrettiğini belirtir.⁵³⁰ Burada Ka'bi'nin Ḥaşviyye ile Aşḥâbu'l-ḥadiş ve Ehl-i Sünnet'i kastettiği anlaşıl-

⁵²⁵ Eserin ismi İbnü'n-Nedîm tarafından *Kitābu'l-maḳālāt* şeklinde verilmiş olmasına (bkz. İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 364; ayrıca bkz. Kâtib Çelebî, a.g.e., C. II, s. 1782) ve yazma nüshanın zahriye sayfasında eserin ismi *Kitābu'l-maḳālāt* olarak görünmesine (Fu'ād Seyyid neşri, s. 57) rağmen Fu'ād Seyyid'in eserin neşrettiği Mu'tezile bölümünü "Bābu'z-zikri'l-Mu'tezile min *Maḳālāti'l-İslāmiyyîn*" şeklinde zikrederek eserin ismini Eş'arî'nin eserinin ismiyle aynı şekilde *Maḳālātu'l-İslāmiyyîn* olarak vermesi dikkat çekicidir. Fakat bu tasarrufuna dair herhangi bir gerekçe sunmamaktadır. İbnü'n-Nedîm Ka'bi'nin *Kitābu'l-maḳālāt*'ına *Uyūnu'l-mesā'il ve'l-cevābāt* adlı bir eserini daha ilave ettiğini söyler (a.g.e., s. 364). Bir takım kelâmî meseleleri ele alan *Uyūn* yakın zamanlarda neşredilmiştir; bkz. el-Ka'bi, **'Uyūnu'l-mesā'il ve'l-cevābāt**, thk. Râciḥ 'Abdullḥamîd Sa'îd Kurdî - Hüseyin Hansu - 'Abdullḥamîd Râciḥ 'Abdullḥamîd Kurdî, Dâru'l-Ḥâmid, Amman, 2014. Hansu'ya bu eseri paylaşma nezaketi gösterdiği için müteşekkirim.

⁵²⁶ Fu'ād Seyyid, "Muḥakkiḳin Önsözü", **Faḍlu'l-i'tizâl ve Tabakātu'l-Mu'tezile** içinde, s. 55. Fu'ād Seyyid burada Kâtib Çelebî'nin Ka'bi'nin eserini hicrî 297 yılında yazmaya başladığı şeklindeki kaydını (a.g.e., C. II, s. 1782) bir hata olarak görür ve Ka'bi'nin bizzat *Maḳālāt*'ta eserin telifine 290'lı yıllarda başladığını belirttiğini söyler.

⁵²⁷ Neşvân el-Ḥımyerî, Yemen Zeydiler'inden olmakla birlikte ilginç bir kimliğe sahiptir. O, Yemenli Ḳaḥṭânî kabilesinden olan ve muhtemelen imameti Hz. Ali ile nesline, dolayısıyla 'Adnânîler'e hasrederek Günye Araplarını, Yemenliler'i, Ḳaḥṭânî ve Ḥımyerîleri hakir gören Şi'î grupları ile hilafeti Hz. Ḥasan ve Ḥüseyn'e munhasır kılmakla aynı fikri desteklemiş olan Zeydî gruplara karşı Ḳaḥṭânîlikle çokça övünen ve imameti Hz. Ḥasan ve Ḥüseyn'in soyuna hasreden anlayışı reddeden ve Mu'tezilî kimliğini açıkça ilan eden bir Zeydîdir. Bu konuda Mu'tezilî "en-Nazzâm'ın görüşü ile Zeydiyye-Hâdeviyye'den Muṭarrif eş-Şihâbî'ye nispetle Muṭarrifiyye diye tanınan fırkanın görüşüne uyarak soyu, ırkı ve rengi ne olursa olsun İslam ümmeti içerisinde takva, fazilet ve ilimde en yüksek derecede bulunan kimsenin imamete en layık kişi olduğunu, Hz. Ebu Bekr'in bu yönleriyle halife seçildiğini... söylemiş", hatta hayatının sonunda kendi imametini ilan etmiştir. Bu iddiası sebebiyle hem hayattayken hem de ölümünden sonra Yemen imamları ve taraftarlarının sert eleştirilerine maruz kalmıştır; bkz. el-Ekvâ', a.g.md., C. XXXIII, ss. 25-26.

⁵²⁸ Her iki eser Kemâl Muştafâ tarafından Muḥammed Zâhid el-Kevşerî'nin yazdığı giriş yazısı ile birlikte yayımlanmıştır.

⁵²⁹ İbnü'l-Murtaḳâ, a.g.e.

⁵³⁰ İbnü'l-Murtaḳâ, a.g.e., ss. 18, 79.

maktadır. Nitekim İbnü'l-Murtaḍā, el-Ḥākim el-Ciṣumī'den nakille bu fırka müntesiplerine örnek olarak Aḥmed b. Ḥanbel, İshāḳ b. Rāheveyh, Dāvūd b. Muḥammed el-İşfehānī, el-Kerābīsī'yi vermektedir.⁵³¹ Yine ana fırkalar arasında sıradan halk tabakasını ifade eden 'Āmme'nin kullanılması ilginçtir. Bunlar anne babalarından gördükleri şekilde taklidî imana sahip olan tüccar, köylü, zenaatkâr, bedevî gibi gruplardır ve akıllarına şüphe düşürülmediği sürece Ka'bî, onların böyle inanmalarında bir sakınca olmadığını belirterek "onlara selam olsun" der.⁵³² El-Ciṣumī'ye göre Ka'bî'nin bu yaklaşımının gerisinde onun taklidî imanı caiz görmesi yatmaktadır.⁵³³

Ka'bî'nin *Maḳālāt*ını temel referans alan Neşvān önce İslam fırkalarının Ka'bî'nin belirlediği üzere Mu'tezile, Mürci'e, Şi'a, Ḥavāric, Ḥaṣviyye, 'Āmme olmak üzere altı adet olduğunu söyledikten sonra fırkaların ihtilaf ettiği meseleleri ele alarak her mesele altında farklı görüşler ileri süren fırkaları ve görüşlerini zikreder. Bu hâliyle konu merkezli bir tasnif yapmaktadır. Allah'ın varlık keyfiyeti ile başlayan bu meselelerin ikincisi imamettir. İmamet başlığı altında tartışılan meseleler ve bu meselelerde görüşler ileri süren fırkalar ele alınır. Sıra İmāmiyye'ye geldiğinde her imam döneminde ve ölümünden sonra kimin imam olması gerektiği hususunda fırkalara bölünen İmāmiyye'nin buradaki anlatımı kısmen kronolojik ve kısmen de fırka merkezlidir. İmāmiyye fırkalarından sonra Neşvān sözü Ḥavāric fırkalarına getirir. Ḥavāric'in tasnifi fırka merkezlidir. Ḥavāric'in tasnifi bittikten sonra müellif sözü yine Şi'a'ya getirir. Niçin Şi'a dendiği, nasıl ortaya çıktığı, Rāfiḍa isimlendirilmesi gibi konuları ele aldıktan ve Şi'a'nın erken dönemine ait bazı tarihî malumat verdikten sonra Zeyd b. 'Alī'den bahis açar. Akabinde oğlu Yaḥyā ve isyanından, Zeydiyye fırkasının Yemen'e girişinden ve Yemen'de müellifin döneminde mevcut olan diğer Şi'i grup İsmā'iliyye'nin Yemen'e girişinden bahseder. Bu fasılların ardından sözü tekrar Ḥavāric'e getirir ve

---

⁵³¹ İbnü'l-Murtaḍā, a.g.e., s. 114.

⁵³² Hansu, a.g.e., s. 286.

⁵³³ İbnü'l-Murtaḍā, a.g.e., ss. 119-120.

fırkaya verilen isimler ve gerekçelerinden bahseder. Bunu Mürci'e, Haşviyye, 'Amme ve Mu'tezile için de yaparak devam eder. Mu'tezile'yi anlatırken önemli şahsiyetlerini, yaygın olarak buldukları yerleri vs zikreder. Ka'bî'den yararlanan bir başka müellif İbnü'l-Murtaḍa ise Neşvân'a göre daha fırka merkezli bir tasnife meyyaldır. Ancak bu tasnif Ka'bî'den alınma olmayıp başka kaynaklardan da derlenmiş gibidir. Örneğin Mücbire'yi müstakil bir fırka olarak alıp altında Eş'ariyye'yi zikretmesi⁵³⁴ tasnifin Ka'bî'ye ait olmadığını gösterir. Görünen o ki, İbnü'l-Murtaḍa ana fırkaların sayı ve isimlerini Ka'bî'den almakta ancak alt kollarıyla ilgili tasnifi kendisi yapmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla Ka'bî'nin *Maḳālāt*ı, sadece fırkalar hakkında bilgi veren ve bildiğimiz anlamda fırka tasnifi yapan bir kaynak olmanın ötesinde, müellifin geniş fıkıh bilgisinin ve hadisçiliğinin yansıdığı bir eserdir.⁵³⁵ Ka'bî'nin Mu'tezile'yi kronolojik olarak ve tabakat tarzında isim isim listeleyen tasnif tarzı daha sonraki Mu'tezili ve Zeydî âlimler üzerinde etki yapmıştır. Nitekim Fu'ād Seyyid'in Ka'bî'nin *Maḳālāt*ındaki Mu'tezile kısmı ile birlikte yayımladığı Kāḍî 'Abdülcebbār'ın *Faḍlu'l-i'tizāl ve ṭabaḳātu'l-Mu'tezile ve mubāyenetubum li-sā'iri'l-muḫālifin* adlı eseri ile el-Ḥākim el-Ciṣumî'nin *Şerḫu'l-'uyūn*'unun iki bâbı Ka'bî'nin *Maḳālāt*ındaki Mu'tezile tabakatının tekrarı ve güncellenmesi mahiyetindeki çalışmalardır

Mu'tezilî fırka tasnif geleneği içerisinde ele alınması gereken önemli bir başka tasnif Ebū'l-Ḥasen el-Eş'arî'nin *Maḳālātu'l-islāmiyyin*'inde gerçekleştirdiği tasniftir. Her ne kadar Ehl-i Sünnet kelâmının en önemli kolu Eş'ariyye'nin kurucusu kabul edilse de ve *Maḳālāt*'ında Aşḫābu'l-ḥadîs ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini ele aldığı bölümde kendisinin de onların görüşlerini benimsediğini belirtse de⁵³⁶ ve yer yer Mu'tezile'ye yönelik eleştiriler yapsa da Eş'arî'nin *Maḳālāt*ı metodu, üslubu ve mal-

---

⁵³⁴ İbnü'l-Murtaḍa, a.g.e., s. 23.

⁵³⁵ Hansu, a.g.e., s.26. Hansu özellikle Mu'tezile'nin hadis konusundaki görüşlerine dair başka herhangi bir kaynakta rastlanmayan bilgilerin olduğunu belirtir.

⁵³⁶ el-Eş'arî, **Maḳālātu'l-islāmiyyin**, a.g.e., s. 297

zemesiyle Mu‘tezilî fırak geleneğinin özelliklerini haizdir.⁵³⁷ Eş‘arî’nin *Maḳālāt*’ını ne zaman yazdığı üzerine pek çok şey söylenmiştir. Ancak Mu‘tezilî olduğu dönemde yazmış olsa bile daha sonra birtakım müdahalelerde bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır.⁵³⁸ Ancak bunlar temel tasnif çatısını etkileyen durumlar değildir. Nitekim daha sonraki Eş‘arîler *Maḳālāt*’tan fırak malzemesi anlamında epeyce istifade etmiş olsalar bile tasnifini takip etmemişler, ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin kurguda, üslupta ve biçimde getirdiği önemli yenilikleri içeren fırka tasnifini takip etmişlerdir.

Burada Eş‘arî’nin *Maḳālāt*’ı ile Ka‘bî’nin *Maḳālāt*’ı arasındaki ilişki merak konusudur. Yani Eş‘arî’nin Ka‘bî’nin *Maḳālāt*’ından mı yoksa Ka‘bî ile ortak kaynak(lar)dan mı istifade ettiği sorusu modern araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Esasen Eş‘arî, *Maḳālāt*’ında Ka‘bî’ye referansta bulunsa da bu referanslar onun *Maḳālāt*’ına yapılmamıştır.⁵³⁹ Üstelik Ka‘bî’nin *Maḳālāt*’ını yazdığı tarih ile Eş‘arî’nin *Maḳālāt*’ını yazdığı tarih birbirine yakın görünmektedir.⁵⁴⁰ Ancak Ḥavâric fırkası özelinde Ka‘bî’nin *Maḳālāt*’ından *el-Ḥürü’l-‘îm*’de korunduğu anlaşılan malzeme ile Eş‘arî’nin *Maḳālāt*’ını karşılaştıran Lewinstein’e göre iki eser tertip, içerik ve dil bakımından birbirine çok yakın olup Eş‘arî ana çatıyı Ka‘bî’den almıştır.⁵⁴¹ Yine ona göre Eş‘arî’nin *Maḳālāt*’ındaki iki önemli kaynağı Mu‘tezilî Ebū Ya‘lâ Muhammed b. Şeddâd b. ‘İsâ

---

⁵³⁷ Nitekim Lewinstein, Eş‘arî’yi “Ḥanbelî bir kelâmcı, Mu‘tezilî bir fırak müellifi” olarak niteler; bkz. Lewinstein, a.g.tz., s. 16.

⁵³⁸ Eş‘arî’nin *Maḳālāt*’ını Mu‘tezilî olduğu dönemde mi yoksa Mu‘tezile’yi terkettiği dönemde mi yazdığı veyahut da *Maḳālāt*’ın bölümlerini farklı zamanlarda yazıp yazmadığı gibi meselelerde ortaya konulan görüşler ve bunların bir tartışması için bkz. Gömbeyaz, a.g.tz., ss. 78-92.

⁵³⁹ Bu referanslar el-Ka‘bî’nin kelâmın bazı ince meselelerindeki görüşlerine yönelik olduğu gibi (bkz. el-Eş‘arî, **Maḳālātu’l-İslâmiyyîn**, a.g.e., ss. 230, 232, 358, 557), Hişâm b. el-Ḥakem’in Allah’ın bilmesi ve Kur’ân’ın yaratılmışlığı konularındaki görüşlerini naklederken yararlandığı bir kaynak olarak (bkz. a.g.e., 493, 582) karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁴⁰ Fu‘âd Seyyid, Ka‘bî’nin bizzat *Maḳālāt*’ında eseri 290’lı yıllarda yazdığını söylediğini belirtirken (“Muḳaḳḳiḳin Önsözü”, **Faḍlu’l-İ‘tizâl ve Ṭabaḳātu’l-Mu‘tezile** içinde, s. 55.) Ritter de Eş‘arî’nin 291/903 tarihinden sonra yazdığını belirtir (“Nâşirin Mukaddimesi”, **Maḳālātu’l-İslâmiyyîn** içinde, ١٦). Böylece iki eserin yazılış tarihi birbirine yakın olmaktadır.

⁵⁴¹ Lewinstein, a.g.tz., s. 12.

ez-Zürkân el-Mism'eî (ö. 278-9/891-2) ile Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi el-Belhî'dir.⁵⁴² Fakat Eş'arî'nin bu çatıyı ve malzemeyi Ka'bi'den değil de ortak bir başka kaynaktan almış olma ihtimali de bulunmaktadır. Nitekim van Ess'e göre Eş'arî'nin Ka'bi'den ziyade ikisinin de dayandığı ortak bir kaynaktan yararlanması pekala kabul edilebilir.⁵⁴³ Hatta hususen İmâmî fırkaların tasnifi özelinde Eş'arî'nin *Maḳālāt*ı, Kâdî 'Abdülcebbâr'ın *Muḡnî'si*, Nişvânü'l-Ḥimyerî'nin *el-Hûru'l-'inî* ile Şerḫ'i ve Nevbaḫtî'nin *Fıraḳu'ş-Şi'a'sı* arasında karşılaştırma yapan James Weaver, Eş'arî ile Ka'bi'nin ortak kaynağının kimliği ve zaman dilimine dair bazı tahminler sunmaktadır. Öncelikle Şi'î fırkalarına dair yapılan tasnif imam merkezlidir, yani her bir imamın ölümü ile ortaya çıkan yeni imamın kimliği üzerinde dönen tartışmalarla oluşan fırkaların sayılması şeklindedir. Bunda da söz konusu temel soy Hz. Huseyn'in soyudur ve imamın kendisinden önceki imam tarafından atanması (*naşş*) veya vasi kılınması (*vaşiyye*) şeklinde belirlendiği verili bir kabul şeklidir. Ḥasenî ve 'Abbâsî soy fırka şemasına dahil edilmez. Huseynî soydan olmadığı halde Hz. 'Alî taraftarı olarak isyan eden ve böylece fırka lideri olarak kabul edilen 'Abdullâh b. Mu'âviye gibi şahıslar ise Ğulât'tan sayılırlar. Çoğu fırkada imamın ölmeyip bir gün döneceği şeklinde 'mesiyanik' fikir rol oynamaktadır. Tüm bunlar bir araya getirildiğinde Şi'î fırkalara dair yapılan bu tasnifin bir İmâmî perspektifi yansıttığı söylenebilir.⁵⁴⁴ Eş'arî ve Ka'bi'nin kaynağı ne olursa olsun bu tasnif İmâmî bir çevreden gelmiş olup ancak daha sonraki fırak müellifleri tarafından taşıdığı itikâdî eğilimler ve sistematize etme amaçları ne olursa olsun nakledilmiştir. Weaver ayrıca tasnifin kaynağının tarihine dair de bir tahmin sunmaktadır. Eş'arî ve Kâdî 'Abdülcebbâr'ın listesi İsnâ 'Aşeriyye'nin kabul ettiği imamlar silsilesini

---

⁵⁴² Lewinstein, a.g.tz., s. 11.

⁵⁴³ Van Ess, **Der Eine und das Andere**, a.g.e., C. I, s. 472.

⁵⁴⁴ James Weaver, "How did the Imâmî Shî'a *think* they became sectarian?" (basılmamış sempozyum bildirisi), **Twelfth Conference of the School of Abbasid Studies**, Şehir Üniversitesi, İstanbul, 12-16 Ağustos 2014. Weaver'ın bu tebliğini makale formatına getirmiş olup yayımlamak üzeredir. Ancak henüz yayımlanmadığı için ham tebliğ metnine referansta bulunmak durumundayız. Tebliğini paylaşmak suretiyle değerli bir katkı sunan Weaver'a müteşekkirim.

açıkça tasdik etmektedir. Bu, ‘Alī er-Rıdā zamanında ortaya çıkan bir isim olarak Ka‘biyye şeklinde isimlendirilir. Ancak ‘Abdülcebbār on ikinci imamın ismini vermeyip Ka‘bī’yi zikrederek on birinci imamdan sonra Şī‘a’nın bugüne kadar devam eden karmaşık bir duruma düştüğünü belirtir. Fakat Eş‘arī yalnızca on ikinci imamın ismini vermekle yetinmez, on üçüncü bir imamı destekleyen bir fırkadan (yirmi dördüncü ve son fırka olarak) bahseder.⁵⁴⁵ Böylece Kāḏī ‘Abdülcebbār’ın Eş‘arī’den yararlanmadığı, onun yerine Ka‘bī’den yararlandığı anlaşılmaktadır. Bir diğer husus Ka‘bī ve Eş‘arī’nin fırka listesi dokuzuncu İmam Muḥammed el-Cevād ile son bulur. Bundan sonra önceki imamlarda olduğu gibi imamın vefatıyla ortaya çıkan fırkalar yoktur. Eş‘arī buradan hemen Muḥammed’in oğlu Alī’nin oğlu el-Ḥasen el-‘Askerī’nin oğlu Muḥammed’in imamlığını kabul eden fırkaya geçer. Böylece Eş‘arī ve Ka‘bī’nin ortak kaynağının en erken yazıldığı tarih ortaya çıkmış olmaktadır ki, bu da Muḥammed el-Cevād’ın vefat ettiği 220/835 tarihidir. Ancak Nevbaḥtī’nin eserinde sonraki ihtilaflar da mevcuttur. Weaver’a göre Nevbaḥtī’nin Ca‘fer eş-Şādık’a kadarki kaynağı Madelung’un da işaret ettiği üzere Hişām b. El-Ḥakem’in *İhtilāfū’n-nās fi’l-imāme*’si; Ca‘fer ve Mūsā sonrasında ise Ebū ‘İsā el-Verrāk’tır.⁵⁴⁶ Nevbaḥtī’nin anlatımının Ka‘bī ve Eş‘arī’den daha detaylı olması sebebiyle Weaver dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmış iki önemli Irak fırak geleneğinin varlığından bahsedilebileceğini söyler.⁵⁴⁷

Neşvān’ın nakilleri ve Eş‘arī’nin *Maḳālāt*’ı dikkate alındığında bu tasnif geleneğinin sonraki dönemlerdeki tasnifler kadar sistematik ve şematik olmadığı, bir fırkanın

---

⁵⁴⁵ A.g.tb.

⁵⁴⁶ Ebū ‘İsā Muḥammed b. Hārūn el-Verrāk’in (ö. 250/864’den sonra) günümüze ulaşmamış olmasına rağmen sonraki müelliflerce çokça yapılan atıflardan hareketle “mīlel-nīḥal” türünde olduğunu ve hususen imamet konusu ekseninde Şī‘i fırkalardan bahsettiğini anladığımız *Kitābu maḳālāti’n-nās ve ihtilāfībim* adlı eseri (bkz. David Thomas, **Christian Doctrines in Islamic Theology**, Brill, Leiden, 2008, s. 21) Mu‘tezilī fırak geleneğinin de Şī‘a konusundaki temel kaynaklarından. Nitekim Eş‘arī, Hişām b. el-Ḥakem’in ashabı ile Hişām b. Sālīm el-Cevālīkī’nin bir görüşünü Verrāk’a referansla verir; bkz. **Maḳālātu’l-islāmiyyīn**, a.g.e., ss. 33, 34. Madelung’a göre Eş‘arī, Şī‘a’ya dair verdiği bilgilerde sarahaten belirttiğinden daha sık Verrāk’a dayanmaktadır; bkz. “İmāmiyye Fırak Literatürüne Dair Mülâhazalar”, a.g.m., ss. 282-283.

⁵⁴⁷ A.g.tb.

mevcut olan tüm itikâdî görüşlerini vermeyi, böylece fırkaya dair malzemeyi biraraya getirmeyi amaçladığı, fırkaları belli sayıya endeksleme gibi bir kaygı taşımadığı, bazı fırkalarda fırka merkezli, bazılarında ise konu merkezli tasnif yaptıkları, bunun sonucu olarak bir fırkanın birden çok yerde söz konusu edilebildiği, tekrarların yapılabilirdiği söylenebilir. Amaç fırkalara dair kelâmî malzemeyi toplamak olduğu için de apolojetik ve reddiyeci bir tavrın değil mümkün olduğu ölçüde tarafsız bir duruşun sergilenmeye çalışıldığı söylenebilir.

Burada bu gelenek içerisinde referans edilebilecek ilginç bir örnek de zikredilebilir. O da Râzî'nin *er-Riyâdu'l-mūniqa* adlı eserindeki fırka tasnifidir. Daha önce Eş'arî fırka tasnif geleneği içerisinde özelliklerinden bahsettiğimiz bu tasnifte Râzî'nin takip ettiği temel örgü Eş'arî'nin *Maqālât*ı ve van Ess'in tespitiyle Ka'bi'nin *Maqālât*ı ile uyumaktadır. Nitekim Râzî de Ka'bi gibi Mu'tezile'yi tabakat tarzında işlemiştir.

SONUÇ

İslam literatüründe itikâdî fırkaları tasnif etme faaliyeti Müslüman müelliflerin gerek akademik merakının bir sonucu olarak gerekse de kendi fikrî ve mezhebî durumları açısından tenkît gayesi ile erken dönemlerden itibaren ilgi duydukları bilimsel bir uğraş olagelmıştır. Arap dilinde toplumsal bütünlüğü ve birlikteliği parçalayan ayrılıkçı grup anlamındaki *fırka* kelimesi itikâdî bir içerime sahip olmuştur. Zira Hz. Peygamber'den yaklaşık çeyrek asır sonra ortaya çıkan fikrî ayrılıkların gittikçe derinleşmesi sonucu Müslüman toplum kendi içinde karşı karşıya gelerek iç savaş tecrübesini yaşadı. Bunlardan Sıffin Savaşı neticesinde iki grubun aralarındaki durumu görüşmek üzere her iki taraftan birer hakemin seçilmesi (*taḥkīm*) yönünde geldikleri noktayı bazı insanlar Kur'an'a aykırı bularak reddedip bu karara rıza göstermeye devam edenleri kâfir ilan ederek (*tekfîr*) kendisini Müslüman toplumdan ayırdı. İşte İslam'ın ilk ayrılıkçı hareketi yani fırkası Hâriciler bu şekilde doğdu. Hâricilerin aslında dinî bir mahiyet arzetmeyen siyasî bir durumu (yani *taḥkîmî*) itikât meselesi hâline getirmesi ve bu tutumun gerek onlara cevap veren gerekse daha sonra başka sebeplerle müstakilleşen fırkalar tarafından da sürdürülmesi sebebiyle fırka kelimesi itikâdî ayrılıkları karşılar bir mahiyete büründü. Dolayısıyla itikâdî meselelerle ilgilenen kelâm ulemasının ilgi sahasına girmiş oldu. Özellikle hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren kelâm ilminin mucidi Mu'tezilî âlimler fırkaların kendi görüşlerini (*maḳâleleri/maḳâlâti*) savundukları risalelerden ve/veya başka fırkaların görüşlerini tenkît sa- dedinde yazdıkları reddiyelerden hareketle tüm fırkalara dair malumatı derleyen eserler meydana getirdi. Bu eserler fırkaların inançlarını ele alıp söz konusu inançları savunan grupları tasnif ettikleri için *maḳâlât* adıyla anıldı ve ilgi duyulan bir yazın faaliyeti olarak literatüre dâhil oldu. Bu faaliyete başka fırka mensupları da rağbet etti ve fırkalara dair tasnif denemeleri başladı. Özellikle hicrî üçüncü asrın ortalarından itiba-

ren Hz. Peygamber'e nispet edilen "İslam ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağı ve bunlardan yalnızca birinin kurtulup diğerlerinin cehenneme gideceği"ni ifade eden hadisin ilim mahfillerinde yaygınlık kazanmasıyla maḳālāt sahasına ilgi duyan müellifler bu hadisi fırkaların tasnifi için oldukça uygun bir referans olarak gördüler. Ayrıca söz konusu hadis fırkaları tasnif ederken işlevsel bir şablon da temin etmiş olmaktadır. Hususen hicrî dördüncü asırla birlikte 73 fırka hadisini ve 73 rakamını esas alan tasnifler neredeyse her fırka mensubu tarafından büyük kabul gördü ve bir fırka tasnif kalıbı olarak işlev gördü. Hicrî dördüncü ve beşinci yüzyılda özellikle İran ve Horasan coğrafyasındaki ulema kelâm ve fırak sahasının önde gelen şahsiyetleri oldu ve bunlar aynı şablona (73 şubeli fırka tasnifi) dayanmakla birlikte oldukça özgün yeni tasnif modelleri geliştirdiler.

73 fırka hadisi aslında tek bir fırkanın kurtuluşa erip diğerlerinin cehennemlik olduğunu bildirmesi sebebiyle mezhebine taassupla bağlı ulema tarafından diğer fırkalara yönelik dışlayıcı ve tarafgir duruşlarının bir tasdiki olarak algılandı ve böylece fırkaları eleştirmek ve sapkınlıklarını göstermek amacıyla tasnif etme niyetlerini güçlendirdi. Bu niyet onlara fırkaların görüşleri hakkında eksiltme, ilave, tahrif vs yapma hakkını kendilerinde görmelerine de sebep oldu. Onlar bunları kimi zaman mensubu oldukları fırkanın müntesiplerini diğer fırkaların görüşlerine meyletmekten koruma amacıyla, kimi zaman da diğer fırkaları etkisiz hâle getirerek toplumsal yönden dışlamak için yapmaktaydı. Ancak 73 şubeli tasnifi her müellif bu şekilde kullanmadı. Fırkaları akademik merakın ve bilme arzusunun neticesi olarak tasnif etme ve bunu yaparken de onların görüşlerini kendi kaynaklarından olduğu gibi nakletme usulünü kendileri için şart koşan bazı müellifler tarafından da 73 fırka hadisi ve 73 şubeli tasnifler esas alındı. Esasen bu ulema hadisi fırkaları tasnif faaliyetindeki birikim ve yetkinliklerini serdetmenin bir vesilesi olarak gördüler. Bu nedenle Watt gibi bazı araştırmacıların fırak eserlerine, fırka tasniflerine ve özellikle 73 şubeli olanlarına yönelik yaptıkları

ğı ötekileştirici, indirgeyici, teolojik ve normatif olma gibi değerlendirmeleri kimi müellifler için doğru olabilse de türün tüm örneklerine teşmil edilebilecek bir mahiyet arz etmez.

73 fırka hadisi karşısında takınılan söz konusu edilen tavırların dışında hadisin özellikle “biri hariç diğerleri cehennemdedir” şeklindeki rivayet formunu isnad açısından sahih bulmayıp delil olamayacağını söyleyen İbn Hızam gibi bazı müellifler de ortaya çıktı. Hatta hicrî dokuzuncu asırda Yemen Zeydilerinden İbnü'l-Vezîr'in İbn Hızam'ın bu yaklaşımına referansla 73 fırka hadisine yönelik serdettiği olumsuz yaklaşım daha sonra Yemen Zeydileri arasında bu yönde bir yönelimin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu dönemden sonra, hatta bugüne değin, bu kesim içerisinde 73 fırka hadisini gerek sened gerekse de metin bakımından eleştiren birçok müellif ve eser vücuda geldi. Bunun dışında 73 fırka hadisini kabul etmekle birlikte fırkaları 73 rakamına sabitlemeyi eleştiren müellifler de çıktı. Hadisteki rakamın Arap dilinin bir özelliği olarak çokluk anlamına gelen bir kullanım olduğu, dolayısıyla 73 fırka aramanın gereksizliği ifade edildi. Yine başka yönlerden de bu rakam yorumlanarak fırkaların tasnifinde olmazsa olmaz bir şartmış gibi esas alınmasına lüzum olmadığı yönünde açıklamalar serdedildi. Fakat nihayetinde hadis ve hadisteki rakama istinaden yapılan 73 şubeli tasnifler sahada kabul görmeye ve her dönem uygulamalı örneklerini var etmeye devam etti.

İslam literatüründe fırka tasnifleri yalnızca fırkaları tasnife hasredilen eserlerde yapılmadı. Bazen bir hadis, bazen bir tarih, bazen bir coğrafya, bazen de bir ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki eserlerde zuhur etti. Özellikle özgün denemelerin yapıldığı hicrî ilk yedi asır boyunca ortaya konulan fırka tasniflerini ele alan, birbirleriyle mukayese eden, benzerlik ve farklılıklarından hareketle aralarındaki ilişkiler ağını çözmeye ve gelenek olarak ifade edebileceğimiz yapıların olup olmadığını inceleyen bu çalışma göstermektedir ki, fırka tasnifleri tek düze ürünler olmayıp kendi içlerinde

de çeşitli kategoriler altında gruplandırılabilirler. Örneğin takip ettikleri metoda göre fırkaları ana fırkalar-alt kolları şeklinde fırkaları esas alan, her bir fırka altında fırkanın tüm görüşlerini veren fırka merkezli tasnifler ile fırkaların ayrıştıkları ihtilafli meseleleri ele alan ve her mesele altında o meselede görüş beyan eden fırkaları listeleyen mesele/konu merkezli tasnifler yapılmıştır. Bunun yanında bazı tasnifler hem fırka hem de mesele merkezli tasnifi aynı anda uygulamış, bazıları fırkaları tarihsel anlatının içerisinde ele alıp kronolojik olarak tasnif etmiş, bazıları da fırkalara dair bir ansiklopedi oluşturmak amacıyla fırkaları alfabetik olarak listeleyen tasnifler yapmışlardır. Yine kapsamına göre bazı tasnifler tüm İslam fırkalarını tasnif ederken bazıları belli bir fırkayı alt gruplarıyla tasnif etmiş, bazıları ise çerçeveyi çok daha geniş tutarak hem tüm İslam fırkalarını hem de İslam dışındaki dinleri incelemiştir. Zaten bu, aslında erken dönemlerden itibaren takip edilen usullerden biridir ve ulemanın bir kısmı İslam fırkalarını dinlerin oluşturduğu büyük resmin içerisinde konumlandırmıştır. Gaye ve üslubuna göre bazı tasnifler fırkaları eleştiri maksadıyla bazıları da tasvir niyetiyle ele almıştır. Fırkaları belirli sayıya göre tasnif noktasında da –ki bu sayı 73’tür- sayısı esas alan tasnifler ile esas almayan serbest tasnifler yapılmıştır.

Fırka tasniflerini taşıdıkları benzer ve farklı noktalara bakarak kendi içerisinde gelenek teşkil edip etmediklerini sorgulayan ve buna dair öneriler ileri süren bazı modern çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Keith Lewinstein kullanılan fırak malzemesini esas alarak “Mu‘tezilî-Eş‘arî” ve “Doğu Hıanefî” olarak iki temel fırak geleneğini tespit etmiştir. Bunun dışında fırak veya fırka tasnif geleneklerini tespitinde belli başlı fırkaların kendilerine özgü gelenekleri olduğunu varsayan ve fırka tasniflerini müelliflerinin müntesibi oldukları fırkanın geleneği içerisinde ele alan bazı girişimler de mevcuttur. İşte bu çalışma gelenek tespitine yönelik bu tezlere katkı sunmak amacıyla fırka tasniflerini incelemiş ve kendi kriterlerince birtakım önerilerde bulunmuştur. Buna göre Lewinstein’in fırak malzemesini esas alan ikili tasnifi geçerliliğini korumakla birlikte

bize göre onun “Mu‘tezilî-Eş‘arî Fırak Geleneği” esasen “Doğu Hanefî olmayan” anlamında olup oldukça genel bir mahiyet arz etmektedir. Bunun yerine biçim, metot ve muhteva bakımından kendi içinde bütünlük arz eden müstakil fırka tasnif gelenekleri tespit edilebilir. Örneğin Mu‘tezilî-Eş‘arî fırak geleneği, Mu‘tezilî fırak geleneği ile Eş‘arî fırak geleneği şeklinde ayrılabilir. Ancak Eş‘arî fırak geleneği fırkanın lideri kabul edilen Ebū’l-Hasen el-Eş‘arî’nin *Maḳālātu’l-islāmiyyîn* adlı eserindeki fırka tasnifi ile değil kendisinden yaklaşık bir asır sonra yaşayan Eş‘arî âlim ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî ile başlatılmalıdır. Zira Bağdâdî Mu‘tezilî gelenekten ve mezhebinin imamı Eş‘arî’den farklı olarak fırkaları 73 fırka hadisinin açıklaması bağlamında değerlendirmiş ve 73 şubeli fırka tasnifi gerçekleştirmiştir. Onun bu tasarrufu kendisinden sonra Eş‘arî fırak müelliflerince de kabul görmüş ve sürdürülmüştür. Bu anlamda Eş‘arî’nin tasnifi Bağdâdî’nin tasnifinden metot, biçim ve üslup bakımından ciddi anlamda farklıdır ve onun tasnifi Mu‘tezilî gelenek içerisinde değerlendirilmelidir. Nasıl ki Eş‘arî kelâm düşüncesini Eş‘arî değil ondan yaklaşık bir asır sonra yaşayan Ebū Bekr el-Bâḳillânî sistemleştirmiş ise Eş‘arî fırak geleneğini de ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî sistemleştirmiştir. Bağdâdî’nin 73 şubeli fırka tasnifi Eş‘arîler açısından bir fırka tasnif şablonu rolü oynamıştır. Bağdâdî bu şablonu diğer fırkaları eleştirmek ve kötülemek için kullanırken aynı şablonu fırak edebiyatının zirve ismi Ebū’l-Feth eş-Şehristânî fırkalara dair malumatı tasvirî olarak ortaya koymak amacıyla kullanmıştır. Eş‘arî geleneğin önemli ismi Faḥreddîn er-Râzî üç farklı eserinde üç farklı fırka tasnifi yapmıştır. Bunlardan biri (*Ḥadā’iḳu’l-envâr*’daki) Eş‘arî geleneğin tipik örneğini teşkil ederken, diğeri (*Taḥṣîlu’l-ḥaḳḳ/İ’tikādāt*’taki) 73 rakamını aşan sayıda fırka tasnif eden fırka sayısını 73’e sabitleyen anlayışa farklı açılımlar getiren bir tasnif iken, bir diğeri (*er-Riyāḍu’l-mūniḳa*’daki) Mu‘tezilî fırak geleneği içerisinde değerlendirilebilecek bir mahiyet arz etmektedir. Râzî’nin düşünce çizgisinde bu tür değişim ve dönüşümler sıklıkla yaşandığı düşünüldüğünde bu anlamda bir zenginliği de sahaya kattığı düşü-

nülebilir. Fakat Rāzī'nin tasniflerini gerçekleştirdiği eserlerinin bazısının Farsça oluşu bazısının da tanınırlık kazanmaması tasniflerinin bilinir olmasını engellemiştir. Bu anlamda Şehristānī'nin tasnifi Eş'ariler, hatta Şī'ī, İbādī gibi farklı mezhebi kimliklere sahip müellifler üzerinde tesirini sürdürmüştür. Ancak Şehristānī'nin tesiri Eş'ariler üzerinde özellikle fırak malzemesi bakımından cereyan etmiş, esas etki Şehristānī tasnifini yeni bir tarzda kurgulayan Āmidī ile gerçekleşmiştir. Āmidī'nin tasnifini eserine taşıyan Īcī ve şârihleri Kirmānī ve özellikle Cürçānī vesilesiyle Āmidī tasnifi sonraki dönemde sadece Eş'ariler arasında değil, hemen her coğrafyada ve her fırka mensubu tarafından tekrarlanan bir tasnif olmuştur. Osmanlı'da bile en çok tercih edilen tasniflerden biri Āmidī tasnifidir.

Lewinstein'in mevcudiyetini farkettiği ve belirgin çizgilerle sahaya tanıttığı Doğu Hānefī fırak geleneği bizim de kabul ettiğimiz bir gelenektir. Gerçekten bu geleneğin kullandığı fırak malzemesi ciddi anlamda diğerlerinden farklıdır. Biz bu gelenek içerisinde çeşitli bakımlardan birbirinden farklılaşabilen üç damar tespit ettik. Bunlardan ikisi 73 rakamına altı ana fırka ve her biri için 12'şer kol takdir etmek suretiyle ulaşırken üçüncüsü ortak fırak malzemesine dayanmakla birlikte ana fırkalar-alt kollar şeklinde bir sistem uygulamayıp 73 adet fırka saymaktadır. 6x12'lik tasnifi uygulayan iki damar ana fırkaların kimlikleri ve fırkaların sunumunda farklılaşabilmektedir.

Bu üç geleneğin dışında 73 fırka hadisini esas alan ve 73 rakamına her biri on sekiz koldan oluşan dört sapkın fırka ile buna fırka-i nâciyenin eklenmesiyle ($4 \times 18 = 72 + 1 = 73$) formülüyle ulaşan Yemenli Sünnī müelliflerin gerçekleştirdiği fırka tasnif geleneği bulunmaktadır. Bu gelenek malumat olarak diğer geleneklerden farklılaşabilmekte ve bu noktada, tespitimiz doğruysa, özellikle İbn Hāzım'a dayanmaktadır. Yine Horasan'da hicrî dördüncü yüzyılda oluşmaya başlayan, fırkaların tespitinde Mu'tezilî kimliğin hissedildiği ancak müelliflerinin Şī'ī kimlikli veya temayüllü olduğu 73 şubeli bir başka fırka tasnif geleneği daha mevcuttur. Hasılı toplamda beş adet

(4x18 Yemen Sünnî, Doğu Haneî, Eş'arî, Horasan Mu'tezilî-Şî'î ve Serbest Mu'tezilî) olarak belirlediğimiz bu fırka tasnif geleneklerini daha sistematik bir görünüm arzemesi için "73 şubeli fırka tasnif gelenekleri" ve "sayıya endeksli olmayan (serbest) fırka tasnif gelenekleri" şeklinde gruplandırarak sunduk.

Belli başlı fırkalara özgü gelenekler tespit eden ve fırka tasniflerini müelliflerinin müntesibi oldukları fırkanın geleneği içerisinde ele alan yaklaşıma gelince, bu kimi zaman yetersiz kalmakta, kimi zaman da bir müellifin fırkaları tasnif ederken başka bir fırkaya mensup müellifin tasnifini takip etmesi gibi sebeplerle yanıltıcı olabilmektedir. Örneğin hicrî dördüncü asırda Horasan bölgesinde yaşamış Ebû Temmâm ile Ebû Hâtim er-Râzî İsmâ'îlî'dirler. Ancak Ebû Temmâm Kârmaî İsmâ'îlî iken Ebû Hâtim Fâtimî İsmâ'îlî'dir. O nedenle İsmâ'îlî nitelemesi onlar için yetersizdir. Üstelik yaptıkları fırka tasnifleri gerek fırak malzemesi, gerek metot ve biçim yönüyle birbirinden oldukça farklıdır ve aynı geleneğin örnekleri olarak görülmelerini engellemektedir. Yine Uman İbâdîlerinden Kâlhâtî fırka tasnifini Şehristânî'nin tasnifini esas alarak oluşturmakta olup bu hâliyle Hâricî-İbâdî değil, Eş'arî fırka tasnif geleneği içerisinde ele alınmayı hak etmektedir. Örnek olarak verdiğimiz bu gibi durumlardan dolayı fırka tasnif geleneklerini belirlerken belli başlı ana fırkalara ait gelenekler olduğu kabulünü benimsemedik. Ancak tespit ettiğimiz fırka tasnif geleneklerini isimlendirirken daha ayırıcı niteliklerle tavsif etmek için bazen kaynağına bazen de örneklerini veren müelliflerin ortak mezhebî aidiyetine işaretle bir mezhep ismiyle nitelemeyi tercih ettik. Örneğin Eş'arî ve Doğu Haneî fırka tasnif geleneklerindeki Eş'arî ve Haneî nitelemeleri geleneğin örneklerinin kaynağına ve müelliflerin ekseriyetle sahip oldukları mezhebî aidiyete; Serbest Mu'tezilî fırka tasnif geleneğindeki Mu'tezilî nitelemesi geleneğin kaynağına; 4x18 Yemen Sünnî fırka tasnif geleneğindeki Sünnî nitelemesi de geleneğin örneklerini vermiş müelliflerin mezhebî aidiyetine; Horasan Mu'tezilî-Şî'î

fırka tasnif geleneğindeki Mu'tezilî nitelemesi geleneğın kaynağına, Şi'î nitelemesi de müelliflerinin mezhebî aidiyetlerine işaret etmektedir.

Bu çalışmanın daha önce yapılan fırka tasnif geleneklerine dair tezleri değerlendirek kendince yeni öneriler sunması bundan sonra da bu çalışmada ileri sürülen tezleri sorgulayacak araştırmalara kapı aralayacağını ümit ediyoruz. Nitekim esas aldığımız kriterlerde yapılacak değişiklikler başka türlü kategorilerin ve tasnif geleneklerinin ortaya konulmasını mümkün hâle getirebilecektir. Bunun haricinde bu çalışmanın sahaya sunduğunu düşündüğümüz muhtemel bazı çalışma alanları da mevcuttur. Örneğin bu çalışma Lewinstein'den bu yana neşredilen veya Lewinstein'in görmediği fırka tasniflerine dair zengin sayılabilecek bir literatür sunmaktadır. Böylece araştırmacılar Lewinstein'in Hıvâric fırkaları özelinde tespit ettiği fırak eserlerine dair yaptığı okumanın benzerini bu çalışmanın sunduğu kaynaklara dayanarak gerçekleştirebilirler. Öte yandan bu literatür içerisinde seçilecek örnekler üzerinde derinlemesine bir araştırma da yapılabilir. Tüm bu ilerde yapılmasını ümit ettiğimiz araştırmalar bu çalışmanın ileri sürdüğü tezleri güçlendirebileceği gibi zayıflatabilecek veyahut bazılarının tekrar gözden geçirilmesini ve bazı yönlerden düzeltilmesini gerektirebilecektir. Bunlar ise çalışmaya ömürlük proje olarak bakan araştırmacı için dört gözle beklenen fırsatlar olacaktır.

EK

FIRKA TASNIF TABLOLARI

4x18 Yemen Sünnî Fırak Geleneği

Ebū Muhammed el-Yemenī'nin (ö. 540/1145'den sonra) Fırka Tasnif Tablosu

	HĀVĀRİC	MÜRÇİPE	MU'TEZİLE	Şİ'Â / RĀFİDİYYE			FİRKA-İ NÂCİYE
				ZEYDİYYE	ĠĀLİYE	BĀTİNİYYE	
1	Ezāriċa	Cehmiyye	Cübbā'iyye	Cārūdiyye	Ĥattābiyye	Keysāniyye	Ehl-i Sünnet ve Cemaat
2	İbādıyye	Kerrāmiyye	Đırāriyye	Muĥteri'a	Beyāniyye	Cerīriyye	
3	Şufriyye	Merisiyye	Bişriyye	Muĥarrifiyye	Mufavvıċa	Ĥarifiyye	
4	Beyhesiyye	Küllābiyye	Hüzeyliyye	Şālihıyye	Muġiriyye	İmāmiyye	
5	‘Acāride	Ġaylāniyye	Nazzāmiyye	Süleymāniyye	Manşūriyye	Nuşayriyye	
6	Fağliyye	Neccāriyye	‘Atĥāriyye	Ya'ċkübiyye	Sebe'iyye	İsmā'iliyye	
7	Necedaĥ	İlhāmiyye	Behşemiyye				
8	‘Avniyye	Muċātiliyye	Fuvaĥıyye				
9	Maĥbalıyye	Yūnusiyye	Ķaşabiyye				
10	Aĥnesiyye	Ca'điyye	Ġıfāriyye [‘Affāniyye]				
11	Şimrāĥıyye	Şebībiyye	Ĥābiĥıyye				
12	Bekkāriyye	[Şālihıyye]	Ru'ayniyye				
13	Ma'lümiyye	Şevbāniyye	Meserriyye				
14	Yezīdiyye	Ĥaşviyye	Ya'cūriyye				
15	Bekriyye	Muhāciriyye	‘Abbādiyye				
16	‘Abdeliyye	Sūfişā'iyye	Mu'ammeriyye				
17	Şe'ālibe	Lafziyye	İşkāfiyye				
18	Şaltiyye	Şemiriyye	Mebtūre				

Tasnifte Kullanılan Formül: 4 x 18 = 72 + 1 = 73

Kitābu'l-burbān'ın Müellifinin (Seksekî (ö. 683/1284) [?]) Fırka Tasnif Tablosu

	ḤAVĀRİC	MÜRÇİPE	MU'CEZİLE	RĀFİDA	FIRKA-İ NÂCİYE
1	Ezārîḡa	Cehmiyye	Cübbā'ıyye	Cārüdiyye	Ehl-i Sünnet ve Ce- maat
2	İbāḡıyye	Kerrāmiyye	Ḍırāriyye	Muḡarrıfiyye	
3	Beyhesiyye	Merīsiyye	Bişriyye	Nuşayriyye	
4	‘Acārıde	Küllābiyye	Hüzeyliyye	İmāmiyye	
5	Faḡliyye	Ḥaşviyye	Nazzāmiyye	Ḥaḡḡābiyye	
6	Şufriyye	Neccāriyye	‘Aḡḡāriyye	Keysāniyye	
7	Necedāt	İlhāmiyye	Cāhızıyye	Hişāmiyye	
8	Ruşeydiyye	Muḡātiliyye	Fuvaḡıyye	Muḡammediyye	
9	Şe‘ālibe	Muhāciriyye	Ḳaşabiyye	Ġurābiyye	
10	‘Avniyye	Ca‘diyye	Ġıfāriyye [‘Affāniyye]	Cerīriyye	
11	Ma‘lūmiyye	Sūfişā’ıyye	Ḥābiḡıyye	Müntezıra	
12	Bekkāriyye	Cebriyye	Ru‘ayniyye	Beyāniyye	
13	Meymūniyye	Şebībiyye	Meyseriyye	Manşūriyye	
14	‘Abdeliyye	Şevbāniyye	Ḥudeyriyye	Kisfiyye	
15	Meḡḡıyye	Lafızıyye	Bey‘cūriyye [Ya‘cūriyye?]	Muġriyye	
16	Yezīdiyye	Şemiriyye	İskāfiyye	Ḥarīfiyye	
17	Şaltiyye	Ġaylāniyye	‘Abbādiyye	Ḳarmaḡıyye	
18	Bekriyye	İbāḡıyye	Mu‘ammeriyye	İsmā‘iliyye	
19				Sebe’ıyye	

Tasnifte Kullanılan Formül: 4 x 18 = 72 + 1 = 73

Vā'ız ve Yāfi'ın (ö. 768/1367) Fırka Tasnif Tablosu

	HĀVĀRİC	MU'TEZİLE	Şİ'A			MÜRÇİPE	FIRKA-İ NÂCİYE
			ZEYDİYYE	ĠĀLİYE	BĀTİNİYYE		
1	Ezārīka	Cübbā'iyye	Cārūdiyye	Ĥaṭṭābiyye	Keysāniyye	Cehmiyye	Ehl-i Sünnet ve Cemaat
2	İbādıyye	Ḍırāriyye	Muḥteri'a	Beyāniyye	Cerīriyye	Kerrāmiyye	
3	Şufriyye	Bişriyye	Muṭarrifiyye	Mufavvıda	Ṭarifiyye	Merīsiyye	
4	Beyhesiyye	Hüzeyliyye	Şālihıyye	Muğiriyye	İmāmiyye	Küllābiyye	
5	‘Acrediyye	Nazzāmiyye	Süleymāniyye	Manşūriyye	Nuşayriyye	Ġaylāniyye	
6	Fuḍayliyye [Faḍliyye]	‘Aṭṭāriyye	Ya'kūbiyye	Sebe'iyye	İsmā'iliyye	Neccāriyye	
7	Necedāt	Behşemiyye				İlhāmiyye	
8	‘Avniyye	Fuvaṭıyye				Muḳātiliyye	
9	Meṭḥıyye	Ḳaḍabiyye				Yūnusiyye	
10	Aḥnesiyye	Ġifāriyye [‘Affāniyye]				Ca‘diyye	
11	Şimrāḥıyye	Ḥābiṭıyye				Şebibiyye	
12	Bekkāriyye	Ru‘ayniyye				[Şālihıyye]	
13	Bekriyye	Meyseriyye				Sevbāniyye	
14	Ma'lūmiyye	Bey'cūriyye [Ya'cūriyye]				Ḥaşviyye	
15	Yezidiyye	‘Abbādiyye				Muhāciriyye	
16	‘Abdeliyye	Mu‘ammeriyye				Sūfişā'iyye	
17	Se‘ālibe	İskāfiyye				Lafziyye	
18	Şaltiyye	Mebtüre	Şemiriyye				

Tasnifte Kullanılan Formül: 4 x 18 = 72 + 1 = 73

Fahrî'nin (9./15. yy) Fırka Tasnif Tablosu

	HĀVĀRİC	MU‘TEZİLE	ŞĪ‘A			MÜRÇİPE	FIRKA-İ NÂCİYE
			ZEYDİYYE	ĠĀLİYE	BĀTİNİYYE		
1	Ezārīka	Cübbā’iyye	Cārūdiyye	Ḥaṭṭābiyye	Keysāniyye	Cehmiyye	Ehl-i Sünnet ve Cemaat
2	İbādıyye	Ḍırāriyye	Muḥteri‘a	Beyāniyye	Cerīriyye	Kerrāmiyye	
3	Şufriyye	Bişriyye	Muṭarrifiyye	Mufavvıda	Ṭarīfiyye	Merīsiyye	
4	Beyhesiyye	Hüzeyliyye	Şālihıyye	Muğiriyye	İmāmiyye	Küllābiyye	
5	‘Acrediyye	Nazzāmiyye	Süleymāniyye	Manşūriyye	Nuşayriyye	Ġaylāniyye	
6	Fuḍayliyye [Faḍliyye]	‘Aṭṭāriyye	Ya‘kūbiyye	Sebe’iyye	İsmā‘iliyye	Neccāriyye	
7	Necedāt	Behşemiyye				İlhāmiyye	
8	‘Avniyye	Fuvaṭıyye				Muḳātiliyye	
9	Meṭḥıyye	Ḳaḍabiyye				Yūnusiyye	
10	Aḥnesiyye	Ġifāriyye [‘Affāniyye]				Ca‘diyye	
11	Şimrāḥıyye	Ḥābiṭıyye				Şebibiyye	
12	Bekkāriyye	Ru‘ayniyye				[Şālihıyye]	
13	Bekriyye	Meyseriyye				Şevbāniyye	
14	Ma‘lūmiyye	Bey‘cūriyye [Ya‘cūriyye]				Ḥaşviyye	
15	Yezidiyye	‘Abbādiyye				Muhāciriyye	
16	‘Abdeliyye	Mu‘ammeriyye				Sūfişā’iyye	
17	Se‘ālibe	İskāfiyye	Lafziyye				
18	Şaltiyye	Mebtüre	Şemiriyye				

Tasnifte Kullanılan Formül: 4 x 18 = 72 + 1 = 73

Doğu Hanefi Fırak Geleneği

EBŪ MUṬĪ‘ MEKḤŪL B. EL-FADL EN-NESEFĪ’NİN (Ö. 318/930) İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	ḤARŪRİYYE	RAVĀFIDA	ḲADERİYYE	CEBRİYYE	CEHMİYYE	MŪRCİ‘E	FIRKA-İ NÂCİYE
1	Ezrakıyye	‘Aleviyye/Ġulviyye?	Aḥmediyye	Muḍṭarriyye	Mu‘aṭṭıla	Tārikiyye	EHLÜ’L- CEMĀ‘A
2	İbāḍiyye	İmriyye	Şeneviyye	Ef‘āliyye	Merīsiyye	Sā‘ibiyye	
3	Taglibiyye	Şī‘iyye	Mu‘tezile	Ma‘ıyye	Mültezikiyye	Rāciyye	
4	Ḥāzimiyye	İşhākıyye	Keysāniyye	Mefrūġiyye	Vāridiyye	Şākkiyye	
5	Ḥalefiyye	Nāvūsiyye	Şeytāniyye	Neccāriyye	Zenādiḳa	Beyhesiyye	
6	Kūziyye	İmāmiyye	Şerikiyye	Mennāniyye	Ḥarḳıyye	‘Ameliyye	
7	Kenziyye	Zeydiyye	Vehmiyye	Kesbiyye (Keseliyye)	Maḥlūḳıyye	Menḳūşıyye	
8	Şimrāḳıyye	‘Abbāsiyye	Rāvendiyye	Sābiḳıyye	Fāniyye	Müstesniyye	
9	Aḥnesiyye	Mütenāsiliyye	Müteberri‘e	Ḥubbiyye	Ġayriyye	Müşebbihiyye	
10	Muḥakkimiyye	Rec‘ıyye	Nākisiyye	Ḥavfiyye	Vāḳıfiyye	Ḥaşviyye	
11	Mu‘teziliyye	Lā‘iniyye	Ḳāsiṭıyye	Fikriyye	Ḳabriyye	Eşeriyye	
12	Meymūniyye	Müterabbişa	Nazzāmiyye	Ḥasbiyye/Ḥaşebiyye??	Lafziyye	Bide‘ıyye	

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

NECMEDDİN B. 'ÖMER EN-NESEFİ'NİN (Ö. 537/1142) İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	HARÛRİYYE	RAVÂFIDA	KA'DERİYYE	CEBRİYYE	CEHMİYYE	MÛRCİ'E	FIRKA-İ NÂCİYE
1	Ezrakıyye	'Aleviyye/Ġulviyye?	Ahmediyye	Mudtariyye	Mu'aţţıla	Tārikiyye	EHLÜ'L-CEMÂ'A
2	İbādıyye	İmriyye	Şeneviyye	Ef'āliyye	Merīsiyye	Sā'ibiyye	
3	Şa'lebiyye	Şī'ıyye	Mu'tezile	Ma'ıyye	Mültezilkiyye	Rāciyye	
4	Hāzimiyye	İşhākiyye	Keysāniyye	Mefrūġiyye	Vāridiyye	Şakkiyye	
5	Halefiyye	Zeydiyye	Şeytāniyye	Neccāriyye	Zenādiġa	Beyhesiyye	
6	Muġakkimiyye	'Abbāsiyye	Şerikiyye	Mennāniyye	Ĥarġiyye	'Ameliyye	
7	Mu'tezile	İsmā'iliyye	Vehmiyye	Kesbiyye (Keseliyye)	Maġlūġiyye	Menġūşıyye	
8	Kūziyye	İmāmiyye	Rāvendiyye	Sābiġiyye	Fāniyye	Müsteşniyye	
9	Kenziyye	Mütenāsiġiyye	Müteberri'e	Ĥubbiyye	Ġayriyye	Müşebbihiyye	
10	Şimrāġiyye	Lā'iniyye	Nākişıyye	Ĥavfiyye	Vāġıfiyye	Ĥaşviyye	
11	Ahnesiyye	Rāci'ıyye	Ķāsiġiyye	Fikriyye	Ķabriyye	Eşeriyye	
12	Meymūniyye	Merīsiyye [=Müterabbişal]	Nazzāmiyye	Ĥasbiyye/Ĥaşebiyye??	Lafziyye	Bide'ıyye	

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

İBNÜ'L-CEVZİ'NİN (Ö. 597/1201) İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	ḤARŪRİYYE	ḲADERİYYE	CEHMİYYE	MŪRCİPE	RAVĀFIDA	CEBRİYYE	FIRKA-İ NÂCİYE
1	Ezrakıyye	Aḥmediyye	Mu‘aṭṭıla	Tārikiyye	‘Aleviyye	Muḍṭarriyye	EHLÜ'L-CEMĀ‘A
2	İbāḍıyye	Ṣeneviyye	Merisiyye	Sā‘ibiyye	İmriyye	Ef‘āliyye	
3	Ṣa‘lebiyye	Mu‘tezile	Mültezilıyye	Rāciyye	Şi‘ıyye	Mefrūḡıyye	
4	Ḥāzimiyye	Keysāniyye	Vāridiyye	Şākkiyye	İşhākıyye	Neccāriyye	
5	Ḥalefiyye	Şeyṭāniyye	Zenādiḡa	Beyhesiyye	Nāvūsiyye	Mennāniyye	
6	Kūziyye	Şerikiyye	Ḥarḡıyye	‘Ameliyye	İmāmiyye	Kesbiyye (Kese- liyye)	
7	Kenziyye	Vehmiyye	Maḡlūḡıyye	Menḡūşıyye	Zeydiyye	Sābiḡıyye	
8	Şimrāḡıyye	Rāvendiyye	Fāniyye	Müsteşniyye	‘Abbāsiyye	Ḥubbiyye	
9	Aḡnesiyye	Müteberri‘e	Ġayriyye	Müşebbihiyye	Mütenāsiliyye	Ḥavfiyye	
10	Muḡakkimiyye	Nākişıyye	Vāḡıfiyye	Ḥaşviyye	Rec‘ıyye	Fikriyye	
11	Mu‘tezile	Ḳāşiyye	Ḳabriyye	Zāhiriyye	Lā‘iniyye	Ḥasebiyye/ Ḥaşebiyye??	
12	Meymūniyye	Nazzāmiyye	Lafziyye	Bide‘ıyye	Müterabbişa	Ma‘ıyye	

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

EBÜ HANİFE'YE NİSPET EDİLEN İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	RAVĀFİD	HĀVĀRİC	KAĞERİYYE	MÜRÇİPE	CEHMİYYE	CEBRİYYE	FIRKA-İ NÂCİYE
1	Fâşılıyye	Rāsibiyye	‘Adliyye	Hemmāmiyye? (=Tārikiyye)	Vehmiyye (=Mu‘aṭṭıla)	Neccāriyye	Es-Sevādü'l- a‘zam
2	Nāvūsiyye	Ezraḳıyye	Dāfi‘ıyye?	Zerriyye??	Ḍırāriyye?	Muḍṭarriyye	
3	İmāmiyye	İbāḍıyye	Deysāniyye? [=Şeneviyye]	Şaḳariyye??	???? (=Mültezilḳıyye)	Keseliyye	
4	Nebeviyye	Tağlibiyye	Mu‘tezile	Merisiyye??	‘Adifiyye?? (=Vāridiyye)	Ebḳāliyye?? (=Ef‘āliyye)	
5	Nevfeliyye	Ḥāzimiyye	Velidiyye	Şabbāḳıyye?? (=Sā‘ibiyye)	Maḳlūḳıyye	Mefrūḡıyye	
6	Sebe’iyye	Meymūniyye	Keysāniyye	Nāşırıyye??	Vāḳıfiyye	Sābiḳıyye	
7	Başriyye	Ḥalāsibiyye?? [=Ḥalefiyye]	Ḳāsiṭıyye	Reḳḳāşiyye	Lafziyye	Ḥubbiyye	
8	Zeydiyye	Vedḳāniyye?? [Zenādiḳıyye]	Betriyye (=Müteberri’e)	Ḳaraviyye??	Ḥarḳıyye	Ḥavfiyye	
9	Müterabbişiyye	Aḳnesiyye	Nāşiṭıyye (=Şeyṭāniyye)	Taşdıḳıyye	Münfiyye	‘İlmiyye? (=Fikriyye)	
10	Muḥtāriyye	Ḍaḥḥākiyye	Nümevriyye	Ra’üfiyye? (=Rāciyye)	Ḳabriyye	Mütemenniyye (=Mennāniyye)	
11	Ḥaşebiyye	‘Acrediyye	Şālīşiyye (=Nākişiyye)	Ḳabliyye??	Vāridiyye?? (Bustāniyye?)	Vāşiṭıyye	
12	Ḥaşriyye?	Ḥamziyye	Ḳabliyye (=Nazzāmiyye)	Kerrāmiyye	Müşebbihe	Muttaşiliyye	

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

Yanlılıkla MĀTURĪDĪ'NİN İTİKĀDÎ FIRKA TASNİFİ

	ḲADERİYYE	CEBRİYYE (Muḏṭarriyye)	RAVĀFİḌA (Ġulviyye)	ḤARŪRİYYE (Ezrakıyye)	CEHMİYYE (Mu‘aṭṭıliyye)	MŪRCİ'E (Tārikiyye)	FIRKA-İ NĀCİYE
1	Aḥmediyye / Şeneviyye	Ef‘āliyye	Āmiriyye [İmriyye]	İbāḏıyye	Merisiyye	Seyyābiyye	EHLÜ'L- CEMĀ‘A
2	Mu‘teziliyye	Ma‘ıyye	Şī‘ıyye	Tağlibiyye	Merfiyye [Mülte- ziḳıyye]	Rāciyye	
3	Keysāniyye	Mefrūğıyye	İşhāḳıyye	Ḥāzimiyye	Zenādiḳa	Sāriḳıyye	
4	Şeyṭāniyye	Neccāriyye	Fārisiyye [Nāvūsiy- ye]	Ḥalefiyye	Ḥarḳıyye	Mübārekiyye	
5	Şerikiyye	Māniyye	İmāmiyye	Kūziyye	Maḥlūḳıyye	Beyhesiyye	
6	Vehmiyye	Kesbiyye	Zeydiyye	Kenziyye	Fāniyye	Rāsibiyye	
7	Rāvendiyye	Sābiḳıyye	‘Abbāsiyye	Şimrāḥıyye	Lağviyye	Mu‘aṭṭıliyye	
8	Müteberri‘e	Ḥabibiyye	Mütenāsiliyye	Aḥnesiyye	Vāḳıfiyye	Müşebbihiyye	
9	Nākişiyye	Ḥavfiyye	Rec‘ıyye	Muḥakkimiyye	Ḳabriyye	Ḥaşıyye	
10	Ḳāsiṭıyye	Bekriyye	Lā‘ıniyye	Mu‘teziliyye	Münkiriyye	Eşeriyye	
11	Nazzāmiyye	Ḥasbiyye/Ḥaşebiyye??	Müterabbişa	Ḥalmūniyye?? [Meymūniyye]	Rāveniyye??	Bide‘ıyye	

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

İBNÜ'S-SİRÁC'IN (Ö. 770/1369) İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	RAVĀFİD	HĀRİCİYYE	CEBRİYYE	KAĞERİYYE	CEHMİYYE	MÜRÇİ'E	FIRKA-İ NÂCİYE
1	‘Aleviyye	Ezrakıyye	Mudḡarriyye	Aḡmediyye	Mu‘aḡḡıyye	Tārikiyye	EHLÜ'L- CEMĀ‘A
2	İmriyye	İbāḡıyye	Ef‘āliyye	Şeneviyye	Müterabbişıyye [Merişıyye]	Sā‘ibiyye	
3	Şı‘ıyye	Şa‘lebiyye	Ma‘ıyye	Keysāniyye	Müterāfi‘ıyye [Mültezilıyye]	Rāciyye	
4	İşḡākıyye	Hāzimiyye	Mefrūḡıyye	Şeyḡāniyye	Vāridiyye	Şākkiyye	
5	Zeydiyye	Halefiyye	Neccāriyye	Şerikiyye	Harḡıyye	Beyhesiyye	
6	‘Abbāsiyye	Kūziyye	Muḡma‘inniyye [Mennāniyye]	Vehmiyye	Maḡlūḡıyye	‘Ameliyye	
7	İmāmiyye	Kenziyye	Keseliyye	Rāvendiyye	Ġayriyye	Menḡuşıyye	
8	Nāvūsiyye	Mu‘tezile	Sābilıyye	Müteberri‘e	Fāniyye	Müsteşniyye	
9	Mütenāşııyye	Meymūniyye	Hābibiyye	Nākişıyye	Zenādikıyye	Eşeriyye	
10	Lā‘iniyye	Muḡakkimiyye	Hāvfiyye	Ķāşııyye	Lafzıyye	Bide‘ıyye	
11	Rec‘ıyye / Rāci‘ıyye	Aḡnesiyye	Fikriyye	Nazzāmiyye	Ķabriyye	Müşebbihe	
12	Müterabbişıyye	Şimrāḡıyye	Hāşbiy- ye/Hāşebiyye??	Menziliyye [Mu‘tezile]	Vākıfiyye	Hāşıyye	

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

MAHMŪDĪ'NİN (Ö. 702/) İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	ḤAVĀRİC	RĀFİDA	ḲADERİYYE	CEBRİYYE	CEHMİYYE	MŪRCİ'E	FIRKA-İ NÂCİYE
1	Ezrakıyye	Ġāliye??	Mufavvıdıyye	Mudḡarriyye	Mu'atṡıla	Tārikiyye	EHLŪ'L-CEMĀ'A
2	İbāḡıyye	İmriyye	Ṣeneviyye	Ef'āliyye	Merīsiyye	Sā'ibiyye	
3	Ṣa'lebiyye	Ṣı'ıyye	Keysāniyye	Ṣecerıyye?	MŪlteziḲıyye	Rāciyye	
4	Ḥāzimiyye	'Aḡdiyye?	Mu'tezile	MefrŪġıyye	Vāridiyye	ṢāḲkiyye	
5	Ḥalefiyye	İsmā'iliyye	Ṣeyṡāniyye	Neccāriyye	ZenādiḲa	Beyhesiyye	
6	KŪziyye	NāvŪsiyye	Ṣerikiyye	Mennāniyye	ḤarḲıyye	'Ameliyye	
7	Kenziyye	İmāmiyye	Vehmiyye	Keseliyye	MaḡlŪḲıyye	MenḲŪṢıyye	
8	ṢimrāḲıyye	Zeydiyye	Rāvendiyye	SābiḲıyye	Fāniyye	MŪsteṢniyye	
9	Aḡnesiyye	'Abbāsiyye	MŪteberri'e	Ḥubbiyye	Ḥavḡıyye?	MŪṢebbihe	
10	Muḡakkimiyye	MŪtenāsiḲıyye	NāḲiṣiyye	Ḥavfiyye	VāḲıfiyye	Ḥaṣviyye	
11	MeymŪniyye	Rec'ıyye	Ḳāsiṡıyye	Ḥasbiyye /Ḥaṣebiyye??	Ḳabriyye	EṢeriyye [=Zāhiriyye}	
12	VāḲıfiyye	Lā'iniyye	Naḡzāmiyye	Fikriyye	Lafziyye	Bide'ıyye	
13		MŪterabbıṣa					

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

‘Osmān el-Kirmānī el-‘Irākī’nin (ö. 641/1243’den sonra) İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	NÂŞİBİYYE	RAVĀFİD	KADEİRİYYE	CEBRİYYE	MÜŞEBBİHE	MU‘AṬṬILA	FIRKA-İ NÂCİYE
1	Ezrağıyye	Kāmiliyye	Aşlahıyye	Muḍṭarriyye	Müşebbihe	Cehmiyye	EHL-İ SÜNNET VE CEMAAT
2	İbādıyye	Ġurābiyye	Vāşılıyye & ‘Amriyye	‘Acziyye	Mücessime	Maḥlûkıyye	
3	Ḥamziyye	Şerikiyye / İmriyye	Hüzeyliyye	Mefrûğıyye	Ḥulûliyye	Lafziyye	
4	Ḥalefiyye	İşhâkıyye / Keysāniyye	Hişāmiyye	Neccāriyye	Ḥaddiyye	Vâkıfiyye	
5	Kūziyye	İmāmiyye	Ķasıṭiyye	Mennāniyye	Tārikiyye & Şāk- kiyye	Merisiyye	
6	Kenziyye	Zeydiyye	‘Ivaḍiyye	Sābiķiyye	Ķavliyye / Mücer- rede	Vāridiyye	
7	Şimrāḡiyye	Seḡābiyye	Ṣeneviyye / Şerikiy- ye	Ḥubbiyye	Vālihiyye	Ķabriyye	
8	Aḡnesiyye / Ma‘bediyye	Tenāsüḡiyye	Behāşimiyye	Ḥavfiyye	‘Amdiyye	Vezniyye	
9	Muḡakkimiyye	Lā‘iniyye	Rāvendiyye	Fikriyye	Sā‘ibiyye	Meyliyye	
10	Meymūniyye	Sebe’iyye	Ḥayyāṭiyye	Ḥasbiyye /Ḥaşebiyye??	Sāriķiyye	Ḥarķiyye	
11	Ḥāriciyye	Manşūriyye	Nākişiiyye	Münkiriyye	Beyhesiyye	Fāniyye	
12	Şaltiyye	Ḥaṭṭābiyye	Nazzāmiyye	Keseliyye (Kesbiy- ye)	Ḥaşviyye	Zenādiķa	
13	Şeybāniyye & Yezīdiyye	Mufavviḍa			Kerrāmiyye		
14		Nesebiyye					

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

BİRGİVÎ'NİN (ö. 981/1573) İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	KADERİYYE	CEBRİYYE	KERRÂMİYYE	MU'ATÛTILA	NEVÂŞİB	RAVÂFİD	FIRKA-İ NÂCİYE
1	Vaşlıyye	Muçtarriyye	Müşebbihe	Cehmiyye	Muḥakkime	Kāmiliyye	EHL-İ SÜNNET VE CEMAAT
2	Hüzeyliyye	‘Acziyye	Mücessime	Maḥlûkıyye	Ezrakıyye	Şerikiyye	
3	Aşlahıyye	Mefrûğıyye	Ḥaddiyye	Lafzıyye	Ḥafşıyye	İşḫâkıyye	
4	Mu‘ammeriyye	Neccâriyye	Ḥulûliyye	Vâkıfıyye	Ḥâzimiyye	Bâṭniyye / İmâmiyye	
5	Kitâbiyye [Hişâmiyye]	Keseliyye (Kesbiyye)	Şekkiyye	Şekkiyye	Şimrâlıyye	Temâsüliyye / Tefvîdıyye	
6	Yemâmiyye [=Kâsiṭıyye]	Sâbıkıyye	Mücerrediyye	Vâridiyye	Aḫnesiyye	Tenâsühıyye	
7	Câhızıyye	Ḥubbiyye	Vâlihiyye	Ḳabriyye	‘Abdiyye [Şal- tiyye]	Manşûriyye	
8	Behşemiyye	Ḥavfiyye	‘Amdıyye	Vezniyye	Meymûniyye	Muḳanna‘ıyye	
9	Râvendiyye	Tefekkürıyye [=Fikriyye]	Sâ’ibiyye	Meyliyye	Şeybâniyye	Ḥaṭṭâbiyye	
10	Ḳâsiṭıyye	Ḥasbiyye/Ḥaşebiyye??	Beyhesiyye	Ḥarķıyye	Yezîdiyye	Sebe’iyye	
11	‘İvağıyye	Münkiriyye	Sâriķıyye	Fâniyye	Kızbiyye [Kûziyye]	Hâşimiyye [Hişâmiyye]	
12	Ḥayyâtiyye	Mennâniyye	Ḥaşviyye	Ḳarâmıṭa	Kenziyye	Zeydiyye	

Tasnifte Kullandığı Formül: 6 X 12 = 72 + 1 = 73

BİRGİVÎ'NİN (ö. 981/1573)?? *Dāmiḡatü'l-mübtedi'î*'ndaki İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	ḤARÛRİYYE	RAVĀFIDA	ḲADERİYYE	CEBRİYYE	CEHMİYYE	MÛRCİ'PE	FIRKA-İ NÂCİ-YE
1	Ezraḳıyye	‘Aleviyye	Aḫmediyye	Muḡḡarriyye	Mu‘aḡḡıla	Tārikiyye	EHLÜ'L- CEMĀ‘A
2	İbāḡıyye	İmriyye	Şeneviyye	Enbiyāniyye?? [Ef‘āliyye]	Merisiyye	Sā‘ibiyye	
3	Ta‘lebiyye	Şi‘a	Mu‘tezile	Ma‘ıyye	Mülteziḳıyye	Rāciyye	
4	Ḥāzimiyye	İşḡāḳıyye	Keysāniyye	Merfū‘ıyye?? [Mef- rūḡıyye]	Vāridiyye	Şāḳkiyye	
5	Ḥalefiyye	Nāvüsiyye	Şeyḡāniyye	Mennāniyye	Zenādiḳa	Beyhesiyye	
6	Kūziyye	İmāmiyye	Şerikiyye	Kessāliyye? [Keseliy- ye/Kesbiyye]	Ḥarḳıyye	‘Ameliyye	
7	Keşriyye	Zeydiyye	Vehmiyye	Sābikiyye	Maḡlūḳıyye	Menḳüşıyye	
8	Şimrāḡıyye	‘Abbāsiyye	Rāvendiyye	Ḥabībiyye	Fāniyye	Müsteşniyye	
9	Aḡnesiyye	Mütenāsiliḡıyye	Müteberri‘e	Ḥavfiyye	Muḡiriyye / Ğay- riyye?	Müşebbihe	
10	Muḡakkimiyye	Rec‘ıyye	Nāḳişiyye	Neccāriyye	Vāḳifiyye	Ḥaşviyye	
11	Mu‘tezile	Lā‘iniyye	Bāsiḡıyye? [Ḳāsiḡıy- ye]	Fikriyye	Ḳabriyye		
12	Meymūniyye	Müterabbişşiyye	Nazzāmiyye	Ḥaşebiyye??	Lafziyye		

Tasnifte Kullandığı Formül: 4 X 12 = 48 + 13 + 11 = 72 + 1 = 73

ḤAKĪM ES-SEMERKANDĪ'NİN (Ö. 342/953) İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

1	Mürci'e	13	Şî'a	25	Ravâfiğiyye	37	Kerrâmiyye
2	Ƙaderiyye	14	Ca'diyye	26	Fâımiyye	38	Kelâmiyye
3	Şimrâııyye	15	Ḥaşıbiyye	27	Ma'rûfiyye	39	Lafzıyye
4	Ezraııyye	16	Zeydiyye [=Abbâsiyye / Râvendıyye]	28	Mechûliyye	40	Şıfâtiyye
5	Aḥnesiyye	17	Beıııyye	29	Ḥâriciyye		
6	Şa'lebiyye [Tağlibiyye]	18	Ḥanıfiyye? [Keyfiyye]	30	Muhâciriyye		
7	Beyhesiyye	19	Muıavvire	31	Fikriyye		
8	Meymûniyye	20	Müşebbihe	32	Vâridiyye		
9	Mu'tezile	21	Cehmiyye	33	Ʀıfliyye		
10	Cebriyye	22	Şekkâkiyye	34	Mefrûğiyye		
11	Bâıniyye? [İbâğiyye]	23	Misliyye	35	Ėalıbiyye		
12	Lem Yezeliyye [Dehriyye]	24	Süfyâniyye	36	Kûziyye		

Terceme-i Sevād-i A'zam'daki Fırka Tasnif Tablosu

1	Mürci'e	14	Ca'diyye	27	Cehmiyye	40	Hāriciyye	53	Sākıyye	66	İmriyye
2	Çaderiyye	15	Hāşebiyye	28	Hārdiyye??	41	Muhāciriyye	54	Müsteşniyye	67	Vehmiyye
3	Şimrāhiyye	16	Kūziyye	29	Şekkākiyye	42	Ma'zūriyye	55	Ŧıfliyye	68	Meymūniyye
4	Ezrakıyye	17	Remādiyye	30	Mişliyye	43	Mütevelliye (Mü- te'evveliyye?)	56	Ġidāniyye??	69	Kerrāmiyye
5	Ahnesiyye	18	Şākkiyye	31	Süfyāniyye	44	Müteberri'e	57	Mefrūġiyye	70	Kelāmiyye
6	Şa'lebiyye [Taġlibiyye]	19	Zeydiyye	32	Çavliyye	45	Rākıfiyye??	58	Maġlūkıyye	71	Hānbeliyye
7	Beyhesiyye	20	Ebū'l-Hāşıyye	33	Ravāfiġa	46	Şābitiyye	59	Nābitiyye	72	Faġliyye
8	Meymūniyye	21	Bakıyye [Bākıyye]	34	Fāṭmiyye	47	Muġniyye	60	Ġālibiyye	73	Şıfātiyye
9	Hāzimiyye	22	Mennāniyye	35	'Abbāsiyye	48	Mu'allimiyye	61	Muġāniyye??		Cem'iyye- Sünniyye
10	Mu'teziliyye	23	Hānifiyye	36	Hārūriyye?	49	Eķalliyye	62	Şevkıyye		
11	Cebriyye	24	Keyfiyye	37	Hāşviyye	50	Fikriyye	63	Nehmiyye??		
12	Bāṭniyye? [İbādıyye]	25	Muşavviriyye	38	Ma'rūfiyye	51	Vāridiyye	64	Şātiyye		
13	Lem Yezeliyye / Dehriyye	26	Müşebbihiyye	39	Mechūliyye	52	Münāṭışıyye	65	Çaġā'iyye		

HEFTÂD U SEH MİLLEDEKİ İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

1	Cebriyye	14	Sarıkıyye	27	Bekriyye	40	Kūziyye	53	İmāmiyye	66	Eşeriyye
2	Çaderiyye	15	Şeneviyye	28	Rāvendiyye	41	Ahnesiyye	54	Nāvūsiyye	67	Mütevellihiyye
3	Şūfişā'ıyye	16	İttihādiyye	29	Müşebbihiyye	42	Şa'lebiyye	55	Emīriyye [İmriy- yel]	68	Mübeddiliyye [=Müteberri'e]
4	Vücūdiyye	17	Tenāsühıyye	30	Cehmiyye	43	Çāsiıyye	56	İsmā'iliyye	69	Kenziyye
5	Mu'aııliyye	18	Muttaşılıyye	31	Zenādiça	44	Mükevviyye	57	Melāhıde	70	Şūfiyye
6	Sābikıyye	19	Munfaşılıyye	32	Mütrefiyye	45	Mütevessimiyye	58	Çukmiyye	71	Dehriyye
7	'Ale'l-'arşıyye	20	Çarūriyye [=Ezrakıyye]	33	Melāhıde	46	Maħrūkıyye	59	Lā'ınıyye	72	Şimrāhıyye
8	Çulūliyye	21	Fārikıyye	34	Müneccimiyye	47	Bustāniyye	60	Rec'ıyye	73	Ehl-i Sünnet ve Cemā'at
9	Çaşebiyye	22	Münkiriyye	35	Vağ'ıyye	48	Mefrūğıyye	61	Müterabbişa		
10	Mühmiliyye	23	Şeytāniyye	36	Felāsifiyye	49	Neccāriyye	62	Çabriyye		
11	Mürç'e	24	Mu'teziliyye	37	Kerrāmiyye	50	Çāriciyye	63	Vākifiyye		
12	Çabıbiyye	25	Keysāniyye	38	Çāzimiyye	51	Şi'ıyye	64	Çaşıyye		
13	Çavfiyye	26	Vehmiyye	39	İbādıyye	52	Rāfidıyye	65	Fāniyye		

Eş'arî Fırak Geleneği

‘Abdülkâhir el-Bağdādî’nin (ö. 429/1037-38) *el-Milel ve’n-nihâl*indeki Fırka Tasnif Tablosu

	Şİ‘A	HAVĀRİC	KAĞERİYYE & MU‘TEZİLE	MÜRÇİPE	NECCĀRİYYE	CEHMİYYE	BEKRİYYE	DIRĀRİYYE	KERRĀMİYYE
1	Keysāniyye	Muḥakkime	Vāsilıyye	Yūnusiyye	Burgūsiyye				
2		Ezāriḳa	‘Amriyye	Ġassāniyye	Za‘ferāniyye				
3		Necedāt	Hüzeyliyye	Şevbāniyye	Müstedike				
4		Şufriyye-i Ziyādiy-ye	Nazẓāmiyye	Tūmeniyye					
5		‘Acāride Meymūniyye	Esvāriyye	Merisiyye					
6		Şu‘aybiyye	İskāfiyye						
7		Ḥamziyye	Ca‘feriyye						
8		Ḥāzimiyye Ma‘lūmiyye	Bişriyye						
9		Mechūliyye	Murdāriyye						
10		Şaltıyye	Hişāmiyye						
11		Se‘ālibe Aḫnesiyye	Ḥābiḳıyye						
12		Ma‘bediyye	Ḥadşiyye						
13		Şeybāniyye Şebibiyye	Ḥımāriyye						
14		Ruşeydiyye	Mu‘ammeriyye						
15		Mükremiyye	Şümāmiyye						
16		İbādıyye Ḥafşiyye	Cāhızıyye						
17		Yezidiyye Ḥārişiyye	Ḥayyāḳıyye						
18		Aşḫābu Ṭā‘at	Ka‘biyye						
19			Cübbā‘iyye						
20			Behşemiyye						

Ḥaḳā‘iḳıyye
İşḫāḳıyye
Ṭarā‘iḳıyye

Tasnifte Kullanılan Formül: 18 + 20 + 5 + 3 + 1 + 1 + 1 + 1 = 73

‘Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin (ö. 429/1037-38) el-Farq beyne’l-fırak’daki Fırka Tasnif Tablosu

	Şİ‘A			HĀVĀRİC	KADERİYYE MU‘TEZİLE	MÜRÇİPE	NECCĀRİY- YE	CEHMİY- YE	BEKRİYYE	DIRĀRİY- YE	KERRĀMİYYE	İslam’dan Olmayanlar	FİRKA-İ NĀCİYE
	ZEYDİYYE	KEYSĀNİYYE	İMĀMİYYE										
1	Cārūdiyye	İsimsiz	Kāmiliyye	Muḥakkime-i Ülā	Vāşliyye	Yūnusiyye	Burgūşiyye					Sebe’iyye	1. Şifātī Kelamcılar 2. Aşḥābu’l- ḥadīş ve Aşḥābu’r-re’y 3. Hadisçiler 4. Dilciler 5. Kiraatçiler 6. Zāhid Sufiler 7. Savaşan askerler 8. Halkın çoğunluğu
2	Süleymāniyye/ Cerīriyye	isimsiz	Muḥamme- diyye	Ezārīka	‘Amriyye	Gāssāniyye	Za‘ferāniyye					Beyāniyye	
3	Betriyye		Bākiriyye	Necedāt	Hūzeyliyye	Tūmeniyye	Müstedike					Muğiriyye	
4			Nāvūsiyye	Şufriyye	Nazzāmiyye	Şevbāniyye						Ḥarbiyye	
5			Şumeytiyye	‘Acārīde Ḥāzimiyye	Esvāriyye	Merisiyye						Manşūriyye	
6			‘Ammāriyye	Şu‘aybiyye	Mu‘ammeriyye							Cenāḥiyye	
7			İsmā‘iliyye	Ḥalefiyye	Bişriyye							Ḥaṭṭābiyye	
8			Müseviyye	Ma‘lūmiyye & Mechūliyye	Hişāmiyye							Ġurābiyye	
9			Mübārekiyye	Şalṭiyye	Mürdāriyye							Mufavvıḍa	
10			Ḳaṭ‘iyye	Ḥamziyye	Ca‘feriyye							Zemmiyye	
11			İsnā ‘Aşeriyye veya Hişāmiyye	Şe‘ālībe Şe‘ālībe	İskāfiyye							Şerī‘iyye	
12			Hişāmiyye	Ma‘bediyye	Şümāmiyye							Nümevriyye	
13			Zürāriyye	Aḥnesiyye	Cāḥızıyye							Ḥulūliyye	
14			Yūnusiyye	Şeybāniyye	Şeḥḥāmiyye							Aşḥābu’l- ibāḥa	
15			Şeytāniyye	Ruşeydiyye	Ḥayyātıyye							Aşḥābu’t- tenāsūḥ	
16				Mükremiyye	Ka‘biyye							Ḥābiṭiyye	
17				İbādıyye Ḥaḥşıyye	Cübbā‘iyye							Ḥımāriyye	
18				Ḥārīşıyye	Behşemiyye							Yezidiyye	
19				Aşḥābu Tā‘at	[Aşḥābu Şālīḥ Ḳubbe]							Meymūniyye	
20				Şebībiyye	[Merisiyye?]							Bātıniyye	

Tasnifte Kullanılan Formül: 20 + 20 + 20+ 5 + 3 + 1 + 1 + 1 + 1 = 72 + 1 (fırka-i nâciye) = 73

Ebū'l-Muzaffer el-İsferāyīnī'nin (ö. 471/1078) et-Tebşīr fī d-dīn'deki Fırka Tasnif Tablosu

	Şİ'Â			HĀVĀRİC	KADERİYYE MU'TEZİLE	MÜRÇİPE	NECCĀRİY- YE	CEH- MİYYE	BEK- RİYYE	DIRĀRİY YE	KERRĀ MİYYE	İslam'dan Olmayanlar	FİRKA-İ NĀCİYE
	ZEYDİYYE	KEYSĀNİYYE	İMĀMİYYE										
1	Cārūdiyye	İsimsiz	Kāmiliyye	Muḥakkime-i Ūlā	Vāşılıyye	Yūnusiyye	Burgūşiyye					Sebe'iyye	
2	Süleymāniyye/ Cerīriyye	İsimsiz 1. Kerbiyye 2. Hāşimiyye 3. Beyāniyye 4. Muḥtāriyye	Muḥammediy- ye	Ezāriḳa	‘Amriyye	Ġassāniyye	Za'ferāniyye					Beyāniyye	
3	Betriyye		Bāḳriyye	Necedāt	Hūzeyliyye	Tūmeniyye	Müstedike					Muġriyye	
4			Nāvūsiyye	Şufriyye	Nazzāmiyye	Şevbāniyye						Ḥarbiyye	
5			Şumeyṭiyye	‘Acāride Hāzimiyye	Esvāriyye	Merīsiyye						Manşūriyye	
6			‘Ammāriyye	Şu‘aybiyye	Mu‘ammeriyye							Cenāḥiyye	
7			İsmā‘iliyye	Ḥalefiyye	Bişriyye							Ḥaṭṭābiyye	
8			Müseviyye	Ma‘lūmiyye Mechūliyye	Hişāmiyye							Ġurābiyye	
9			Mübārekiyye	Şalṭiyye	Mürdāriyye							Şerī‘iyye Nümevriyye	
10			Ḳaṭ‘iyye	Ḥamziyye	Ca‘feriyye							Ḥulūliyye	
11			Hişāmiyye	Şe‘ālibe	İşkāfiyye							Aşḫābu'l-ibāḥa	
12			Hişāmiyye	Ma‘bediyye	Şümāmiyye							Aşḫābu't- tenāsūḫ	
13			Zürāriyye	Aḫnesiyye	Cāḫıziyye							Ḥābiṭiyye	
14			Yūnusiyye	Şeybāniyye	Şeḫḫāmiyye							Ḥımāriyye	
15			Şeyṭāniyye	[Ruşeydiyye]	Ḥayyāṭiyye							Yezīdiyye	
16				Mükremiyye	Ka‘biyye							Meymūniyye	
17				İbādīyye Ḥafşıyye	Cübbā‘iyye							Bāṭniyye	
18				Ḥārişiyye	Behşemiyye								
19				Aşḫābu Ṭā‘at	[Aşḫābu Şālih Ḳubbe]								
20				Şebībiyye	[Merīsiyye?]								

Tasnifte Kullanılan Formül: 20 + 20 + 20+ 5 + 3 + 1 + 1 + 1 + 1 = 72 + 1 (firka-i nâciye) = 73

Şchristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nibal*deki Fırka Tasnif Tablosu

	MU'TEZİLE	CEBRİYYE	SIFÂTIYYE	HAVÂRİC	MÜRÇİPE	Ş'Â				
						KEYSÂNİYYE	ZEYDİYYE	İMÂMİYYE	GÂLİYE	İSMÂ'İLİYYE & BÂTİNİYYE
1	Vâsiliyye	Cehmiyye	Eş'ariyye	Muhakkime-i Ūlâ	Yûnusiyye	Muhtâriyye	Cârûdiyye	Bâkriyye & Ca'feriyye-i Vâkife	Sebe'iyye?	
2	Hüzeyliyye	Neccâriyye	Müşebbihe	Ezârîka	Ubeydiyye	Hâşimiyye	Süleymâniyye	Nâvûsiyye	Kâmiliyye	
3	Nazzâmîyye	Dırârîyye	Kerrâmîyye	Necedât-ı 'Âzirîyye	Gassânîyye	Beyânîyye	Sâlihîyye & Betriyye	Eftahîyye	'Ulyâ'iyye	
4	Hâbitiyye & Hadsîyye			Beyhesiyye	Sevbânîyye	Rizâmîyye		Şumeytiyye	Mugîriyye	
5	Bişriyye			'Acârîde Saltiyye	Tûmeniyye			İsmâ'iliyye-i Vâkife	Mansûriyye	
6	Mu'ammeriyye			Meymûniyye	Sâlihîyye			Mûseviyye & Mufadda- liyye	Hattâbiyye	
7	Mürdâriyye			Hamziyye				İsnâ 'Aşeriyye	Keyyâliyye	
8	Sümâmîyye			Halefiyye					Hişâmiyye	
9	Hişâmiyye			Etrâfiyye					Nu'mâniyye / Şeytâniyye	
10	Câhızıyye			Şu'aybiyye					Yûnusiyye	
11	Hayyâtîyye & Ka'biyye			Hâzimiyye					Nusayriyye & İshâkiyye	
12	Cübbâ'iyye & Behşemiyye			Se'âlîbe						
13				Ahnesiyye						
14				Ma'bediyye						
15				Ruşeydiyye						
16				Şeybânîyye						
17				Mükremiyye						
18				Ma'lûmiyye & Mechûliyye						
19				Bide'iyye						
20				İbâdiyye						
21				Hafsiyye						
22				Hârisiyye						
				Yezîdiyye						
				Sufriyye-i Ziyâdiyye						

Tasnifte Kullanılan Formül: 12 + 3 + 3 + 22 + 6 + 26 (4+3+7+11+1) = 72

İbn Ebi'd-Demm'in (ö. 642/1244) *el-Fıraku'l-İslâmiyye*'deki Fırka Tasnif Tablosu

	HAVÂRİC	Şİ'Â	KADEİRİYYE & MU'TEZİLE	CEBRİYYE	ŞİFÂTİYYE	MÜRÇİPE	İMÂMİYYE	BÂTİNİYYE		
1	Muḥakkime	Keysâniyye	Vâsiliyye	Cebriyye-i Ḥâlîşa	Eş'ariyye	Yünusiyye	Kâmiliyye	Bâtiniyye		
2	Ezâriḳa	Muḥtâriyye	‘Amriyye	Cebriyye-i Mütevessit 1. Cehmiyye 2. Neccâriyye 2.1. Za‘ferâniyye 2.2. Müstedrike 2.3. Burgüşüyye 2.4. Bişriyye 3. Dırâriyye & Ḥaḫşüyye	Kerrâmiyye	‘Ubeydiyye	Muḥammediyye	Ḳarâmiṭa		
3	Necedât	Hâşimiyye	Hüzeyliyye			Ġassâniyye	Bâkriyye	Hurremiyye		
4	Şufriyye	Beyâniyye	Nazzâmiyye			Şevbâniyye	Nāvüsiyye	İsmâ‘iliyye		
5	‘Acârîde	Rizâmiyye	Ḥâbiṭiyye & Ḥadşiyye			Tümeniyye	Sebe‘iyye	Seb‘iyye		
	Şaltıyye					Şâliḫiyye	Şemṭiyye	Bâbekiyye		
6	Meymüniyye	Zeydiyye	Bişriyye					‘Ammâriyye	Muḥammiriyye	
7	Ḥamziyye	Cârüdiyye	Mu‘ammeriyye					İsmâ‘iliyye	Ta‘limiyye	
8	Ḥalefiyye	Süleymâniyye	Mürdâriyye					Mübârekiyye		
9	Etrâfiyye	Şâliḫiyye	Şümâmiyye					Müseviyye		
10	Muḥammediyye		Hişâmiyye					Ḳaṭ‘iyye		
11	Şu‘aybiyye		Câhızıyye					İşnâ ‘Aşeriyye		
12	Ḥâzimiyye		Ḥayyâtıyye [& Ka‘biyye]					Hişâmiyye		
13	İbâdıyye		Cübbâ‘iyye & Behşemiyye							Zürâriyye
	Ḥaḫşüyye									Yünusiyye
14	Ḥârişiyye									Şeytâniyye / Nu‘mâniyye
15	Yezîdiyye					‘Albâ‘iyye				
16	Se‘âlibe					Aḫnesiyye	Muġiriyye			
	Ruşeydiyye						Manşûriyye			
17	Ma‘bediyye					Şeybâniyye	Ḥaṭṭâbiyye			
	Şeybâniyye	Keyyâliyye								
18	Mükremiyye					Nuşayriyye & İşḫâḫiyye				
19	Ma‘lûmiyye & Mechûliyye									
20										
21										
22										

Tasnifte Kullanılan Formül: 19 + 9 + 13+ 2 + 2 + 6 + 22 = 73

Seyfüddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-Ebkârü'l-efkâr*'daki Fırka Tasnif Tablosu

	MU'TEZİLE	ŞÎA			HAVÂRİC	MÜRÇİ'E	NECCÂRİYYE	CEBRİYYE	MÜŞEBBİHE	FIRKA-İ NÂCİYE
		GULÂT	ZEYDİYYE	İMÂMİYYE						
1	Vâsiliyye	Sebe'iyye	Cârûdiyye		Muhakkimiyye-tü'l-Ûlâ	Yûnusiyye	Burgûsiyye			
2	Amriyye	Kâmiliyye	Süleymâniyye		Beyhesiyye	Ubeydiyye	Za'ferâniyye			
3	Hüzeyliyye	Beyâniyye	Betriyye		Ezârika	Gassâniyye	Müstedrike			
4	Nazzâmiyye	Mugîriyye			Necedât-ı Âzirîyye	Sevbâniyye				
5	Esvâriyye	Cenâhiyye			Asfariyye	Tûmeniyye				
6	İskâfiyye	Mansûriyye			İbâdiyye					
7	Ca'feriyye	Hattâbiyye			Hafsiyye					
8	Bişriyye	Gurâbiyye			Yezîdiyye					
9	Murdâriyye	Zemmiyye			Hârisiyye					
10	Hişâmiyye	Hişâmiyye			Ashâbu't-tâ'at					
11	Sâlihîyye	Zürâriyye			Acârîde					
12	Hâbitiyye	Yûnusiyye			Meymûniyye					
13	Hadsiyye	Şeytâniyye			Hamziyye					
14	Mu'ammeriyye	Rizâmiyye			Şu'aybiyye					
15	Sümâmîyye	Mufavvîda			Hâzimiyye					
16	Hayyâtîyye	Bedâ'iyye			Halefiyye					
17	Câhızıyye	Nusayriyye & İshâkiyye			Etrâfiyye					
18	Ka'biyye	İsmâ'îliyye			Ma'lûmiyye					
19	Cübbâ'iyye				Mechûliyye					
20	Behşemiyye				Saltıyye					
21					Se'âlîbe					
22			Ahnesiyye							
			Ma'bediyye							
			Şeybâniyye							
			Mükremiyye							

**Eş'arîler
Muhaddisler
in İlk Nesil-
leri
ve
Ehl-i Sünnet
ve Cemaat**

Tasnifte Kullanılan Formül: 20 + 22 (18 + 3 + 1) + 20 + 5 + 3 + 1 + 1 + 1 = 73

Şemseddin Âmulî'nin (ö. 753/1352) Nefâ'isü'l-fünûn ve 'arâ'isü'l-'uyûn'daki Fırka Tasnif Tablosu

EHL-İ UŞÛL										EHL-İ FURÛ'
	MU'TEZİLE	CEBRİYYE	ŞİFÂTİYYE	HAVÂRİC	MÜRÇİPE	Şİ'Â				AŞHÂBU'L-ĦADİS
						KEYSÂNİYYE	ZEYDİYYE	İMÂMİYYE	ĞULÂT	
1	Vâsiliyye	Cehmiyye	Eş'ariyye	Muħakkime-i Ūlâ	Yünusiyye	Muħtâriyye	Cârüdiyye	Vâkıfiyye	Sebe'iyye?	Aşhâb-ı Mâlik
2	Hüzeyliyye	Neccâriyye	Müşebbihe	Ezâriķa	'Ubeydiyye	Hâşimiyye	Süleymâniyye	Ca'feriyye	Kâmilîyye	Aşhâb-ı Şâfi'i
3	Nazzâmiyye	Đırâriyye	Kerrâmiyye	Necedât	Ğassâniyye	Rizâmiyye	Şâlihîyye & Betriyye	Nâvüsiyye	'Ulyâ'iyye	Aşhâb-ı Süfyân
4	Ħâbiþiyye	(Başra Mu'tezile'sinden Kağaviyye ve Ebü'l-Ħuseyniyye)		Beyhesiyye	Şevbâniyye	Benâniyye	Nâşiriyye	Eftâþiyye	'Ayniyye	Aşhâb-ı A. b. Ħanbel
5	Bişriyye			'Acâride	Tümeniyye	Kiyâ Ebü'l-Ħuseyniyye	İsmâ'iliyye	Mîmiyye	AŞHÂBU'R-RE'Y	
				Şaltıyye						Aşhâb-ı Ebü Ħanîfe
6	Mu'ammeriyye			Meymüniyye	Şâlihîyye		Müseviyye	[Muħammise]		
7	Mürdâriyye			Ħamziyye			İşnâ 'Aşeriyye	Muğiriyye		
8	Şümâmiyye			Etrâfiyye			İsmâ'iliyye'den Mübârekiyye ve Bâtıniyye & Müseviyye'den Memtûriyye/Vâkıfiyye ve Kaþ'ıyye Kaþ'ıyye'den Aħmediyye ve Rığaviyye daha sonraki imamlar (Muħammed el-Cevâd ile Ħasan el-'Askerî) döneminde başka fırkalar doğmuş ve nihayet İşnâ 'Aşeriyye ortaya çıkmıştır	Manşüriyye		
9	Hişâmiyye			Ħalefiyye				Ħattâbiyye		
10	Ħayyâþiyye			Ħâzimiyye				Keyyâliyye		
11	Câhızıyye			Şu'aybiyye				Hişâmiyye		
12	Cübbâ'iyye			Se'alibiyye				Nu'mâniyye		
13				Aħnesiyye				Nuşayriyye		
14				Ma'bediyye						
15				Ruşeydiyye						
16				Şeybâniyye						
17				Mükremiyye						
18				Ma'lümiyye						
19				Mechülüyye						
20				İbâdıyye						
21				Ħaþıyye						
22				Ħâriþiyye						
				Yezidiyye						
				Aşfariyye						

Tasnifte Kullanılan Formül: 12 + 3 + 3 + 24? + 6 + 1 + 29 (4+5+7+13?) [+ 5] = 78 [+ 5 = 83]

Fahreddin er-Razi'nin, *Hadā'iku'l-envār*'daki Fırka Tasnif Tablosu

	MU'TEZİLE	HAVARİC	CEBRİYYE	ŞİFATİYYE	Şİ'A			MÜRÇİ'E
					İMAMİYYE	ZEYDİYYE	GĀLİYE	
1	Vāşılıyye	Muḥakkime-i Ūlā	Cehmiyye	Eş'ariyye	Keysāniyye	Cārūdiyye	Sebe'iyye?	Yūnusiyye
2	Hüzeyliyye	Ezāriḳa	Ḍirāriyye	Selefiyye	Muḥtāriyye	Süleymāniyye	Kāmiliyye	‘Ubeydiyye
3	Nazzāmiyye	Necedāt	Neccāriyye	Kerrāmiyye	Hāşimiyye	Şāliḳiyye	‘Ulyā'iyye	Ġassāniyye
4	Bişriyye	Beyhesiyye		Mücessime	Beyāniyye		Muġiriyye	Şevbāniyye
5	Mu‘ammeriyye	‘Acāride		Rizāmiyye	Manşūriyye		Şāliḳiyye	
6	Şümāmiyye	Şaltıyye		Bāḳıriyye	Ḥaṭṭābiyye		Tūmeniyye	
7	Hişāmiyye	Meymūniyye		Nāvūsiyye	Keyyāliyye			
8	Ca‘feriyye	Ḥamziyye		Eftāḳiyye	Hişāmiyye			
9	Cāḳıziyye	Ḥalefiyye		Şemṭiyye	Nu‘māniyye			
10	Ḥayyātıyye	Eṭrāfiyye		İsmā‘iliyye	Nuşayriyye			
11	Cübbā'iyye	Şu‘aybiyye		Müseviyye	Ḥulūliyye			
12	Behşemiyye	Ma‘bediyye		İşnā ‘Aşeriyye				
13	Ḳaḍaviyye	Ḥāzimiyye						
14	Ebü'l-Ḥuseyniyye	Ma‘lūmiyye						
15		Mechūliyye						
16		Se‘ālibe						
17		Aḳnesiyye						
18		İbāḍiyye						
19		Ḥafşıyye						
20		Yezidiyye						

Tasnifte Kullanılan Formül: 14 + 20 + 3 + 4 + 26 (12+3+11) + 6 = 73

Fahreddîn er-Râzî, *Tabsîhü'l-bakk/ İtikâdât* taki Fırka Tasnif Tablosu

	MU'TEZİLE	HAVÂRİC	RAVÂFİD				MÜŞEBBİHE	KERRÂMİYYE	CEBRİYYE	MÜRÇİ'E	SÛFİYYE	İSLAM DIŞI FİRKALAR
			ZEYDİYYE	İMÂMİYYE	GULÂT	KEYSÂNİYYE						
1	Gaylâniyye	Muhakkime-i Ulâ	Cârudiyye	???	Sebbâbiyye?	Kerbiyye	Hakemiyye		Cehmiyye	Yunusiyye	Ashâbu'l-âdât	Bâtıniyye Sabbâhiyye
2	Vâsiliyye	Ezârîka	Süleymâniyye	Bâkırıyye	Benâniyye	Muhtâriyye	Cevâfkiyye		Neccâriyye [Burgusiyye Za'ferâniyye Müstedrike Hafsiyye]	Gassâniyye	Ashâbu'l-ibâdât	Nâsiriyye
3	'Amriyye	Necedât	Sâlihıyye	Nâvusiyye	Hattâbiyye	Hâşimiyye	Yunusiyye			Tumeniyye?	Ashâbu'l-hakîkat	Nâsiriyye
4	Hüzeyliyye	Beyhesiyye		'Ammâriyye	Mugîriyye	Ravendiyye	Şeytâniyye			Sevbâniyye	Nuriyye	Karâmita
5	Nazzâmiyye	'Acârîde		Mufaddaliyye	Mansuriyye		Cevâribiyye			Hâlidıyye	Hululiyye	Bâbekiyye
6	Sümâmiyye	Salıyye		Şemtıyye	Cenâhiyye				Dırâriyye		İbâhiyye	Mukanna'ıyye
7	Bişriyye	Meymunıyye		İsmâ'liyye	Mufavvıda				Bekriyye			Seb'iyye
8	Mu'ammeriyye	Hamziyye		Mübârekiyye	Gurâbiyye							
9	Murdâriyye	Halefiyye		Memture	Ashâbu'r-???							
10	Hişâmiyye	Etrâfiyye		Kat'ıyye	???							
11	Câhızıyye	Şu'aybiyye		Vâkıfiyye	Kâmiliyye							
12	Ka'biyye	Hâzimiyye		'Askeriyye??	Nusayriyye							
13	Cübbâ'ıyye	Se'âlibe		Ca'feriyye	İshâkiyye							
14	Behşemiyye	Ahnesiyye		Ashâbu'l-İntizâr	Ezeliyye							
15	İhşîdiyye	Ma'bediyye			Keyyâliyye							
16	Hayyâtiyye	Ruşeydiyye										
17	Ebu'l-Huseyniyye	Mükremiyye										
18		Ma'lumiyye & Mechuliyye										
19		İbâdiyye										
20		Asfariyye										
21		Hafsiyye										

Tasnifte Kullanılan Formül: 17 + 21 + 36 (3 + 14 + 15 + 4) + 5 + 1 + 4 + 5 + 6 = 95 + 1 = 96

Mehmed Emîn eş-Şirvânî'nin *Tercümânü'l-ümem*'deki Fırka Tasnif Tablosu

	MU'TEZİLE	HAVÂRİC	ŞÎ'A / RAVÂFİZ			MELÂHİDE	KERRÂMİYYE	MÜŞEBBİHE	MÜRÇİ'E	NECCÂRİYYE	CEBRİYYE	MELÂHİDETÜ'S-SÜFİYYE	FIRKA-İ NÂCİYE
			ZEYDİYYE	İMÂMİYYE	GULÂT								
1	Vâsılıyye	Muhakkime / Hukmiyye	Cârüdiyye	Bâkriyye	Sebbâbiyye? / Sebe'iyye	Bâtıniyye		Hakemiyye	Yûnusıyye	Burgûsiyye	Cehmiyye	Mübâhiyye	EHL-İ SÜN- NET VE CEMAAT [Hanefiyye Mâlikiyye Şâfi'iyye Hanbeliyye Süfyâniyye sevriyye]
2	'Amriyye	Ezârîka	Süleymâniyye	Nâvûsiyye	Benâniyye	Sabbâhiyye		Cevâlikıyye	'Ubeydiyye	Za'ferâniyye	Dırâriyye	Zenâdika	
3	Hüzeyliyye	Necdiyye	Betriyye	Eftahiyye	Hattâbiyye	Nâsriyye		Yûnusıyye	Gassâniyye	Müstedrike		Kalenderiyye	
4	Nazzâmiyye	Beyhesiyye		Mufaddaliyye	Mugîriyye	Karâmita		Şeytâniyye	Sevbâniyye			Murâ'iyye	
5	Sümâmiyye	'Acârîde		Şemtiyye	Mansûriyye	Bâbekiyye		Havâriyye?? [Cevâribiyye]	Tûmeniyye			Müstahdemıyye	
6	Bişriyye	Salıyye		İsmâ'iliyye	Cenâhiyye	Mukanna'iyye		Haşviyye				Müte'abbidiyye	
7	Mu'ammeriyye	Meymûniyye		Mübârekiyye	Mufavvıda	Seb'iyye						Hulûliyye	
8	Murdâriyye	Hamziyye		Memtûriyye	Kâmiliyye								
9	Hişâmiyye	Halefiyye		Akta'iyye ? [Kat'iyye]	Gurâbiyye								
10	Câhızıyye	Etrâfiyye		Vâkîfiyye	Yûnusıyye?		[Tarâ'ikiyye İshâkiyye Hakâ'ikiyye 'Âbidiyye-i Tûniyye?? Şûriyye?? Heysamiyye]						
11	Cübbâ'iyye	Şu'aybiyye		Ca'feriyye	Zemmiyye								
12	Behşemiyye / Hâşimiyye	Hâzimiyye		İntizâriyye	Muhtâriyye								
13	Ka'biyye	Se'âlîbe		???	Nusayriyye								
14	Hayyâtıyye	Ahnesiyye			İshâkiyye								
15	Esvâriyye	Ma'bediyye			Ezeliyye								
16	İskâfiyye	Ruşeydiyye			Kerbiyye								
17	Ca'feriyye	Mükremiyye			Hâşimiyye								
18	Hâbitıyye	Ma'lûmiyye			Ravendiyye								
19	Hadsıyye	Mechûliyye											
20	Sâlihıyye	İbâdiyye											
21		Asfariyye											
22		Hafsiyye											
23		Hârisiyye											

Tasnifte Kullanılan Formül: 20 + 23 + 34 (3 +13 +18) + 7 + 1 + 6 +5 + 3 + 2 + 7 = 108 +1 = 109

Cemāleddīn Murtaḍā er-Rāzī, *Tebşiratü'l-‘avāmm*'daki Fırka Tasnif Tablosu

	HAVĀRİC	MU‘TEZİLE	CEHMİYYE	MÜRÇİ‘E	NECCĀRİYYE	KERRĀMİYYE	MÜŞEBBİHE / MÜCESSİME	AŞHĀBU‘T-TENĀSÜH	EHL-İ SÜNNET VE CEMAAT	ŞŪFİYYE	Şİ‘A
1	Ezārīka Halefiyye	Vāşıl b. ‘Aṭā’	Ḍırār	Yūnusiyye	Burgüşıyye		Hānefī Kerrāmiler		Dāvüdiyye	[Aşhābu'l-İttihād /Aşhābu Hāllāc]	Sebe‘iyye
2	Necedāt	‘Amr b. ‘Ubeyd	Bekriyye	Ġassāniyye	Za‘ferāniyye		Aşhābu Mālik		Aşhābu Ebī Hānife Mu‘tezile	‘Uşşāk	Kāmiliyye
3	Şufriyye	Ebū'l-Hüzeyl	S. b. ‘Abbād eş-Şaymerī	Tūmeniyye?	Müstedrike		Aşhābu‘ş-Şāfi‘ī		Neccāriyye	Nūriyye	Beyāniyye
4	‘Acārīde Meymūniyye	Nazzāmiyye		Şevbāniyye			Aşhābu Süfyān eş-Şevrī		Kerrāmiyye	Vāşliyye	Muġiriyye
5	Hāmziyye	Esvārī		Merisiyye			Aşhābu İshāk b. Rāheveyh		Mürçī‘e	İsimsiz	Manşūriyye
6	Şaltıyye	İskāfi					Aşhābu Ahmed b. Hānbel		Cebriyye	İsimsiz	Hāṭṭābiyye
7	Şebibiyye	Ca‘fer b. Mübeşşir					Kerrāmiyye				Ġurābiyye
8	Mükremiyye	Bişr									Şerī‘iyye
9	Hafşıyye	Ebū Mūsā									Hişāmiyye
10	Yezidiyye	Hişām el-Fuvaṭī									Yūnusiyye
11	İbādıyye	Eşamm									Mufaḍḍalıyye
12	Ḍahhākiyye	Şālīhī									Zürariyye
13	Beyhesiyye	Ahmed el-Hābiṭ ve el-Hadeşī									İshākıyye
14	Neseviyye & Aḥnesiyye	Ahmed b. Eyyüb b. Bānüş									İsimsiz
15	‘Avfiyye	Mu‘ammer									Mufavvıḍa
16	Şimrāhıyye	Şümāmiyye									Keysāniyye
17	Hāzimiyye	Hāyyāṭ									Ebū Müslimiyye
18	Ma‘bediyye	Ebū'l-Kāsım el-Kā‘bī									İsmā‘iliyye [Şabbāhıyye - Nāşiriyye-Ġarāmıṭa – Bābekiyye -Muḳanna‘iyye
19	Ruşeydiyye	Ebū ‘Alī el-Cübbā‘ī									Zeydiyye [Cārüdiyye/Serhūbiyye - Süleymāniyye/Ceririyye - Betriyye/Şālīhiyye]
20	Eṭrāfiyye & ‘Aṭıyye	Ebū Hāşım el-Cübbā‘ī									İmāmiyye/İsnā ‘Aşeriyye
21	Muḥakkime	İbnü'l-İhşīd									
22		Ebū'l-Hüseyn el-Başrī									

Horasan Mu'tezilî-Şî'î Fırak Geleneği

EBŪ TEMMĀM'IN İTİKĀDÎ FIRKA TASNİFİ

“TAATLER İMANDANDIR” DİYENLER			“ŞERİ UYGULAMALAR İMANDAN DEĞİLDİR” DİYENLER			“HZ. PEYGAMBER'DEN SONRA İMAM ALİ B. EBİ TALİB'TİR” DİYENLER																																																			
MU‘TEZİLE	HAVĀRİC	HADİŞİYYE	KAĞERİYYE (Mezhebü'l- cebr)	MÜŞEBBİHE	MÜRÇİPE	ZEYDİYYE	KEYSĀNİYYE	‘ABBĀSİYYE	ĠĀLİYE	İMĀMİYYE																																															
1	Haseniyye	Ezārika	Mālikiyye	Cehmiyye	Küllābiyye	Ġaylāniyye	Betriyye	Muhtāriyye	Ĥallāliyye	Kāmiliyye	Nāvūsiyye																																														
2	Hüzeyliyye	Necdiyye	Şāfi‘iyye	Biṭṭiḥiyye	Eş‘ariyye	Şāliḥiyye	Cārūdiyye	Kerbiyye	Ravendiyye	Sebe‘iyye	Mufaḍḍaliyye / Kaṭ‘iyye																																														
3	Nazzāmiyye	‘Acāride	Ĥanbeliyye	Neccāriyye	Kerrāmiyye	Aşḥābu'r-re‘y	Dükeyniyye	İşḥākiyye		Mansūriyye	Şemṭiyye																																														
4	Mu‘ammeriyye	Bide‘iyye	Dāvūdiyye	Ḍırāriyye	Hişāmiyye	Şebībiyye	Ĥaşebiyye	Ĥarbiyye		Ġurābiyye	Vākıfiyye																																														
5	Bişriyye	Ĥāzimiyye		Şabbāḥiyye	Cevālīkiyye	Şemiriyye	Ĥalefiyye			Ṭayyāriyye	Aḥmediyye																																														
6	Cāḥızıyye	Şe‘ālibe				Muḳātiliyye	İctihādiyye					Bezīgiyye																																													
7		Şufriyye										Nābite					Ya‘fūriyye																																								
8		İbāḍiyye																Ĥubbiyye				Ġamāmiyye																																			
9		Ĥaşıyye																					Beyāniyye																																		
10		Yezidiyye																											Muġiriyye																												
11		Beyhesiyye																																	Zürāriyye																						
12		Fuḍayliyye																																							Minhāliyye																
13		Şimrāḥıyye																																													Mübeyyiḍa										
14		Ḍaḥḥakiyye																																																							

Tasnifte Kullanılan Formül : 24 [6 + 14 + 4] + 24 [5 + 13 + 6] + 24 [5+4+2+8+5] = 72 +1 = 73

ĤĀRİZMÎ'NİN İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	MU'VEZİLE	ĤAVĀRİC	AŞĤĀBU'L-ĤADİS	MÜCBİRE	MÜŞEBBİHE	MÜRÇİPE	ZEYDİYYE	KEYSĀNİYYE	‘ABBĀSİYYE	ĠĀLİYYE	İMĀMİYYE																															
1	Ĥaseniyye	Ezāriķa	Mālikiyye	Cehmiyye	Küllābiyye	Ġaylāniyye	Betriyye	Muĥtāriyye	Ĥallāliyye	Kāmiliyye	Nāvūsiyye																															
2	Hüzeyliyye	Necdiyye	Şāfi'ıyye	Biĥṭiḥiyye	Eş'ariyye	Şāliḥiyye	Cārūdiyye	Kerbiyye	Rāvendiyye	Sebe'iyye	Mufaḥḥaliyye / Ĥaṭ'iyye																															
3	Nazzāmiyye	‘Acāride	Ĥanbeliyye	Neccāriyye	Kerrāmiyye	Aşĥābu'r-re'y	Dükeyniyye	İşĥāķiyye		Manşūriyye	Şemṭiyye																															
4	Mu'ammeriyye	Bide'iyye	Dāvūdiyye	Ḍırāriyye	Hişāmiyye	Şebibiyye	Ĥaşebiyye	Ĥarbiyye		Ġurābiyye	Vāķiḥiyye																															
5	Bişriyye	Ĥāzimiyye		Şabbāḥiyye	Cevālīķiyye	Şemiriyye	Ĥalefiyye			Ṭayyāriyye	Aḥmediyye																															
6	Cāḥıziyye	Şe'ālibe				Muķātiliyye	Caḥderiyye				Bezīġiyye																															
7		Şufriyye									Feḥā'iyye				Ya'fūriyye																											
8		İbāķiyye														Ĥubbiyye			Ġamāmiyye																							
9		Ĥaḥşıyye																		Beyāniyye			İsmā'ıyye																			
10		Yezīdiyye																						Muġiriyye																		
11		Beyhesiyye																										Zürāriyye														
12		Fuḥayliyye																														Minhāliyye										
13		Şimrāḥiyye																																		Mübeyyiķa						
14		Ḍaḥḥakiyye																																								

Tasnifte Kullanılan Formül : 6 + 14 + 4 + 5 + 13 + 6 + 25 [5+4+2+9+5] = 73

EBŪ'L-ME'ĀLĪ'NİN İTİKÂDÎ FIRKA TASNİFİ

	EHLŪ'S-SŪNNE VE'L-CEMĀ'A	MU'TEZİLE	Şİ'A					İmāmiyye /İsnā 'Aşeriyye	HĀVĀRİC	MŪCĪBİRE	MŪŞEBBİHE	ŞŪFİYYE	MŪRCİ'E
			Zeydiyye	Keysāniyye	Ġulāt	Bāṭniyye							
1	<u>Aşhābu'l-ḥadīs</u> Dāvūdiyye	Ḥaseniyye	Ebteriyye / Muġiriyye	Kerbiyye	Kāmiliyye	Nāşiriyye		Ezārīka	Celmiyye	Küllābiyye	Nūriyye	Rizāmiyye???	
2	Şāfi'yye	Hüzeyliyye	Cārūdiyye	Muḥtāriyye	Sebe'iyye	Şabbāhiyye		Necedāt	Biṭṭiyye	Kerrāmiyye	Ḥulūliyye	Ġaylāniyye	
3	Mālikiyye	Nazzāmiyye	Ḥaşebiyye	İşhākiyye	Manşūriyye			'Acāride	Neccāriyye	Hişāmiyye		Tūmeniyye	
4	Ḥanbeliyye	Mu'ammeriyye	Dükeyniyye	Ḥarbiyye	Ġurābiyye			Bide'iyye	Dırāriyye	Beyāniyye		Şālihiyye	
5	Eş'ariyye	Bişriyye	Ḥalefiyye		Bezīġiyye			Ḥāzimiyye	Şifātiyye	Muġiriyye		Şemiriyye	
6	<u>Aşhābu'r-re'y</u> Ḥanefiyye	Cāhızıyye			Ya'fūriyye			Şe'ālibe	Nevāşibe	Zürāriyye		Caḥderiyye	
7		Ka'biyye			[Ġamāmiyye]			Cerūdiyye		Muḳātiliyye			
8					İsmā'iliyye			Şufriyye		Minhāliyye			
9					Ezderiyye			İbādiyye		Mübeyyiða			
10								Ḥafşıyye		Nu'māniyye			
11								Yezīdiyye					
12								Beyhesiyye					
13								Şimrāhiyye					
14								Faḍliyye					
15								Ḍahḥakiyye					

Tasnifte Kullanılan Formül : 6 + 14 + 4 + 5 + 13 + 6 + 25 [5+4+2+9+5] = 73

Diğer Fırka Tasnifleri

İbn Şāzān en-Nisābūrī (ö. 260/874) / *el-İdāḥ* (= *el-İdāḥ fī r-redd ‘alā sā’iri l-fırak*)

1. Sünnet’e nispet edilen Cemā’a (**Ehl-i Sünnet ve Cemaat**)

a- Cehmiyye

b- Mu‘tezile

c- Ehlü’l-cebr

d- Aşḥābu’l-ḥadis Süfyān eş-Şevrī, Yezīd b. Hārūn, Cerīr b. ‘Abdillāh, Vekī‘ b. el-Cerrāḥ. Onlar Allah için “Dehr” demekten çekinmez: “Yâ Dehr, bize merhamet et.” (=Ḥaşviyye)

e- Mürci’e Onların meşhurları: İbrāhīm en-Neḥā‘ī, İbrāhīm b. Yezīd et-Teymī, Süfyān eş-Şevrī, İbnü’l-Mübārek, Vekī‘, Hişām, ‘Alī b. ‘Āşım

f- Ḥavāric

g- Ehlü’l-Ḥicāz & Ehlü’l-‘Irāk Sünnī fıkıh okulları

2. Şī‘a

Ebū Muhammed ʿAbdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dīneverī (ö. 276/889) / el-Maʿārif

1. İbādīyye
2. Ezāriķa
3. Beyhesiyye
4. Hāşebiyye
5. Keysāniyye
6. Sebeʿiyye
7. Muğiriyye
8. Mansūriyye
9. Hattābiyye
10. Ğurābiyye
11. Zeydiyye
12. Ğāliye
13. Şīʿa
14. Mürciʿe
15. Kaderiyye

Ebū Ḥātim er-Rāzī'nin (ö. 277/890) Rivayet Ettiği Bir Fırka Tasnif Tablosu II

ZENĀDİKA		ḤARŪRİYYE			RĀFİDA	ḲADERİYYE	MŪRCİPE	
1	Mu‘aṭṭıla	1	Ezāriḳa	17	‘Aṭaviyye	Beyāniyye	Mufavvıḍa	?
2	Mennāniyye	2	Şufriyye	18	Ca‘diyye	Sebe’iyye	Mu‘tezile	?
3	Mezdekiyye	3	İbāḍiyye			Manşūriyye	?	?
4	‘Abdekiyye	4	Necdiyye			İmāmiyye	?	?
5	Rūḫāniyye/Fikriyye	5	Şimrāḫiyye			Muḫtāriyye	?	?
6	Cehmiyye	6	Sirriyye			Kāmiliyye	?	?
7	Sebe’iyye	7	Velidiyye			Muğiriyye	?	?
8	?	8	‘Azriyye?			Ḥaṭṭābiyye	?	?
9	?	9	‘Acrediyye			Ḥaşebiyye	?	?
10	?	10	Sa‘lebiyye			Zeydiyye	?	?
11	?	11	Meymūniyye			?	?	?
12		12	Şekkiyye			?	?	?
13		13	Fuḍayliyye			?	?	?
14		14	Ḥarrāniyye? [Necrāniyyel				?	?
15		15	Beyhesiyye				?	
16		16	Füdeykiyye				?	

Tasnifte Kullanılan Formül: 11 + 18 + 13 + 16 + 14 = 72 + 1 = 73

MUTAHHAR EL-MAKDİSİ'NİN EL-BED' VE T-TA'RİHİNDEKİ FIRKA TASNİF TABLOSU

	Şİ'Â		HAVÂRİC	MÜŞEBBİHE	MU'TEZİLE	MÜRÇİPE	MÜCBİRE & MÜ-CEVVİRE	ŞÜFİYYE	AŞHÂBU'L-HADİS
1	İsnâ 'Aşeriyye	17	Yemâniyye	Râsibiyye	Hişâmiyye	'Abbâdiyye	Rekkaşıyye	Cehmiyye	Haseniyye?
2	Kaṭ'ıyye	18	Hişâmiyye	Ezâriḩa	Muġiriyye	Zemmiyye	Mu'âziyye	Dırâriyye	Melâmetiyye
3	Vâkıfiyye	19	Şeytâniyye	Beyhesiyye	Yemâniyye	Mükâsibe	Ziyâdiyye	Neccâriyye	Sevkiyye?
4	Kerbiyye	20	Ca'feriyye	Meymüniyye	Cevâribiyye	Başriyyün	Kerrâmiyye	Şabbâḩıyye	Ma'zûriyye
5	Serrâciyye	21	ḩarâmıṭa	Bide'ıyye	Muḩâtiliyye	Bagdâdiyyün			
6	Nāvüsiyye	22	Zeydiyye	ḩamziyye	Kerrâmiyye				
7	Sebe'ıyye	23	Cârudiyye	'Acâridiyye	Aşḩabu'l-Feḩâ'				ḩaşıyye Maḩlûḩıyye Nişfiyye Lafziyye Faḩliyye Şâ'ıdiyye Sâviyye Mâlikiyye Serâviyye Berbehâriyye Küllâbiyye
	Ṭayyâre		Ceririyye						
8	ḩallâciyye	24	Kâmiliyye	Mâ'lümiyye	Aşḩabu'l-ḩadıṣ				
9	Muġiriyye	25	ḩaşebiyye	İbâḩıyye	Şüfiyye'den bir grup				
10	Beyâniyye	26	Bâṭniyye	Şaltiyye					
11	Bezîġiyye	27	Rizâmiyye	Aḩnesiyye					
12	Keysâniyye	28	ḩurremiyye	Necedât					
13	ḩaṭṭâbiyye	29	Ya'füriyye						
14	Manşûriyye	30	Şemṭiyye						
15	Ġurâbiyye	31	Aḩmeşiyye? /Akḩaṭıyye?						
16	Ravendiyye / Hüreyriyye								

Mutaḩḩar el-Makḩdisi'nin Tasnifte Kullandıġı Formül: 31 + 12 + 9 + 5 + 4 + 4 + 4 + 1 = 70

Nevbahtî (ö. 310/922 [?]) ve Kımmî (ö. 301/913-14)

		Şİ‘A			
1	Mu‘tezile	1	Sebe‘iyye	22	‘Abbāsiyye Şi‘ası / Revendiyye
2	Māriqa / Hārūriyye / Hāvāric	2	Muhtāriyye	23	EbāMüslimiyye
3	Sevād-ı A‘zām / Ehlü’l-Haşv / Mür-ci‘e	3	Hārbiyye	24	Rizāmiyye
4	Mür-ci‘e Hōrāsān Mür-ci‘esi = Cehmiyye	4	Beyāniyye	25	Hüreyriyye Şabbāhiyye [Zeydî]
5	Şam Mür-ci‘esi: Ğaylāniyye	5	Sa‘idiyye	26	Ya‘kūbiyye / Surhubiyye [Zeydî]
6	Irak Mür-ci‘esi: Māşiriyye (Ebū Hānife dāhil)	6	Hāşimiyye	27	‘Icliyye [Zeydî] Hüseyniyye [Zeydî]
7	Şükkāk & Betriyye	7	Hārishiyye	28	Hāliş İsmā‘iliyye
8	Aşhābu’l-ħadīş / Hāşviyye	8	Revendiyye	29	Mübārekiyye
9	Ehlü’l-İhmāl	9	Reyyāhiyye	30	Ķarāmīta [Mübārekiyye‘den]
10	Ehlü’n-Nās	10	Hāmziyye	31	Sumtıyye
11	Süleymān b. Cerīr’in Aşhābı	11	Muĝiriyye	32	Eftāhiyye
12	İbn Temmār’in Aşhābı	12	Manşūriyye	33	Ķat‘iyye
13	Necdiyye	13	Hattābiyye	34	Vākıfe / Memtūre
14	Kāmiliyye	14	‘Albā‘iyye	35	Muħaddiše
15		15	Beşiriyye	36	Nuşayriyye / Nemiriyye
16		16	Bezīgiyye	37	Hāliş Ca‘feriyye
		17	Es-Serī el-aksam	38	Nefisiyye
		18	Ma‘meriyye	39	İmāmiyye
		19	Muħammise		
		20	Ehlü’t-tefvīd		
		21	Hurremdīniyye / Zındıķiyye / Mazdekiyye / Dehriyye		

Şāhib b. ‘Abbād’ın (ö. 385/995) *el-Keşf ‘an menābici eşnāfi l-Ḥavāric*’deki Fırka Tasnif Tablosu

ḤAVĀRİC					
1	Ezraḳıyye	17	Şeybāniyye	33	Şimrāḥıyye
2	Necdiyye	18	Ziyādiyye	34	Bide‘ıyye
3	İbāḍıyye	19	‘Uşriyye / Ruşeydiyye	35	Ḥaşebiyye
4	Şufriyye	20	Mükremiyye	36	Mağrūriyye
5	‘Aṭaviyye	21	Füdeykiyye		
6	‘Acāride	22	Ḥafşıyye		
7	Meymūniyye	23	Yezīdiyye		
8	Ḥalefiyye	24	Muḥakkime-i Ūlā		
9	Ḥamziyye	25	Ḥārisiyye		
10	Ḥāzimiyye / Şu‘aybiyye	26	Vāḳıfiyye		
11	Ma‘lūmiyye	27	Ḍaḥḥākiyye		
12	Mechūliyye	28	Beyhesiyye		
13	Şaltiyye	29	‘Avniyye		
14	Şe‘ālibe	30	Su‘āliyye		
15	Aḥnesiyye	31	Tefsīriyye		
16	‘Abdiyye	32	Şālihıyye		

Malaṭī'nin (ö. 377/987) et-Tenbīḥ'deki Fırka Tasnif Tablosu I

	RAFİDA	???	???	???	???	MU'TEZİLE	MÜRCEPE	ŞURĀT & HAVĀRİC
1	Sebe'iyye (4 f) Ġāliye							Muḥakkime
2	İsimsiz [Sehābiyye]							Ezāriḳa & 'Ömeriyye
3	İsimsiz [Rec'ıyye]							Şebībiyye
4	İsimsiz [Kerbiyye]							Necdiyye
5	Ḳarāmiṭa ve Deylem							İbāḍiyye
6	Hulūliyye (3 f) Ehlü't-Tenāsülḥ /Tenāsülḥiyye							Şufriyye
7	??? [Ġurābiyye]							Ḥarūriyye
8	??? [Şerikiyye]							Ḥamziyye
9	Muḥtāriyye							Şalīdiyye?? [Şaltiyye?]
10	Sem'āniyye							Şurāt
11	Cārūdiyye??							
12	Hişāmiyye							
13	İsmā'iliyye							
14	Ehl-i Ḳumm							
15	Ca'feriyye							
16	Ḳaṭ'ıyye-i 'Uzmā							
17	Ḳaṭ'ıyye-i Ḳuṣrā							
18	Zeydiyye 1. İsimsiz 2. İsimsiz 3. isimsiz 4. Bağdat Mu'tezilesi							

Tasnifte Kullanılan Formül: 12 + 3 + 3 + 22 + 6 + 26 (4+3+7+11+1) = 72

Malaṭī'nin (ö. 377/987) *et-Tenbīḥ*'deki Ḥuşeyş'ten Aldığı Fırka Tasnif Tablosu II

	ZENĀDİKA	CEHMİYYE	MÜRÇİPE	RĀFİDA	KADEİRİYYE	ḤARŪRİYYE			
1	Mu‘aṭṭıla	İsimsiz	İsimsiz	İsimsiz	İsimsiz	1	Ezārīka	16	Beyhesiyye
2	Māneviyye	İsimsiz	İsimsiz	Beyāniyye	Mufavvıḍa	2	Şufriyye	17	İsimsiz
3	Mazdekiyye	İsimsiz	İsimsiz	Cumhūriyye	İsimsiz	3	İbāḍiyye	18	İsimsiz
4	‘Abdekiyye	isimsiz	isimsiz	Sebe’iyye	Şebībiyye	4	Necdiyye	19	Füdeykiyye
5	Rūḥāniyye	?	İsimsiz	Manşūriyye	İsimsiz	5	Şimrāḥiyye	20	‘Aṭaviyye
6		?	İsimsiz	İsimsiz	İsimsiz	6	Sirriyye?/Seriyye?	21	Ca‘diyye
7		?	İsimsiz	Muḥtāriyye	?	7	‘Azriyye?	22	?
8		?	isimsiz	Muğiriyye	?	8	‘Acrediyye	23	?
9		İsimsiz	Ḥaṭṭābiyye	?	9	Taglibiyye	24	?	
10		İsimsiz	İsimsiz	?	10	Taglibiyye??	25	?	
11		İsimsiz	Ḥaşebiyye	?	11	Şekkiyye			
12		?	Zeydiyye	?	12	Faḍliyye			
13			?	?	13	İsimsiz			
14			?	?	14	İsimsiz			
15			?	?	15	Necrāniyye			

Tasnifte Kullanılan Formül: 5 + 8 + 12 + 15 + 15 + 25 = 72 + 1 = 73

Maḳrīzī'nin *el-Ḥıṭaḫ*daki Fırka Tasnif Tablosu

	MU'TEZİLE	MÜŞEBBİHE	ḲADERİYYE	MÜCBİRE	MÜRÇİPE	ḤARŪRİYYE	NECCĀRİYYE	CEHMİYYE	RĀFİDA	ḤAVĀRİC
1	Vāşılıyye	Hişāmiyye		Cehmiyye	Yūnusiyye		Burgüşıyye		İmāmiyye	Ḥukmiyye
2	‘Amrıyye	Cevālîḳıyye		Bekriyye	Ġassāniyye		Za‘ferāniyye		Keysāniyye	Ezārîḳa
3	Hüzeyliyye	Beyāniyye		Ḍırāriyye	Şevbāniyye		Müstedrike		Ḥaṭṭābiyye	Necedāt
4	Nazzāmiyye	Muġiriyye			Tūmeniyye				Zeydiyye	Şufriyye
5	Esvāriyye	Minhāliyye							Sebe‘iyye	‘Acāride
6	İskāfiyye	Zürāriyye							Kāmiliyye	Meymūniyye
7	Ca‘feriyye	Yūnusiyye							Beyāniyye	Şu‘aybiyye
8	Bişriyye								Muġiriyye	Ḥamziyye
9	Muzdāriyye								Hişāmiyye	Hāzimiyye
10	Hişāmiyye								Hişāmiyye	Ma‘lūmiyye
11	Ḥā‘iṭiyye								Cenāḳıyye	Şaltiyye
12	Ḥımāriyye								Manşūriyye	Aḳnesiyye
13	Mu‘ammeriyye								Ġurābiyye	Ma‘bediyye
14	Şümāmiyye								Zemmiyye	Şeybāniyye
15	Cāḳıziyye								Yūnusiyye	Şebibiyye
16	Ḥayyāṭıyye								Rizāmiyye	Ruşeydiyye
17	Ka‘biyye								Şeytāniyye	Mükremiyye
18	Cübbā‘iyye								Beslemiyye	Ḥaḳşıyye
19	Behşemiyye								Ca‘feriyye	İbāḳıyye
20	Şeytāniyye								Şabbāḳıyye	Yezidiyye

Tasnifte Kullanılan Formül: 20 + 7 + 1 + 3 + 4 + 1 + 1 [3] + 1 + 20 + 20 = 78 [80]

Ebū'l-Ḳāsim el-Kirmānī'nin (ö. 525/1131'den önce) Fırka Tasnif Tablosu

1	MÜŞEBBİHE	NÜFĀTÜ'Ş-ŞİFĀT	ḲADERİYYE	ḤAVĀRİC	MÜRÇİPE	MAḤLŪḲİYYE	Şİ'Ā			FİRḲA-İ NĀCİ-YE					
							1	Ḡāliye Benāniyye	17		Ḥuseyniyye				
2	Muḳātiliyye	Hüzeyliyye	Ḥaşviyye	Ezāriḳa	Şemiriyye	Başriyye /Züheyriyye / Eşeriyye	2	Ṭayyāriyye	18	Nāvūsiyye	Ehlü's-sünne Ve'l-cemā'a Aşḫābu'l-ḥadiş Es-Sevādü'l- a'zām				
3	Cismiyye	Nazzāmiyye		İbāḍiyye	Yūnusiyye	Küllābiyye	3	Muğiriyye	19	İsmā'iliyye					
4		Ba'leviyye [Cübbā'iyel]		'Acāride	Şevbāniyye			4	Manşūriyye	20		Ḳarāmıṭa			
5		Behşemiyye		Meymūniyye	Ġaylāniyye			5	Ḥaṭṭābiyye	21		Mübārekiyye			
6		Mu'ammeriyye		Şufriyye	Şebibiyye			6	Mu'ammeriyye	22		Şumeyṭiyye			
7		Ka'biyye		'Aṭaviyye	Ḥanifiyye			7	Bezîgiyye	23		'Ammāriyye			
8		Ḍırāriyye		Füdeykiyye	Mu'āziyye			8	Mufaḍḍaliyye	24		Memṭūriyye			
9				Beyhesiyye	Merisiyye			9	Şer'iyye	25		Müseviyye			
10				Bide'iyye	Kerrāmiyye			10	Sebe'iyye	26		Zeydiyye Cārūdiyye			
11				Şimrāḷiyye				11	Mufavviḍa	27		Süleymāniyye			
12				Aḷnesiyye				12	İmāmiyye Ḳaṭ'iyye	28 29		Betriyye			
13				Ḥāzimiyye				13	Keysāniyye			Nu'aymiyye			
14				Şaltiyye				14	Kerbiyye	30		Ya'ḳūbiyye			
15				??								15	Muğiriyye	31	Berā'iyye
												16	Muḥammediyye		

Tasnifte Kullanılan Formül: 3 + 8 + 2 + 15 + 10 + 3 + 31 [11+14+6] = 72 + 1 = 73

‘Abdulkādir el-Gilānī’ nin (ö. 561/1166) Fırka Tasnif Tablosu

FİRKA-İ NÂCIYE	HĀVĀRİC	Şİ‘A			MÜRÇİPE	MU‘TEZİLE	MÜŞEBBİHE	CEHMIYYE	DIRĀRİY-YE	NECCĀRİY-YE	KÜLLĀBİY-YE
1	Ehlü’s-sünne ve’l-cemā‘a Aşhābu’l-ḥadīṣ	Necedāt	1	Ġaliye Benāniyye	17	Ya‘qūbiyye	Cehmiyye	Hüzeyliyye	Hişāmiyye		
2		Ezāriḳa	2	Ṭayyāriyye	18	isimsiz	Şālihıyye	Nazzāmiyye	Muḳātiliyye		
3		Füdeykiyye	3	Muğiriyye	19	Rāfiḍa Ḳaṭ‘iyye	Şemiriyye	Mu‘ammeriyye	Cismiyye		
4		‘Aṭaviyye	4	Manşūriyye	20	Keysāniyye	Yūnusiyye	Cübbā’iyye			
5		‘Acāride	5	Ḥaṭṭābiyye	21	Keribiyye	Sevbāniyye	Ka‘biyye			
6		Meymūniyye	6	Mu‘ammeriyye	22	‘Umeyriyye?? [Muğiriyye]	Neccāriyye	Behşemiyye			
7		Ḥāzımiyye	7	Bezīgiyye	23	Muḥammediyye	Ġaylāniyye				
8		[Ma‘lūmiyye- ?] Mechūliyye	8	Mufaḍḍaliyye	24	Ḥuseyniyye	Şebibiyye				
9		Şaltiyye	9	Mütenāsiliyye	25	Nāvūsiyye	Ḥanefiyye				
10		Aḥnesiyye	10	Şerī‘iyye	26	İsmā‘iliyye	Mu‘āziyye				
11		Şufriyye	11	Sebe’iyye	27	Ḳarāmıṭa	Merisiyye				
12		İbāḍiyye	12	Mufavviḍa	28	Mübārekiyye	Kerrāmiyye				
13		Beyhesiyye	13	Zeydiyye Cārūdiyye	29	Şumeyṭiyye					
14		Şimrāḥiyye	14	Süleymāniyye	30	‘Ammāriyye					
15		Bide‘iyye	15	Betriyye	31	Memṭūriyye					
16			16	Nu‘aymiyye	32	Müseviyye					

Tasnifte Kullanılan Formül: 1 + 15 + 32 + 12 + 6 + 3 + 1 + 1 + 1 + 1 = 73

Ṭufeylī'nin (9./15. yy) Fırka Tasnif Tablosu

RĀFIDA

	Ġulāt	İmāmiyye	Zeydiyye
1	Ṭayyāriyye	Ḳaṭ'ıyye	Cārūdiyye
2	Benāniyye	Keysāniyye	Süleymāniyye
3	Muġiriyye	Kerbiyye	Betriyye
4	Manşūriyye	Muġiriyye	Nu'aymiyye
5	Ḥaṭṭābiyye	Muḥammediyye	Ya'ḳūbiyye
6	Mu'ammeriyye	Ḥuseyniyye	Berā'iyye
7	Bezîġiyye	Nāvūsiyye	
8	Mufaḍḍaliyye	İsmā'iliyye	
9	Şerī'ıyye	Ḳarāmıṭa	
10	Sebe'iyye	Mübārekiyye	
11	Mufavvıḍa	Şumeyṭiyye	
12		‘Ammāriyye	
13		Memṭūriyye	
14		Müseviyye	

Tasnifte Kullanılan Formül: 31 [11+14+6]

‘Abdül‘aziz ed-Dihlevî’nin (ö. 1239/1824) Muhtaşaru Tuḥfeti’l-İsnâ ‘Aşeriyye’deki Şî‘i Fırkaları Tasnif Tablosu

Şİ‘A

1	Eş-Şî‘atü’l-Muḥlişa	19	Zübâbiyye	37	Betriyye	56	Mübârekiyye
2	Tafḍiliyye	20	Zemmiyye	38	Nu‘aymiyye	57	Bâṭniyye
3	Sebbiyye? / Teberri‘iyye	21	İşneyniyye	39	Dükeyniyye	58	Ḳarāmıṭa
4	Ġulât (24 fırka)	22	Ḥamsiyye	40	Ḥaşebiyye	59	Şumeyṭiyye
	Sebe‘iyye			41			
5	Mufaḍḍaliyye	23	Nuşayriyye	42	Ya‘kûbiyye	60	Meymüniyye
6	Seriġiyye	24	İşḫâḳiyye	43	Şâlihîyye	61	Ḥalefiyye
7	Bezîġiyye	25	‘Albâ‘iyye	44	İmâmiyye (39 fırka)	62	Berḳa‘iyye
					Ḥaseniyye		
8	Kâmiliyye	26	Rizâmîyye	45	Ḥakemiyye / Hişâmiyye	63	Cennâbiyye
9	Muġiriyye	27	Muḳanna‘iyye	46	Sâlimiyye / Cevâliḳiyye	64	Seb‘iyye
10	Cenâḥiyye	28	Keysâniyye (6 fırka)	47	Şeyṭâniyye / Nu‘mâniyye	65	Mehdeviyye
			Kerîbiyye				
11	Beyâniyye	29	İşḫâḳiyye	48	Zürâriyye	66	Eftâḥiyye
12	Manşûriyye	30	Ḥarbiyye	49	Bedâ‘iyye	67	Mufaḍḍaliyye
						68	Memṭuriyye
13	Ġamâmiyye / Rebi‘iyye	31	‘Abbâsiyye	50	Mufavviḍa	69	Müseviyye
14	İmâmiyye	32	Ṭayyâriyye	51	Yünusiyye	70	Rec‘iyye
15	Tefviḍiyye	33	Muḥṭâriyye	52	Baḳriyye	71	İşḫâḳiyye
16	Ḥaṭṭâbiyye	34	Zeydiyye (9 fırka)	53	Ḥâḍriyye	72	Aḥmediyye
			Zeydiyye				
17	Mu‘ammeriyye	35	Cârüdiyye	54	Nävüsiyye	73	İsnâ ‘Aşeriyye
18	Ġurâbiyye	36	Süleymâniyye	55	‘Ammâriyye	74	Ca‘feriyye

KAYNAKLAR

1. Klasik Kaynaklar

1.1. Yazmalar

el-AKKİRMĀNĪ Meḥmed b. Kefevī Ḥācī Ḥāmid Muştafā, **el-Fıraḳu'd-ḍālle** adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Hacı Mahmut Efendi, no. 1310, vr. 91b-99a.

[el-AKKİRMĀNĪ (?)], **Risāle fi'l-fıraḳu'd-ḍālle** (=Birgivi'ye nispet edilen *Tuḥfetü'l-müstersidîn*), (Yazma halindeki eser), Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum, no. 4334/2, vr. 32-34. bir başka nüsha müellifi belirtilmeksizin *Müntehabü'l-Milel ve'n-niḥal* adıyla Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi, 151/11, vr. 162b-165b'de

BĀBERTĪ Ekmelüddin Muḥammed b. Muḥammed, **Risāle fi'l-fıraḳu'd-ḍālle**, (Yanlışlıkla Kemalpaşazade'ye nispetle), (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Laleli, no. 3711/20, vr. 114b-116a.

el-BAĠDĀDĪ Ebū'l-Manşūr 'Abdülkâhir b. Ṭâhir b. Muḥammed, **el-Aşlu'r-Râbi' 'Aşer min Kitābi't-Tevārīḫ** (=Uşulu'd-dîn'in on dördüncü bâbı), (Yazma halindeki eser), Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, Fazıl Ahmet Paşa, no. 857, vr. 204a-207b.

[CA'FER b. ḤARB], [**Kitābu'l-uşul**] (en-Nāşī el-Ekber'e nispetle *Uşulu'n-niḥal* adıyla), (Yazma halindeki eser), Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Haraççioğlu, no. 1309, vr. 1b-51b.

el-ÇORUMĪ Ebū'l-Meḥāmid 'Ömer, **el-'Urvetü'l-münciye**, (Yazma halindeki eser), Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum, no. 1056/3, vr. 21b-56b.

ed-DĀMEĠĀNĪ İftihāruddīn Muḥammed, **el-Kavā'idu's-şemsiyye fī şerḥi'l-akā'idil-adūdiyye**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Ayasofya, no. 2307, vr. 1b-36b.

ed-DĀMEĠĀNĪ Şemsüddīn, **el-Mezāhib ve'l-milel**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Hüsrev Paşa, no. 758, vr. 39a-46a.

[EBŪ ḤAFŞ EL-KEBİR el-Buḥārī (?)], **er-Reddū ala Ehli'l-ehva** adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Carullah, no. 1677M, 209 vr. ist. trh. 669 H.

[EBŪ ḤANĪFE (?)], **Risale fi zikri itikadi'l-mezahib** adıyla, (Yazma halindeki eser), Millet Kütüphanesi, İstanbul, Ali Emiri/Arabî, no. AEarb1194, vr. 28b-32a.

[Müellifi meçhul], **Risāle fi beyāni'l-fırakı'd-dālle** adıyla, (Yazma halindeki eser), Atıf Efendi Kütüphanesi, İstanbul, no. 2825, vr. 143b-147b.

el-ERZENURRŪMĪ (=el-ERZURŪMĪ) Hüseyin, **Risaletü'l-Münciye 'ani'l-ḥaṭa'i'l-vākı' beyne'n-nāciye ve ğayri'n-nāciye**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Reşid Efendi, no. 1043, vr. 16b-39a.

GŪMÜŞĤĀNEVĪ Aḥmed Dīyā'üddīn b. Muştafā, **en-Netāyicü'l-i'tikādiyye**, (Yazma halindeki eser), Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Kütahya, no. 3121, vr. 100a-108b.

İBN EBİ'D-DEMM, Ebū İşḥāk Şihābüddīn İbrāhīm b. 'Abdillāh b. 'Abdülmun'im el-Ḥamevī el-Hemdānī eş-Şāfi'ī el-Kāḍī, **el-Fıraku'l-İslāmiyye**, (Yazma halindeki eser), Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Haraççioğlu, no. 1309, vr. 52a-162b, ist. trh. 740 H. [1340 M.].

[İBN EBİ'D-DEMM -yanlışıklıkla-], **el-Fıraku'l-İslāmiyye**, (Yazma halindeki eser), Adana Yazma Eser Kütüphanesi, Adana, no. 880/8, vr. 169b-176a, ist. trh. 1054 H. (1643 M.).

[İBN ḤAZM -yanlışıklıkla-], **el-Fasl fi'l-milel ve'n-nihal** adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Fatih, no. 3153/1, vr. 1-30a.

[İBNÜ'S-SİRĀC (?)/İBNÜ'S-SERRĀC (?)] Cemālüddīn Maḥmūd b. Aḥmed b. Mes'ūd el-Konevī] **Tezkir[et]ü'l-mezāhib müstainen bi-vāhib** adıyla, (Yazma ha-

lindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Reşid Efendi, no. 998, vr. 178-181, müs.: Mūsā b. el-Ḥācī Muşţafā b. Mūsā Çelebī, ist. trh.: 1180.

Tezkir[et]ü'l-mezāhib müstainen bi-vāhib adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Pertev Paşa, no. 626, vr. 395b-399a.

[Müellifi meçhul], Tezkiretü'l-mezāhib adıyla, (Yazma halindeki eser), Burdur Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur, no. 437, vr. 2a-6b, ist. trh: 1141 H. [1728].

[Müellifi meçhul], Tezkiretü'l-mezāhib adıyla, (Yazma halindeki eser), Burdur Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur, no. 241/13, vr. 38a-41a, ist. trh. 1252 H. [1835]

[İbn as-Sarrâc'a nispetle] "Teshilü'l-metalib" adıyla, (Yazma halindeki eser), Burdur Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur, no. 1653/3, vr. 21b-25a.

[Müellifi meçhul], Tezkiretü'l-mezāhib adıyla, (Yazma halindeki eser), Antalya Akseki Yeğen Mehmet Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Antalya, no. 264/9, vr. 88b-91a, ist. trh. 1138 H. [1724].

Tezkiretü'l-mezāhib adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Pertev Paşa, no. 626, vr. 395b-399a.

Tezkiretü'l-mezāhib adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Reşid Efendi, no. 998, vr. 178-181. ist. trh: 1180 H.

Tezkiretü'l-mezāhib adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Tırnovalı, no. 1861/8, vr. 87b-90b, ist. trh. 1263 (?) H.

el-KİRMĀNĪ el-İRĀQĪ, Ebū Muḥammed 'Osmān b. 'Abdillāh b. el-Ḥāsen, **el-Kenzü'l-ḥafī**, (Yazma halindeki eser), Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, Kastamonu, no. 2890, 222 vr., ist. trh. 966 H. (1559 M.).

el-Kenzü'l-ḥafī, (Yazma halindeki eser), el-Melik 'Abdül'azīz Kütüphanesi, Riyad, no. 3570, 454 s., Müs. Ḥüseyn b. 'Abdirrahmān b. Muḥammed eṭ-Ṭībī, ist. trh. 774 H. [1373 M.].

Kitābu'l-fıraḳ adıyla (*el-Kenzü'l-ḥafî* nin 115. bâbı), (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Süleymaniye, no. 791, 54 vr. İst. trh. 904 H. [1498-9].

el-LEḲĀNĪ Ebū İshāḳ (Ebū'l-İmdād) Burhānüddīn İbrāhīm b. İbrāhīm, **Telhîşu't-tecri li 'umdeti'l-mürîd Şerḫu Cevhereti't-tevhîd**, (Yazma halindeki eser), Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Kütahya, no. 1142, 334 vr.

LUTḒĪ PAŞA İşkodravî, Risāle fî[l-]fıraḳı'ḍ-ḍâlle, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Ayasofya, no. 2195, vr. 110b-122b, müs. Mūsā b. Faḍlullāh, ist. trh. 1111 H. [1700 M.].

el-MAḤMŪDĪ Ebū's-Senā Şerafüddīn Muḥammed b. el-Ḳāḍî Ḥamîdüddīn b. Maḥmūd b. 'Ömer el-Belhî, **Şerḫu ve beyānu ve āşāru ve 'alāmātü'l-işneteyn ve seb'in firḳa** (Lā būdde min ma'rifeti uşūli'l-eşyā' ve furū'ihā adıyla), (Yazma halindeki eser), Dāru'l-Kütübi'l-Mişriyye, Kahire, no. 169, mikrofilm no: 5160, 187b-205a.

MEḤMED ŞĀH b. Meḥmed (Molla) Fenārî, **Ünmüzecü'l-'ulüm**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Hüsrev Paşa, no. 482, vr. 202a-205a.

MOLLA ḤUSREV Meḥmed b. Ferāmüz, **Düreru'l-ḥukkām fi şerḫi Ğureri'l-aḥkām**, (Yazma halindeki eser), Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, Fazıl Ahmet Paşa, no. 563, 318 vr., Müellif hattı, trh. 877 H. [1473].

en-NİZĀM Maḥmūd-i Ṭāhir Ğazālî, **Ma'rifetü'l-mezāhib**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Ayasofya, no. 4766, vr. 231b-235a.

Ma'rifetü'l-mezāhib, (Yazma halindeki eser), Millet Kütüphanesi, İstanbul, Ali Emiri -Farsi-, no. 827, vr. 1b-13b.

Ma'rifetü'l-mezāhib, (Yazma halindeki eser), Michigan Üniversitesi Kütüphanesi, Michigan, no. 874,

<http://www.lib.umich.edu/islamic/archives/8551>.

er-RĀZĪ Ebū 'Abdillāh Faḥruddīn Muḥammed b. 'Ömer, **Ḥadā'ıḳu'l-envār fi ḥakā'ıḳı'l-esrār**, (Yazma halindeki eser), İrān Kutubḫāne-yi Millî Meclis, Tahran, no. 815171, ist. trh. 574 H. [1179 M.],

<http://dl.nlai.ir/UI/ImageLayers/04974091-7321-4807-bc2c-e2eaf49b4b65/index.html> (erişim 18.08.2013).

Hadâ'ıku'l-envâr fi hakâ'ıku'l-esrâr, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Ayasofya, no. 1759, vr. 168a-169b.

er-RÂZÎ Ebû 'Abdillâh Faḥruddîn Muḥammed b. 'Ömer, **Kitâb fi'l-fıraḳı'l-İslâmiyye ve ğayrihâ** adıyla (= *İ'tikâdât' fıraḳı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*), (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Murad Buhari, no. 171/2, vr. 313a-320a.

er-RÂZÎ Ebû 'Abdillâh Faḥruddîn Muḥammed b. 'Ömer, **Tahşîlu'l-hakḳ** (*Tahsîlü'l-bakk fî ilmi'l-keîâm* adıyla), (Yazma halindeki eser), Amasya Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Amasya, no. 1407/2, vr. 231b-250a.

es-SÂVÎ el-Ḳâḍî Zeynüddîn 'Ömer b. Sehlân, **Cevâbü'l-i'tirâḍât 'alâ kelâmi İbn Sînâ** (el-Cavâb [ilâ Şahristâni fi hakk kalâm ibn sina] adıyla), (Yazma halindeki eser), Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Genel, no. 4363/7, vr. 125a-133b.

es-SEMERḲANDÎ Ebû Ḥafş Necmeddîn 'Ömer b. Muḥammed b. Aḥmed en-Nesefî, **Risâle fi beyâni'l-fıraḳ ve'l-mezâhib**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Fatih, no. 5436, vr. 46b-47b.

[Risâle fi beyâni'l-mezâhibi'd-ḍâlle adıyla], (Yazma halindeki eser), Afyon Gedik Ahmet Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Afyon, no. 17584, vr. 56b-63b.

[Risâle fi beyâni'l-mezâhibi'l-muhtelifi adıyla], (Yazma halindeki eser), Ankara Adnan Ötüken Yazma Eser Kütüphanesi, Ankara, no. 3054, vr. 54b-55b.

[Risâle fi beyan[i'l-mezâhib adıyla], (Yazma halindeki eser), Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Kütahya, no. 2314, vr. 1a-6a.

[Risâle fi beyâni'l-fıraḳı'd-ḍâlle adıyla], (Yazma halindeki eser), Burdur Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur, no. 377/2, vr. 62b-63b.

[Risâle fi beyani'l-mezâhib adıyla], (Yazma halindeki eser), Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Hüseyin Çelebi, no. 410, vr. 74b-77b.

eş-ŞİRÂZÎ Ebû'l-Ferec 'Abdullâh b. Muḥammed, **Risâle fi beyâni'l-fırâkı'd-dâle**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Süleymaniye, no. 1033, vr. 242b-247a.

eş-ŞİRVÂNÎ Meḥmed Nûrî b. 'Alî, **Risâle fi'l-fırâkı'l-İslâmiyye**, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Laleli, no. 2237, vr. 1b-27b.

eş-ṬUFEYLÎ Cemâlüddîn Ebû'l-Meḥâsin Yûsuf el-Vâsiṭî eş-Şâfi'î, **el-Münâzara bey-ne's-Sünne ve'r-Râfıḍa** (*Munazarat ahl as-sunnat va'r-ravafız* şeklinde kayıtlı), (Yazma halindeki eser), Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul, Beyazıt, no. 3119, vr. 71a-72b.

[Müellifi Mechul?], **Kitābu ihtilāfi'l-mezāhib** (=Mekḥûl en-Nesefî'nin *Kitābu'r-redḍ*inin muhtasarı), (Yazma halindeki eser), Samsun Vezirköprü Yazma Eser Kütüphanesi, Samsun, no. 671/6, vr. 64b-68b, ist. trh. 949 H. [1542].

[Müellifi Mechul?], **Cāmi' ihtilāfi'l-mezāhib** adıyla (Necmüddîn 'Ömer en-Nesefî'nin *Risāle fi beyāni'l-fırâk ve'l-mezāhib*inin şerhi), (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Esad Efendi, no. 1189/2, vr. 99b-144a.

[Cāmi' ihtilāfi'l-mezāhib li-keşfi'l-meḳāşid ve'l-me'ārib adıyla], (Yazma halindeki eser), Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Ulucami, no. 3521/4, vr. 166b-180b.

[Müellifi Mechul?], ???, (Yazma halindeki eser), Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Konya, no. 25, vr. 63a-71a.

“Fırak-i İslamî” adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, H Hüsnü Paşa, no. 1192/16, vr. 99b-108a.

“Kitap fırak al-İslami” adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Nuri Arlasez, no. 59/2, vr. 7b-15b.

“Risale fi'l-fırâkı'd-dalle” adıyla, (Yazma halindeki eser), Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, Hacı Ahmed Paşa, no. 338/5, vr. 74b-83b.

[Müellifi Mechul?], **Risâle fi'l-'Aḳā'id ve Zikru'l-fırâkı'l-mübtedi'a** (Birgivi'ye nispetle *Damiğatü'l-mübtedi'in* adıyla yayımlanan eserin bir yazma nüshası), (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Lala İsmail, no: 685/2, vr. 21b-84a.

[Müellifi Meçhul], “**Terceme-i es-Sevādü'l-a‘zam**’ın fırak bölümü”, “Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-çâlle” adıyla, (Yazma halindeki eser), Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, İbrahim Efendi, no. 854/5, vr. 17b-20b.

“Esmâ Ehl-i Bida” adıyla, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Esad Efendi, no. 1049, vr. 46b-50a.

“Ehl-i Bidat Fırkaları Hakkında Risale” adıyla, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul, Hacı Beşir Ağa, no. 304/3, vr. 85b-89a.

“Şerhu hadîsi setefteriķu ümmeti ‘alâ işnâ’ ve seb‘ine fırķa” adıyla, Adana Yazma Eser Kütüphanesi, Adana, no. 365/6, vr. 172b-175a.

“Risâlat fî asmâ' ismâyn ve sab'inâ firkat” adıyla, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa, Genel, no. 4555, vr. 115b-120a.

[Kemâlpaşazâde'ye nispetle] “Risâle fî Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle” adıyla, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Çorum, no. 4714/4, vr. 15a-16a.

[Kemâlpaşazâde'ye nispetle] “Risâle fî Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle” adıyla, Amasya Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Amasya, no. 577/2, vr. 86b-89b.

[Kemâlpaşazâde'ye nispetle] “Risâle fî Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle” adıyla, Amasya Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Amasya, no. 1147/2, vr. 34b-38a.

[Kemâlpaşazâde'ye nispetle] “Risâle fî Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle” adıyla, Burdur Yazma Eser Kütüphanesi, no. 1533/7, vr. 126a-126b.

[Müellifi meçhul], **Risâle fî tafşîli'l-fırakı'd-çâlle** [*Heftâd u seb millênin* Arapça hâli], Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Diyarbakır, no. 553/14, vr. 84-97b, ist. trh. 1234 H. [1817 M.].

[Müellifi meçhul], **Müntehabü'l-Milel ve'n-nihâl** (=Birgivi'ye nispet edilen *Tuḥfetü'l-müsterşidin*), (Yazma halindeki eser), Ürgüp Tahsin Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, Nevşehir, no. 151/11, vr. 162b-165b.

1.2. Matbu Kaynaklar

- el-ĀBĪ Ebū Sa‘d Maṣṣūr b. el-Ḥuseyn, **Min Nesri’d-dürr**, I-IV, notlandırın: Muḥzir el-Ḥaccī, Menşūratü Vizāreti’s-Şekāfe, Dimeşk, 1997.
- el-ĀCURRĪ Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Baġdādī, **eş-Şerī‘a**, thk. Muḥammed Ḥāmid el-Faḫıyy, Dāru’l-Kütübī’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- AḤMED B. ḤANBEL, **el-Müsned**, I-VI, el-Mektebetü’l-İslāmī, Beyrut, ts.
- el-AḶTEPĪ ‘Abdurrahmān Şemsüddīn er-Rūḫī, **Keşfü’z-zalām fi‘akā’idi fırakī’l-İslām**, thk. Metin Bozan, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır, 2011.
- el-ĀLŪSĪ Maḥmūd Şükrī, **Muhtaşaru Tuḥfeti’l-İşnā ‘Aşerıyye**, thk. Muḥibbuddīn el-Ḥaṭıb, el-Maṭba‘atü’s-Selefiyye, Kahire, 1373 H. [1954].
- el-ĀMĪDĪ Ebū’l-Ḥasen Seyfüddīn ‘Alī b. Muḥammed, **Ebkāru’l-efkār fi uşūli’ d-dīn**, I-V, thk Aḥmed Muḥammed el-Mehdī, Maṭba‘atu Dāri’l-Kütüb ve’l-Veşā’iḳı’l-Ḷavmiyye, Kahire, 1423/2002.
- el-ĀMULĪ Şemsüddīn Muḥammed b. Maḥmūd, **Nefā’isü’l-fünūn fi ‘arā’isi’l-‘uyūn**, tsh. Seyyid İbrāhīm Meyāncī, 2. b., C. II, İntişārāt-i İslāmiyye, Tahran, 1381/2002.
- el-BĀBERTĪ Ekmelüddīn Muḥammed b. Muḥammed, **Risāle fi’l-fırakı’d-dālle**, Muḥammed Taḳī Dānişpejūh, “Dū Risāleh der bāre-yi Heftād u Dū Gürūh” içinde müellifi meçhul olarak, **Nesriyye-i Dānişgede-i Edebiyyāt-ı Tebriz**, C. LXXIX, Tebriz, 1345 HŞ, s. 255-259.
- el-BAĖDĀDĪ Ebū’l-Manşūr ‘Abdü’lḳāhir b. Ṭāhir b. Muḥammed, **Uşūlu’ d-dīn**, Dāru’l-Medīne, Beyrut, 1981.
- el-BAĖDĀDĪ Ebū’l-Manşūr ‘Abdü’lḳāhir b. Ṭāhir b. Muḥammed, **Kitābu’l-Milel ve’n-nihāl**, thk. Albert Naşri Nādir, 3. b., Dāru’l-Meşriḳ, Beyrut, 1992.
- el-BAĖDĀDĪ Ebū’l-Manşūr ‘Abdü’lḳāhir b. Ṭāhir b. Muḥammed, **el-Farḳ beyne’l-fırak**, thk. Muḥammed Muḫyiddīn ‘Abdulḥamid, el-Mektebetü’l-‘Aşriyye, Beyrut, 1995.
- BAĞDATLI İsmail Paşa, **Hedıyyetu’l-‘arīfin ve esmā’u’l-mu’ellifin ve āşāru’l-muşannifin**, I-II, Dāru İḫyā’it-Türāşī’l-‘Arabī, Beyrut, ts. (C.I, İstanbul, 1951; C. II, İstanbul 1955 baskılarından ofset).

- el-BERBEHĀRĪ Ebū Muḥammed el-Ḥasen b. ‘Alī b. Ḥalef, **Şerḥu’s-Sünne**, thk. ‘Abdurrahmān b. Aḥmed el-Cümezyī, Mektebetü Dāri’l-Minhāc, Riyad, 1426 [2005].
- el-BEYDĀVĪ Nāşirüddīn Ebū’l-Ḥayr ‘Abdullāh b. ‘Ömer, **Envāru’t-tenzil ve esrāru’t-te’vīl (=Tefsīru’l-Beydāvī)**, I-V, nşr. Muḥammed ‘Abdurrahmān el-Mar‘aşlī, Dāru İhyā’i’t-Turāşī’l-‘Arabī & Mü’essetu’t-Ta’rīḥi’l-‘Arabī, Beyrut, 1998.
- el-BİRGĪVĪ (?) Taḳıyyüddīn Meḥmed b. Pīr ‘Alī, **Tuḥfetü’l-müstersidīn**, Avni İlhan, “Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi” içinde, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. VI, İzmir, 1989, ss. 194-215.
- el-BİRGĪVĪ (?) Taḳıyyüddīn Meḥmed b. Pīr ‘Alī, **Dāmiġatü’l-mübtedi’in ve kāşifetü buḫlāni’l-mülḥidīn**, ḍabt ve thk. ‘Abdurrahīm es-Sāyiḥ & Tefvīḳ ‘Alī Vehbe, Dāru’l-Āfāḳı’l-‘Arabiyye, Kahire, 2010.
- el-BUḤĀRĪ ‘Alā’eddīn ‘Abdul‘azīz b. Aḥmed b. Muḥammed, **Keşfü’l-esrār ‘an uşūli Fahri’l-islām el-Pezdevī**, 2. b., el-Fārūḳu’l-Ḥadīse, Kahire, 1416/1995.
- Keşfü’l-esrār ‘an uşūli Fahri’l-islām el-Pezdevī**, I-IV, not. ‘Abdullāh Maḥmūd Muḥammed ‘Umer, Dāru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.
- el-BURSĪ Raḍıyyüddīn Receb b. Muḥammed b. Receb el-Ḥillī el-Ḥāfiż, **Meşāriḳu envāri’l-yakīn fi ḥaḳā’iḳı esrāri emīri’l-mü’minīn**, Mü’essesetü’l-A‘lemī li’l-maḫbū‘āt, Beyrut, ts.
- [CA‘FER B. ḤARB], [Kitābu’l-uşūl] (yanlışlıkla en-Nāşī el-Ekber’e nispetle *Mesā’ilu’l-imāme* adıyla), thk. Josef van Ess, **Frühe Mu‘tazilitische Häresiographie: zwei werke des nāşī’ al-akbar (gest. 293 h.)** içinde, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1971, ss. 9-124 (Arapça metin).
- el-CÜRCĀNĪ Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. Muḥammed es-Seyyid eş-Şerīf, **Kitābu’t-ta‘rīfāt**, Mektebetü Lübnān, Beyrut, 1985.
- el-CÜRCĀNĪ Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. Muḥammed es-Seyyid eş-Şerīf, **Şerḥu’l-Mevāḳıf**, I-VIII, tsh. Muḥammed Bedreddīn Ebū Firās en-Na‘şānī, 2. b., İntişārātu’s-Şerīf er-Raḍī, Kum, 1994 [Mısır 1907 baskısından ofset].
- ed-DEŞTEKĪ Ġıyāşeddīn Mañşūr b. Şadreddīn Muḥammed el-Ḥuseynī, Risāle fi beyāni’l-mezāhib ve’l-fıraḳ, thk. Muḥammed Taḳī Dānişpejūh, **Neşriyye-i**

Dānişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz, C. LXXX, Tebriz, 1345 HŞ [1966 M.], ss. 387-393.

ed-DEVĀNĪ Ebū ‘Abdillāh Celāleddīn Muḥammed b. Es‘ad b. Muḥammed, **Celāl = Şerḥu’l-‘Akā’idi’l-‘Aḍudiyye**, Maṭba‘a-i el-Ḥāc Muḥarrem Efendi el-Bosnevī, İstanbul, 1290 H.

[ed-DEVĀNĪ’ye nispetle] **el-Ḥucecū’l-bāhira fī ifhāmi’t-ṭā’ifeti’l-kāfira el-fācira fi’r-red ‘ale’ş-Şi‘ati’r-Rāfiḍa** (=eṭ-Ṭufeylī’nin *el-Munāzara beye’s-Sünne ve’r-Rāfiḍa*’sı), thk. ‘Abdullāh Ḥāc ‘Alī Münib, Mektebetü’l-İmām el-Buḥārī, y.y., 1420/2000.

ed-DİMEŞKĪ Ebū’l-Ferec ‘Abdülvāhid b. Muḥammed ed-Dimeşķī, **Cüz’ün fihī im-tihānū’s-sünnī mine’l-bid‘i**, thk. Fahd ibn Sa‘d ibn İbrāhīm el-Muḥrin, Dāru’l-İmām al-Mālik, Abu Dabi, ts.

DIRĀR b. ‘AMR el-Ġaṭafānī, **Kitābu’t-tahrîş**, thk. Hüseyin Hansu - Mehmet Keskin, Şirketü Dāru’l-İrşād, İstanbul, 2014.

Türkçe çevirisi ile birlikte yeniden gözden geçirilmiş neşri: [Dirâr b. Amr] **Kitābu’t-Tahrîş: İlk Dönem Siyasî ve İtikâdî İhtilâflarında Hadîs Kullanımı**, thk. Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Keskin, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014.

EBŪ TEMMĀM [al-İsmā‘îlî] Bābu’ş-Şeytân *min Kitābi’ş-Şecere*, **An Ismaili Heresiography: The “Bāb al-shayṭān” from Abū Tammām’s Kitāb al-Shajara** içinde, Wilferd Madelung - Paul E. Walker, Brill, Leiden, 1998, 1-143 (arapça metin).

EBŪ YA‘LĀ, Aḥmed b. ‘Alī b. el-Müşennā et-Temīmī el-Mevşilī, **Müsnedü Ebī Ya‘lā el-Mevşilī**, I-XIV, thk. Hüseyin Selim Esed, Dimeşķ & Beyrut: Dāru’l-Me‘mūn li’t-Türāş, C. X: 1407/1987.

EBŪ’L-ME‘ĀLĪ Muḥammed b. ‘Ubeydullāh el-Ḥuseynī el-‘Alevī, **Beyānū’l-edyān**, Arapçaya çev. Yaḥyā el-Ḥaşşāb, **Mecelletü Külliyyeti’l-Ādāb**, C. XIX, S. 1, 1957, s. 11-58

el-ENDELUSĪ Ebū’l-Kāsım Şā‘id b. Aḥmed el-Ḳurṭubī, **Ṭabākatü’l-ümem**, thk. Ḥayāt Bū ‘Alvān, Dāru’ṭ-Ṭalī‘a, Beyrut, 1985.

el-EŞ‘ARĪ Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. İsmā‘îl, **el-İbāne ‘an uşūli’d-diyāne**, el-Cāmi‘atü’l-İslāmiyye, Medine, 1975.

- el-EŞ'ARĪ Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. İsmā'īl, **Maḳālātu'l-İslāmiyyīn ve'ḥtilāfü'l-muşallīn**, thk. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1980.
- el-EZDĪ Ebū Zekerıyyā' Yezīd b. Muḥammed, **Ta'rīḥu'l-Mevşıl**, thk. 'Alī Ḥabıbe, Lecnetu İḥyā'i't-Turāşī'l-İslāmī, Kahire, 1967.
- el-FAḤRĪ 'Alī b. Muḥammed b. 'Abdillāh, **Telḥısu'l-beyān fi zikri ehli'l-edyān**, thk. Reşīd el-Bender, Dāru'l-Ḥikme, Londra, 1415/1994.
- el-ḤİMYERĪ Ebū Sa'īd Neşvān b. Sa'īd b. Neşvān, **el-Ḥūru'l-īn 'an kütübī'l-īlmi's-şerā'if dūne'n-nisā'i'l-'afā'if**, thk. Kemāl Muştafā, 2. b., Dāru Āzāl, Beyrut, 1985, ss. 29-50; **Şerḥu Risāleti'l-Ḥūrī'l-īn ve tenbīhi's-sāmi'īn**, ss. 53-372.
- el-ĠAZĀLĪ Ebū Ḥāmid Muḥammed b. Muḥammed eṭ-Ṭūsī, **Fayşalu't-tefriḳa**, Dāru'l-Kütübī'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- el-ĠAZĀLĪ Ebū Ḥāmid Muḥammed b. Muḥammed eṭ-Ṭūsī, **Kitābu'l-ıktışād fi'l-ıtikād**, Dāru'l-Kütübī'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- el-ĠİLĀNĪ Muḥyiddīn Ebū Muḥammed 'Abdülkādīr b. Ebī Şāliḥ, **el-Ġunye li ṭālibī tarīḳı'l-Ḥaḳḳ 'azze ve celle**, Dāru'l-Ma'rifē, Beyrut, 1288 H.
- el-ĠİLĀNĪ Muḥyiddīn Ebū Muḥammed 'Abdülkādīr b. Ebī Şāliḥ (Abdülkadir Geylānī şeklinde), **Ehl-i Sünnet Akāidi ve İtikadī Fırkalar**, çev. Osman Güman, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- GİRİDĪ Sırrī, **Ārā'ü'l-milel**, Şirket-i Mürettibiyye Maṭba'ası, İstanbul, 1303 H.
- GÜMÜŞHĀNEVĪ Aḥmed Ḍiyā'üddīn b. Muştafā, **Cāmi'u'l-mütün fi ḥaḳḳı envā'i's-şifāti'l-ilāhiyye ve'l-'aḳā'idi'l-Mātürīdiyye ve elfāzi'l-küfr ve taşḥīhi'l-a'māli'l-'acibiyye**, Dāru't-Ṭibā'ati'l-Āmire, İstanbul, 1273 H. [1856 M.].
- el-ḤĀRİZMĪ Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed b. Yūsuf, **Mefātīḥu'l-'ulūm**, 2. b., Mektebetü'l-Külliyāti'l-Ezher, Kahire, 1401/1981.
- el-ḤARPÜTĪ 'Abdullaṭif, **Kelām Tarihi** (= *Ta'rīḥ-i 'İlm-i Kelām*), sadeleştiren ve not.: Muammer Esen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.

- el-ḤAṬĪB el-BAĠDĀDĪ Ebū Bekr Aḥmed ibn ‘Alī ibn Sābit, **Şerafu aşhābi’l-ḥadis**, thk. Mehmed Said Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.
- el-ḤAYYĀṬ Ebū’l-Ḥüseyn ‘Abdurrahīm b. Muḥammed b. ‘Osmān, **Kitābu’l-intişār ve’r-redd ‘alā İbni’-r-Rāvendī el-Mülhid**, thk. ve fransızcaya çev. Albert Nasri Nader, Maṭba‘atu’l-Katolikiyye, Beyrut, 1957.
- İBN BAṬṬA, Ebū ‘Abdillāh ‘Ubeydullāh b. Muḥammed b. Muḥammed el-‘Ukberī, **el-İbāne ‘an şerī‘ati’l-fırkati’n-nāciye ve mücānebetü’l-fıraku’l-mezmūme**, I-IV, thk. Rıdā b. Na‘sān Mu‘tī, Dāru’r-Rāye, Riyad, 1415/1994
- İBN EBĪ ‘ĀŞİM Ebū Bekr İbnü’n-Nebīl Aḥmed b. ‘Amr, **es-Sünne**, I-II, thk. Bāsım b. Fayşal el-Cevābera, Dāru’ş-Şumey‘ī, Riyāḍ, 1419/1998.
- İBN EBİ’D-DEMM, Ebū İshāḳ Şihābüddīn İbrāhīm b. ‘Abdillāh b. ‘Abdūlmun‘im el-Ḥamevī el-Hemdānī eş-Şāfi‘ī el-Kāḍī, **el-Fıraku’l-İslāmiyye**, Seyit Bahcıvan, Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet Problemi “Usūlu’n-nihal ve el-Fıraku’l-İslāmiyye” Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği içinde, y.y., Konya, 2007, ss. 67-195.
- İBN ḤAZM Ebū Muḥammed ‘Alī b. Aḥmed ez-Zāhirī, **el-Faşl fi’l-milel ve’l-ehvā’ ve’n-nihal**, I-V, thk. Muḥammed İbrāhīm Naşr - ‘Abdurrahmān ‘Umeyre, 2. b., Dāru’l-Cil, Beyrut, 1416/1996.
- İBN ḲUTEYBE Ebū Muḥammed ‘Abdullāh b. Müslim ed-Dīneverī, **el-Ma‘ārif**, thk. Muḥammed İsmā‘il ‘Abdullāh es-Sācī, 2. b., Dāru İhyā’i’t-Türāşī’l-‘Arabī, Beyrut, 1390/1970.
- İBN MANZŪR Ebū’l-Faḍl Muḥammed b. Mükerrrem el-Enşārī, **Lisānü’l-‘Arab**, nşr. Emīn Muḥammed ‘Abdülvehhāb & Muḥammed eş-Şādiḳ el-‘Ubeydī, C. X, 2. b., Dāru İhyā’i’t-Türāşī’l-‘Arabī & Mü’essesetü’t-Ta’rīḥi’l-‘Arabī, Beyrut: 1418/1997, ss. 243-249, (“f.r.ḳ.” maddesi).
- İBN TEYMİYYE, Ebū’l-‘Abbās Taḳıyyüddīn Aḥmed b. ‘Abdülḥalīm, **Minhācü’s-sünneti’n-nebeviyye**, I-IX, thk. Muḥammed Reşād Sālīm, Cāmi‘atü’l-İmām Muḥammed b. Su‘ūd el-İslāmiyye, Riyad, 1986.
- İBN TEYMİYYE, Ebū’l-‘Abbās Taḳıyyüddīn Aḥmed b. ‘Abdülḥalīm, **Mecmū‘u Fetāvā Şeyḫi’l-islām Aḥmed ibn Teymiyye**, nşr. ‘Abdurrahmān b. Muḥammed b. Ḳāsım el-‘Āşımī en-Necdī, I-XXXVII, C. III, Dāru ‘Ālemi’l-Kütüb, Riyad, 1991.

İBN VADDĀH Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. Vaḍḍāh b. el-Bezī‘ el-Ḳurṭubī, **Kitābu’l-bida‘ ve’n-nehyy ‘anhā (= Kitāb fiḥī mā cā’e fi’l-bida‘)**, thk. Muḥammed Aḥmed Dehmān, Dāru’ş-Şafā, Kahire, 1411/1990.

İBNÜ’L-CEVZĪ Ebū’l-Ferec ‘Abdurrahmān b. ‘Alī, **Kitābu telbīsi İblīs**, I-III, thk. Aḥmed b. ‘Osmān el-Mezīd, Dāru’l-Vaṭan li’n-Neşr, Riyāḍ, 1423/2002.

İBNÜ’L-CEVZĪ Ebū’l-Ferec ‘Abdurrahmān b. ‘Alī (-yanlışlıkla-), **Keydü’ş-Şeyṭān li nefsiḥi ḳable ḥalkı Ādem ‘aleyhisselām ve ma‘ahū beyānu mezāhibi’l-fıraḳı’ḍ-ḍālle**, thk. Ebū’l-Eşbāl ez-Züheyri, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1420/1999.

Keydü’ş-Şeyṭān li nefsiḥi ḳable ḥalkı Ādem ‘aleyhisselām ve ma‘ahū beyānu mezāhibi’l-fıraḳı’ḍ-ḍālle, **el-Burhān fi ma‘rifeti ‘aḳā’idi ehli’l-edyan** içinde (birkaç eserle birlikte), thk. Aḥmed Ferīd el-Mezīdī, Dāru’l-Kütübī’l-İlmiyye, Beyrut, 2004, ss. 135-200.

İBNÜ’L-MURTADĀ Aḥmed b. Yaḥyā, **Kitābü’l-Milel ve’n-nihāl & el-Münye ve’l-emel fi şerḥi’l-Milel ve’n-nihāl**, thk. Muḥammed Cevād Meşkūr, Dāru’l-Fikr, Beyrut, 1399/1979.

İBNÜ’N-NECCĀR Ebū ‘Abdillāh Muḥibbuddīn Muḥammed b. Maḥmūd el-Baḡdādī, **Zeylü ta’rīhi Baḡdād**, I-V, thk. Muşṭafā ‘Abdülḳādir ‘Aṭā, Dāru’l-Kütübī’l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997.

İBNÜ’L-VEZİR Ebū ‘Abdillāh ‘İzzeddīn Muḥammed b. İbrāhīm b. ‘Alī el-Yemānī, **el-Avāşım ve’l-ḳavāşım fi’z-zebb ‘an sünneti Ebi’l-Ḳāsım**, I-IX, thk. Şu‘ayb el-Arna’ūt, 2. b., Mü’essesetü’r-Risāle, Beyrut 1412/1992.

İBNÜ’N-NEDİM Ebū’l-Ferec Muḥammed b. İşḫāḳ, **el-Fihrist**, thk. Nāhid ‘Abbās ‘Osmān, Dāru Ḳaṭarī b. Fücā’e, Doha, 1985.

el-İCĪ Ebū’l-Faḍl ‘Aḍudüddīn ‘Abdurrahmān b. Aḥmed, **el-Mevāḳıf fi ‘ilmi’l-ḳelām**, Mektebetü’l-Mütenebbī, Kahire, ts.

el-İŞFEHĀNĪ Ebū’l-Ḳāsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed b. el-Mufaḍḍal er-Rāḡıb, **el-İtikādāt**, thk. Şemrān el-İclī, Mü’essesetü’l-eşref, Beyrut, 1988.

el-İSFERĀYİNĪ Şehfūr Ebū’l-Muzaffer Ṭāhir b. Muḥammed, **et-Tebşir fi’d-dīn ve temyüzü’l-fırḳati’n-nāciye ‘ani’l-fıraḳı’l-hālikīn**, thk. Kemāl Yūsuf el-Ḥūt, ‘Alemü’l-Kütüb, Beyrut, 1983.

- el-İZKEVÎ Sirhân b. Sa'îd, **Keşfü'l-gummeti'l-câmi' li ahbâri'l-ümme**, I-IV, thk. Muḥammed Ḥabîb Şâlih & Maḥmûd b. Mübârek es-Selîmî/es-Süleymî (?), C. IV, Saḷḷanatu 'Umân Vizâretü't-Türâşi'l-Ḳavmî ve's-Şekâfe, Maskat, 1433/2012, ss. 41-159.
- el-KA'BI Ebû'l-Ḳâsım 'Abdullâh b. Aḥmed el-Belḥî, **Bâbu zikri'l-Mu'tezile min Maḳâlâtî'l-İslâmiyyîn**, Faḍlu'l-i'tizâl ve ṭabaḳâtu'l-Mu'tezile içinde, nşr. Fu'âd Seyyid, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1393/1974, ss. 61-119.
- el-KA'BI Ebû'l-Ḳâsım 'Abdullâh b. Aḥmed el-Belḥî, **'Uyûnu'l-mesâ'il ve'l-cevâbât**, thk. Râciḥ 'Abdulḥamîd Sa'îd Kurdî - Hüseyin Hansu - 'Abdulḥamîd Râciḥ 'Abdulḥamîd Kurdî, Dâru'l-Ḥâmid, Amman, 2014.
- el-ḲÂDÎ 'ABDÛLCEBBÂR Ebû'l-Ḥasen b. Aḥmed el-Hemedânî, **el-Muḡnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl**, C. XX/II (**Fî'l-imâme**), thk. 'Abdulḥalîm Maḥmûd & Süleymân Dünyâ, ed-Dâru'l-Mışriyye, Kahire, ts.
- el-ḲÂDÎ 'ABDÛLCEBBÂR Ebû'l-Ḥasen b. Aḥmed el-Hemedânî, **Faḍlü'l-i'tizâl ve ṭabaḳâtu'l-Mu'tezile ve mübâyenetühüm li sâ'iri'l-muḥâlifîn**, Faḍlu'l-i'tizâl ve ṭabaḳâtu'l-Mu'tezile içinde, thk. Fu'âd Seyyid, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1393/1974, ss. 137-350.
- el-ḲALHÂTÎ Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Sa'îd el-Ezdî, **el-Keşf ve'l-beyân**, I-II, thk. Seyyide İsmâ'îl Kâşif, Saḷḷanatu 'Umân Vizâretü't-Türâşi'l-Ḳavmî ve's-Şekâfe, Maskatf, 1400/1980.
- KÂTİP ÇELEBÎ Ḥacî Ḥalife Muştafâ b. 'Abdillâh, **Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn**, I-II, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge, Milli Eḡitim Basımevi, İstanbul, 1971-1972.
- el-ḲAZVİNÎ Naşîrüddîn Ebû'r-Reşîd 'Abdulcelîl er-Râzî, **Naḳd-i Ma'rûfe ba'dı meşâlibi'n-Nevâşib fi naḳdı ba'dı fedâ'ihî'r-Ravâfiḍ**, tsh. Celâlüddîn-i Muḥaddis, 2. b., Encümen-i Âşâr-i Millî, Tahran, 1358 HŞ. [1980 M.].
- KEMÂLPAŞAZÂDE [=İBN KEMÂL PAŞA] Şemsüddîn Aḥmed b. Süleymân, el-Maḳâlât fi beyâni ehli'l-bida' ve'd-ḍalâlât, a.mlf., **Ḥamsu resâ'il fi'l-fıraḳ ve'l-mezâhib**, thk. Seyit Bahcivan, Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), ss. 81-124.
- KEMÂLPAŞAZÂDE (?) [=İBN KEMÂL PAŞA] Şemsüddîn Aḥmed b. Süleymân, Risâle fi tafşîli'l-fıraḳı'l-İslâmiyye, **Ḥamsu resâ'il fi'l-fıraḳ ve'l-mezâhib**, thk. Seyit Bahcivan, Dâru's-Selâm, Kahire, 1425/2005, ss. 127-161.

- el-KİRMÂNÎ Şemsüddîn Muḥammed b. Yūsuf, **el-Fıraḳu'l-İslāmiyye - Zeylū Kitābi Şerḫı'l-Mevākıf li'l-Kirmānī**, thk. Selīme 'Abdürresül, Maḩba'atü'l-İrşād, Bağdad, 1973.
- el-KİRMÂNÎ el-İRĀĶĪ, Ebū Muḩammed 'Osmān b. 'Abdillāh b. el-ḩasen, **el-Fıraḳu'l-müfteriḳa beyne ehli'z-zeyĝ ve'z-zendeḳa: Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri**, nşr ve çev. Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.
- el-ḶUMMÎ Ebū ḩalef Sa'd b. 'Abdillāh el-Eş'arī, **Kitābu'l-maḳālāt ve'l-fıraḳ**, nşr. Muḩammed Cevād Meşkūr, Mü'essese-i Maḩbu'āt-i 'Aḩā'ī, Tahran, 1963.
- el-ḶUREŞÎ Muḩyiddîn Ebū Muḩammed 'Abdülḳādir b. Muḩammed İbn Ebi'l-Vefā', **el-Cevāhirü'l-muḩıyye fi tabāḳatı'l-ḩanefiyye**, I-IV, thk. 'Abdülfettāḩ Muḩammed el-ḩulv, II. b., Hicr, Cize, 1413/1993.
- el-ḶURṬUBÎ Ebū 'Abdillāh Muḩammed b. Aḩmed el-Enşārī, **el-Cāmi' li-aḩḳāmi'l-Ḷur'an**, I-XXI, tsh. Hişām Semir el-Buḩārī, Dāru 'Ālemi'l-Kütüb, Riyad, 1424/2003).
- el-LEKNEVÎ Ebū'l-ḩasenāt Muḩammed b. 'Abdülḩayy, **Kitābu'l-Fevā'idi'l-behiyye fi terācimi'l-ḩanefiyye**, nşr. Muḩammed Bedreddin Ebū Firās en-Na'sānī, Dārü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- el-MAḩMÜDÎ Ebū's-Senā Şerafüddin Muḩammed b. el-Ḷāḩi ḩamīdüddin b. Maḩmūd b. 'Ömer el-Belḩī, **Şerḩu ve beyānu ve āsāru ve 'alāmātü'l-işneteyn ve seb'in firḳa**, dirāse ve thk. Esmā' bintü Mübārek b. 'Abdillāh Āli Seyf, Cāmi'atu'l-İmām Muḩammed b. Su'ūd el-İslāmiyye, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad, 1429/2008.
- el-MAḶDİSÎ el-Muḩaḩhar b. Ṭāḩir, **el-Bed' ve't-ta'riḩ**, I-VI [üç mücellet halinde], nşr. Clement I. Huart, Mektebetü'l-Müsennā, Bağdad, 1962.
- el-MAḶRİZÎ Ebū Muḩammed (Ebū'l-'Abbās) Taḳıyyüddin Aḩmed b. 'Alī, **el-ḩıṭāt**, I-III, thk. Muḩammed Zeynuhum - Medīḩa eş-Şerḳāvī, Mektebetü Medbūlī, Kahire, 1998.
- el-MALAṬÎ Ebū'l-ḩuseyn Muḩammed b. Aḩmed b. 'Abdirraḩmān eṭ-Ṭarā'ifi el-'Asḳalānī, **Kitābu't-Tenbīh ve'r-redd 'alā ehli'l-ehvā' ve'l-bida'**, thk. Sven Dederling, Maḩba'atu'd-Devle, İstanbul, 1936.

et-Tenbīh ve'r-redd 'alā ehli'l-ehvā' ve'l-bida', thk. Muḥammed Zāhid b. el-Ḥasen el-Kevserī, Mektebetü'l-Müsennā, Bağdad & Mektebetü'l-Ma'arif, Beyrut, 1388/1968.

el-MEKKĪ Ebū Ṭālib Muḥammed b. 'Alī b. 'Aṭıyye, **Ḳūtu'l-ḳulūb fi mu'āmeleti'l-maḥbūb ve vaşfu tarıķı'l-mürīd ilā maḳāmi't-tevhīd**, I-III, thk. Maḥmūd İbrāhīm Muḥammed er-Rıḍvānī, Mektebetü Dāri't-Türāş, Kahire, 1422/2001.

el-MES'ŪDĪ Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. el-Ḥuseyn, **Mürücü'z-zehab ve me'ādinü'l-cevher**, I-IV, thk. Kemāl Ḥasen Mer'ı, el-Mektebetü'l-'Aşriyye, Beyrut, 1425/2005.

el-MUḲADDESĪ Şemsüddīn Muḥammed b. Aḥmed el-Beşşārī, **Aḥsenu't-teḳāsım fi ma'rifeti'l-eḳālīm**, thk. M. J. De Goeje, 2. b., Brill, Leiden, 1906.

el-MÜBERRED Ebū'l-'Abbās Muḥammed b. Yezīd, **el-Kāmil**, I-IV, thk. M. Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, Dāru'l-Fikri'l-'Arabī, Kahire, ts.

en-NECĀŞĪ Ebū'l-'Abbās Aḥmed b. 'Alī el-Esedī el-Kūfī, **Ricālü'n-Necāşī**, Şeriketü'l-A'lemī li'l-Maṭbū'āt, Beyrut, 1431/2010.

en-NESEFĪ Ebū Muṭı' Mekḥūl b. el-Faḍl, **Kitābu'r-Redd 'alā ehli'l-bida' ve'l-ehvā'i'd-ḳālleti'l-muḳılle**, Marie Bernand, "Le Kitāb al-radd 'alā l-bida' d'Abū Muṭı' Makḥūl al-Nasafı" içinde, Annales Islamologiques, C. XVI, 1980, ss. 51-126.

en-NESEFĪ Ebū Muṭı' Mekḥūl b. el-Faḍl, **Kitābu'r-redd 'alā ehli'l-bida' ve'l-ehvā'i'd-ḳälle**, thk. Seyit Bahcivan, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2013.

en-NESEFĪ Ebū'l-Mu'ın Meymūn b. Muḥammed, **Tebşıratü'l-edille fi uşülü'd-dīn**, I-II, thk. C. 1: Hüseyin Atay; C. 2: H. Atay & Şaban Ali Düzgün, 2. b., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara, 2004.

en-NEVBAḤTĪ Ebū Muḥammed el-Ḥasen b. Mūsā, **Kitābu fıraķı'ş-Şı'a**, nşr. Hellmut Ritter, Maṭba'atu'd-Devle, İstanbul, 1931.

en-NĪSĀBŪRĪ el-Faḍl b. Şāzān, **el-İḍāḥ (=el-İḍāḥ fi'r-redd 'alā sā'iri'l-fıraķ)**, thk. ve not. es-Seyyid Celāleddīn el-Ḥuseynī el-Urmevī el-Muḥaddiş, İntişārât-ı Dānişgāh-ı Tehrān, Tahran, 1363 HŞ [1984 M.].

en-NİZÂM Maḥmūd-i Ṭāhir Ğazālī, Maʿrifetü'l-mezāhib, ʿAlī Aşğar Hikmet, “Risāle-i Maʿrifetü'l-mezāhib” içinde, **Mecelle-i Dānişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz**, C. IV, S. 1, Tebriz, 1335 HŞ. [1957 M.], ss. 4-17.

el-PEZDEVÎ Şadru'l-islām Ebû'l-Yüsr Muḥammed b. Muḥammed, **Uşûlü'd-dîn**, thk. Hans Peter Linss; ʿabṭ ve taʿlîk: Aḥmed Hicāzî es-Sekķā, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türās, Kāhire 1424/2003.

er-RĀZĪ Cemāleddīn el-Murtaḏā Ebû ʿAbdillāh Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. el-Ḥasen, **Tebsīratü'l-ʿavāmm fi maʿrifeti maḳālāti'l-enām**, tsh. ʿAbbās İķbāl, 2. b., İntişārāt-ı Esāţir, Tahran, 1364 HŞ.

er-RĀZĪ Ebû ʿAbdillāh Faḥruddīn Muḥammed b. ʿÖmer, **Ḥadā'ıķu'l-envār fi ḥakā'ıķi'l-esrār** (*Kitāb-ı Müstetāb-i Sittinî: Mevsüm bi-Cāmi'ul-ʿulüm* adıyla), (Taşbaskı), Maṭbaʿatu'l-Muzafferî, Bombay, 1323 H. [1905 M.].

er-RĀZĪ Ebû ʿAbdillāh Faḥruddīn Muḥammed b. ʿÖmer, **İ'tikādātu fırakı'l-Müslimīn ve'l-müşrikīn**, nşr. ʿAlī Sāmī en-Neşşār, Mektebetü'n-Nehḏati'l-Mişriyye, Kahire, 1356/1938.

er-RĀZĪ Ebû ʿAbdillāh Faḥruddīn Muḥammed b. ʿÖmer, **Münāzarātu Faḥriddīn er-Rāzî fi bilādi Māverā'innehr**, thk. Fethullāh Ḥuleyf, Dāru'l-Meşriķ, Beyrut, 1966.

Türkçe çevirisi: “Fahrettin er-Rāzî'nin Tartışmaları II”, çev. Ömer Ali Yıldırım, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. V, S. 9, Şırnak, 2014, ss. 113-134.

er-RĀZĪ Ebû ʿAbdillāh Faḥruddīn Muḥammed b. ʿÖmer, **er-Riyāḏu'l-müniķa fi ārā'i ehli'l-ʿilm**, thk. Esʿad Cumʿa, Külliyyetü'l-Ādāb ve'l-ʿUlūmi'l-İnsāniyye bi'l-Ḳayravān & Merkezü'n-Neşri'l-Cāmi'î, el-Ḳayravān/Tūnus, 2004.

er-RĀZĪ Ebû ʿAbdillāh Faḥruddīn Muḥammed b. ʿÖmer, **Taḥşīlu'l-ḥakķ** (*Kitāb fi uşūli'd-dīn ve'l-milel ve'n-niḥal* adıyla), **Sefine-i Tebrîz** içinde, istinsah: Ebû'l-Mecd Muḥammed b. Mesûd et-Tebrîzî, Merkez-i Neşr-i Dānişgâh-ı Tehrân, Tahran, 1381 HŞ. [2003 M.], ss. 314-322.

er-RĀZĪ Ebû ʿAbdillāh Faḥruddīn Muḥammed b. ʿÖmer, **Tefsīru'l-Faḥri'r-Rāzî [=et-Tefsīru'l-kebīr / Mefātıḥu'l-ğayb]**, I-XXXII, Dāru'l-Fıkr, Beyrut, 1401/1981.

er-RĀZĪ Ebū Hātım Aḥmed b. Hāmdān, **Kitābu'z-zīne**, thk. 'Abdullāh Sellūm es-Sāmerrā'i, el-Ġulūvv ve'l-fıraḳu'l-ġāliye fi'l-ḥaḍāretil-İslāmiyye içinde, Dāru Vāsıt, Bağdad, 1982.

er-RES'ANĪ 'Abdürrezzāk b. Rızkıllāh b. Ebī Bekr, **Muḥtaşaru Kitābi'l-farḳ beyne'l-fıraḳ**, nşr. Philip Khuri Hitti, Maḥba'atü'l-Hilāl, Kahire, 1924.

ŞADRU'Ş-ŞERĪ'A 'Ubeydullāh b. Mes'ūd b. Maḥmūd el-Buḥārī el-Maḥbūbī el-Ḥanefī, **Şerḩu'l-vikāye**, Dr. Muḥammed Şalāḩ Ebū'l-Ḥacc'ın *Müntebā'n-nikāye 'alā şerḩi'l-vikāye*si ile birlikte, I-V (I. ciltte 1-3, II. ciltte 4-5. ciltler), Mü'essesetü'l-Verrāk, Amman, 2006.

eş-ŞAFFĀR el-BUḤĀRĪ Ebū İşḩāk İbrāhīm b. İsmā'ıl b. Ebū Naşr Aḥmed, **Telḩisu'l-edille li kavā'idit-tevhīd**, I-II, thk. Angelika Brodersen, el-Ma'hedü'l-Elmānī li'l-Ebhāsi's-Şarḩiyye, Beyrut, 1432/2011.

SĀLİM b. ZEKVĀN, **es-Sīre**, thk. Patricia Crone - Fritz W. Zimmermann, The Epistle of Sālīm b. Dhakwān içinde İngilizce çevirisi ile birlikte karşılıklı sayfalar halinde, Oxford University Press, Oxford & New York, 2001, ss. 38-145.

es-SĀLİMĪ Ebū Şekūr Muḥammed b. 'Abdisseyyid b. Şu'ayb el-Keşşī, **et-Temhīd fi beyānit-tevhīd**, el-Maḥba'u'l-Fārūḳī, Delhī, 1309 H. [1892].

eş-ŞAN'ĀNĪ Ebū İbrāhīm 'İzzüddīn Muḥammed b. İsmā'ıl Emīr, **Ḥadısu iftirāḳil-ümme 'alā neyyif ve seb'ine fırḩa**, thk. Sa'd b. 'Abdullāh b. Sa'd es-Sa'dān, Dāru'l-'Aşıme, Riyad, 1415 H.

es-SEDĀBĀDĪ Celīl 'Ubeydullāh b. 'Abdillāh, **el-Muḩni' fi'l-imāme**, thk. Şākir Şeba', Mü'essesetü'n-Neşri'l-İslāmī, Kum, 1994.

es-SEKSEKĪ 'Abbās b. Maşşūr, **el-Burhān fi ma'rifeti ehli'l-edyān**, thk. Ḥalīl Aḥmed İbrāhīm el-Ḥācc, Dāru't-Türāşil-'Arabī, Kahire, 1400/1980.

el-Burhān fi ma'rifeti ehli'l-edyān, thk. Aḥmed Ferīd el-Mezīdī, [birkaç risale ile birlikte], Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, ss. 9-58.

es-SEM'ĀNĪ Ebū Sa'd 'Abdülkerīm b. Muḥammed et-Temīmī, **el-Ensāb**, I-V, nşr. 'Abdullāh 'Ömer el-Bārūdī, Dāru'l-Cinān, Beyrut, 1408/1988.

es-SEM'ĀNĪ Ebū Sa'd 'Abdülkerīm b. Muḥammed et-Temīmī, **el-Müntehab min mu'cemi şüyüḩi Ebī Sa'd es-Sem'ānī**, I-IV, thk. Muvaffāk b. 'Abdullāh b. 'Abdülkādīr, C. III, Dāru 'Ālemi'l-Kütüb, Riyad, 1417/1996.

- es-SEMERKANDĪ Ebū'l-Kāsim İshāḳ b. Muḥammed el-Ḳāḏī el-Ḥākīm, **Kitābu's-sevādi'l-a'zam**, İbrāhīm Matbaası, y.y., ts.
- es-SİYĀLKŪTĪ 'Abdülhakīm b. Muḥammed el-Hindī el-Pencābī, **Hāṣiye 'alā Şerhi Celāleddīn ed-Devānī 'ale'l-'Akā'idī'l-'Aḏudiyye = Siyālkūtī 'ale'l-Celāl**, Dārü't-Ṭibā'ati'l-'Āmire, İstanbul, 1271 H.
- eş-ŞUNḲŪRĪ [=Sungurlulu] el-Ḥāc Ḥasan b. 'Ömer, **Zübdetü'l-akāid nuhbetü'l-fevāid**, İbrahim Hakkı Litoğrafya Destgâhı, İstanbul, 1281 H. [1864 M.].
- es-SUYŪṬĪ Ebū'l-Faḏl Celāleddīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr, **Buḡyetü'l-vü'āt fi ṭabakāti'l-lügaviyyin ve'n-nühāt**, I-II, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḏl İbrāhīm, 2. b., Dāru'l-Fikr, Beyrut, 1399/1979.
- es-SUYŪṬĪ Ebū'l-Faḏl Celāleddīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr, **Ta'rīḥu'l-ḥulefā'**, Dāru İbn Ḥazm, Beyrut, 1424/2003.
- es-SŪBKĪ Tāceddīn Ebū Naşr 'Abdülvehhāb b. 'Alī, **Ṭabakātu's-Şāfi'yyeti'l-kübrā**, I-X, thk. 'Abdulfettāh Muḥammed el-Ḥulv - Maḥmūd Muḥammed eṭ-Ṭanāḥī, c. VI, Maṭba'atu 'İsā el-Bābī el-Ḥalebī & Dāru İḫyā'i'l-Kütübī'l-'Arabiyye, Kahire, 1969.
- eş-ŞĀṬIBĪ Ebū İshāḳ İbrāhīm b. Mūsā el-Ġırnaṭī, **el-İ'tişām**, I-IV, nşr. Ebū 'Ubeyde Meşhūr b. Ḥasen Ālu Selmān, Mektebetü't-Tevḥīd, Menāme/Bahreyn, 1421/2000.
- eş-ŞEHRİSTĀNĪ Ebū'l-Feṭḥ Muḥammed b. 'Abdilkerīm, **el-Milel ve'n-Nihal**, I-II, thk. Emīr 'Alī Mühennā & 'Alī Ḥasen Fā'ūr, Dāru'l-Ma'rife, Beyrut, 1416/1996.
- eş-ŞEHRİSTĀNĪ Ebū'l-Feṭḥ Muḥammed b. 'Abdilkerīm, **Struggling with the Philosopher: A Refutation of Avicenna's Metaphysics –A New Arabic Edition and English Translation of Muḥammad b. 'Abd al-Karīm al-Shahrastānī's Kitāb al-Muşāra'a**, thk. ve çev. Wilferd Madelung - Toby Mayer, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, London & New York, 2001.
- eş-ŞEHRİSTĀNĪ Ebū'l-Feṭḥ Muḥammed b. 'Abdilkerīm, **The Summa Philosophiae of al-Shahrastānī: Kitāb Nihāyatu'l-Iqdām fi 'İlmi'l-kalām**, thk. ve çev. Alfred Guillaume, Oxford University Press, London, 1934.

- eş-ŞERİF el-MURTADĀ ‘Ālemü’l-hüdā Ebū’l-Kāsım ‘Alī b. el-Ḥuseyn, **el-Fuṣūlü’l-muhtāra mine’l-‘uyūn ve’l-meḥāsin**, el-Mü’temerü’l-‘Ālemī li-Elfiyeti’ş-Şeyḫ el-Müfid, Kum, 1413 H.
- ṬĀŞKÖPRİZĀDE Ebū’l-Ḥayr ‘Işāmüddīn Aḫmed b. Muştafā, **Miftāḫu’s-sa‘āde ve mişbāḫu’s-siyāde fi mevḏū‘ātī’l-‘ulūm**, I-III, Dāru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1985.
- et-TEFTĀZĀNĪ Sa‘duddīn Mes‘ūd b. ‘Ömer, **Şerḫu’l-Makāşid**, I-V, thk. Şāliḫ Mūsā Şeref, ‘Ālemü’l-Kütüb, Beyrut, 1409/1989.
- et-TEFTĀZĀNĪ Sa‘duddīn Mes‘ūd b. ‘Ömer, **Şerḫu’t-Teftāzānī ‘ale’l-eḫādīsī’l-erbe‘īni’n-nebeviyyeli’n-Nevevī**, thk. Muḫammed Ḥasen Muḫammed Ḥasen İsmā‘il, Dāru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1420/2004.
- et-TEVḤĪDĪ Ebū Ḥayyān ‘Alī b. Muḫammed b. ‘Abbās, **Kitābu’l-ımtā‘ ve’l-mu‘ānese**, I-III, tsh. ve not. Aḫmed Emīn - Aḫmed ez-Zeyn, Dāru Mektebeti’l-Ḥayāt, Beyrut, ts.
- eṭ-ṬUFEYLĪ Cemālüddīn Ebū’l-Meḥāsin Yūsuf el-Vāsiṭi eş-Şāfi‘i, **el-Münāzara beyne’s-Sünne ve’r-Rāfiḏa**, thk. Ḥālīd b. ‘Abdil‘aziz el-Cenāḫī, Mektebetü’r-Rıḏvān, el-Buḫayra/Mısır, 1431/2010.
- el-Ḥucecū’l-bāhira fi ifhāmi’t-ṭā’ifeti’l-kāfira el-fācira fi’r-red ‘ale’ş-Şi‘ati’r-Rāfiḏa** (Celāleddīn ed-Devānī’ye nispetle), thk. ‘Abdullāḫ Ḥāc ‘Alī Münīb, Mektebetü’l-İmām el-Buḫārī, y.y., 1420/2000.
- et-TÜRPUŞTĪ Faḏlullāḫ Şehābeddīn Ebū ‘Abdillāḫ b. el-Ḥasen, **el-Mu’temed fil-mu’tekad “Sağlam İtikād” (Türpüştî Risālesi)** (=el-Mu’temed fi’l-mu’tekad), çev. Süleymān Kuku, y.y., İstanbul, 2002.
- eṭ-ṬURṬUŞĪ Ebū Bekr Muḫammed b. Velīd, **el-Ḥavādiş ve’l-bida‘**, thk. Muḫammed Ḥasen İsmā‘il, Dāru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1422/2003.
- eṭ-ṬÜSĪ Şeyḫü’t-Ṭā’ife Ebū Ca’fer Muḫammed b. el-Ḥasen, **İḫtiyāru ma‘rifeti’r-ricāl (=Ricālü’l-Keşşī)**, thk. Cevād el-Ḳayyūmī el-Işfehānī, Mü’essesetü’n-Neşri’l-İslāmī, Ḳum, 1427 H. [2006 M.].
- eṭ-ṬÜSĪ Ebū Ca’fer Naşiruddīn Muḫammed b. Muḫammed, **Contemplation and Action: The Spritual Autobiography of a Muslim Scholar**, thk. ve ing. çev. S. J. Badakhcahni, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, Londra, 1998.

el-VĀ'IZ Muḥammed b. Ebī Bekr et-Temīmī, **Zikru mezāhibi'l-firaki's-sinteyn ve's-seb'in el-muhtelife li's-sünne ve'l-mübtedi'in**, thk. Aḥmed Ferīd el-Mezīdī, (birkaç risale ile birlikte), Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, ss. 65-134.

el-VĀQIDĪ Ebū 'Abdullāh Muḥammed b. 'Ömer b. Vāqıd el-Eslemī, **Kitābu'l-megāzī**, I-III, thk. Marshden Jones, 3. b., 'Ālemü'l-Kütüb, Beyrut, 1404/1984).

el-YĀFİ'Ī 'Afifüddīn 'Abdullāh b. Es'ad, **Merhemü'l-'ilel'l-mu'dile fi def'ı's-şübeh ve'r-redd 'ale'l-Mu'tezile bi'l-berāhīn ve'l-edilleti'l-mufaşşāla**, thk. E. Denison Ross, The Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1910.

YĀQŪT el-ḤAMEVĪ Şihābüddīn Ebū'Abdullāh Yāqūt b. 'Abdullāh, **Mu'cemü'l-büldān**, I-V, Dāru Şadır, Beyrut, 1397/1977.

el-YEMENĪ Ebū Muḥammed, **'Aḳā'idü's-selāş ve seb'in fırka**, I-II, thk. Muḥammed b. 'Abdillāh el-Ġāmidī, Mektebetü'l-'Ulüm ve'l-Ḥıkm, Medine, 1414 H. [1993].

ez-ZEHEBĪ Şemsüddīn Muḥammed b. Aḥmed, **Siyeru a'lāmi'n-nübelā'**, I-XXIII, thk. Şu'ayb el-Arna'üt - İbrāhīm ez-Zeybaḳ, Mu'essesetu'r-Risāle, Beyrut, 1403/1983.

ez-ZEHEBĪ Şemsüddīn Muḥammed b. Aḥmed, **el-'İber fi ḥaberi men ḡaber**, I-IV, thk. Ebū Ḥacer Muḥammed es-Sa'ıd b. Besyūnī Zaḡlūl, Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.

ez-ZEMAḤŞERĪ Ebū'l-Ḳāsım Cārullāh Maḥmūd b. 'Ömer, **el-Keşşāf 'an ḥaḳā'ıḳı ḡavāmiḳi't-tenzīl ve 'uyūni'l-eḳāvil fi vücūhi't-te'vīl**, I-VI, thk. 'Ādil Aḥmed 'Abdulmevcūd - 'Alī Muḥammed Mu'avviḳ, Mektebetü'l-'Ubeykān, Riyad, 1998.

[Müellifi Mechul?], Heftād u Seh Mille veya İtikādāt-ı Mezāhib, mukaddime ve not.: Muḥammed Cevād Meşḳūr, Bungāh-i Maṭbu'āti 'Aḳā'ı, Tahran, 1337 HŞ. [1958 M.].

2. Modern Kaynaklar

ACAR Hasan, Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin 'Kitâbu'r-Red ale'l-Ehvâ' ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makâlât Geleneği İçindeki Yeri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003.

AHMETOĞLU Şahin, **Şii-İmamiyye'nin Mezhepler Tarihi Yazıcılığı** (yayım aşamasında).

ANAY Harun, Celâleddîn Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994.

ANAY Harun, "Devvânî", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. IX, İstanbul, 1994, ss. 257-262.

AK Ahmet, "Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 2, Sivas, 2008, ss. 287-310.

ALTINTAŞ Ramazan, "Şirvânî, Sadreddinzâde", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 208-209.

ARUÇI Muhammed, "es-Sevâdü'l-a'zam", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 578-579.

AVCU Ali, Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009.

AYDINLI Osman, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı**, Hititkitap Yayınevi, Ankara, 2008.

BAHCIVAN Seyit, "Ebû Muṭî' Mekhûl b. el-Faḍl en-Nesefî ve Şahsiyyetühu'l-İlmiyye", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. V, S. 2, 2012, ss. 31-59.

BAHCIVAN Seyit, **Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet Problemi "Usûlu'n-nihal ve el-Fıraku'l-İslâmiyye" Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği**, y.y., Konya, 2007.

- BERNAND Marie, “Le *Kitāb al-radd ‘alā l-bida’* d’Abū Muṭī‘ Makḥūl al-Nasafī”, **Annales Islamologiques**, C. XVI, 1980, ss. 39-126.
- BİLGİN Orhan, “Cüneyd-i Şîrâzî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 125.
- BOSWORTH C. E., “Al-Khwārazmî on Theology and Sects: The Chapter on Kalām in the *Mafātih al-‘ulūm*”, **Bulletin d’Etudes Orientales**, C. XXIX, Damas, 1977, ss. 85-95.
- BOZAN Metin, “Osmanlılar’ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepe Örneği”, **Marife Bilimsel Birikim**, C. 11, S. 1, Konya, 2011, ss. 115-135.
- BOZAN Metin, “Şeyh Cüneyd ez-Zokaydî ve 73 Fırka’ya Dair ‘*Haşiyesi*”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, S. VIII, 2012, ss. 3-16.
- BRODEUR Patrice Claude, *From an Islamic Heresiography to an Islamic History of Religions: Modern Arab Muslim Literature on ‘Religious Others’ with Special Reference to Egyptian Authors*, Harvard University, (Yayımlanmamış doktora tezi), Cambridge, Mass., 1999.
- BRUCKMAYR Philip, “Mâturîdî Kelamının Yayılması, Kalıcılaşması ve Temel Dinamikleri: Timurlular Döneminden 19. Asra Kadar”, çev. Sönmez Kutlu & Muzaffer Tan, **İmam Mâturîdî ve Maturidilik** içinde, haz. Sönmez Kutlu, gözden geçirilmiş 3. b., Otto Yayınları, Ankara, 2011, ss. 407-442.
- BULUT Halil İbrahim, “İlk Şîh Kelamcılardan Ebû Ca‘fer el-Ahvel (Şeytânü't-tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 17, İstanbul, 2008, ss. 69-99.
- BULUT Halil İbrahim, “Şeytânüttâk”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 104.
- BÜYÜKKARA Mehmet Ali, “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, **İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes‘elesini**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 441-491.
- COOK Michael, **Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study**, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

CRONE Patricia - Fritz W. Zimmermann, **The Epistle of Sālim b. Dhakwān**, Oxford University Press, Oxford & New York, 2001.

CRONE Patricia, “Abū Tammām on the Mubayyiḍa”, **Fortresses of the Intellect: Ismaili and Other Islamic Studies in Honour of Farhad Daftary**, ed. Omar Alí-de-Unzaga, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, London & New York, 2011, ss. 167-188,

ÇAĞRICI Mustafa, “Âmülî, Şemseddin”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. III, İstanbul, 1991, s. 100.

ÇİFT Salih, “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühhd Hareketi: Kerrâmiyye”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVII, S.2, Bursa, 2008, ss. 439-462.

ÇİFT Salih, **Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî, Hayatı, Fikirleri ve Duaları**, Sır Yayıncılık, Bursa, 2011.

DALKILIÇ Mehmet, “İbn Hazm’ın İslâm Mezheplerini Sınıflandırmadaki Metodu ve Gâliye”, **İbn Hazm: Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu (26-28 Ekim 2007, Bursa-Türkiye) –Bildiri ve Müzakere Metinleri-**, ed. Süleyman Sayar - Muhammet Tarakçı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, ss. 271-316.

DALKIRAN Sayın, **Ahmet Feyzî Çorumî’nin el-Feyzî’r-Rabbânî’si Işığında Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Sünnet’in Şi’î Akîdesine Tenkidleri**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000.

DÂNİŞPEJŪH Muhammed Taķi, “Keftâr Ebû’l-Kâsım ‘Abdülvâhid b. Aḥmed Kirmânî der bâre-i heftâd u seh gürûh”, **Dânişgede-yi Edebiyyât ve ‘Ulûm-i İnsânî Dânişgâh-ı Tebriz**, C. LXVIII, Tebriz, 1343 HŞ., ss. 30-38.

DÂNİŞPEJŪH Muhammed Taķi, “Dû Risâleh der bâre-yi Heftâd u Dû Gürûh”, **Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebriz**, C. LXXIX, Tebriz, 1345 HŞ., ss. 247-259.

DEDERING Sven, “Ein Kommentar der Tradition über die 73 Sekten”, **Le Monde Orientale**, C. XXIV, 1930, ss. 35-43.

DEMİR Hilmi, “Apolojetik ve Kelam İlmi: Klasik Kelam İlminin Anlaşılmasında Yaklaşım Sorunları”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C. VI, S. 1, 2008, ss. 17-76.

- DOZY Reinhart Pieter Anne, **İslam Tarihi (=Essai sur l'Histoire de L'Islamisme)**, Osmanlıca'ya çev. Abdullah Cevdet, Osmanlıca'dan Türkçe'ye sad.: Vedat Atıla, Gri Yayınevi, İstanbul, 2006.
- el-EKVÂ' İsmâ'îl b. 'Alî, "Neşvân el-Himyerî", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 25-26.
- el-EMİN Şerîf Yahyâ, **Mu'cemu'l-fırakı'l-İslâmiyye**, Dâru'l-Açvâ', Beyrut, 1406/1986.
- EREN Muhammed Emin, Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2014.
- EREN Muhammed Emin, "Bir Rivayetin Kısa Anatomisi: Tarihsel Süreçte İftirak Hadisinin Anlaşılma Biçimleri Üzerine", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. LV, S. 2, Ankara, 2014, ss. 59-97
- ERNST Carl W., **Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center**, State University of New York Press, Albany, NY, 1992.
- ERTUĞRUL Ali, "Kitap Değerlendirme: Şemseddin Muhammed b. Maḥmūd el-Āmulî / *Nefā'isü'l-funûn fî 'arâ'isi'l-'uyûn*," **Marife Bilimsel Birikim**, C. VI, S. 1, Konya, 2006, ss. 247-255.
- FAZLIOĞLU İhsan, "*İthâftan Enmûze'ce* Fetih'ten Önce Osmanlı Ülkesi'nde Matematik Bilimler", **Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler-**, ed. Tevfik Yücedoğru ve diğerleri, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2010, ss. 131-163.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale 'Tezkiretü'l-Mezâhib'", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, C. II, Ankara, 1975, ss. 103-116.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, "İbn Sadru'd-Din eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXIV, Ankara, 1981, ss. 249-276.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, "Tercümânü'l-ümem", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXIV, Ankara, 1981, ss. 277-335.

- FIGLALI Ethem Ruhi, “Çevirenin Önsözü”, **Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-Fırak)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, ss. xiii-xxxi.
- GAISER Adam, “Satan’s Seven Specious Arguments: al-Shahrastānī’s *Kitāb al-milal wa-l-nihāl* in an Isma‘ili Context”, **Journal of Islamic Studies**, C. XIX, S. 2, 2008, ss. 178-195.
- GEOFFROY E., “Al-Yāfi‘ī”, **The Encyclopaedia of Islam –Second Edition–**, I-XIII, C. XI, Leiden, 2002, s. 236.
- GÖMBEYAZ Kadir, Makâlât Geleneğinde İmam Eş‘arî, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2005.
- GÖMBEYAZ Kadir, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIV, S. 2, Bursa, 2005, ss. 147-160.
- GÖMBEYAZ Kadir, “İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Amidi’nin Yeri”, **Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri**, ed. Ahmet Erkol - Abdurrahman Adak - İbrahim Bor, Ensar Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 269-302.
- GÖMBEYAZ Kadir, “Molla Fenârî’ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası”, **Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler-**, ed. Tefik Yücedoğru ve diğerleri, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2010, ss. 467-524.
- GÖMBEYAZ Kadir, “Bâbertî’ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. V, S. 1, 2012, ss. 7-33.
- GÖMBEYAZ Kadir, “Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî”, **İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî**, ed. Ömer Türker - Osman Demir, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 347-378.
- GÖMBEYAZ Kadir, “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’nin Kayıp Fırak Risalesi: *en-Netâyicü’l-i’tikâdiyye fî usûli’l-fıraki’l-İslâmiyye*”, **I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane) -Bildiriler Kitabı-**, ed. İhsan Günaydın - Ali Kuzudişli - Adem Çatak, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2014, ss. 741-755.

- GÖMBEYAZ Kadir, “İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi: Kalhâtî Örneği”, **İslami İlimler Dergisi İbâdîlik Özel Sayısı**, C. X, S. 1, Ankara, 2015, ss. 149-168.
- GÖMBEYAZ Kadir, “Sources and Characteristics of al-Qalhâtî’s Heresiological Classification in his *al-Kashf wa-l-bayân*”, **Today's Perspectives on Ibadi History and the Historical Sources**, ed. Reinhard Eisener, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 2015 (yayım aşamasında).
- GRIFFEL Frank, “Review of *Der Eine und das Andere* by Josef van Ess”, **İlahiyat Studies**, C. IV, S. 1, Bursa, 2013, ss. 139-144.
- HANSU Hüseyin, **Mu'tezile ve Hadis**, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004.
- HARMAN Ömer Faruk, “Şehristânî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 467-468.
- HATİBOĞLU İbrahim, “Ma‘mer b. Râşid”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVII, Ankara, 2003, ss. 552-554.
- ĤİKMET ‘Alî Aşğar, “Risâle-i Ma‘rifetü'l-mezâhib”, **Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebriz**, C. IV, S. 1, Tebriz, 1335 HŞ. [1957 M.], ss. 1-17.
- ĤİKMET ‘Alî Aşğar, “Ma‘rifetü'l-mezâhib: Risâle^{tün} cedîde^{tün} fi'l-mezâhibi'l-İslâmiyye”, **el-Fikru'l-'Arabî**, C. VII, S. 41, 1986, ss. 9-22.
- HİZMETLİ Sabri, “İbn Ebü'd-Demm”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XIX, İstanbul, 1999, ss. 455-456.
- el-ĤUSEYNĪ Ca‘fer Murtaḏā, **Ĥayātu'l-İmām er-Rıḏā**, Dāru't-Teblîğî'l-İslâmî, Beyrut, 1398 HŞ [1978 M.].
- el-ĤUSEYNĪ es-Seyyid Muḥammed Rıḏā, “*Fıraku'ş-Şîa* veya *Makâlâtu'l-İmâmiyye* Nevbahtî'nin mi yoksa Kummî'nin mi?”, çev. Mehmet Kalaycı, **Şii Fırkalar: Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak & Fıraku'ş-Şîa** içinde, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, ss. 287-318.
- İLHAN Avni, “Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VI, İzmir, 1989, ss. 173-215.

- JACKSON Peter, **The Delhi Sultanate: A Political and Military History**, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 1999.
- JEFFREY Arthur, "Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", **The Harvard Theological Review**, C. XXXVII, S. 4, 1944, ss. 269-332.
- İLHAN Avni, "İmam Birgivî ve Tuhfetü'l-Müstersidîn'i", **İmam Birgivî** içinde, yay. haz. Mehmet Şeker, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, ss. 55-58.
- KAHRAMAN Abdullah, "Tâvûs b. Keysân", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XL, İstanbul, 2011, ss. 185-186.
- KAHVECİ Niyazi, "Şia ve Mutezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", **Dinî Araştırmalar**, C. VIII, S. 23, Ankara, 2005, ss. 69-92.
- KAHVECİ Niyazi, "Haricilik, Şia ve Mutezile'nin İmamet Literatürü Üzerine Çalışma", **Dinî Araştırmalar**, C. VIII, S. 23, Ankara, 2005, ss. 171-189.
- KALAYCI Mehmet, **Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.
- KANDEMİR M. Yaşar, "el-Müsned", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 104-105.
- KAPLAN Doğan, "Farsça Yazılmış İlk Makâlât Eseri: Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. VI, S. 1, 2013, ss. 45-91.
- KARADAŞ Çağfer, "Mezhep ve İsim: Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Toplu- luğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", **Marife Bilimsel Biri- kim**, C. V, S. 3 (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı), Konya, 2005, ss. 7-24.
- KARAHAN Abdülkadir, "İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: *Tercümânü'l- ümem*", **İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi**, C. I, S.1, İstanbul, 1963, ss. 3-46.
- KAYA Mahmut, "el-İmtâ' ve'l-Muânese", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 239-240.

- KEHĦÄLE ‘Ömer Rıdâ, **Mu‘cemü’l-mü’ellifin terâcimü muşannifi’l-kütübî’l-‘Arabîyye**, I-IV, Mü’essesetü’r-Risâle, Beyrut, 1414/1993.
- KHAN İqtidar Alam, **Historical Dictionary of Medieval India**, Scarecrow Press, Lanham, Md, 2008.
- KILIÇ Muharrem, “Turtûşî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XLI, İstanbul, 2012, ss. 430-431.
- KİRAZ Celil, “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin Beyzâvî’ye Yönelik Eleştirileri”, **Uludağ Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Dergisi**, C. XV, S. 1, Bursa, 2006, ss. 319-367.
- KOÇYİĞİT Talât, “Abdülazîz ed-Dihlevî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. I, İstanbul, 1988, ss. 188-189.
- KOLOĞLU Orhan Şener, “Kâdı Abdülcebâr’a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât’tan Bir Kesit,” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 2, Bursa, 2003, ss. 203-255.
- KOLOĞLU Orhan Şener, “Behşemiyye-İhşîdiyye Çekişmesi: Kısa bir Tarihsel İnceleme”, **Uludağ Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVIII, S. 2, Bursa, 2009, ss. 285-298.
- KOLOĞLU Orhan Şener, **Cübbâiler’in Kelâm Sistemi**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.
- KUBAT Mehmet, **Malatî ve Kelâmî Görüşleri**, Ahenk Yayınları, Van, 2008.
- KUBAT Mehmet, “el-Malatî ve İslâm Mezhepleri Tarihi’ndeki Yeri”, **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 1, S. 2, Malatya, 2010, ss. 61-82.
- KUTLU, Sönmez, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, **İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’elesi I**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 391-440.
- “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu” (aynı adlı çalışmanın geliştirilmiş hâli), a.mlf., **Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümleri**, Otto Yayınları, Ankara, 2012, ss. 353-410.
- KUTLU Sönmez, **Mezhepler Tarihine Giriş**, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2008.

- KUTLU Sönmez, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Maturidi Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya”, **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, haz. Sönmez Kutlu, gözden geçirilmiş 3. b., Otto Yayınları, Ankara, 2011, ss. 443-510.
- KUTLU Sönmez, “Timur Dönemi ve Sonrası Kelamî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. III, S. 1, 2010, ss. 7-41.
- KUTLUER İlhan, “Belhî, Ebû Zeyd”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. V, İstanbul 1992, ss. 412-414.
- KUTLUER İlhan, “Bir Bürokratin Gözüyle Kelâm ve Felsefe”, a.mlf., **Akıl ve İtikad** içinde, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, ss. 212-242.
- KUZGUN Şaban, “Şehristani'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve “el-Milel ve'n-Nihal” İsimli Eserinin Dinler Tarihi İle İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi”, **Er-ciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. II, Kayseri, 1985, ss. 179-208.
- KÜÇÜK Raşit, “Abdullâh İbnu'l-Mübârek ve Hadîs İlmindeki Yeri”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III, İstanbul, 1985, ss. 277-293.
- LEWINSTEIN Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firqah Traditions*, Princeton University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton, 1989.
- LEWINSTEIN Keith, “Making and Unmaking a Sect: The Heresiographers and the Şufriyya”, **Studia Islamica**, C. LXXVI, 1992, ss. 75-96.
- LEWINSTEIN Keith, “Notes on Eastern Hanafite Heresiography”, **Journal of the American Oriental Society**, C. CXIV, S. 4, 1994, ss. 583-598.
- LAOUST Henry, **İslam'da Ayrılıkçı Görüşler**, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı & Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları, İstanbul, 1999.
- MADLUNG Wilferd, “Frühe mu‘tazilitische Häresiographie: das *Kitâb al-uşûl* des Ğa‘far b. Ğarb?”, **Der Islam**, C. LVII, 1980, ss. 220-236.
- MADLUNG Wilferd, “Mu‘tarrifiyya”, **The Encyclopaedia of Islam –Second Edition–**, I-XIII, C. VII, Leiden & New York, 1993, ss. 772-773.
- MADLUNG Wilferd, “İmâmiyye Fırak Literatürüne Dair Mülâhazalar (orj. Bemerkungen zur Imamitischen Firqah Literatur)”, çev. Ali Dere, **Şii Fırkalar:**

Kitābu'l-makālāt ve'l-fırak & Fıraku'ş-Şîa içinde Ek: 1 olarak, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, ss. 271-286.

MADLUNG Wilferd, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, haz. Sönmez Kutlu, gözden geçirilmiş 3. b., Otto Yayınları, Ankara, 2011, ss. 391-406.

MADLUNG Wilferd, "Introduction: Al-Shahrastānī, Isma'īlism and Philosophy", **Struggling with the Philosopher: A Refutation of Avicenna's Metaphysics –A New Arabic Edition and English Translation of Muḥammad b. 'Abd al-Karīm al-Shahrastānī's Kitāb al-Muṣāra'a**, thk. ve çev. Wilferd Madelung - Toby Mayer, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, London & New York, 2001, ss. 1-15.

MADLUNG Wilferd - Paul E. WALKER, **An Ismaili Heresiography: The "Bāb al-shayṭān" from Abū Tammām's Kitāb al-Shajara**, Brill, Leiden, 1998.

MEŞKÜR Muḥammed Cevād, "Muhakkikin Mukaddimesi", Ebū Halef Sa'd b. 'Abdillāh el-Eş'arî el-Ḳummî, **Kitābu'l-makālāt ve'l-fırak** içinde, Mü'essese-i Maṭbū'ât-ı 'Aṭā'î, Tahran, 1963, ss. ج - ك.

Türkçe Çevirisi: "Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdillāh el-Eş'arî el-Kummînin Hayatı ve Eserleri", **Şii Fırkalar: Kitābu'l-makālāt ve'l-fırak & Fıraku'ş-Şîa** içinde, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, ss. 26-46.

MEŞKÜR Muḥammed Cevād, "İbnü'l-Ataiki'nin Hayatı, Eserleri ve *er-Risaletü'l-Fârîka ve'l-milhetu'l-fâika* Risâlesi", Türkçeye çev. Şahin Ahmetoğlu, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C. VI, S. 1, 2013, ss. 147-158.

MONNOT Guy, "al-Shahrastānī", **The Encyclopaedia of Islam –Second Edition–**, I-XIII, C. IX, Leiden, 1997, ss. 214-216.

ORFALI Bilal – Nada Saab (ed.), **Sufism, Black and White: A Critical Edition of Kitāb al-Bayāḍ wa-l-sawād by Abū l-Ḥasan al-Sirjānī (d. 470/1077)**, Brill, Leiden & Boston, 2012.

ÖNDER Murat, Giritli Sırrı Paşa, Arâu'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006.

- ÖZERVARLI M. Sait, "Kitap Değerlendirme: al-Shahrastānī, Struggling with the Philosopher, trans. and ed. Wilferd Madelung - Toby Mayer", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. X, İstanbul, 2003, ss. 160-161.
- ÖZ Mustafa - Avni İLHAN, "Malatî, Ebü'l-Hüseyn", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVII, Ankara, 2003, ss. 467-468.
- ÖZTÜRK Eyüp, İbnü's-Serrâc ve Müvelleh Dervişler (*Teşvîku'l-Ervâb ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Guyûb* İsimli Eseri Bağlamında), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.
- ÖZTÜRK Eyüp, "Fukaha-Fukara Mücadelesi Bağlamında İbnü's-Serrâc'ın '*Teşvîkü'l-ervâb ve'l-kulûb ilâ zikri Allâmi'l-guyûb*' İsimli Eseri", **Islamic University of Europa Journal of Islamic Research - İslam Araştırmaları**, C. IV, S. 2, 2011, ss. 141-153.
- ÖZTÜRK Mustafa, "The Different Stances of al-Shahrastānī: A Study of the Sectarian Identity of Abū l-Fatḥ al-Shahrastānī in Relation to his Qur'ānic Commentary, *Mafâtîḥ al-asrār*", **İlahiyat Studies**, C. I, S. 2, Bursa, 2010, ss. 195-239.
- Gözden geçirilmiş Türkçe çevirisi: "Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 1, Adana, 2012, ss. 1-41.
- er-REYSÛNÎ Ahmed - Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsâ", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 373-375.
- RIEU Charles, **Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum**, Longmans & co. [v.dğr.], London, 1894.
- RITTER Hellmut, "Philologika III: Muhammedanische Häresiographen", **Der Islam**, C. XVIII, 1929, ss. 34-59.
- SERİNSU Ahmed Nedim, "Kerâbîsî", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXV, Ankara, 2002, ss. 264-265.
- STEIGERWALD Diane, "Al-Shahrastani's Contribution to Medieval Islamic Thought", **Inspiration in Islam**, ed. Todd Lawson, I. B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, London & New York, 2005, ss. 262-273.

- TAN Muzaffer, "Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Mesalesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. II, S. 2, Ankara, 2008, ss. 121-152.
- TAN Muzaffer, "Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: 'el-Makâlât fî Beyâni Ebli'l-Bida' ve'd-Dalâlât'", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIV, S. 1, Elazığ, 2009, ss. 181-202.
- e-**ṬANCÎ** Muhammed b. Tāvīt, "İslam Mezhepleri ve Tarihi", çev. Bekir Topaloğlu, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları (Muhammed b. Tavît et-Tancî Özel Sayısı)**, C. IV, S. 1, 2011, ss. 97-152.
- TAŞPINAR İsmail, "Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserinde Dinler Tarihine Dair Kullandığı Metodlar", **Milel ve Nihal**, C. V, S. 1, İstanbul, 2008, ss. 37-61.
- THOMAS David, **Christian Doctrines in Islamic Theology**, Brill, Leiden, 2008.
- THOMAS David - Alex MALLETT (ed.), **Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 2 (900-1050)**, Brill, Leiden, 2010.
- TOLMACHEVA Marina A., "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVII, Ankara, 2003, ss. 431-432.
- TOPALOĞLU Bekir, **Kelâm İlmi Giriş**, İlaveli 5. b., Damla Yayınevi, İstanbul, 1996.
- TOPRAK Mehmet, Süleymaniye Kütüphanesindeki Mezhepler Tarihi ile İlgili Eserlerin Tanıtımı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1992.
- TORU Ümüt, Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-selâse ve sebîn fırka" Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.
- TÜRKMEN Ömür, Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Keşşî'nin 'Kitabu't-Temhid fi Beyani't-Tevhid' Adlı Eserinin Tahkik Tahric ve Tahlili, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 2002.
- ULUDAĞ Süleyman, "el-Gunye", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XIV, İstanbul, 1996, ss. 196-197.

- ÜZÜM İlyas, “Mezhep”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXIX, Ankara, 2004, ss. 526-532.
- ÜZÜM İlyas, “Nesefî, Mekhûl b. Fazl”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, İstanbul, 2006, C. XXXII, ss. 570-571.
- VAN ESS Josef, **Frühe Mu‘tazilitische Häresiographie: zwei werke des nāšī‘ al-akbar (gest. 293 h.)**, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1971.
- VAN ESS Josef, **Der Eine und Das Andere: Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten**, I-II, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2011.
- VAN ESS Josef, “Abū'l-Ma‘ālī”, **Encyclopædia Iranica**
(<http://www.iranicaonline.org/articles/abul-maali-mohammad-b> (erişim 22.07.2013)).
- WALKER Paul E., “Abū Tammām and His *Kitāb al-Shajara*: A New Ismaili Treatise from Tenth-Century Khurasan”, **Journal of the American Oriental Society**, C. CXIV, S. 3, 1994, ss. 343-352.
- WALKER Paul E., “An Isma‘ili Version of the Heresiography of the Seventy-Two Erring Sects”, **Mediaeval Isma‘ili History & Thought**, ed. Farhad Daftary, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ss. 161-177.
- WATT W. Montgomery, **Free Will and Predestination in Early Islam**, Luzac & Company Ltd., London, 1948.
- WATT W. Montgomery, **The Formative Period of Islamic Thought**, Oneworld Publication, London, 2002.
- WATT W. Montgomery, “İslâm Kelamında Mezheplerin Önemi”, çev. İbrahim Hakkı İnal, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. IX, S. III, Şanlıurfa, 2002, ss. 115-123.
- WATT W. Montgomery, “İslam Mezheplerinin Gelişiminin İncelenmesi”, çev. İbrahim Hakkı İnal, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIII, S. 19, Şanlıurfa, 2008, ss. 163-175.

WEAVER James, “How did the Imāmī Shī‘a *think* they became sectarian?” (basılmamış sempozyum bildirisi), **Twelfth Conference of the School of Abbasid Studies**, Şehir Üniversitesi, İstanbul, 12-16 Ağustos 2014.

YAZICI Hüseyin, “İbn Kuteybe”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XX, İstanbul, 1999, ss. 145-149.

[YÖRÜKAN] Yusuf Ziya, “Şehristānī [II]: ‘Milel ve Niḥal’de Mezhepler Nasıl Yazılmıştır”, **Dāru’l-Fünūn İlahiyat Fakültesi Mecmū‘ası**, C. II, S. 5-6, İstanbul, 1927, ss. 187-277.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Kadir Gömbeyaz		
Doğum Yeri ve Yılı	Bandırma 1979		
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce Arapça		
ve Düzeyi	91.25 (YDS 2013) 86 (ÜDS 2006)		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı Kurum Adı		
Lise	1990	1996	Bandırma İmam Hatip Lisesi
Lisans	1996	2001	Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2001	2005	Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Ens.
Doktora	2005	2015	Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Ens.
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1. MEB	2002	2002	Vakıflar 2002 İlköğretim Okulu
2. Uludağ Üniv.	2002	-	Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
Yayımlar:	<p>Hakemli Makaleler</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi: Kalhâtî Örneği", <i>İslami İlimler Dergisi İbâdîlik Özel Sayısı</i> (Yayım Aşamasında). 2. "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar," <i>e-makâlât Mezhep Araştırmaları</i> V/1 (2012), ss. 7-33. 3. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi," <i>Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi</i> 14/2 (2005), ss. 147-160. 		
İletişim (e-posta):	kgombeyaz@uludag.edu.tr & kgombeyaz@hotmail.com		
	Tarih		
	İmza		
	Adı Soyadı		

